

**A GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ
MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET**

ÉVKÖNYVE

KÁROLYI ÁRPÁD ÉS ANGYAL DÁVID

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

MISKOLCZY GYULA

IGAZGATÓ

VI. ÉVFOLYAM

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1936.

JAHRBUCH

**DES GRAF KLEBELSBERG KUNO INSTITUTS
FÜR UNGARISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG
IN WIEN**

UNTER MITWIRKUNG

ÁRPÁD VON KÁROLYI'S UND DÁVID ANGYAL'S

REDIGIERT

VON

DIREKTOR JULIUS MISKOLCZY

VI. JAHRGANG

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST, 1936.

**A GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ
MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET**

ÉVKÖNYVE

KÁROLYI ÁRPÁD ÉS ANGYAL DÁVID

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

MISKOLCZY GYULA

IGAZGATÓ

VI. ÉVFOLYAM

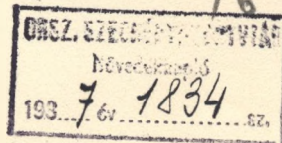
**A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL**

BUDAPEST, 1936.

Országos Széchényi Könyvtár

M 10.769 / 6 : 2

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETTI

A kiadásért felelős: Dr. Miskolczy Gyula,
Wien VII., Musemstrasse 7.

TARTALOM:

	lap
Előszó a VI. évfolyamhoz — — — — —	1
Benda Kálmán: A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században — — — — —	3
Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán — — — — —	32
Ember Győző: Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a XVIII. század első felében — — — — —	143
Csaba Csapodi: Die Entstehung des ungarischen Zollltarifes von 1784 — — — — —	175
Julius Miskolczy: Gesamtstaatsidee und Wirtschaftspolitik in Ungarn 1790—1848 — — — — —	188
Dávid Angyal: Die Thronbesteigung Franz Josephs I. — — —	205
Dionys v. Jánossy: Die Geheimpläne Kossuths für einen zweiten Befreiungsfeldzug in Ungarn 1849—1854 — — — —	226
Salacz Gábor: A primási szék betöltése 1891-ben — — — —	303

1841

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELŐSZÓ A VI-IK ÉVFOLYAMHOZ.

Mint a Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet új igazgatójára, reám hárult az a megtisztelő feladat, hogy hivatali elődöm, Angyal Dávid nyomdokaiba lépve, az Intézet Évkönyvét szerkeszsem. Nem mulaszthatom el az alkalmat, hogy Angyal Dávid professzor úrnak az Intézet nevében hálás köszönetet ne mondjak az Évkönyv körüli érdemeiért. Hiszen ő hívta azt, a Magyar Tudományos Akadémia nagylelkű támogatásával, életre, s ő szervezte meg szerzői körét az Intézet tagjaiból. Károlyi Árpád elévülhetetlen jelentőségű munkáját folytatva, Angyal Dávid az Évkönyv körül a született tudós fáradhatatlanságával és önzetlenségével új tudós nemzedéket nevelt, s abba átültette azokat a tulajdonságokat, amelyek a saját kiváló történetírói munkásságát jellemzik, így mindenekelőtt a kutatás módszerességét, a problémák széleskörű és beható vizsgálatát, az objektív látást, valamint a tökéletes elfogulatlanság jegyében fogant ítélezést.

Az Évkönyv további köteteinek szerkesztéséhez erőt és bizalmat meríték abból a jóságos támogatásból, amellyel Károlyi Árpád és Angyal Dávid urak kísérik munkámat. A tanulmányok elbírálásánál hálával veszem igénybe gazdag tudásra és hosszú tapasztalatra támaszkodó ítéletüket, ami viszont biztosítékot nyújt aziránt, hogy az Évkönyv szerkesztési elveiben nem fog lényegesebb változás beállni. Az Évkönyv különleges célját magam is kettősnek látom: Egyrészt beszámoló az az Intézet tudományos működéséről, másrészt pedig olyan szerv, amely a magyar és a német tudományos élet munkaközösségét van hivatva előmozdítani. E specifikus célkitűzésnek megfelelően az Évkönyvben elsősorban olyan tanulmányok jelennek meg, amelyek felépítésében a bécsi levéltári vagy könyvtári kutatás lényeges szerepet játszik, s amelyek egy kérdést kimerítően tárgyalnak — tehát nem adalékszerűek. Anyagközlés természetszerűleg nem foglalhat helyet egy szűkreszabott terjedelmű Évkönyvben, s e szabály alól csak egyetlen esetben tehető kivétel: Ha ugyanis a tanulmány megértéséhez

elengedhetetlen bizonyos, szigorú kritikával kiválasztott anyagnak szó szerint való ismertetése. Ugyancsak az Évkönyv célkitűzéséből következik, hogy egyes tanulmányok, főleg olyanok, amelyek az egész volt monarchia történetének ismeretéhez szolgálnak lényeges elemeket, németül jelennek meg, hogy ekként az osztrák és a német szakkörök által könnyebben és pontosabban felhasználhatók legyenek. Véleményem szerint ezzel csak nyer a magyar tudomány és az egész magyar szellemi élet.

Mély hála van kötelezve a Magyar Történetkutató Intézet a Magyar Tudományos Akadémiának, különösképen pedig Voinovich Géza főtítkár úrnak, azért a kiadós támogatásért, amely az Évkönyv további megjelenését lehetővé teszi. Az Akadémia nagy hagyományaihoz méltó az a megértés és segítségre való készség, amelyet a Főtítkár úr az Évkönyvvel szemben a múltban tanúsított s a jövőre is kilátásba helyezett.

Miskolcgy Gyula.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A KERESZTÉNY KÖZÖSSÉG, MAGYARORSZAG ÉS A TÖRÖK HATALOM A XV. SZÁZADBAN.

A XIV. század második felében támadó török Európában hanyatló, töredező egységet talál. A nyugati-keresztényközösség, mely a középkor delén egy nagy egységben foglalta össze Nyugateurópa népeit¹ bomladozóban volt. A régi vallásos hit, az egymásiránti kötelesség érzete, a felebaráti szeretet eltűnt; kifejlődik az utilitarismus és a nemzeti egoizmus. A régi érzések gyöngülésével megszűnik az az erő is, amely a keresztény világ népeit az egyház fejének vezérlete alatt összetartotta. Egységes megmozdulásról, egyöntetű állásfoglalásról mind ritkábban beszélhetünk: az „ecclesia“ fogalma már nem jelképezi az egész nyugati egyházat.²

Európa népeinek minden figyelmét lekötik a százéves háború változó sikerű csatái, a németrómai császárság belső küzdelmei, s az egyház is saját kebelében fellépő eretnekekkel van elfoglalva. A belső viszályok, zavarok közben külső, keletről támadó veszélyre senki sem gondol.

A török észrevétlenül, lassan nyomul előre. A század közepén már Philippopolist ostromolja s rabló csapatai a Marica folyóig járnak,³ de Európa nem törődik vele, meg sem látja, arról pedig, hogy a veszélyt felismerje még hosszú ideig szó sincsen.

A pápa, mint a közösség lelkiismerete, említi ugyan őket, de jelentőséget nem tulajdonít nekik. 1366-ban először panaszkodik a saevissimum hostium christiani nominis kegyetlenkedéseiről, kik dühöngve

¹ L. Richard Wallach: Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter. Leipzig, 1928.

² L. Theodor Steinbüchel: Christliches Mittelalter. 1935. — Heinrich Günther: Der mittelalt. Mensch. Hist. Jahrbch. 44. (1924.) — J. Huizinga: Herbst des Mittelalters. München 1928.

³ Joseph Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches. Pest. 1827. 1., 169—171.

írtják keleten a keresztényeket.⁴ Az egész kérdést az egyházon át látja s a törököt mint valami apró szektát kezeli, együtt a szaracénokkal, eretnekekkel és más hitetlenekkel, — valamennyien „a római egyház lázadóí”.⁵ Még a század végén is mindazokat részesíti indulgentiában, akik a keresztény név különféle ellenségeivel, a törökökkel, manicheusokkal, eretnekekkel, vagy a Boszniában lakó szkizmatikusokkal harcolnak.⁶ Török, szerb, oláh és a Balkán apró szektái között nem tesz különbséget, egy csoportot alkotnak: ők „a hit ellenségei”.⁷ XI. Gergely már sürgeti a fejedelmeket, vonuljanak hadba a hit támadói ellen;⁸ nagy keresztény szövetség létrehozásán fáradozik,⁹ sőt a dominicanus rendi professzorral, Joannes de Eugebioval kereszteshadjáratot tervez,¹⁰ de mindezt csak azért, hogy Róma tekintélye csorbítatlan maradjon. A török nem veszélyes ellenfél még, alig is tudnak róla valamit; messziről jött utazók, kereskedők mesélnek ugyan mindenfélét, de a pápák maguk sem tudják mit higgyenek, mit ne s leveleikben gyakran olvashatjuk a törökkel kapcsolatban: úgy hallottuk, — egyesek azt állítják.¹¹ Még állandó nevük sincsen, infideles, quos vulgus Turchos apellat, — Turci seu Teucri-ként szerepelnek, a későbbi gazdag jelzőgyűjteménynek pedig nyomát sem találjuk.

A császár birodalmi ügyei közepette nem ér rá a törökkel gondolni. nem vesz róla tudomást. A török harcok híre a keresztény világot nem zaklatja még, a Balkánon folyó apróbb csetepatékkal nem törődik, — s egészen Zsigmondig komoly ellenállásra nem is gondol.

Először a rigómezei csata rázza fel a Nyugat lelkiismeretét, a pogány győzelem hírére az emberekben mégegyszer fellobban a középkor lelke. Mert bármennyire más úton halad is a századvég közössége, mint a kereszteshadjáratoké, most egy emberként fordul szembe a törökkel s gondolkozása még annyira a régi, hogy első gondolata a kereszteshadjárat. A veszedelem a Balkánt fenyegeti s Európa politikája mégsem tud szabadulni a szentföldi hadjáratok eszmevilágától. A török-

⁴ Theiner: Vetera Mon. Hist. Hung. Sacr. Illustr. 2., 74—81.

⁵ Mon. Vat. Hung. 1/4., 535. Saracenos, Turchos aliis infideles, haereticis et Romanae ecclesiae rebelles.

⁶ U. ott. ¼., 128. inamissimi Turchis nec non manicheis ac haereticis et plerisque aliis christiani nominis hostibus... et etiam scismaticis in partibus Bosnensibus commorantibus.

⁷ U. ott. ¼., 229., 460.

⁸ Theiner 2., 215.

⁹ Theiner 2., 130.

¹⁰ Mon. Vat. ¼., 269—276.

¹¹ U. ott. ¼., 229.

kérdést csak mint a nagy szent feladat egy részét látja, — amelyiknek megoldása az ősöknek nem sikerült — s ez Jeruzsálem felszabadítása.¹² A „dicsőséges küzdelem“ vezetőjét természetesen a császárságban látja, — ő az athleta Christi, a kereszténység sujtó kardja, — középkori kötelességeinek ezt a legfontosabbikát még mindenki elismeri.

Zsigmond kereszteshadra hívó felszólítása nagy lelkesedést idéz elő mindenütt.¹³ Követe — Kanizsai Miklós — a francia udvarban teljes sikert ér el s a király fiát bízta meg a sereg vezetésével. Bécsben csatlakozik a német sereg Ruprecht pfalci gróf, a johanniták Hohenzollern János nagyperjel vezetésével, Augsburg, Nürnberg város csapatai, majd a magyarokkal együtt vonulnak Nikápolyhoz. (1396.)

Talán a vesztett csata vagy az utána következő egyházi zavarok is okai annak, hogy a török ellen többé egyetemes kereszteshadjárat nem jön létre. Zsigmond ugyan élete végéig hisz egy török elleni koalíció lehetőségében,¹⁴ s a pápaság sem szűnik meg a fejedelmeket belső békére és kereszteshadjáratra buzdítani, — de minden eredmény nélkül. A közösség bomlása lavinaszerűen indul meg, éppen a legváltásosabb időkben. Nyíltan senki sem szegül még ellen a pápai felszólításnak, — egymást követik a nagy tanácskozások, ígéretet-ígéretre halmoznak, de már eleve azzal a gondolattal, hogy úgysem tartják meg, — aztán egymást vádolják, a felelősséget mind a másokra tolja, — amint azt Aeneas Sylvius később is szemükbe vágta.¹⁵

A bécsi egyetem kiküldöttje, Petrus von Pulka, már a konstanci zsinaton panasolja, hogy azt a reformot, amit az egyik nemzet akar, a másik gyalázza.¹⁶ Közös cél alig merül föl többé s az országok, ha nem is ellenséggként, de már mint ellenfelek állnak egymással szemben. A baseli zsinaton Tours püspöke kijelenti: vagy kivesszük az apostoli széket az itáliaiak kezéből, vagy annyira jelentéktelenné kell tennünk,

¹² A gondolat egészen a XV. század közepéig elő-elő bukkan, egyházi körökben még később is. Pl. Aeneas Sylvius levele Frigyes császárhoz 1452-ben: A császárnak kötelessége terram sanctam ex manibus impurorum vindicare, monstrumque illud et abominabile idolum Machometis exteminare. Raynaldus: Annales Ecclesiastici. 28., 573. — III. Calixtus esküje 1455-ben: quod si oblitum fuero tui Jerusalem, oblivioni detur dextera mea et adhaereat lingua mea faucibus meis, si non meminero tui et si non proposuero te, Jerusalem, in principio leticie meae. Raynaldus 29., 27.

¹³ Bárczay Oszkár: Nikápoly. Hadtört. Közl. 7. (1894.). — G. Köhler: Die Schlachten von Nikopoli und Warna. Breslau 1882.

¹⁴ Gustav Beckmann: Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen. 1902. 106.

¹⁵ Font. Rer. Austriac. (F. R. A.) 2/68., 488.

¹⁶ Archiv f. Österreichische Gesch. 15., 57.

hogy aztán már mindegy legyen, hol van.¹⁷ A XV. század közepén pedig már bizonyos szomorúsággal állapítja meg Aeneas Sylvius: saját királya van minden államnak, ahány a ház, annyi a fejedelem. A kereszténységnek nincsen már feje, akinek mindenki engedelmeskednék, sem a pápának, sem a császárnak nincsen semmi tekintélye, mint festett képet vagy költött nevet tekintti őket mindenki.¹⁸ A kereszténység kifejezés mint az egység fogalma mind ritkábban fordul elő, Európa nemzetállamokra szakadozik s beáll a bellum omnium contra omnes.

A keresztény universalismus haldoklik, — a törökkel szemben még feléled, de tettekig már nem jut el. Érzésben egységes a Nyugat. Végig az egész XV. századon a törökkel minden őszinte, végleges kibékülést mereven visszautasít és elítéli azt, aki mégis megkísérli. A törököt megveti, idegen vallását, barbár erkölceit kicsúfolja, a magáénál alacsonyabb rendűnek tartja, — úgyszintén államának tirranisztikus voltát és a rabszolgaságot is.¹⁹ Ravaszok és jellemtelenek, esküjüket, adott szavukat soha meg nem tartják, — a keresztény harcosnak nem szabad bennük bíznia.²⁰ Török és keresztény között csak örök harc lehetséges, fegyverszünetre még léphet vele „Krisztus katonája“, de minden szövetség, béke lehetetlen, megalázása lenne a keresztény méltóságnak. Ez a küzdelem dicsőség, de kötelesség is, a Krisztuson és vallásán esett sérelmek megbosszulására.²¹ A török, mint betolakodott bitorló él képzeletében, — hódításait véglegesnek sohasem ismeri el, s végig a XV.

¹⁷ Aeneas S.: Commentarius. ed. Fea. 62.

¹⁸ Aeneas S.: Opera quae extant omnia. Epist. 127. 656. suum quaeque civitas regem habet. Tot sunt principes, quot sunt domus... Christianitas nullum habet caput, cui parere omnes velint... Tamquam ficta nomina, picta capita sint, ita papam, imperatoremque respicimus.

¹⁹ A XV. században is gyakran előforduló gran Turc, gran Turcho, magnus Turchus, gross Türk kifejezés nem vonatkozik az egész népre, tehát nem is fejezhet ki nagyrabecsülést, méltánylást. Nagy török, nagy úr, mindig a szultánra vonatkozik. Pl.: II. Lajos trónraléptekor a magnus Turchus jókívánságait küldi neki. (Ragusai oklt. 432. sz.) Epistolae filii magni Turchi. (u. ott.) Per Solimanum magni Turchi filium (u. ott 435. sz.).

²⁰ Tubero: Commentariorum libri VI. Schwandtner 2., 24. Turcae enim cum christianis nulla alia causa amittita iunguntur, nisi ut demum opprimant incautos; unde qui illorum fidei minime credunt, maxime tuti sunt.

²¹ Poggius Florentinus Hunyadihoz (1448); quid enim gloriosius esse potest, quam bellum suscipere adversus hostes fidei, pro fidelium defensione? Quid laudabilis, quam vexillo crucis, in qua salvati et liberati sumus, propagare, fidem et Dei populum a pharaonis faucibus liberare. Spicilegium Romanum 10., 247—250. — A pápa Mátyás kir.-hoz: nihil gloriosus sit, quam bene mereri de fide catholica et pugnare pro nomine salvatoris nostris. Kelcz: Epist. Matthiae Corvini. 5., 7—10.

századon fenntartja hitét: Isten vele van s segíteni fogja őt a török kiverésében.²²

Ez a törökkel szembenéző, mindenekelőtt is vallási és világnézeti egység csorbíthatatlanul fennáll az egész XV. század folyamán, sőt határait kiterjeszti túl a középkori kereteken. A török támadás Keleten most elsősorban olyan népeket ér, amelyek eddig a közösségnek nem voltak tagjai, a középkor nyugati egysége keleti vallásuk, késői megtérésük vagy kulturális fejlődésük miatt nem fogadta be őket. Most a közös törökveszedelem minden keresztény hitűt egy nagy egységbe foglal, a mindannyiukra egyformán nehezedő külső nyomás ráébreszti őket együvé tartozásukra.

Ez az új közösség azonban már nem ismeri el vezetőjének a római egyházat, az „ecclesiat”. A kereszténység megjelölés mint az egység fogalmának kifejezője ugyan tovább él, de már nem fedí korábbi jelentését, — mögötte egy új Európa-közösség homályos körvonalai bontakoznak ki.²³ A középkori keresztényközosséggel szemben, amelyik csak a nyugaton lakó román-germán népeket számította tagjai közé, — ez területileg egybeesik Európával. A törökvész terjedésével feltámadó közösségbe egymásután jutnak be az északi államok, a keleti kereszténység, Magyarország, a Balkán, Lengyelország és Litvánia, — bár mint Aeneas Sylvius a két utolsónál megjegyzi: az egyik még szegény és műveletlen, a másik pedig vad.²⁴

Ez az Európa-közösség mindenekelőtt is expansív. Vallási ellentéteken szemethunyva tárja ki kapuit minden irányban és saját tetszésére bízta minden népnek, belép-e vagy inkább kívül marad. Belső ereje, összetartása természetesen nem versenyezhet a középkori közösségével, — a hirtelen expansio az intenzitás rovására kell, hogy menjen. A közösség Oroszország előtt záródik be, határai itt megállanak, — de ennek oka nemcsak a keleti keresztény vallás, hiszen akkor Byzáncot is ki kellett volna rekesztenie, ez pedig nem történt meg. Oroszország az európai életben mindeddig nem vett részt. Török-tatár hordák változó uralma alatt állott, a nyugati műveltségnek még visszhangja sem jutott el hozzá. Nem is vágyott a közösségbe, primitív, elmaradt kultú-

²² Miksa császár beszéde a freiburgi birodalmi gyűlésen: Isten mindig megakasztotta a török diadalújtját, most egy Hunyadi, majd egy Skanderbéget állított elébe, damit ihr drauss spüret und merchet, dass Gott seiner Kirche annehme. A kereszténységnek győznie kell, Gott ist mit uns. I. R. v. Löwenberg: Auserlesene, Christliche und überauß schöne Ermahnungen... vor dem Türcken Krieg: Frankfour am Main. 1597. 1., 71—82.

²³ Aeneas Sylvius már európai és ázsiai népekről beszél. Opera. 931.

²⁴ Europa. Cap. 26., 27.

rája s állami élete sokkal inkább kapcsolták a Kelethez, mint a kontinens bármely államához. Oroszország határa a választóvonal, a fal. A falon innen kezdődik Európa, rajta túl Ázsia.²⁵ Ez az Európa még nem zárt kultúrközösség, az egyes államok még nem nőttek össze élő egységgé, tagjai nem véglegesek, közöttük változás, cserélődés állhat be; de majd hivatva van ez az Európa átvenni a középkor keresztény-közösségének helyét.²⁶

Ez a XV. század fordulóján meginduló közösség minden bizalmát Konstantinápolyba veti. Bár a XIV. század közepén a Paleologok békét kötöttek a törökkel s Gallipoli elvesztése részben az ő bűnük,²⁷ a mintegy húsz éves baráti viszony helyébe újra ellenségeskedés lép. Egymásután érkeznek Rómába a török rablójáratok hírei s a közös veszély felébreszti az évszázados gyűlölet mögött lappangó együvértartozás érzését. A helyzetet még nem tartják veszélyesnek s a pápa is csak a várost állandóan nyugtalanító törökről ír,²⁸ de a század végén hirtelen komolyra fordul a pápai levelek hangja. Ime, — írja Bonifác pápa 1400-ban — számtalan faltörővel már a keresztény hit alapjait döngeti a hitetlen. Pedig ha Konstantinápoly, a kereszténységnek ez a védőbástyája Bajazid kezébe kerül, nagy bajba jut az egész kereszténység.²⁹ A nyugati közösség a keleti kereszténységet magához tartozónak jelenti ki. Beveszi a török elleni érzelmi egységbe, sőt katonai hatalmát túlbecsülve, illetve belső gyöngeségeit nem ismervé — ki-magasló szerepet szán neki, a kereszténység védelmét.

A görög császárság erre a hirtelen rokonszenvre nem mutatkozik méltónak. Európával nem érez semmi szolidaritást, — a Róma elleni ősi gyűlöletet most átviszi az új közösségre is. Vad fanatizmusában sokszor inkább és szívesebben csatlakozik a törökhöz, mint a Nyugathoz,³⁰ s csak természetes, hogy a propugnator szerepet sem érzi hivatásának vagy kötelességének. A törökkel való összeütközést lehetőleg kerüli és ha a támadás közvetlenül nem őt éri, meg sem mozdul. I. Mohamed szultánnal a császár jóbarátságot tart, az meg is látogatja őt Konstantinápolyban s a nép örömrivalgása közben mennek együtt esti

²⁵ U. ott. C.: 33.

²⁶ Werner Fritzemeyer: *Christenheit und Europa*. Berlin 1932. 18—29.

²⁷ Hammer i. m. 1., C.: 3—4.

²⁸ *Mon. Vat. H.* ¼., 98.

²⁹ *Civitas, quae propugnaculum Christianitatis existit, in manus ipsius veniat Bajazetis, ... in quanto periculo foret universitas Christiani constituta.* Raynaldus 27., 69.

³⁰ Pastor: *Geschichte der Päpste*. 1., 570—609.

csónakázásra.³¹ A hosszú török harcokból egyetlenegy adatunk sincsen arra, hogy a császárság valamely államot vagy népet akár pénzzel, akár katonával, titkon vagy nyíltan valaha is segített volna. Gyáván mindig békét könyörög a töröktől, ez pedig szigorúbb és szigorúbb feltételeket szabva hajlandó csak megadni. János császár a XV. század elején már kénytelen Konstantinápolyon kívül minden birtokáról lemondani és évi adót fizetni.³²

De az idegen kézen lévő város így is útjában van a töröknek, s pár évi szünet után újra támad. A császárság — most már mindenfelől ellenségtől övezve, végső kétségbeesésében Rómához menekül s a török elleni segélyben reménykedő keleti egyház engedékenységevel megkötik Firenzében az egyházi uniót, 1439-ben.³³ A pápa segítségadásra szólítja fel a keresztény fejedelmeket, — hiszen mindnyájuk kötelessége a kereszténység keleti várát és erősségét megvédeni.³⁴ A felületes szemlélő előtt csak a barátság, az egyetértés jelei mutatkoznak, a két egyház szolidaritása. Mintha Konstantinápoly, feledve minden eddigit, hirtelen ráébredne Nyugathoz tartozására, — s mintha egy török elleni egységes arcvonal kialakulásának immár többé semmi akadályja nem volna. De a felszín alatt tovább él az ősi gyűlölet és bizalmatlanság. Megtaláljuk ezt a Nyugaton most és később is,³⁵ de főképpen Keleten, ahol egyideig lappangva éppen a legválságosabb órákban nyílt török-barátságban és nyugatgyűlöletben tör ki.

A török pedig szinte gát nélkül halad előre. A görög császárság nem jelentett számottevő akadályt, a kis Balkánállamok pedig nem tudták — sokszor nem is akarták — feltartani. A félsziget népei még sohasem tartoztak a nyugati kultúrkörbe. A szektákra szakadozott apró néptörzsek között a római vallást is csak állandó hadjáratokkal, erőszakos térítésekkel lehetett névleg fenntartani. Ezek a népek nem érezhették magukat a törökkel szemben magasabb műveltségfokon, közöttük nem állottak legyőzhetetlen erkölcsi és világnézeti különbségek. A török nem halálos ellenségük. vele kiegyezni, barátságra lépni, közöttük nem megalázkodás, sőt belviszályaikban mint állandó értékes pártfogó és szövetséges szerepel.

³¹ Hammer i. m. 1., 384—387.

³² J. W. Zinkeisen: Geschichte des Osmanisches Reiches in Europa. 1., 525—529.

³³ Pastor i. m. 1., 333.

³⁴ Civitatem illam Constantinopolitanam, in Oriente Christianorum arx et munimentum. Raynaldus 28., 402.

³⁵ Elég megemlíteni, hogy Aeneas S. meséli: Mohamed vallását Heraklius császár rábeszélésére alapította. Klagschrift über den hochschädlichen Verlust der Christenheit vor dem laidigen Turcken. 1615.

Bosznia patarénusai kezdettől fogva a törökkel barátkoznak, bár fejedelmük trónját és önállóságát féltve, dinasztikus érdekből, mindent megtenne a török ellen és aláveti magát a pápának.³⁶

A szerb deszpota is állandóan panaszkodik alattvalóira, akik török elleni harcaiban nem hogy segítenék, de még elgáncsolják s mint bogumilek inkább húznak a törökhöz, mintsem a kereszténységhez.³⁷ A rigómezei csatában elbukik a szerb állam. A nép ugyan keresztény marad,³⁸ de érdekből törökkel, magyarral egyaránt jóbarátságot tart fenn. A Rigómezőn elesett Lázár herceg leánya, Milieva, a szultán háremébe kerül s ugyanide jut később Brankovics György leánya is. Állandó pártviszályaikban a pártok vetekednek a török segítségért,³⁹ s a pogány szövetségében harcolót senki sem tekinti árulónak, nem veti meg senki és egyikőjük érzése sem lázad föl az ellen, hogy egyik keresztény pogány seregekkel támad a másikkra. Évente adót fizetnek s a későbbi ütközetekben — Nikápolynál, Ankaránál (1402.) — a szerb csapatok már török oldalon harcolnak. Mint irreguláris csapatok, marta-lócok, végigkísérnek minden török rablóhadjáratot, gyilkolják és rabolják a keresztényeket.⁴⁰ A szerb dinasztia és nemzet kilépett tehát a keresztény Európa-közösség védői és tagjai közül.

Bulgária csak pár évvel éli túl Szerbiát s állandó viszállyai a görög császársággal amúgy is lekötötték minden erejét, — sohasem jelentett számbavehető ellenállást a töröknek.⁴¹

Moldva és Havasalföld lakossága szintén nem érzett a Nyugattal semmi közösséget. Az akkori Európának talán legprimitívebb műveltségű népétől senki sem várhat etikai megkülönböztetéseket. Ha érdekük azt kívánta, lelkiismeretfurdalás nélkül hagyták cserben a kereszténységet és állandó megbízhatatlanságukkal, átpártolásaikkal éppen a legdöntőbb percekben végzetesen hátráltatták a keresztények ügyét.⁴²

Amikor I. Mohamed 1413-ban trónra lép, már az egész Balkán hódolatát fogadja. Egymásután érkeznek udvarába a görög császár,

³⁶ Raynaldus 28., 136.

³⁷ Thallóczy Lajos: Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok. Budapest, 1909.

³⁸ A szerbség vezetőinek és nagyratörő tagjainak mohamedán hitre való nagyobb áttérése csak a XV. század második felében következik be. L. Thallóczy i. m.

³⁹ Thallóczy i. m. 8—10.

⁴⁰ Hammer i. m. 1., C. 8—12.

⁴¹ Jireček: A bolgárok története. C. 3.

⁴² Elég az 1448-i rigómezei csatára hivatkozni, amikor Danos vajda emberei, attól való féltükben, hogy esetleges török győzelemnél a szultán rajtuk fogja bosszúját kitölteni, átpártoltak a törökhöz, és ezzel a csata sorsát megfordították. Hóman—Szekfű: Magyar Történet. 3., 295. — Hunfalvy Pál: Az oláhok. 1894. 2., 115—114.

Mánuel, követe, a szerbek, oláhok, bulgárok küldöttsége, majd a janinai herceg és a lacedaemoni deszpota.⁴³ Közülük egyik-másik látszatra még önálló, de a török hatalomnak akadályt többé egyik sem jelent.

A Balkánfélsziget népei nem fogadták el a Nyugat baráti jobbát, nem vállalták vele a sorsközösséget. Helyzetük is kényszerítette őket, — kis államok voltak, ha szembeszállnak a törökkel, az szétmorzsolja őket, — de ez a szükségszerűség nem ütközött érzésükben semmiféle ellenszenvbe. A XV. század folyamán a pápák még gyakran megpróbálják legalább érzésben visszahódítani a Balkánt, egyremásra írják leveleiket fejedelmeihez s azokat gyakran nevezik *Christianae religionis propugnacula*-nak. De ezt csak a pápák írják, azok is csak politikából, diplomáciából, mint előleget, buzdítást adják, minden komoly alap nélkül.

A török elleni egységes front máris megbomlott, a Balkán kivált belőle. A nyugati műveltség teljes hiánya, a görög vallás, az inkább kelet felé hajló szekták eleve valószerűtlenné tették az egyesülést. A földrajzi, történeti és műveltségbeli tényezők egyaránt elválasztották Európát a keleti félszigettől, az mindvégig megmarad külön kultúrkörnek, Konstantinápoly központtal. Hiába igyekszik a Nyugat egyesülést, sorsközösséget létrehozni, a Kelet ennek nem érzi szükségét, — visszautasítja.

Egy hőst mégis kitermelt a Balkánfélsziget, hogy annál jobban előtűnjék körülötte mint fénylő pont körül a sötétség: az albán Castriota Györgyöt, másnéven Skanderbéget. Ha csak kis területen is, de évtizedeken át feltartotta a török előnyomulását s bámulatos katonai tehetségével egyik győzelmet a másik után aratta. Első sikerei után⁴⁴ neve Európában mindenütt ismertté lesz. V. Miklós pápa Krisztus vitéz katonájának, a kereszténység pajzsának és falának nevezi⁴⁵ s nagy győzelmek reményében mostan is segítséget kér Európa hatalmasságaitól. Alfonso, Nápoly királya az egyetlen, aki pár zsoldost küld, de ő sem a szent ügyért való lelkesedésből, hanem hogy régi tervét — a Balkánnak saját uralma alá szorítását — végrehajthassa.⁴⁶ Skanderbég egyedül harcol tovább, élete végéig eredményesen. Sikereiben kétség-

⁴³ Hammer i. m. 1., 362.

⁴⁴ 1443-ig kezes volt a szultánnál, ekkor hazaszökik és első győzelme, Dibránál, éppen a várnai vereséggel esik egyidőbe.

⁴⁵ *Strenuissimus athleta Christi*. Raynaldus 28., 385. — *Tu vero tanquam fortis athleta et verus propugnator fidei Christiani*, u. ott. 29., 108. — *Deus... te quasi obicem et murum firmissimum ad resistendum opposuerit*. u. ott. 29., 144.

⁴⁶ Pastor i. m. 1., 721.

telenül segítette a földrajzi környezet nyújtotta előny is,⁴⁷ — de talán még senki akkora lelkesedéssel és elkeseredéssel a török ellen nem harcolt, mint ő. Hajtotta a végső kétségbeesés, a borzasztó jövő, mely nemzetére az első török győzelem után vár.⁴⁸ Halála után, a század második felében, Albánia sorsa is megpecsételtetett, — a hős letűnése után népe követte a szomszédok példáját, de Skanderbég neve végig a török-idők századain visszhangzik egész Európában. Tetteiről mon-dák, legendák keringenek, — a török remeg tőle, s ő mint „Istentől küldött szabadító“ széttöri nemzetének bilincseit.⁴⁹

De a nyugati nemzeteknél sem látunk valami nagy harcikedvet. Velence és Genova azt vélik, nem a tengeri hatalmak kötelessége a sereg-állítás. Különben is, ők megférnek a törökkel, harcoljon az, aki nem tud vele kiegyezni.⁵⁰ Velence leghamarabb túlteszi magát minden „előítéleten“, szövetségre lép a törökkel s 1418-ban Zsigmond ellen már török segédcapatokat használ.⁵¹

A pápa reményét a lengyel királyba veti, azt lelkesíti a török elleni harcra, mint a „hit előharcosát“,⁵² utána a lovagrendek felé fordul, Cyprustól,⁵³ majd Rhodostól⁵⁴ vár mindent. Sorba veszi a keresztény fejedelmeket, buzdítja, lelkesíti őket, előre szabadítónak és védőnek nevezi mindet, — de még ő is csak keresi azt, aki valóban hajlandó lenne a védelmet magára vállalni. Most még üres, tartalom nélküli szóvirágok ezek a kifejezések, — éppenúgy, mint az, amelyek-

⁴⁷ Bartholomeus Salignac írja 1522-ben: Albánia egy részét senki sem tudja meghódítani, mert természeti viszonyai ezt lehetetlenné teszik. *Biblioth. des liter. Vereins. Stuttgart* 4., 96.

⁴⁸ Skanderbég Ulászló királyhoz: *velut piacula fumarent... Epirotico sanguine omnis Macedoniae angulus.* Raynaldus 28., 407.

⁴⁹ Barletius Marinus: *Historia de vita et rebus gestis Scanderbegi... 1505.* — Még 1665-ben is mint: *l'Espée et Bouclier de la Chrestienté* ünnepeltetik. Vincent de Stochove: *L'Othoman ou l'abregé des vies des empereurs Turc.* Amsterdam. 1665. 35—38.

⁵⁰ Max Silberschmidt: *Das orientalische Problem... nach orientalischen Quellen.* Leipzig, 1923. 59.

⁵¹ L. Kupelwieser: *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen, bis... 1526.* Leipzig, 1895. 36.

⁵² IX. Bonifác pápa I. Ulászló lengyel királyról: *ad defensionem et exaltationem Catholicae fidei, ipsius athleta promptissimi et pugilis indefessi ducitur incessanter.* Raynaldus 27., 44.

⁵³ Cyprus, quod superioribus temporibus propugnaculum fidei catholicae erat... nagy veszélyben van. (1443.) Raynaldus 27., 402.

⁵⁴ Pápai bulla (1444): *religio ipse longo iam tempore tenuit in partibus orientis, unde privatus fuisset populus Christianus maximo firmissimoque praesidio adversus Christi hostes.* Raynaldus 28., 424.

ben a királyok magukat athleta Christinek, Christi miles-nek nevezik, — a keresztesháborúk elkoptatott maradványai. Nincsen, aki a kifejezésnek tartalmat adjon, nem veszi senki magára. Lengyelország a német lovagrenddel van megbénítva, a lovagrendek pedig déli szigeteikről semmiképen sem tudják megakadályozni a balkáni bomlást.

Most ötlük az aggodalmaskodó nyugati közvélemény szemébe Magyarország.

A magyarsággal és országával az egész középkoron át mint mostohagyermekkel, úgy bántak, — a Nyugat népei nem tartották magukkal egyenrangúnak, a közösségből kirekesztették. Hosszú időre a kalandozó magyarság arca rögződött meg és bennük évszázadokon át csak a kereszténység egykori támadóját látták, aki ellen annakidején Isten nevében védekeztek és akire csak gyűlöléssel tudtak gondolni. A közeledést nehezítette az is, hogy olyan nép került közéjük, melynek műveltsége és állami berendezkedése az eddigi román-germán-szláv népekével szöges ellentétben állott s amelynek fejlődése megtérése után is, — minden nyugatisága ellenére — bizonyos külön szint képviselt. Az egyszer kimondott vélemények sokáig tartják magukat s még évszázadok múlva is idézik a régi krónikákat, anélkül, hogy egy pillantást is vetnének a magyarságra, bár az közben óriási útát tett meg. Ez az oka annak, hogy nem számították őket a Kelethez, de a „latinokhoz“ sem, még kevésbé a nyugati népek közösségéhez. Magyarország az egész középkoron át ködbeburkoltan jelenik meg előttünk, mint homályos, meseszerű háttér. Hol pogány, hol keresztény, de mindig exotikus, — a mesebeli szörnyek, az elképzelhetetlen lehetetlenségek és csodák hazája.⁵⁶

A magyarokkal legtöbbet érintkező németek, csehek és olaszok még a XIV—XV. században is érzik a különbséget sajátmaguk és a magyarok között. Freisingi Ottó, mint szörnyetegeket említi őket, akik országukat, ezt a valóságos Kánaánt, nem érdemlik meg.⁵⁶ Otokar IV. Béla ellen még mindig a „hit és kereszténység zászlaját“ vitte s a magyarokról mint pogányokról, félvadakról történik említés.⁵⁷ A morvamezei csata leírásánál a pogány kúnokkal szemben félpogányoknak nevezik őket⁵⁸ s még 1328-ban is megvetően nyilatkoznak róluk,

⁵⁶ Gyóry János: A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XV. századi francia irodalomban. Budapest, 1932. — Túróczi-Trostler: Ungarns Eintritt in das literarische Bewusstsein Deutschlands. Deutsch—Ungar. Heimatsbl. 1930.

⁵⁶ Gesta Friderici I. Imp. 1., C: 32.

⁵⁷ Continuatio Lambacensis. Pertz: Monum. Germ. Hist. 9., 560, 13.

⁵⁸ Continuatio Vindobonensis. u. ott. 9., 790, 40.

mint barbárokról.⁵⁹ Merészségüket, harcban való vitézségüket mindenki elismeri. A nyilazást és kardforgatást olyan pompásan értik, hogy ellenállni nekik lehetetlen,⁶⁰ — de harcközben fogukat vicsorgatják, vadul üvöltöznek, ami a lovagi harcmóddal legkevésbé sem fér össze,⁶¹ s egy alkalommal Admonti Henrik újonc-zsoldosai már ordításuktól megszaladtak.⁶² Igénytelenségüket megcsodálják,⁶³ de a keleties viseletet kinevetik és kicsúfolják.⁶⁴ Egyébként általánosan jellemteleneknek, esküszegőknek tartották őket és mint örök bizonyítékot idézgették Gertrud királyné meggyilkolását, sőt később Kis Károly esetét is.⁶⁵ A magyarokról ugyanazon a hangon beszélnek, mint a kis galíciai, lodomériai fejedelemségekről, amelyekkel láthatólag egyszintre is helyezik őket. Ezek éppenúgy mostohagyermekai a közösségnek s minden bizalmukat a magyarságba vetve, egyetlenek, kik már a XII. századtól „édes keresztény testvérnek“ nevezik és lépten-nyomon hangsúlyozzák odaadó barátságukat.⁶⁶

Ezen az ellenséges hangulaton nem sokat változtatnak az elvértve Magyarországra vetődő vándorköltők dicshimnuszai. Mint a közvélemény kifejezői számításba nem jöhetnek, őszinteségük legalább is kétséges, — versírás volt a kenyerük s verseikért rendszeren búsas jutalmat kaptak. A Nagy Lajos udvarát magasztaló osztrák címerköltő Suchenwirt Péter, Zsigmond alatt Teichner, később a magyar tudásával büszkélkedő Wolkenstein Oswald és mint utolsó V. László korában Beheim Mihály, — sem nem jellemzők a közvéleményre, sem annak irányításában sok szerepük nem volt.

Nem változtatja meg a Nyugat állásfoglalását az sem, hogy a pápa mindig elismeri és kiemeli a magyarság igaz, tántoríthatatlan kereszténységét, hogy uralkodóit a nyugatiakkal egyenrangúnak ismeri el, sőt különleges feladatokat bíz rájuk.

A magyarok megtérésük óta mindig hű fiaik voltak a kereszténységnek, keletről jövő pogány támadásokkal, bessenyővel, kúnnal és tatárral szembeszálltak és krónikaikban róluk ugyanazon a hangon szólnak, mint előbb őroluk a Nyugat. Királyaik nyugati nagy orszá-

⁵⁹ Benis v. Weitmil. Petzel et Dobrowsky: *Scriptrs. Rer. Bohemic.* 2., 336.

⁶⁰ Villani Matteo *Croniche* 6., C: 54.

⁶¹ Peter v. Zittau. Dobner: *Mon. Hist. Bohemic.* 5., 336.

⁶² Rimes *Krónika* C.: 285.

⁶³ U. ott. C: 59.

⁶⁴ U. ott. C: 67.

⁶⁵ Bertrandon de la Brocquière. Brüsseli okmt. 4., 314.

⁶⁶ Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.* 151. — Dlugoss: *Hist. Polonicae libri XII.* (ed. van Huyssen) 1., 10. 302. — L. még Wallach i. m. 46.

gok dinasztiaiból házasodtak. — A magyarság benn élt a nyugati műveltségben, a közösség tagjának érezte magát és mégis mindezek ellenére nyugati szomszédai idegennek tekintették. A messziről jött hivatalnokok vendéget láttak benne, aki nem akar alkalmazkodni és akit megérteni ők nem tudnak. Magyarország a valóságban hozzátartozott a Nyugathoz, a látszat azonban azt mutatta, hogy azon kívül áll.

A török veszély meghozza most Magyarországnak a formai befogadást is, az egyenjogúságot. A XV. és még inkább a XVI. században Európa Magyarországot és a magyarságot a törökkérdésén át látja, minden róla szóló vélemény a törökkel kapcsolatos. Magyar részről veszített vagy nyert csaták, szerencsés vagy szerencsétlen hadjáratok egyik végtől a másikba lendítik a közvéleményt. Ahhoz, hogy a Nyugat a magyarságot végképen magához számítsa, hogy benne többé ne idegeneket lásson, ne tekintse őt ellenségének, — hogy tehát a régi krónikák megrögződött képe összetörjön, — először meg kellett a magyarságot ismernie. Addig pedig még el kellett hullania minden vélt vagy igazi törökelleni védőnek, Európának látnia kellett a török kérdésben való teljes nemtörődőségét minden más nemzetnek és csak akkor hajlandó figyelmét a magyarság felé fordítani.

A nikápolyi csatában a franciák és a németek semmiképpen nem akarnak beleegyezni abba, hogy a támadást a magyarok kezdjék, hiába állítja Zsigmond, hogy azok náluk jobban ismerik a török harcmódját.⁶⁷ A saint-denyisi apát pedig a csatáról szóló följegyzéseiben a magyarok galádságáról beszél, akik, mikor látták, hogy a franciákat a török erősen szorongatja, ahelyett, hogy segítségükre siettek volna, gyáván és hűtlenül megfutottak.⁶⁸ Bertrandon de la Brocquière, IV. L'ülöp burgundi herceg udvari tanácsosa, 1433-ban Belgrádon át utazik és feljegyzi, hogy a vár őrsége teljesen német. Ugyanis — mondja — a szerbektől óvakodni kell, mert a töröknek adófizetői, a magyarok pedig annyira félnek és remegnek, hogyha a török megjelenék, nem mernék ellene védeni a várat, legyen az bármilyen erős is.⁶⁹ A „mindíg hazudozó magyarok“ rovására írták⁷⁰ Zsigmond és Albert veszített csa-

⁶⁷ Hungaros praemittere, qui mores Turcarum melius nossent. Fejér: Cod. Dipl. 10/8., 679.

⁶⁸ Szó szerint idézi: Bárczay: Nikápoly. Hadt. Közl. 8. (1894.) 593. A többi források minderről mit sem tudnak, sőt egyik másik elismerő szót is ejt a magyarokról. U. ott.

⁶⁹ Les Hongres craignent et doubtent tant, que si le turc venott devant, ilz noseroient garder ladicte place contre lui a tout sa puissance. Brüsseli okmt. 4., 304.

⁷⁰ Aeneas: in Hungaria multi fuerunt, quibus mendacia erant usui. F. R. A. 2/61., 506.

táit s csak a magyarok árulása akadályozta őket abban, hogy a törököt Európából kiűzzék.⁷¹ Bertrandon de la Brocquière csak az általános bizalmatlanságot túlozta, mikor azt mondotta: bevallom, hogy azok után, amiket hallottam és láttam, sokkal kevésbé bíznék a magyarban, mint a törökben.⁷²

Zsigmond pugil et athleta invictissimus orthodoxae fidei, adversus barbaras infidelium nationes, aki tanquam scutum atque murum inexpugnabilem nostraeque et christianae fidei fortitudinis brachium áll ellen a töröknek.⁷³ Úgy tudják, Albertben is minden erény megvan ad propugnandam fidem catholicam.⁷⁴ De mindezek nem a magyar királyra vonatkoznak, hanem a német császárra és továbbmenve Zsigmond és Albert személyére, akik előttük csak melleleg magyar királyok is. A magyar király hitvédő küldetését, — amit a pápaság a középkorban mindig elismert és kiemelt — a Nyugat még alárendeli a császárénak — mint minden más fejedelmét is. Egy 1438-ból való levél oktatja Albertet, hogy a birodalom ügye az első és különben is, ha a birodalom nem segítené állandóan a magyarokat, azok már régen nem tudnának a töröknek ellenállni.⁷⁵ A magyarokat sokszor rosszindulatúan szembeállítják a császárral. A magyarok gyűlölik a németeket, nem hajlandók a török ellen vonulni, a velük való örökös harc leköti a császár minden erejét s nem tudja keresztényi kötelességét teljesíteni.⁷⁶

A Balkán a török felvonulásoknak nem akadályozója többé, — a török támadásait most már Magyarország határán, sokszor az ország belsejében verik vissza. Albert szinte egész uralkodását török harcok között tölti el, — a közeli török harcok Európát állandó idegességben tartják. Magyarországról, a magyar és török seregek küzdelméről, a császár — magyar királyról szólnak a hírek. Nem tudják, mennyire bízhatnak az ellenállásban s itt-ott felvetődik a gondolat: mi lesz, ha a magyarság elbukik, vagy ha a törökhöz csatlakozik?⁷⁷ A magyarságon fordul meg — úgy érzik — az ő sorsuk, azon, hajlandó-e királya a népet csatába vezetni s e nép követi e mindig — vagy pedig békére lépnek az „ellenséggel“. A Zsigmondra és Albertra, mint császárra ru-

⁷¹ Fejér 11., 590.

⁷² J'avoue que d'après, l'idée que m'ont donnée d'eux ceux que j'ai hantés je me fierois moins à un Hongrois qu'à un Turc. Brüsseli okmt. 4., 313.

⁷³ Raynaldus 28., 37.

⁷⁴ Raynaldus 28., 274.

⁷⁵ Fejér 11., 48.

⁷⁶ F. R. A. 2/61 186. — Fejér 11., 389.

⁷⁷ Frigyes császár egy ismeretlenhez. F. R. A. 2/42. 7. sz.

házott keresztényvédő hivatás a magyar királyra száll s az első adandó alkalommal, mikor a császári és a magyar korona nem ugyanazon a fejen lesz, azonnal elszakad a magyar király hitvédő kötelessége a császári tisztségtől.

Ulászló megválasztásának hírére a Nyugat örömmel és bizalommal fordul felé. Isten küldöttjeként üdvözik s remélik, mint *christianae reipublicae propugnaculum*, új Nagy Sándorként a Gangesen is túl úzi a pogányokat.⁷⁸ Ez a hivatás azonban már a magyar királyé. Ulászló mint magyar király *praedestinálva* van a dicső küzdelemre. Egyéni kiválóságai, — általánosan ismert vágya a pogányok elleni harcra, legfeljebb alkalmasabbá teszik rá, de a magyar korona nélkül semmire sem kötelezik, — mintahogy 1440 előtt senki sem várja Ulászlótól a török kiűzését. Többé már nem a császár kötelessége a kereszténységet védeni a pogány ellen, a középkor hitvédő szerepét mindenki szemében a magyar király veszi át.

Az Ulászló alatti évek sikerei, Hunyadi hosszúhadjárata, egyszerre ismertté teszik Magyarország nevét mindenütt. Európa azon való örömeben, hogy végre valaki hajlandó komolyan felvenni a küzdelmet a törökkel és sikereket is ér el, hirtelen reménykedő hangulatba esik. Szinte pótolni akarja eddigi mulasztását a magyarsággal szemben s minden dicsérő jelzővel elhalmozza. Még 1439-ben, mikor a magyarok azt állították: egyedül is ellen tudnak ők állni a töröknek, csak vézére és belső rendre lenne szükségük, a szemükbe nevettek.⁷⁹ Most pedig ugyanazok hatalmas országnak nevezik,⁸⁰ a kereszténység pajzsának és falának, amelyiknek „fennállása biztosítja minden ország nyugalma, míg bukása általános romlást idéz elő.”⁸¹ Ulászlót mindenfelől szerencsekívánatokkal árasztják el, további küzdelemre buzdítják;⁸² a pápa pedig a szentelt hadvezéri főveget és kardot küldi el neki,

⁷⁸ Fr. Filelfus: *Epistolae. Brixiae 1495. 1. sz. Ulászlóhoz.*

⁷⁹ *Exinde dicunt (t. i. a magyarok) Hungari satum esse virium... Teucris resistendere, ... sed solum ordinem et caput deesse. Fejér 11., 389.*

⁸⁰ Schlick Gáspár Julian bibornokhoz: *magna res Hungarie est, multos viros habet, multasque vires. F. R. A. 2/62. 149.*

⁸¹ Schlick Hédervári L. nádorhoz, *regnum illud (Magyarország) Christianitatis clipeus et murus adversus fidei hostes existat... ex quo sicut cum bene habet, omnia Christianorum regna fructum percipiunt, sic cum opprimitur, detrimentum eius commune esse videtur. F. R. A. 2/62., 9. — l. még u. ott: 51.*

⁸² Alfonso, Arragónia királya: *victoriam et immortalem glorie triumphum... audiveremus... summo studio gratulamur. Thallóczy i. m. 419. — Skanderbég: utinam vellet Deus opt. max., Wladislae, ut non iaceret diutius... in eo squalore Europa ab impio opressa Amurate, non velut piacula fumarent toties Hungarico cruore Basilenses ac Varnenses campi. Raynaldus 28., 407. stb.*

mint a római szentszék protektorának és védőjének.⁸³ A dicsőség orosz-lánrésze Hunyadié, az Európa szemében csak most feltűnő magyar vezéré, akinek az egész hadjárat sikere köszönhető. IV. Jenő pápa bullájában Isten követének és kedves gyermekének nevezi.⁸⁴ Benne látják megtestesülve a magyar vitézséget s a török kiverésének gondolata haláláig elválaszthatatlan nevétől.

Az általános európai lelkesedés új keresztes hadjárat eszméjét dobja fel. Nagy tervek még nagyobb zavarokat okoznak, Ulászló — joggal vagy jogtalanul — megszegi az esküvel megpecsételt török-békét; — a külföldi segély nagyrészt elmarad, Várnánál a magyar sereg csatát veszít s Ulászló is elesik a küzdelemben.

Az előbb még oly egységes közvélemény meghasad. Vannak akik az egész vereséget a magyaroknak tulajdonítják. Egyesek úgy tudják, hogy a magyarok ölték meg a szentszék legátusát, Julián bíbornokot is, mert pénzt gyanítottak nála. Sebesülten menekült a csatából s míg lovát egy tónál itatta, orvul leszúrták, — aztán a meztelen holttestet a madaraknak hagyták a mezőn.⁸⁵ Zsófia lengyel királyné nyíltan vádolja a magyarokat árulással és gyávasággal: Ulászló királyt cserben hagyták, megfutottak s az lengyel lovagjaival magára maradva hiába kísérelte meg átvágni a roppant török sereget. Pedig ők hívták Ulászlót Magyarország trónjára, hogy segítse őket a török ellen, mert maguk már nem bírnak vele, — és mostan mégis így jártak el vele szemben. A vádat nem kisebb ember, mint Aeneas utasítja vissza s megírja a királynénak: a magyarok a török elől még sohasem hátráltak meg és különben pedig Magyarország Lengyelországot minden téren messze fölülmúlja és soha lengyel segítségre nem szorult.⁸⁶

Magyarország Várna utáni belső küzdelmeit Európa aggódó szemmel figyeli, mert „ezekből helyrehozhatatlan kára származhatik az egész kereszténységnek“.⁸⁷ IV. Jenő pápa attól fél, hogy a török „a viszálykodó magyarokat“ könnyen legyőzi, megrohanja a szomszédos államokat, felégeti, kirabolja azokat s a keresztényeket rabságba hurcolja.⁸⁸ Később V. Miklós legalább a császárral akarja a magyarok

⁸³ Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel. Budapest, 1901. 2., 55.

⁸⁴ Raynaldus 28., 401—402.

⁸⁵ Raynaldus 28., 423.

⁸⁶ F. R. A. 2/61., 508—522.

⁸⁷ III. Frigyes császár: ipsius regni, quod singulare scutum christianae religionis existit, ex cuiusque ampliori dilaceratione toti fere christianitati irrecuperabilia dampna atque pericula possent imminere. F. R. A. 2/42. 7. sz.

⁸⁸ Raynaldus 28., 451.

békéjét megszilárdítani, „nehogy a római egyházhoz és a keresztény hithez mindig oly hű ország, — amely a hitetlenekkel már annyit harcolt, pusztulva és romolva, — a török csapásai alatt összetörjön, az egész kereszténység nagy kárára“.⁸⁹ Aeneas megrázó erővel vázolja az ország belső züllését, — cui olim vix simile sol vidit. A régi magyarok, ha feltámadnának, rá sem ismernének úgylehet hazájukra; felmorzsolódott, összetört s egyes részei is alig tartanak össze.⁹⁰

Segítség sehonnan sem várható. Aggódnak, latolgatják a jövőt, — de Magyarország sorsa mögött sajátmagukat féltik. Magyarországgal igazán csak a pápa törődik, egyremásra írja leveleit a fejedelmekhez, — de semmit sem tud elérni, már „elvesztette a vezetést“.⁹¹ A kereszténység a közös ügyért nem hajlandó semmit sem áldozni, s nem akarja a török kiverésére kedvező pillanatot észrevenni.⁹² Hiába a pápa, hiába Aeneas Sylvius minden fáradozása, hiába hangoztatják állandóan: „a kereszténység őrtállója szorul segítségre, a magyarok, akik értünk ontják vérüket, akiknek melle a mi erős falunk“.⁹³ Késeregnek Magyarország közeli romlásán, szép szavakkal buzdítják „hitük megingathatatlan erősségét“,⁹⁴ — de a szóbeli elismerésen túl semmit sem adnak. Vereségek egyidőre nagy felindulásokat okoznak, az elesett hősöket megsiratják,⁹⁵ fogadalmakat tesznek, — aztán marad minden a régiben.

Konstantinápoly közben gyáva semmittevésben él és ezzel csak növeli a Nyugat közömbösségét.⁹⁶ Mind kevesebb szó esik róla, Magyar-

⁸⁹ Nos igitur considerantes, quod si regnum praedictum, (Magyarország) quod semper devotum Romanae Ecclesiae et Apostolicae Sedi et tamquam fidei scutum immobile se praebuit contra infideles, et pro Christianorum defensione pugnavit multa dampna et detrimenta in defensione huismodi sustinendo, mutuis bellis et dissensionibus debilitaretur, multa et gravia scandala possent verisimiliter provenire, et ex eorum intestinis bellis et calamitatibus Teucrici confisi, facilius suas vires extenderent in detrimentum et oppressionem populi christiani. Raynaldus 28., 499.

⁹⁰ Szécsi D. esztergomi érsekhez írt levél. F. R. A. 2/61., 548—558.

⁹¹ Aeneas Prokop v. Rabsternhez. F. R. A. 2/68., 242.

⁹² Aeneas Senffleben Henrikhez: dormiunt nostri principes, de salute communi nemo cogitat. F. R. A. 2/68., 242.

⁹³ Ungari... qui dum nostrum servant, sanguinem fundunt suum... quorum pectora nostri sunt muri. Freher: Rer. Germ. Scirpts. 2., 26.

⁹⁴ Murus christianae religionis et nostrae fidei solidus paries. F. R. A. 2/64., 24.

⁹⁵ Pl. a rigómezei csatában elesetteket (1448), mint martyrokat siratják, kik égi koronát nyernek. F. R. A. 2/67., 73.

⁹⁶ Fr. Kayser: Papst Nikolaus und das Vordringen der Türken. Hist. Jahrbuch. 6. (1885) 208.

ország kerül a dolgok középpontjába. A XV. század közepén mind jobban és jobban begyökerezik a közfelfogásba, hogy nem a görög császárság, nem is a Balkán vagy a lovagrendek, egyedül Magyarország a kereszténység védőbástyája, a *propugnaculum et an-temurale christianitatis*.

Veszélyes hírek érkeznek közben. II. Mohamed megesküdütt, nem fog addig nyugodni, míg Konstantinápolyt el nem foglalta. Amint Kritobulosz erősen túlozva megjegyzi, bosszantotta őt, hogy a görögök sohasem hagytak fel az ellene való harccal és lázítással.⁹⁷ A keresztény világ kételkedve fogadja a hírt. Többször jött már ehhez hasonló híradás s mindig valótlannak bizonyult. De még ha támad is a török, ugyan mit érhet el. A török sereget a Nyugat még mindig valami csordának képzei el, mely minden rend, fegyelem nélkül, kezdetleges fegyverekkel rendelkezik, — Konstantinápoly pedig hatalmas, erős államként él szemében s úgy gondolja, egymagában is könnyűszerrel veri vissza a török támadásait. „Bizonyosan megint pénzre van szüksége a városnak — s a veszély túlzásával akarnak zsarolni.“⁹⁸

Konstantinápoly elestének híre nyugodt, mitsemsejtő hangulatba vágott bele. Frigyes császár könnyekben tört ki a „gyász hír“ hallatára és napokon át imaszámolyán térdelt, buzgón imádkozva.⁹⁹ Aeneas remegő kézzel írja meg a pápának a borzalmas eseményt, és nem képes fájdalomát szavakkal kifejezni. A város elestével kitépték a kereszténység félszemét, levágták a félkarját.¹⁰⁰ A pápa és a bíbornokok kollégiuma érzik, világesemény mellett haladnak, „elesett a kereszténység legkeletibb bástyája“.¹⁰¹ A pápa bullát ad ki, a török szultánt az Antikrisztus előfutárjának nevezi és nagy kereszteshadjáratra hív föl minden keresztényt.¹⁰² Egész Európa kétségbe van esve, a félelem, az elkeseredés különösen az első időkben igen nagy. A török hirtelen veszedelmes alakot ölt képzeletében — bár az első sajnálkozások után kiújult ősi gyűlölködés mindenért a görögséget okolja. Vannak akik mint biztosat állítják, hogy a görögök nem is bánták a török jövetelét, mert inkább húztak hozzá, mint a latin egyházhoz. Egyesek szerint ők maguk buzdították és hívták, hogy így az uniós törekvéseknek egy-

⁹⁷ II. Mehemed élete. Fordította: Szabó Károly. 1., 69.

⁹⁸ Aeneas: Epistolae 162.

⁹⁹ U. ott. 131, 679.

¹⁰⁰ F. R. A. 2/68., 199. — Opera... 679.

¹⁰¹ Pastor i. m. 1., 599—609.

¹⁰² Kayser i. m. 227—231.

szersmindenkorra végetvessenek.¹⁰³ Nem is harcoltak rendszeren, csak úgy asszonyok módjára, — megérdemelték sorsukat, Isten büntetése volt ez megszámlálhatatlan bűneikért, — olvashatjuk az egykorú levelekben.¹⁰⁴

A török most kezd középponti kérdésévé lenni egész Európának. A félelem hatására akaratlanul is felé fordul minden szem s ettől kezdve mindig nagyobb figyelmet szentelnek neki. Csak most fedezik majd föl a török sereg egységes vezérletében és a mohamedánizmus fegyelmzett, morális egységében rejlő erőt, — amikor már késő, a török, mint a bizánci birodalom és hatalom örököse, félelmetes tagja lesz az európai politikának.

A még a századelején megvetett, manicheusokkal, bogumilekkel párhuzamba állított vilissimi, barbari, félelmes ellenségévé lesznek. Bertrandon de la Brocquière még nagy szégyennek tartotta, hogy a keresztényeket ilyen „ocsmány és aljas“ emberek leigázhadják. Fegyverzetük silány, tíznek ha van egy íjja és kardja. Nem kellene csak egy 15—20.000 íjjászból meg fegyveresekből álló csapat, — ennyi embert pedig Franciaországból, Angliából és Németországból játszva össze lehet szedni, — aztán még pár ezer martalóc s ez a sereg minden megerőltetés nélkül elvezethető Nándorfehérvártól Konstantinápolyig.¹⁰⁵ — Most korántsem látják ilyen könnyűnek a dolgot s a török kiűzését legfeljebb általános nagy európai összefogástól remélik. Talán minden nemzet teljes ereje együttesen megbir vele.

A törökök természettől fogva kemények, edzettek, — az éhséget, fáradságot bámulatosan tűrik. Alakjuk robusztus, a harcot nagyszerűen értik s örömük határtalan, ha csatába vonulhatnak. A seregben csak egy parancsol és annak mindenki feltétlenül engedelmeskedik. Minden veszélyre, a halálra is állandóan készen állnak, a vitézi becsületért és császárukért pedig semmi áldozattól sem riadnak vissza. Köztük a szegénység nem szégyen, — aki pedig bátor, becsületes és szorgalmas, a legmagasabb méltóságokat is elérheti. De kegyetlenek, mint Nero volt, aggokat, nőket és gyermekeket gyilkolnak, foglyaikat válogatott szenvedésekkel kínozzák, mindenfelé rabolnak, gyujtogatnak. Keresztény vérre szomjúhoznak állandóan és nem nyugszanak addig, míg minden keresztényt ki nem irtottak. Kéjvágyuk kielégíthetetlen, — az asszonyt férje, a leányt apja szemeláttára gyalázzák meg.

¹⁰³ Pastor i. m. 570—609.

¹⁰⁴ N. Jorga: Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle. Bucarest, 1915. 4., 118. sz. — 5., 29. sz.

¹⁰⁵ Brüsseli okmt. 4., 314—316.

Gyalázatosak, jellemtelenek, esküszegők, szavukat sohasem tartják meg, sem Istenük, sem hitük nincsen.¹⁰⁶

Mohamed, a szultán, a megtestesült ördög. Arca ijesztő, szeme ocsmány, hangja borzalmas. A szava káromkodás; — most ezt, majd azt gyilkoltatja, ahogy éppen kedve jön, — keresztény vérben mosakodik. Mindent bemocskol és meggyaláz s vágya csak egy: minden keresztényt kiirtani a föld színéről.¹⁰⁷

A török, az *impudissimus canis*, a *christiani nominis immanissimus persecutor*, *saevissimus barbarus*, az ördög szolgája. Isten küldte büntetésül a kereszténység büneiért, a vallási széthúzásokért, a fejedelmek nemtörődömségéért. A szultán maga az Antikrisztus. Isten még egy utolsó próbát tesz — ha ez az intése sem használ, ha a fejedelmek most sem békülnek ki egymással, — az utolsó pusztulást zúdítja az egész kereszténységre.¹⁰⁸

Mindezideig a veszély nem volt közvetlen, — amíg Konstantinápoly fennállt, — de mostan a török előnyomulása magyar- vagy olaszföldön csak az idő kérdésének látszik előttük. Félelem fog el mindenkit, senki nem érzi magát elég erősnek vele szembeszállni. A levelekből valóságos pánik hangzik felénk s ezt még csak növeli az, hogy a török előhaladásról semmi biztos adatuk nincsen.

Ezt a hangulatot igyekszik a pápa kereszteshadjáratra felhasználni. A pápai politika két sarkpontja végig a XV. századon az általános európai béke és az egyetemes kereszteshadjárat. Ehhez a végsőig ragaszkodnak, akkor is, mikor azok már régen anakronisztikusak.¹⁰⁹ IV. Jenő, V. Miklós, III. Calixtus ugyanazt az utat járják mind s az eredménytelenség okát mind a fejedelmekben látják, de új tervet, korszerűbb elgondolást kitalálni nem tudnak. Kapisztrán az egyetlen, ki gyakorlati oldalán ragadja meg a kérdést, — a többi elméleti harcos. Az

¹⁰⁶ L. Laurus Quirinus: *De Turci potencia*. Jorga 4., 217—221. — Tubero: *Commentarius libri VI*. Schwandtner 2., 211. — Kelcz i. m. 5, 9. — Ragusai okl. 265. sz. — Henricus Almani. Jorga 4., 287—289.

¹⁰⁷ Raynaldus 29., 3. — Jorga 4., 284.

¹⁰⁸ Maumeth sit verus Antichristus. Jorga 5., 77. — Jean de Caffa: *Oratio*. Jorga 4., 60. — Got hat gesant seyn Geysel über uns und über dy heyligen Stat Constantinopel... Wann das ist geschehen durch unser Sund willen, was Gott hat gebben den Hayden über uns zu herschen... Jorga 4., 65. — u. o. 4., 47—48. — *avertit oculos suos dominus Deus noster et cum inimicis suis ulciscetur peccata nostra* Jorga 5., 348. sz. — Rodrique d'Arevalo: *peccatis populi christiani... a truculentissimo et perfidissimo Turcho occupata est*. (Konstantinápoly), 4., 198. — Raynaldus 28., 401—402.

¹⁰⁹ J. W. Zinkeisen: *Drei Denkschriften über die orientalische Frage*. Gotha 1854.

egyetlen dinamikus egyéniség, Aeneas Sylvius, összetörök s mint pápa már csak a régi hagyományok folytatója. Nagy terveit Európával már ekkor feladja.¹¹⁰ A keresztény hitegység szolidaritására építeni ekkor már nem lehet, mint érzés megvan, de tettekre nem képes. A királyok nem hajlandók nemzetállamuk érdekét semmi másnak alávetni.

Aeneas már Várna után közös veszélyt emleget, s azt közös munkával akarja elhárítani.¹¹¹ A török csalárd, csak azt lesi, mikor tör ki újabb viszály a fejedelmek között, hogy abból kivegye a maga hasznát. Lássák ezt be a királyok is, béküljenek ki egymással.¹¹² A görögök szerencsétlenségét is az egyenetlenkedés okozta, tanuljunk példájukból — írja Bessarion.¹¹³ Ereje nagy, kapzsisága végnélküli, uralomvágya mérhetetlen, — eredményt csak közös vállalkozás hozhat. De mindegyik tervező más nemzetnek szánja a vezérszerepet. Bessarion az olaszoknak, Filelfus a franciáknak,¹¹⁴ a Gutenberg-féle Türkenkalender pedig a németeknek.¹¹⁵ Mind azt reméli, a törököt kifogják teljesen pusztítani s bíztatják a keresztényeket, nehogy egy mohamedánt is élve hagyjanak.¹¹⁶ A németek nagy tervet készítenek, melyben minden nemzetnek kijelölt és meghatározott szerepet szánnak és amelyet ha véghezvisznek, három év alatt biztosan kiszorítják a törököt Európából.¹¹⁷ De ez a terv csak terv maradt, éppenúgy, mint a másik, amelyet a regensburgi gyűlésen terjesztettek elő, s amelyik szintén minden európai nemzet részvételére számított.¹¹⁸

Magyarországra különösebben nem építenek, — belső zavarai is bizonyára közrejátsszanak ebben, — a Nyugat pillanatnyi fellángolásában maga akar mindent véghezvinni, a nagy nemzetek megalázásának tartanak elismerni a magyarság vezérségét. A tanácskozások pedig végetérnek, ígéreteivel mindenki hazamegy, — és marad minden a régiben; nem érkezik új veszély híre, — segítséget nem adnak.

Velence első kétségbeesésében háborúra szánja magát, de aztán

¹¹⁰ Waddingus: *Annales Minorum*. 12., 240.

¹¹¹ *Catholice fidei maius imminet periculum, nisi religiosissimi principes in unum convenientes de modis resistendi sancte crucis inimicis et hostibus Christi cogitarint.* F. R. A. 2/61., 488.

¹¹² Jorga 2., 81.

¹¹³ *Orationes de bello Turcis inferendo.* Paris 1471. *Credite experto, credite passo: nihil aliud miseram extinxit Graeciam, nisi discordia.*

¹¹⁴ Filelfus levele Károly francia királyhoz. 1451.

¹¹⁵ *Eyn manung de' Christenhait widd' die durken.* 1455. *Rekonstruierter Typendruck d. Gutenberg-Gesellschaft.* No 9a.

¹¹⁶ *U. ott. und dass sie ihr keinen lebendig lassen bleiben.*

¹¹⁷ Jorga 4., 92—98.

¹¹⁸ F. R. A. 2/68., 488.

a békét hasznosabbnak találja. Kötelezi magát, hogy soha semmilyen törökellenes koalícióba nem lép, a török ellen segítséget nem ad.¹¹⁹ Az olasz államok véd és dacsövetségre lépnek egymással török támadás esetére, de a félszigeten kívül senkinek segítséget nem adnak. Ebbe a szövetségbe később a pápa is belép. Alfonz portugál király az egyetlen, aki komoly lépést is hajlandó tenni, — nyugaton akarja a pogányt leverni.¹²⁰ A középkori gondolkozás egész Európában lehangyult ekkorra, de Portugáliában a pápai szó egy fiatal, feltörekvő népek legszentebb érzéseit érinti. Példáját azonban senki sem követi.

„Ugyan ki tudná az angolokat s a franciákat kiengesztelni, vagy Genova és Arragónia között a békét létrehozni — írja Aeneas Sylvius mindjárt a diéta után¹²¹ — és ki tudná a németek haragját csillapítani a csehek és magyarok iránt. Velence csak igéri a segítséget, Anglia és Franciaország egymástól fél és egyik sem meri országát szabadon hagyni. Németországot belviszályok emésztik, Ausztria Svájjal van ellenségeskedésben, skót, dán, svéd, norvég messze van és semmiért nem hajlandó otthonról kimozdulni. A cseh király harcban áll Burgundia fejedelmével, Lengyelországot a német lovagrend köti le, Magyarországon pedig anarchia uralkodik, belső ziláltság és az ország legnagyobb része Giskra kezén van“.

„Második esztendeje már, hogy Konstantinápoly elesett, — panaszkodik egy névtelen¹²² — és még mindig nem történt semmi. Hanyagság ez, vakság vagy őrültség, amit a bosszúállás bocsájtott eszünkre?“ III. Frigyes császár büszke fenyegetése II. Mohamedhez még a város ostroma alatt: ha fel nem hagy a támadással, magára vonja az egész kereszténység bosszúját,¹²³ nevetségessé vált, senki sem akart bosszút állni. Lassan elhal az első idők tettvágya is, „a nagy csapás“ csak tehetetlenül síró, jajveszékélő panaszkodásokat hagy maga után.¹²⁴

¹¹⁹ Erre s a köv.-re lásd: Zinkeisen i. m. 2, 18—23. — Pastor i. m. 1., 599—309.

¹²⁰ Raynaldus 29., 7.

¹²¹ Opera 657.

¹²² Jorga 4., 121.

¹²³ Jorga 2., 481.

¹²⁴ Lamentatio Nigropontis. Euboea ostromakor: „Összetört lélekkel, megbomlott ésszel, könnyes szemmel olvastam leveled újra, meg újra. Heu me miserum, heu me infelicem... Exclamabam: O quot parentes orbatii filios lugent! O quot coniugati sine lacrimis filiorum insepulti a bestiis consumuntur! O quot fratres interitum ab uno exeuncium utero deplorant! O quot puellae amisso pudore fidem amiserunt! O quot cives exules... lacrimant suspirantque! O quot stb. Jorga 4., 291.

„Csak tanácskoztunk, — vonja le a tanulságot Aeneas — és míg egyik diétát a másik után tartjuk, a török újra támad, amint beszélnek először Magyarországra, aztán pedig Németország ellen“.¹²⁵ Pedig mostan a magyarságtól sem várhatják a török seregek feltartását. III. Calixtus azt hallotta, hogy „az ország, amelyiket szolgálataiért annyira szeretett mindig és amelyik eddig a kereszténység pajzsa volt, fejében és tagjaiban megbomlott, egyenetlenkedések színhelyévé vált, nagy dolgokat véghezvinni nem tud többé“.¹²⁶ Európa pesszimista, — ugyan mit is várhat a kis Nándorfehérvártól a hatalmas Konstantinápoly után, és különösen mit most, amikor az országban ekkora fejtelenség van. Pedig csak Magyarország mentheti meg őket, mert ha ezt az országot leigazza a pogány, senki sincsen többé, aki Európát megvédje, senkinek annyira nem érdeke vele szembeszállni.¹²⁷ A pápa legalább a császárral akarja mindenáron az ország békéjét helyreállítani és mikor ez nem sikerül, elkeseredésében az egész kereszténységet vádolja.¹²⁸ Castiliai János V. Lászlót buzdítja, vezesse a harcias magyarokat a török ellen,¹²⁹ mások utolsó reményüket a „besztercei grófbán“ találják, ő „a török egyetlen félelme s a keresztény vallás legerősebb oszlopa“.¹³⁰

A pápa nyíltan kimondja, „vonuljon bár a magyar király minden hatalmával a török ellen, ugyan mit érhet el annak megszámlálhatatlan serege ellenében, ha segítséget nem kap“.¹³¹ Carvayal is azt írja: ha nem segítik Magyarországot, teljes vereséget fog szenvedni, mert ereje a törökével össze sem hasonlítható. „A veszély nagy és pár órás vagy napos késése a külföldi segítségnek, akkora pusztulást idézhet elő, hogy a kereszténység örökké sirathatná“.¹³² A félelem és reménytelenség soha nem lévő ajánlatokat, eseményeket vél tudni. Sforza Ferenc Milánó hercege azt hallotta, a törökök csak szabad átvonulást kérnek az országon Itáliába, s ha ezt megkapják, még kezeseket is hajlandók a magyaroknak adni.¹³³ A németek pedig attól félnek, hogy a magyarok a törökkel békére fognak lépni. Megengedik a töröknek,

¹²⁵ F. R. A. 2/68. 488.

¹²⁶ Theiner 2., 277.

¹²⁷ Nulla inter christianos gens est, cuius adversus Turchorum rabiem magis intus exercitum parari quam Hungari. F. R. A. 2/68. 490.

¹²⁸ Hermann: Cap. Triumphf. 478.

¹²⁹ Jorga 4., 64.

¹³⁰ Acta Sanct. Okt. 10., 335.

¹³¹ Raynaldus 29., 61.

¹³² Katona: Hist. Crit. 15/2., 1047.

¹³³ El quale dice non vole altro da li Ungari ...chel transito per venire in Italia, et se offeriva proinde dare obsides... Melléktart. oklt. 2., 209.

hogy országukon át Németországra törjön, „hiszen a magyarok sohasem törődtek azzal, mi lesz a németséggel“.¹³⁴ A nagy keresztény jelzavak mögött mindenki csak saját magát mentené, — senki a másikkal nem törődik.

A lehetetlennek hitt feladat mégis sikerül, Hunyadi a hadvezér és Kapisztrán, a barát véghezvitték azt, amire senki sem mert gondolni. — II. Mohamed menekül megvert seregével Nándorfehérvár alól.

Kapisztrán III. Calixtushoz írt jelentésében Isten után Hunyadi-nak tulajdonítja a győzelmet. A török akkora sereggel támadt, mint még soha, — az első pillanatban még Hunyadi, a turcarum terror et fortissimus christianorum propugnator is kétségbe esett. Minden neki köszönhető, más sohasem mentette volna meg a kereszténységet a biztos bukástól.¹³⁵ Calixtus pápa égi jelet lát a győzelemben, biztatást a további küzdelemre. Isten mégsem engedi kiirtani népét, „utolsó pillanatban elküldte a dicső János vajdát“, hogy „ő és néhány fegyvertelen kereszties megverje a hatalmas törököt“.¹³⁶

Hunyadi dicsősége hangzik mindenütt. Krisztus katonájának, védőpajzsnak, legyőzhetetlen hősnek nevezik, — ő áll egyedül ellen a dühöngő töröknek, más nem is tudná őket feltartani, belé veti bizalmát mindenki.¹³⁷ „Ő dicsőséges vezér, igaz bajnoka a katolikus hitnek, Magyarország buzgó kormányzója, — kiált fel Tagliacozzo, — ő nemes, dicső és hű Magyarország, méltó vagy rá, hogy minden keresztény tiszteljen és dicséretével elhalmozzon.“¹³⁸

A nándorfehérvári győzelem híre gyorsan terjed, folyton nő s a végén az sem ismer rá, aki elindította. Széltében-hosszában arról beszélnek, a török császár is elesett az ostrom közben. Szemtanuk jelentkeznek, kik látták, hogy török renegátok lándzsával általütötték, — vagy hogy mellővést kapott.¹³⁹ Goldener János szerint a magyarok a törököt úgy megverték, hogy ha emberük és merészségük van hozzá, még Konstantinápolyból is kiűzhetik a pogányt. „Akkora félelem vett erőt a törökön, hogy közülünk egy tized is megszalasztana közü-

¹³⁴ Jorga 4., 123.

¹³⁵ Waddingus i. m. 371.

¹³⁶ Raynaldus 29., 82.

¹³⁷ A rávonatközö kifejezések: athleta Dei, fidei nostre defensor, fidei christianae propugnator, invictissimus christi miles. Jorga 4., 153. — Raynaldus 29., 85. — Totus enim populus Christianus in te oculos coniecit et praelegit, qui solus possis et valeas tanto furori succurrere. Ragusai okl. 332. sz. — Raynaldus 29., 86.

¹³⁸ Victoriae mirabilis divinitus de Turcis habitae duce vene beato Joanne de Capistrano.

¹³⁹ Barbadigo Jeromos Foscari Ferenc dogenak írja. Melléktart. okl. 2., 217. — U. ott. 2., 146.

lük.¹⁴⁰ Pár hónap után Itáliában már azt mesélik: Konstantinápolyt visszafoglalták. A páviai püspök közli a hírt, bár maga nem nagyon hiszi,¹⁴¹ egy ismeretlen pedig örömjongásban tör ki, „ha ez igaz, soha ennél dicsőbbet nem hallottam“.¹⁴²

Az újra fölbukkanó kereszteshadjárat terveiben már mindenütt elismerten Magyarországé a vezéri hely.¹⁴³ Európa végleg a magyarságban látja legerősebb bástyáját, — amelyik ha megszokott állhatatosságától csak egy kicsit is elhajlik, egész Európa meginog.¹⁴⁴ A török kérdés megoldása mindjobban összeforr a magyarság nevével, — hogy a végén teljes bizalommal és ugyanakkor teljes nemtörődomséggel magára hagyják.

Hunyadi halálának híre váratlanul dönti halomra a tervezetéseket, „elragadta a halál a hit legfélelmesebb védőjét, legkiválóbb daliáját“.¹⁴⁵

Európa visszazökken tétlenségébe, Hunyadival, úgy érzik, a török elleni tervek is sírba szálltak.¹⁴⁶ A pápa egyideig még küzd, rá akarja venni a császárt a hadjárat vezetésére, elősorolja neki császári hivatását — természetesen mindezt hiába.¹⁴⁷ A mantuai kongresszus teljes csóddal végződik.

„Csak a hű magyarok harcolnak még, — írja Aeneas Sylvius, mostmár II. Pius pápa, megtört, elkeseredett hangon,¹⁴⁸ — de ők sem sokáig bírják, ha segítséget nem kapnak. Ha pedig lerontják ezt a falat is, akkor sem a németek, sem a csehek vagy lengyelek nincsenek

¹⁴⁰ Tantus enim pavor hoc conflictu Turcorum et suos invasit, quod unus nostrum decem fugaret. Jorga 4., 142.

¹⁴¹ Item se dice che li Turchi sono caciati de Constantinopoli: non lo credo bene. Melléktart. oklt. 2., 216.

¹⁴² Jorga 4., 144.

¹⁴³ Minden nemzet vegyen részt, sed ante omnes animosissimos et bellicosissimos Pannonios, vincere Teucros consuetos. Jorga 4., 217.

¹⁴⁴ III. Calixtus 1457. Omnes christiani potentatus in illius regni et nationi Hungarice statu firmum quoddam praesidium fidei catholicae habeant, si paululum a solita constantia regnum ipsum declinasset, titubassent profecto omnes, et animi christi fidelium... omnino refrixissent. Theiner 2., 289.

¹⁴⁵ Fejér: Genus... Joannis C. de Hunyad. 1844. 16. Kapisztránnak Calixtus pápához írt levele.

¹⁴⁶ Nam morte illius spes. quoque nostra interiisse videtur, nil enim reliqui Christianorum principes cogitare videntur, nemo apponit pro nostra salute manum. Aeneas: Epist. 239., 780.

¹⁴⁷ Tua Celsitudo, que non ad effundendum, sed ad conservandum sanguinem christianum, non ad humanas, sed ad Salvatoris nostri ulciscendas iniurias est profectura. Wien. Staatsarch. Rom. Hofcorresp. Fasc. 1.

¹⁴⁸ Mansi: Pii II. orationes. Lucae, 1757. 2., 2. sz.

biztonságban. Itália nyitva áll akkor a török előtt, remeghetnek a franciák és spanyolok is, még Angliát sem fogja megvédeni a tenger“. Európa érzi, minden Magyarországon fordul meg, — de segítségére mégsem siet. Erősnek is hiszik, nem is törődnek különösebben sorsával, őket Magyarország csak addig érdekli, míg hasznuk van belőle. Maguk vívták ki a győzelmet 1456-ban, küzdjenek tovább is egyedül. Felismerik, hogy Magyarországot földrajzi helyzete a török elleni örök harcra kényszeríti, — aki Magyarországot védi, az Európát védi, Európa sorsa tehát Magyarországon fordul meg.¹⁴⁹

Mikor Mátyás trónralép, mindenki örömmel üdvözli. „Isten ajándékát látják benne, az egész kereszténység tulajdonát s remélik, sőt elvárják tőle, hogy apja nyomdokába fog lépni.¹⁵⁰ A Nyugat bizalma egységesen rá irányul, benne látják a pogány elleni küzdelem egyetlen vezérét, — a császár és minden más király visszaszorul mellette. Ettől kezdve a magyar király Istentől küldött feje a küzdelemnek, tőle várnak minden kezdeményezést és véghezvitelt. „Az egész kereszténység rád veti szemét, benned reménykedő szívvel, mindent csak tőled vár, — írja Mátyásnak a pápa, — neked kötelességed a török ellen harcolnod. Te vagy az *invictissimus fidei athleta*, a *fortissimus propugnator*, te nemcsak megfékezted a törököt, hanem hisszük meg is semmisítet.¹⁵¹ „Magyarország érdemei mérhetetlenek, — mondja máskor — ez a hatalmas és nemes ország hetven éve harcol már a hit ellenségeivel és mint *scutum fidei christianae* szegült ellene a támadásoknak — s győzött vagy legyőzetett az isteni kegyelem szerint.¹⁵²

A töröktől való félelmet mindig új meg új hírek táplálták: a török Egyiptommal lép szövetségre s úgy támad Magyarországra, — a szultán megesküdtött, hogy minden erejével Magyarországra tör és nem tér vissza addig, míg azt teljesen el nem pusztította, vesztse bár el közben egész Ázsiát.¹⁵³ Van aki biztosan tudja, hogy százyolevanezer emberrel már Nándorfehérvárnál táborozik,¹⁵⁴ Délmagyarországon

¹⁴⁹ U. ott. 3., 1. sz.

¹⁵⁰ Theiner 2., 311. — *Ut saepe audivimus iuvenis sit clarus et qui paternis vestigiis haud dubie inhaerebit.* Raynaldus 29., 140. — *Tutelamque christiani nominis ea constantia susciperet, quam ipse (Hunyadi) cum summa gloria antea ineunte aetate suscepisset.* Raynaldus 29., 145. — *Te celesti munere, quasi divinum aliquum hominem non solum isti regni, sed universo orbi christiano missum esse.* Mon. Vat. H. 1/6., 2.

¹⁵¹ Mon. Vat. H. 1/6., 50., 51. 1465.

¹⁵² Mansi i. m. 2., 213.

¹⁵³ Aeneas: Epist. 266., 791.

¹⁵⁴ Jorga 4., 302—305. 1471.

egyszerre ötszáz parasztot fejeztetett le.¹⁵⁵ És a felcsigázott közvélemény mindig megnyugodhatott, a magyarság visszaverte a török támadásokat. Mátyás büszke Magyarországnak tekintélye pedig ezzel is napról-napra gyarapodott.

A magyarokat mint a bátorság, vitézség heroszait ünneplik. Harcra vágyók, s már kisgyermek koruktól fogva a tábori élethez edződnek.¹⁵⁶ A törökök rettentően félnék tőlük. Egyszer megtörtént, hogy a török sereg előőrsei két gyalogos katonára akadtak s mikor kérdésükre azok azt felelték, hogy a magyar király emberei, ijedtükben visszafutottak a fősereghez.¹⁵⁷ A magyarok mögött biztonságban érzi magát Európa s mikor híre jár, hogy Mátyás békét akar kötni a törökkel, sőt egyesek ezt szövetséggé nagyítják, — ijedt levelek érkeznek mindenfelől. Könyörögve óvják, ne higgyen a töröknek, ne kössön vele békét, — az csak őt akarja elpusztítani és mi lesz akkor a kereszténységgel?¹⁵⁸ És ez mint mindig visszatérő, örök refrain olvasható mindenütt, — ha Magyarország eldől, vagy a török karjaiba veti magát, mi történik akkor Európával, mi lesz a kereszténységgel?

Pedig a magyarokat még most is sokan lenézik. A „szittyá ivadékok“ „Attila népe“ kifejezés¹⁵⁹ a csak katona nemzet jellemzését rejti maga mögött, melynek ideáljait Európa soha elismerni nem fogja. Miksa császár barbároknak tartja őket s gyalázatnak mondja, hogy németek „szittyá-igában“ élnek.¹⁶⁰ Most mégis ez a vörösfonálként végighúzódo megvetett „szittyá jellem“ emeli őket ki a többi nép közül. A „hún vér“ teszi őket alkalmassá a török elleni harcra, az, hogy a törökkel vitézségben, kegyetlenségben egyaránt megegyeznek, — az, hogy mindketten csak a harcban lelik örömüket s minden mást megvetnek. „A magyarok a törökkel mindenben megegyeznek — írja a XV. század végén egy francia költő, — de amazoknak mégis nagy ellenségeik ke-

¹⁵⁵ Jorga 5., 111. sz. 1481.

¹⁵⁶ Az apostoli követ jelentése Rómába. 1474. Engel: Geschichte d. Ungrischen Reiches 2., 7.

¹⁵⁷ Dy sagten jn es werden des... ungrischen königs Hawptleut. Der dy Tureken sehr erschranken, liessen dy zwen Fuessknecht ledig und los und eylten pald wider zu jrem Here. 1483. Jorga 5., 134. sz.

¹⁵⁸ IV. Sixtus. 1473. Omnes gloriam, qua inter ceteros reges multum claruisti accepisti a nomine christiano... Erras... vehementer, si existimas illud foedus ab eo tibi servari, qui nullum fidem unquam servare consuevit, quique omnia ex utilitate et libidine sua metitur. Mon. Vat. H. 1/6., 89. — F. R. A. 2/48., 180.

¹⁵⁹ Aeneas: Historia Rerum Ubique Gestarum... 1471.

¹⁶⁰ Tubero i. m. Schwandtner 2., 154.

resztény hitük miatt.¹⁶¹ Most még nem hangsúlyozzák ezt a meg-
egyeződést, de éppen itt az alapja minden későbbi felfogásnak, mikor
rosszindulatból a törökhöz számítják, a törökkel egynek veszik, mint
a kereszténység támadóját.

A rex Ungariae-t dalok, beszédek dicsőítik, könyveket írnak
hozzá.¹⁶² Vezetése alatt lefoglalják győzni végleg a törököt és „akkor a
magyar királyság híre és dicsősége az égig, a legmagasabbra fog fel-
haladni.“ A törököt mind ki fogják írtani; „legfeljebb négyezer marad
belőlük élve s akkor majd bárki láthatja, mekkora sietséggel jönnek
megkeresztelkedni. A mohamedán szekta megszűnik, nem lesz többé
aki magát muzulmánna mondja, — mindenki Krisztust ismeri el
urának.“¹⁶³

Methodius jóslatát átviszik a törökre. A jövendölés szerint a po-
gány uralmát egy keresztény fejedelem töri majd meg. Ezt azonban
már nem a császársban találják meg, középkori hitvédő szerepe vissza-
szorul, — minden jel a magyar királyban, Mátyásban, található,
„miért is mindenki hiszi, hogy a magyar király fogja bevégezni ezt a
nagy küzdelmet.“¹⁶⁴

A XV. század utolsó évtizedeiben Magyarország és a török kiűzése
egymástól elválaszthatatlan fogalmak. A törökkérdés többé nem belső
ügye Magyarországnak, egész Európa sorsa ezen fordul meg és a
magyarság, mint a kereszténység őrsége áll a keleti bástyán. A Nyugat,
mely a pápaságot kivéve, évtizedek óta egyetlen fillért, egyetlen szál
katonát nem hajlandó a török ellen áldozni, elvárja a magyarságtól,
Isten iránti keresztény kötelességként, hogy élete fogytaig szembe-
szálljon az ősellenséggel. Magyarország a kereszténység kapuja, ha ezt
védik, Európát védik és aki érte harcol, Európáért harcol. Európa bízik
és hisz a magyarságban, ennek katonai erejét túlbecsüli, mikor a ki-
meríthetetlen török hatalommal szembeállítja, talán azért is, hogy saját
nemtörődömségét megokolja. Lelkesedését csodálja, hatalmát tiszteli,

¹⁶¹ Lemaire költeménye: Epistre de Roy a Hector de Troye. Idézi Győry
i. m. 15.

¹⁶² Oratio ad regem Ungariae factam per dom. Wilh. de Reichenau, episc.
Eystetensem. 1481. Jorga 5., 120. — Clypeus Thomistarum in quoscumque adversos:
per venerabilem virum fr. Betrum Nigri. 1481.

¹⁶³ Prognosticon. Weissagungen und Vortheil von betrübungen und grossen
anfechtungen Europe. Durch... Anthonium Torquatum. írva 1480-ban, kiadva:
Frankfurt a M. 1558. — Johann de Viterbo: Tractatus de futuris christianorum
triumphis in Saracenos. 1480. Jorga 5., 77. — Nunc videndum erit de morte Machu-
meti et secta Thurcorum finienda ex plurimis prophetiis. Jorga 4., 260.

¹⁶⁴ Incipit tractatus quidam de Turcis... Nurenberge 1781.

de igazi megértést a magyar sors iránt most sem érez, a humanisták gőgös megvetéssel nyilatkoznak „barbár szittyá“ erkölcsükről, a magyar lélek idegen marad mindvégig. Magyarország többé nem szörnyek országa, nem kitzasztott, megvetett állam. a közösségnek egyenrangú, sokban vezető tagja. Szavakban szolidárisak is vele a Nyugat népei, de mindent az előtörő nacionalizmus szemével néznek és egoisták. Hídegen latolgatják a török győzelmek következményeit, hogy Magyarországon megint egész vidékek pusztultak el, hogy a horvátok utolsó váraikból is kiszorulnak,¹⁶⁵ s ha úgy látják, közvetlenül nem veszélyes rájuk a helyzet, — nem törődnek többé vele.

Magyarország ebben az időben a középkorban soha el nem ért magasságban áll. A leáldozó egyházi hatalom, a felkelő nemzetállamok csak benne bíznak, mind csak tőle várnak mindent a törökkel szemben. Magyarország a bástya, amelyik Európát egyedül védi Kelet felé, a propugnaculum Christianitatis, az antemurale et scutum fidei. A bástyának az őrsége, a védő — a magyarság, a propugnatores, a Christi milites. Az egész küzdelem feje, a jóslások szerint jövő dicsőségek Istentől küldött vezére, a magyar király, az athleta Christi, a defenser fidei. Ország, nép és király vállalták és állták a harcot, amíg erejük tartott, s csak befelé keseregtek magányosságukról. Ahogy a pápa írta: Merito censetur, quod inclitum et nobilissimum illud regnum Ungariae esset propugnaculum fidei incussum et antemurale ac scutum Christianitatis.¹⁶⁶

Országos Széchényi Könyvtár

Benda Kálmán.

¹⁶⁵ Newzeyten Türckenhalb. 1485. Jorga 5., 131. sz.

¹⁶⁶ Theiner 2., 398.

MAGYARORSZÁG ARANYTERMELÉSE A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVI. SZÁZAD DEREKÁN.

A gazdaságtörténeti kutatásnak egyik fontos, mondhatnók legfontosabb kelléke a *számszerűség*, a történeti adottságoknak a maguk valóságos méreteiben való megállapítása. A mult *gazdasági* életének jelenségei ebben és egyedül ebben eleveníthetők meg híven és érzékelhető formában, — nélküle elmosódott képzetek ködös világába, avagy tévedések útvesztőjébe jutunk. De éppen ezen a ponton, a helyes megismerés egyik legfontosabb föltételénél igen nagy, sokszor leküzdhetetlen nehézségek állnak a gazdaságtörténelem útjába. Itt mindenk előtt arra az esetre kell gondolnunk, amikor a számszerű meghatározás lehetőségét közvetlenül nyújtó számviteli anyag teljesen hiányzik, vagy csak igen töredékesen maradt fenn, ami a megbízható számszerű megállapításokat eleve kizárja. Mindkét esetben a hiány csupán közvetett, másodrendű adatokkal pótolható, amely esetben azonban a pozitív adatok fogyatékoságait, hézagait kitöltő intuición és kombinatív feltevések tévedései *annyira-amennyire* csak úgy küszöbölhetők ki, ha vizsgálódásainkat a már kellőképen tisztázott történeti összefüggéseknek mentől sűrűbb szövetébe tudjuk beleilleszteni.¹ Bár a bizonytalanságnak valamelyes érzése így is megmarad, a tévedés kockázata mégis elfogadható határok közé szorítható. A gazdasági élet történetírójának korra való tekintet nélkül gyakorta kell ily félmegoldásokkal megelégednie. Az egyes gazdasági alanyok gazdasági tevékenységének írásos lecsapódásai s különösen a mihamar gyakorlati jelentőségüket veszített számadások és üzleti levelezés, szórványos kivételektől eltekintve, veszendőbe mentek az utókor számára és veszendőbe mennek jobbra még ma is.

¹ Az adott esetben alkalmazandó módszer tekintetében mintaszerű *Kováts Ferencnek* éppen tárgyunkba vágó tanulmánya, „A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal a középkorban“, *Történeti Szemle*, XI. évf. (1922), 104 s. köv. ll.

Mentől távolabb eső korszakokra nyúlunk vissza, annál nagyobb arányokat öltenek e hiányok.

Ennek ellenére a hatóságok ügyviteléből a számszerű megállapításokra alkalmas számviteli és egyéb anyagnak még mindig mérhetően tömege maradt fenn számunkra. A kutató vizsgálódásnak azonban még ebben az utóbbi kedvező esetben is nagy nehézségekkel kell megküzdenie e forrásanyag értékesítésénél. Forráskritikai értékelés tekintetében a számadásoknak és összeírásoknak megvannak a maguk különleges belső ismertetőjegyei és egészen sajátos a számviteli anyagnak az ügyirattani problematikája. Mindez azonban éppen sajátos jellegénél fogva kívül esvén az általános diplomatika és ügyirattan keretein, a számviteli anyag földolgozójának már az első lépésnél, anyagának kútfői értékelésénél ma még keveset járt utakon kell elindulnia. További nehézség, hogy a számadási anyagnak mind a számviteli ellenőrzése, mind pedig egyes adatainak az értelmezése megköveteli annak tételről-tételre való utánszámolását és a csak valamelyest is összetettebb számadásoknál azok egyes rovatainak folytonos, ugyancsak tételről-tételre haladó egybevetését. Végül a számadási s ezzel rokontermészetű anyag csak a legritkább esetben szólaltatható meg eredeti formájában, ellenben annak egyes tételeit rendszerint újra kell csoportosítanunk, amint ezt éppen a kutatás problémaállításai megkívánják; ez az újracsoportosítás nem egyszer párosulhat még az eredeti tételek fölbontásával is. Szóval: a nyersanyagot a legtöbb esetben, hogy úgy mondjuk, félgyártmánnyá kell előbb földolgoznunk, hogy azt használhatóvá tegyük a történeti vizsgáldás számára. Ennek a „félgyártmány“-nak az előállítására sok tekintetben gépies munka s türelemjáték csupán, azonban igen sok időt igényel, a sokszorosát annak, amit bármely más forrásanyagnál a kútfőkritika és az adatértelmezés előmunkálataira kell fordítanunk.² Csakis az előmunkálatoknak ez a körülményes és hosszadalmas volta magyarázza, hogy a számviteli s ezzel rokontermészetű anyag sokkal mostohábban munkált terület, mint a történeti forrásoknak bármely más csoportja s hogy

² Példaképpen említjük csupán, hogy alább még közelebbről érintendő munkánk keretében többek közt sorra kerültek a körmöcbányai kamarának heti kimutatásai az 1529–1541. évekre eső időszak ezüstpénz-veréséről: 12 nem is oly vaskos füzet mintegy 500 fraktur lappal. Előkészítése azonban a földolgozás számára, szerény becsléssel is, nem jelentett kevesebbet, mint körülbelül 20.000 tételnek az átírását 12 rovatban, azok utánszámolását és legalább két-két rovatban ugyancsak tételről tételre haladó egybevetését. V. ö. különben *Kováts Ferenc* táblázatait idevágó két főművében: „Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században“, Bpest, 1902, és „Városi adózás a középkorban“, Pozsony, 1900.

a mult gazdasági viszonyainak számszerű megvilágítására törekvő átfogóbb és megbízhatóbb vizsgálódások még meglehetősen szórva-nyosak.

A rendkívüli időveszteséggel is azonban mint adottsággal le kell számolnunk és nem szabad tőle visszariadnunk. Nem pedig azért, mert számszerű meghatározások nélkül egyszerűen nincs gazdaságtörténelem. Az a számszerűséggel kezdődik. Akár negatív, akár pozitív vonatkozásaiban nézzük, a magyar gazdaságtörténelem jelenlegi állapota valósággal iskolapélda ennek a szoros kapcsolatnak az igazolására.

Végig az egész középkoron át, sőt még ezen túl is a magyar gazdasági életnek egyik igen számottevő ágazata az ország érc- és sógazdaságán alapuló bányaművelés volt.³ Másik jellegzetes és állandó vonása a magyar gazdasági életnek az agrárjelleg, a mezőgazdaság jelentősége. Ez a két gazdasági ág a legkiterjedtebb alapterülete gazdasági multunknak. Ennek ellenére a belőlük sarjadt életet sokoldalú jelenségeiben csak töredékesen és ezt is jobbára felszínesen ismerjük. Bányaművelésünk története mindmáig nem jutott túl *Wenzel Gusztáv*,⁴ *Péchy Antal*⁵ s *Mikulik József*⁶ immár egy félszázadra visszaeső munkásságán⁷ és elsősorban azért nem, mert nem volt energiája hozzá, hogy monografikus kutatások keretében rászánja magát a mind központi

³ A középkori magyar aranytermelés jelentőségére l. *Hóman Bálint*: A XIV sz. aranyválság, Fejérvátsay-Emlékkönyv, Bpest, 1917, 213–242. l. — U. a.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában, Bpest, 1921, 75. s köv. II. — *Kováts Ferenc*: 1. jegyzetben i. m. — A réztermelésre az újabb korban: H. von *Srbik*: Der staatliche Exporthandel Oesterreichs v. Leopold I. bis Maria Theresia, Wien—Leipzig, 1907. A középkorban: *Paulinyi O.*: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége, Károlyi-Emlékkönyv, Bpest, 1933. és különnyom. A sóra l. az alább a 21. jegyzetben id. 1480. évi nunciusi jelentést, i. h. 16. l.

⁴ Magyarország bányászatának kritikai története, Bpest, 1880.

⁵ Alsómagyarország bányaművelésének története, I, II. kötet, Bpest, 1884, 1887. A selmeci bányavállalatok története, I. köt. (1650-ig), Bpest, 1884.

⁶ A bánya- és vasipar története Dobsinán, Bpest, 1881.

⁷ E megállapításunkkal távolról sem akarjuk lekicsinyelni a neves szerzők munkásságát. Ellenkezőleg... Ha talán problémaállítás s részben módszer tekintetében a történettudomány általános fejlődése túljutott is már az ő munkáikon, elévülhetetlen érdemük, hogy elvégezték az úttörő áttekintés és az adatgyűjtés fárasztó munkáját történetírásunknak abban a korszakában, amikor azoknak még majd mindegyikét — híján a legszerényebb előmunkálatoknak is — a levéltári anyagból kellett szétszórta felkutatniok. Ha van mit hibáztatnunk, úgy ez nem az, amit és ahogyan ők elvégeztek, hanem az, ami utánuk nem következett. S ha ki majdan mégis csak sorra következik, nem fogja feledhetni, mily jó szolgálatára voltak e „pozitív” munkásság pozitív eredményei.

kormányserveink, mind a lokális bányahatóságok és a bányavárosok levéltáraiban még mindig nagy bőségben kutatójára váró számviteli anyag kiaknázására, s az utóbbin alapuló számszerű megállapításokban mélyítse el s fejtse ki a magyar bányaművelés történetének problémáit.⁸ Még élesebben mutatkozik ez mezőgazdaságunk történelménél, amely valójában csak most, a legutolsó évek folyamán kezd komolyabb eredményeket felmutatni, mióta *Domanovszky Sándor* a tanári kezdeményezése és irányítása mellett készülő mezőgazdasági tanulmányokban tudatosan ráirányította a figyelmet a számviteli anyag és a megbízható számszerű megállapítások jelentőségére,⁹ s már első eredményeiben is lényegesen revidálta pl. azt a képet, amely Acsády Ignác doktrinér beállítással s egyoldalú forrásanyaggal dolgozó munkássága nyomán a magyar nagybirtok multbeli szerepéről a háború előtti évek köztudatában kialakult. — További példa a középkorra oly jellemző, de magyar talajon még az újkor századaiba is messze belenyúló „városgazdaság” és ennek keretében a magyar kereskedelem-történet kérdései. Ami számottevő és megbízható eredményt e téren fölmutathatunk, az legjava részében *Kováts Ferenc* nevéhez fűződik, akinek idevágó művei¹⁰ par excellence a számviteli anyag értékesítésén és a megbízható számszerű megállapítások összefüggő sorozatán épülnek föl. Sajnos, Kováts Ferencnek ez a hazai irodalmunkban a maga nemében egyedülálló munkássága mindezideig

⁸ *Péché Antal* alapvető munkáiban a körmöc- és selmecbányai bányavállalkozásoknak egész sorát állította össze a XVI. és XVII. századból. Mennyire más lenne gazdaságtörténetünk állása, ha akadtak volna kutatóink, akik ez áttekintő összefoglalás nyomán a bányagrófsági levéltár gazdag anyagának, a városi levéltárak adórajstromainak, a bevallásokat tartalmazó városi könyveknek, a végrendeleteknek a felhasználásával egy-egy vállalat monografiájának keretében megkísérelték volna azok terméseredményeit, termelési költségeit, hozamát, a vállalatok egyes részeseinek vagyonosodását (illetőleg tönkremenetelét) megbízható aprólékossággal megállapítani, hogy ez egyes mikrokozmoszok életén keresztül eljussanak az átfogóbb és mélyebbre nyúló összefüggések megismeréséig.

⁹ Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerkeszti *Domanovszky Sándor*. A megindulás óta (1930) a tanulmányok egész tekintélyes sorára visszatekintő vállalkozás kiadványai közül a számszerű megalapozottság tekintetében különösen kiemelhetők: *Jármay Edit—Bakács J. István*: A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. *Csapody Csaba*: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. században. *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. *Belitzky János*: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. V. ö. a szerkesztő előszavát a vállalkozást bevezető *Jármay—Bakács* füzetnél.

¹⁰ *Pressburger Grundbuchführung u. Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter*. Zeitschrift d. Savigny-Stiftung, Germanist. Abt. 1918. 1919. Továbbá a 2. sz. jegyzetben idézett művek.

nem talált követőre, holott hivatva lett volna arra, hogy mind probléma-állítást, mind módszer tekintetében iskolát és korszakot nyitott legyen a magyar gazdaságtörténelemben.

Ezekből a megállapításokból kiindulva, tudatosan óhajtjuk követni a fentiekben érintett iránytszabó nyomdokokat, amikor tanulmányunk keretében az eddigieknél részletesebb adatokkal kíséreljük meg a magyar aranytermelés számszerű megállapítását annak a korszaknak a határmezsgyéjén, amikor az újvilág nemesérc-gazdagsága betör az európai kulturközösség életébe, hogy annak kereteit gyökerestül felforgassa. Tanulmányunkat kiegészítjük az annak alapjául szolgáló számviteli forrásanyag egy részének közlésével. A közlést igazolhatja már az a körülmény is, hogy bányászattörténelmünknek egyik legrégebb számviteli forráscsoportjáról van szó.¹¹ De tesszük azzal a további céllal is, hogy újabb anyagot adjunk a tudományos oktatás kezébe a számviteli ügyirattan elemeinek gyakorlati tanulmányozásához.¹²

*

Középkori aranytermelésünk jelentőségét az európai kulturközösség gazdasági életében és első helyét az európai aranytermelő országok ranglistáján ma már nem kell földeríteniünk. *Hóman Bálint*¹³ és *Kováts Ferenc*¹⁴ kutatásai nyomán ez már kellőképpen tisztázott kérdés. Így csak arról lehet szó, hogy ennek a termelésnek a valóságos méreteit egy-egy meghatározott időpontban közelebről is meghatározzuk. *Hóman Bálint* mellett, aki pozitív adatok hiányában a XIII. század második felére nézve kénytelen hozzávetőleges becsléssel (évi 1000 kg) megelégedni,¹⁵ *Kováts Ferenc* idézett tanulmányában közelebbi számszerű meghatá-

¹¹ Ezzel egykorúak a Thurzó—Fugger vállalat kereskedelmi számadásai (1495—1547) és a körmöci kamara számadásai (1528—1547).

¹² Megjegyezzük, hogy e tanulmányunk csak mellékterméke s mintegy előfutárja egy nagyobb lélegzetű munkának, amelynek „A körmöcbányai kamara üzemszervezete, gazdálkodása és pénzverése Mária özvegy királynő birtoklása idején (1526—1547)” a tárgya s amely a királynő körmöci alkamaragrófjainak az 1528—1547. évekről fennmaradt számadásain épül föl. A mű kiadására már kutatásaink kezdeti stádiumában *dr. Alföldi András* egyet. ny. r. tanár úr kezdeményezésére a Magyar Numizmatikai Társulat elnökségétől kaptunk megtisztelő ajánlatot s az eredeti elgondolás szerint annak már ez év elején kellett volna megjelennie. A számadások előkészítő munkálatai annyi nem várt nehézséget okoztak, hogy munkánk befejezését a jövő év derekánál korábbi időpontra nem remélhetjük.

¹³ 3. sz. jegyzetben i. h.

¹⁴ L. 1. jegyzet.

¹⁵ A magyar királyság pénzügyei... 145. l.

rozását is adja középkori aranytermelésünknek s annak alakulását a következő számsorban rögzíti:

1326—1350.	1500 kg
1350—1375.	2500 „
1376—1400.	3000 „
1401—1425.	3500 „
1426—1450.	4000 „
1451—1475.	3500 „
1476—1500.	3000 „
1501—1525.	2500 „ évi átlagtermés. ¹⁶

Kováts Ferenc megállapításai azokon az adatokon alapulnak, amelyek 1480-ból s 1455-ből a magyar királyok pénzverési jövedelméről, illetőleg 1488. és 1489-ből az esztergomi érseknek a kamarák nemes fémforgalma után járó úgynevezett pizet-jövedelméről állanak rendelkezésünkre. Az adatok önmagukban véve megbízhatók s miután Magyarországon nemesfém-monopólium állott fenn, a törvényes úton értékesített nemesfémek mennyiségének, illetőleg értékének a megállapítására kétségkívül alkalmasak. A pénzverési jövedelem azonban és hasonlóképen az esztergomi érsek pizet-jövedelme is megoszlott az arany és az ezüst között. S e ponton, a kettő egymáshoz való arányának megállapításánál legalább is pénztörténetünk mai állása mellett teljesen bizonytalan talajra kerülünk. *Kováts Ferenc* $\frac{3}{4} : \frac{1}{4}$ arányt vesz föl az arany javára, ami azonban az idevágó megbízható adatok hiányában, bármennyi óvatossággal és körültekintéssel jár is el a szerző becslésében, végeredményben mégis csak *kombinatio föltevés* marad. Mégha csak arról lenne is tehát szó, hogy *Kováts Ferenc* vizsgálódásait további adatokkal alátámasszuk, az erre irányuló kísérlet céltalannak nem tekinthető.

*

Károly Róbert pénzverési és bányajogi reformja¹⁷ óta Magyarországon a nemesfémek forgalma királyi monopólium tárgya volt; mind az arany, mind az ezüst, amit az országban termeltek, beváltási kötelezettség alá esett. A termelő azt csak a királyi kamaráknak adhatta el, mégpedig a király által megállapított kötött áron. Az országos aranytermelés nagyságának a megállapításához tehát a kulcsot elsősorban a kamarai igazgatás ügyvitelében kereshetjük. Az ország három

¹⁶ I. h. 112. l.

¹⁷ *Hóman Bálint*: i. m.

legjelentősebb aranyvidéke a körmöcbányai (a Körmöci-hegység trachitvonulata s a hozzá délről csatlakozó újbányai hegycsoport; előfordult persze arany a selmecbányai ezüstércsekben is; a Liptó megyei Bóca), a nagybányai (az Avas-hegység és a Gutin nyugati oldala) és a nagyszebeni kamara (az Erdélyi Érchegység kiterjedt aranyvidéke s utóbb a lippai kamara megszüntével a krassószőrényi aranymosó telepek is) alá tartozott. Ennek megfelelően az aranypénzverés szempontjából e három kamara játsza a legfontosabb szerepet. Mellettük az egész középkoron át végig számbajő még a budai kamara aranyverése is, amelynek területén¹⁸ azonban számottevőbb nemesfémtermelésről nem tudunk. Miként biztosították ennek hiányában a budai pénzverőház nemesfém, különösképen aranszükségletét, erről nincsenek közelebbi értesüléseink. Föltehető, hogy a budai pénzverde dolgozta föl a Duna felső folyása mentén megállapítható aranymosás¹⁹ termését, amelynek semmi nyomát sem találjuk a körmöcbányai kamara üzemében. További lehetőség, hogy legalább egyes időszakokban ugyancsak Budára került a szomolnoki (időnként kassai), lippai és zágrábi kamarák területén termelt arany²⁰ is, mint ahol a termelés szerényebb méretei nem tették kívánatosná a rendszeres aranyverés bevezetését. De éppen így elláthatták a többi kamarák is²¹ a szükséges

¹⁸ A kamarák körzeti beosztására l. *Hóman Bálint* térképét i. m. mellékletében s u. o. 211. l. 1. jegyzet.

¹⁹ *Hóman*: i. m. 143. l.

²⁰ E területeken folyt aranytermelésre l. *Wenzel*: i. m. 87, 124. l. *Hóman B.*: i. m. 171—172. l.

²¹ A kamarai szervezet a Károly Róbert korabeli eredeti berendezkedéshez képest meglehetősen fluktuációt mutat és pedig az eredetileg decentralizált szervezetnek a fontosabb bányavidékeken való összevonása jegyében. Az eredetileg fennállott tíz kamarából (*Hóman*: i. m. 211. l. 1. jegyzet) idővel négy, ú. m. a pécsi, szerémi, lippai és váradi megszűnik. Részleteikben azonban a kamarai szervezet e változásai teljesen tisztázatlanok. A XV. század második felében — a zágrábitól eltekintve — megállapítható a körmöcbányai, nagybányai, nagyszebeni (e hármat mind az 1480. évi nunciusi jelentés, — l. ezt *Engel, J. Ch.*: Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer, 2. köt. Halle, 1798. 16. l., — mind pedig a modenai Hyppolit-kódexnek az esztergomi érsekség 1488—89. évi pizetjövödelmére vonatkozó adatai — l. *B. Nyáry Albert*, Századok, 1870, 287. l. — említik), a budai (csak a nunciusi jelentésben), a kassai, illetőleg szomolnoki (csak a Hyppolit-kódexben s l. még Numizmatikai Közl. X. (1911) és XIII. (1914) kötetében Adattár 34, 40, 183, 184. sz.) kamara működése. A Hyppolit-kódex elszámol még Rozsnyóról is pizetjövödelmet, ami azonban minden bizonnyal a számadó tévedése. E tétel nyilván az esztergomi érseknek, mint Rozsnyó földesurának a bányászat után járó urbura-jövödelmét jelenti. Nincs okunk tehát ez adat alapján Rozsnyón királyi pénzverőkamara létezését föltenni.

arany átengedésével. Viszonyainak közelebbi ismerete hiányában a budai kamarát egyelőre mellőzve, első sorban a körmöci, nagybányai és nagyszebeni kamarák aranyforgalmát kellene egy meghatározott időszakban megállapítanunk. Merőben a véletlen dolga, hogy éppen e három kamaránál meg is van az erre alkalmas forrásanyagunk.

A bécsi házi, udvari és állami levéltár „Ungarn“ sorozatában található többek közt Mária királynőnek, II. Lajos özvegyének a gazdasági levéltára,²² helyesebben annak a királynő magyarországi királynői javaira vonatkozó része. A 13 csomóra rugó anyagnak nagyobbik fele — 8 csomó — a királynő körmöcbányai alkamaragrófjainak, illetőleg a selmeci alkamara tisztjeinek végelszámolásait s részben az azok kíséretében felterjesztett részletes számadásokat foglalja magában az 1528—1547. esztendőkről. Ezek sorában találjuk többek közt Dobraviczky János alkamaragrófsága idejéből a körmöcbányai kamara arany- (illetőleg aranyforint-) bevételének elszámolását az 1528. jún. 13-tól 1541. július 25-ig terjedő időszakra. A számadás évenként tagolva négy főrovatban s ezeken belül az egyes aranyválasztó időszakok szerint részletezve számolja el a kamara aranybevételét, azt aranyforintokban állapítván meg. A négy főrovat a következő: „Goldkunsthandel“, „Camergewin“, „Einkauf u. eingelost Gold“ és „Gold so vom Krecz komen“.²³ A további esztendőkről (1541—1547) nem maradt fenn ily külön elszámolás az aranybevételről. Megvannak azonban Dobraviczky utódjának, Himmelreich Boldizsárnak minden esztendőről az összesített elszámolásai. S ezekben a számadásokban ugyancsak megtaláljuk az aranybevétel elszámolását, mégpedig ugyancsak a fenti négy rovat szerint részletezve.²⁴ A Dobraviczky-féle elszámolással szemben csak annyi a különbség, hogy nem adják a bevételnek aranyválasztási időszakok szerinti részletezését, hanem csak az évi végösszeget. A két elszámolás adatai tehát, legalább is évi végösszegeikben, teljesen azonos jellegűek s együttesen egy összefüggő húsz esztendő időszak viszonyait világítják meg, amire már igen megbízható megállapításokat építhetünk.

²² Ungarn, Specialia, Fasc. 542—354. Ez az anyag a bécsi és brüsszeli állami levéltárak közt az 1857—75. években lebonyolított anyagkicserélés során 1858-ban került a bécsi állami levéltár birtokába s tárgyi jellegénél fogva az „Ungarn“ sorozatba osztották be, ami azonban ez esetben megfelelt a proveniencia elvének is, miután a beosztás az anyag egységének sérelme nélkül történt. Közelebbről l. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- u. Staatsarchivs, herausgeg. von L. Bittner, III. kötet (sajtókész), amelynek adatait a szerkesztő beleegyezésével dr. Schmid Oszkár áll. levéltárnok úr bocsátotta lekötelező szívességgel a rendelkezésemre.

²³ L. Források 3. sz.

²⁴ L. Források 4. sz.

A másik két kamarára, a nagyszebenire és a nagybányaira vonatkozó forrásainkat annak a vizsgálatnak köszönhetjük, amelyet I. Ferdinánd király Erdélynek Martinuzzi részéről történt átadása után rendelt el ez országész királyi jövedelmeinek a megállapítására s amelynek keresztülvitelével az uralkodó királyi biztos minőségben Bornemissa Pál veszprémi püspököt és Werner György magyar kamarai tanácsost bízta volt meg. A királyi biztosok 1552 március és április havában írásbafoglalt kimerítő és igen terjedelmes jelentésben számoltak be a helyszínen lefolytatott vizsgálat eredményéről s jelentésükben többek közt ismertetik az aranybeváltás és aranypénz-verés viszonyait, valamint az aranybányák állapotát is. Mind a jelentést, mind I. Ferdinánd királynak a biztosok számára adott utasítását (1552. jan. 1.) egykorú s nyilván hivatalos használatra készült másolatban megtaláljuk a bécsi Hofkammerarchiv kéziratgyűjteményének 374. sz. kötetében. A jelentés különben *Engel J. Keresztélynek* egy másik példányon alapuló közléséből²⁵ ismeretes. Míg azonban Engel közlése csak a királyi utasításra és a jelentésre, valamint a biztosok által a helyi tiszteknek adott utasításokra szorítkozik, a Hofkammerarchiv-beli példányban megtaláljuk még a biztosoknak egy magában a főjelentésben is említett pótjelentését,²⁶ amelyben a biztosok különös részletességgel számolnak be az aranybeváltásról, az aranyválasztásról, a pénzverésről, valamint az erdélyi és nagybányai bányák állapotáról s amelyhez a további mellékleteknek még egész sorát fűzik. A pótjelentésnek az említett kéziratban ugyancsak megtalálható e mellékletei a következők:

1. „Dreierlei Wechsel, so vor Zeiten auf dem Offenberg in Siebenburgen, ainer in die Camer, die andere zwene ausser der Camer von den Goltstreichern gebraucht worden.“ (Fol. 71b—72a; három táblázat, amelyek az arany finomsági foka szerint félkarátos fokokban 6 karáttól 23 $\frac{1}{2}$ karátig adják 1—1 márka arany beváltási árfolyamát.)

2. „Die furnmebsten Ort der Goltperkhwerech und Washwerke in Siebenburgen mit Verzeichnung eines jeden Goldesgehalt.“ (Fol. 72b—73a.)

²⁵ Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer (Fortsetzung der allgemeiner Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und England ausgefertigt, 49. Theil) 2. kötet 17—42. és 3. köt. 4—51. ll.

²⁶ „Ein khurczer Bericht des Golt-Camerwechsels, Cement, Müntz und Perkhwerech halben in Siebenbürgen und in der hungarischen Neustadt der Erkhundigung, so die khuniglichen Commissarien an gemelten Orten gethan und irer Relation anhengig.“ (i. h. fol. 69a—71b).

3. „Beshau eczlicher Pergwerch in Siebenburgen durch Bernhar-
den Dukhen röm. kn. Majestät Urbareinnemer in Zyps und Hannsen
Symon von Innsprukh beshehen im Merczen anno 1552.“ (Fol. 74a—77a.)
4. „De camera et fodinis in Rivulo Dominarum — Von Perkhwer-
chen und Camer in der hungrihsen Neustadt.“ (Fol. 77b—82:2b; 82:1
lap is van.)
5. „Von der kn. Majestät Perkwerch in der Neustadt, so man die
grosse Grueben nennet, am Zazer Perg gelegen; Bernhard Dukhen
anzeigen.“ (Fol. 83a—84b.)
6. „Ain khurczes Ancaigen der Gelegenheit anderer Pergwerch
bei und nahent an der Neustadt.“ (Fol. 84b.)
7. „Von den Pergwerchen in der Mittlberger Grunden gelegen.“
(Fol. 85a—86b.)
8. „Verzcaichnung der Pergwerch bei der Neustadt und Mittel-
berg und andern anstossenden Orten.“ (Fol. 86b.)
9. „Hutten bei der Neustadt und Mittelberg.“ (Fol. 87a.)
10. „Von viererlai Stampfarbeit.“ (Fol. 87a.)
11. „Ein alte Pergzettl, so die von Mittlberg furbracht haben.“ (Fol.
87b—88b.)
12. „Kuniglicher Majestät zu Hungern etc. Pergordnung in der
hungr. Neustadt und Mittlberg, 1535.“ (Fol. 89a—103a.)
13. „De iure, quod separator auri in Rivulo Dominarum se ad
officinam separatoriam habere praetendit sub litera A et B.“ Fol.
104:1a—105b.)
14. „Privilegium civitatis Rivuli Dominarum.“ (1317-ból; fol.
105b—109a.)
15. „Privilegium civium de Felsewbánya.“ (1455. — Fol. 109b—112a.)
16. „Schaedulae cementi Cibiniensis, in quibus ratio quaedam ce-
mentationis continetur, quae Matthiae et Uladislai regum temporibus
ac deinde sub Joanne ac novissime sub fratre Georgio thesaurario
observata fuit.“ (Fol. 113a—169a.)
17. „Schaedae separationis et cementationis auri in camera Rivuli
Dominarum.“ (Folio 170a—206b.)²⁷

²⁷ A kellő hely hiánya a fentiekben ismertetett források valamennyiének le-
közlését ez alkalommal nem teszi lehetségessé; az anyag túlságos terjedelme miatt
csak a számviteli forrásanyag egy részének a közzétételére gondolhattunk. Re-
méljük azonban, hogy a közeljövőben sikerül módot találjunk magának a pót-
jelentésnek és többi mellékleteinek a kiadására is. A továbbiakban a királyi biztosok
alapjelentését, mint főjelentést, a pótjelentést e néven, mellékleteit pedig a fenti
sorszámozásra való hivatkozással idézzük.

A felsorolt mellékleteknek utolsó két csoportja ismét számviteli anyag, amely, mint az címéből is látható, a nagyszzebeni, illetőleg a nagybányai kamarában kiválasztott (cementezett) arany mennyiségére vonatkozó számadatokat tartalmazza. Eltérően a körmöcbányaitól, a pótjelentés mellékleteiben fennmaradt számadások nem ölelnek fel huzamosabb időszakot. Csak töredékes, egyes aranyválasztási időszakokról szóló elszámolások, amelyek folytonossága a legkedvezőbb esetben is mindössze két esztendő t ölel fel. Az aranyválasztási időszakok, amelyekre e számadások vonatkoznak, a következők:

Nagyszzeben: 1486. nov. 7., nov. 19., dec. 8.
1487. jan. 16.
1489. dec. 18.
1490. nov. 25., dec. 10., dec. 20.
1491. jan. 14., febr. 22., márc. 22., ápr. 11.
1507. dec. 25.
1509. febr. 21.
1532. aug. 12.
1549. máj. 9., szept. 29.
1550. dec. 17.
1551. júl. 2.
1552. jan. 13.

Nagybányán: 1481. nov. 13-tól 1482. május 8-ig hetenkint, összesen 25 hétről.

1508. szept. 26.
1551. július 10. és december 20.

Előre kell bocsátanunk, hogy — mint erre alább még részletesebben kitérünk — mind Nagyszzebenben, mind Nagybányán az aranybevéltás s az ezzel összefüggő aranyválasztás régi középkori rendje a Mohácsot követő zavaros időkben felborult. A korábban havonként, illetőleg hetenként rendszeresen megtartott bevéltás helyett évente legfeljebb csak ha egyszer-kétszer váltották be s verték pénzzé az aranyat. Ennek folytán a nagyszzebeni kamaránál az 1549—1552. évi s a nagybányainál az 1551. évi számadások adatai tulajdonképpen egy-egy félesztendőre értelmezendők.

A három kamara számadásainak e korbéli egyezése lehetővé teszi, hogy a három kamara termelési viszonyait egyazon időszakban, és pedig a XV. század utolsó negyedében és a XVI. század derekán együttesen vegyük vizsgálat alá. Mielőtt azonban erre rátérnénk, tisztában kell lennünk a kamarai üzem belső összetételével és annak működésé-

vel, hogy ezen az alapon számadásaink adatait kellőképpen értelmez-
hessük.

*

A kései középkor királyi kamarai szervezete tulajdonképpen két közigazgatási ágból tevődött össze: a pénzverő- és a bányakamarából. A kettő egybeolvadása a Károly Róbert által bevezetett nemesfém-monopólium révén a pénzverő-kamarák nemesfém-ellátása és a nemesfém-termelés közt megteremtett bürokratikus kapcsolat természetes folyománya volt.²⁸

Bányaügyi vonatkozásban a kamara működése tisztán közigazgatási feladatokra szorítkozott, nevezetesen az urburajövedelem behajtására, valamint — s itt karöltve a bányavárosok autonóm szerveivel — a bányaművelés felügyeletére és a bányaügyi jogszolgáltatás ellátására.²⁹ Ezzel szemben a pénzverés ügyével kapcsolatos feladatkörében a hatósági teendők mellett a kamarai *üzem* játszott a nagyobbik szerepet. Károly Róbert pénzügyi reformja óta ez a korábban a pénzermék előállítására szorító üzem összetett üzemmé bővült, amely több különálló, önmagában zárt termelési folyamatot végző üzemből állt. A nemesfém-monopólium bevezetésével egyidejűleg ugyanis Károly Róbert a nemesfémek finomítását magánosok által eltiltotta és azt a fémjelzéssel együtt a kamarai üzem számára tartotta fenn.³⁰

²⁸ *Hóman B.*: i. m. 200. s. köv. II.

²⁹ *Hóman*: i. h. és különösen a 208—209. l.-on ez utóbbit talán kevésbé veszi figyelembe, holott a kamaragrófoknak általa kiemelt „rector“-i szerepe is a bányavárosokban első sorban ezekkel a funkciókkal függ össze. További példák: 1385: *Krizskó Pál*: A körmöci régi kamara grófjai (Értekezések a tört.-tudományok köréből, VIII. köt.), Bpest, 1880, 13. l. *Wenzel G.*: i. m. 272. l. — 1386. *U. o.* 267—268. l. — A bányaügyi igazgatás tulajdonképeni szakértő szerve, a minden bányavárosban működő bányamester (scansor) is, bár a városi tanács választja (Selmech. bányajoga, Árpádk. új okmánytár, III. köt., Bpest, 1862. 220. l.), mint királyi bányamester (scansor regius) működik (*Krizskó*: i. m. 15. l.; *Fejérpataky L.*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei, Bpest, 1880, 89. l.; *Wenzel*: i. h. és 290. l.). fizetését a kamarától kapja (selmecsi bányajog, i. h.) és a főkamagróf alá is tartozik (*Krizskó*: i. h.). V. ö. továbbá a gölnici bányajog rendelkezéseit (*Wenzel*: i. m. 329. l.).

³⁰ *Hóman*: i. m. 212. l. A magán finomító-üzemek eltiltása már az 1335. évi kamarai szerződés szövegéből következtethető, amely szerint „*totum aurum et argentum ibi* (értsd: in quibuslibet montanis) *reperitum ad finandum*“ a minden bányavárosban felállítandó királyi házba viendő (*Szekfű Gy.*: Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához, Tört. Tár, Új folyam XII. köt., 1911. 8. l.). Az 1338., 1342. és 1345. évi kamarabérleti szerződések pedig e rendelkezéshez már büntető-szankciókat is megállapítanak azok ellen, akik akár nyíltan, akár titokban másutt mernék a fémeket égetni (*Szekfű*: i. h. 17, 18, 31. l.; *Hóman*: i. m. 265. l.).

A fémtermelés, vagyis az ipari célokra alkalmas tiszta fémek előállítására a kifejtett ércekből (fémtartalmú kőzetekből) több fázisú összetett munkafolyamat.³¹ Első fázisa az ércek fémtartalmának a különválasztása a kötő-kőzetektől. Minthogy azonban a fémek rendszerint nem egyedül, hanem egy másik fémmel (és esetleg többel) való összetételben fordulnak elő, az ércekből kiválasztott fémtartalom még további finomító-eljárásnak vetendő alá. Ez a második fázis, amelynek célja a különböző fémek különválasztása. Károly Róbert reformja a fémtermelésnek ezt az utóbbi fázisát vonta a kamarai üzem hatáskörébe. Az ezüst finomítását a szerint, hogy nagyobb mennyiségű aranyat tartalmazó ezüstről, avagy inkább nemnemes fémekkel társult ezüstről volt-e szó, már a középkori technika is két egymástól lényegesen eltérő eljárással végezte, amelyek mindegyikéhez külön üzemi berendezés volt szükséges. A beváltásra került ezüst finomítására tehát a kamarának is két külön üzemet kellett berendeznie. Az egyik volt a választó-mű (Scheidgaden, domus vagy officina separatoria, divisoria; a különválasztást végző szakember — egykorú magyar kifejezést használva — a „választó“, Scheider, tiszte pedig az officium separationis auri et argenti), a másik pedig az égető-mű (Brenngaden, domus crematoria, kezelője a Brenner, Silberbrenner). Előbbiben végezték az ezüst kémiaiilag kötött aranyának különválasztását, utóbbiban a nemnemes fémekkel elegyes ezüstnek a tisztítását.³²

³¹ V. ö. *Paulinyi O.*: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége, i. h. 407–409. l., Különnyomat, 8–10. l.

³² A nemesfémek finomításának középkori technikájára, annak különböző eljárás módjaira és az üzemek berendezésére vonatkozólag l. *Agricola* Georg részletes és igen szemléletesen illusztrált leírását: *Vom Bergwerk XII Bücher*, Basel, 1557, 363. s köv. ll. (10. könyv). *Adatok*: Selmechánya: „Scheidgaden“ (Árpádk. új okmt. III. köt. 226. l.). — 1456. Selmech.: „officium separationis auri et argenti“ (*Szitnyai József*: Történelme az alsómagyarországi kémlőintézet egyesületének... Selmechánya, 1893, 4. l.). — 1465. Selmech.: „domus, in qua metallum seu minerae auri et argenti mundari et cremari solent. (U. o. 5. l.) Mátyás király idejében Nagybányán hetenkint történik a „separatio auri et argenti“ (*Engel*: i. m. III. köt. 17. l.). — 1502. s 1517. Nagybánya: „officium separationis auri“ s annak betöltője „Paulus Választó“, illetőleg Michael Választó (Bornemisszáék pójtjelentésének 13 melléklete). — 1499. Selmech.: „Brenngaden“ (*Szitnyai*: i. m. 7. l.). — 1524. Selmech.: „inter separatores auri et argenti, necnon inter montanistas, montanorum cultures urbariosque et probatorem nostrum (értsd: a királyi kémlőmester mellett a városiak által tartott külön kémlőmestert) circa cremationem argenti examinationemque et probam auri et argenti“ támadt ellentétek (*Szitnyai*: i. m. 25. l.). — 1524. Selmech.: „Scheidgaden“ és „Brenngaden“ (u. o. 31. l.). — 1525. Selmech.: „domus divisoria“, „Scheidhaus“ (u. o. 29. l.). — 1528. Selmech.: domus divisoria, in qua argentum ab auro dividi et separari consuevit“ (u. o.). A Mária királynő

A termelők által a kamarai finomító-üzembe beszolgáltatott ezüst finomsági foka, illetőleg az arannyal elegyes ezüstben a két fémnek egymáshoz való aránya természetesen igen eltérő volt. Miért is a beszolgáltatott ezüst beváltási árának megállapításához a finomítás előtt meg kellett határozni az egyes tételek finomsági fokát. A fémeknek ezt a próbáját vagy kémlelését (proba, Probieren) is a kamarai üzem, mégpedig a választó-mester végezte.³³

A két műben, mégpedig az aranyat különválasztó választó-műben³⁴ is csak az ezüst finomítása nyert befejezést, míg az arany finomítását egy harmadik mű, az ú. n. cementező-mű³⁵ végezte. Utóbbi nevét éppen az aranyfinomításra szolgált egyik — még ma is alkalmazott — eljárástól, illetőleg az ahhoz használt téglaportól nyerte. Ez eljárás lényege, hogy az ezüsttel elegyes aranyat vékony bádoggá gyújtják, vagy darává aprítják s azután 1 rész konyhasó, 1 rész

birtoklása idejéből fennmaradt körmöci kamarai arany- és ezüstbevételi számadások mind Selmec-, mind Körnöcbányán említik a „Scheid-“ és „Brenngaden“-t, külön-külön számolván el az azok vakarékjából (Krätz) olvasztott aranyat és ezüstöt (Wien, Staatsarchiv, Ungarn, Fasc. 348, Königin Maria No. 405 és Fasc. 349. Königin Maria No. 406.). — 1552. Nagybánya: „officina separatoria et crematoria“ a kamarai épületben (*Engel*: i. m. III. köt. 17. l.), a „Scheider“ itt ekkor Kretzmer Joachim, a „Brenner“ pedig Goldschmiedt Imre (Bornemisszáék pótjelentésének 4. melléklete). — Ugyanekkor Nagyszebenben a királyi biztosok nem találják a „separatorium auri et argenti, sed separet quisque, ut libet“ (*Engel*: l. m. III. köt. 8. l.).

³³ Mária királynőnek egy 1522. évi parancsából tudjuk, hogy Selmecbányán a fémek próbáját Preuss János és Krueg János végezte mint királyi kémlő-mester. Viszont a királynőnek 1524. és 1528. évi adományleveleiből megállapítható, hogy az azokban foglalt adományozást megelőzőleg a selmecbányai választó-mű Preuss János, illetőleg felerészből Krueg János kezén volt, vagyis együttesen ők töltötték be a választómesteri tisztséget (*Szitnyai*: i. m. 22. és 29. l.). Hogy az ezüst próbáját valóban a kamarai választó-mű végezte, ennek további bizonyítéka II. Lajos királynak 1524. aug. 17-iki kiváltságlevele, amelyben a próbavétel új szabályozásával kapcsolatban többek közt utalás történik az *arany- és ezüstválasztók* és a bányaművelők közt az *ezüst égetése* és az *arany meg ezüst* próbája miatt támadt ellentétekre (*u. o.* 25—26. l.). A kamarai kémlőmesterekre vonatkozó adatok tehát egyben a kamarai választó- és égető-mű létezését is igazolják. L. ezekre vonatkozólag *Szitnyai*: i. m. 6. s. köv. ll., továbbá *Krizskó*: i. m. 15. l. (1412. Körnöcb. probator auri et argenti). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kamara pénzverő-üzemének az ezüst pénzék öntvényének és a kivert érméknek a felülvizsgálására külön „probator“-a volt. Ennek a beszolgáltatott fémek próbájával nem volt semmi tennivalója, mint ahogy az aranypénz finomságának az ellenőrzése is ismét külön volt szabályozva.

³⁴ L. a Források: 2. sz.-nál a rovatmagyarázatot.

³⁵ „Cement“, „cementum“; vezetője: „Cementer“, „cementator“; „cementarius“; ennek tiszte: „officium cementi seu auritractionis“.

pörkölt vasgálic és 4 rész téglapor keverékébe ágyazva, 24—36 óra hosszat enyhe hőnek vetik alá. A hő hatása alatt a fém ezüstitartalma ezüstkloriddá változik, amely megolvadva, a cementporba szívárog, míg a színarany visszamarad.³⁶ A finomítás egyszersmind az arany érmék öntvényének az előállítását jelentette, miután a beolvasztott aranyat az aranyforintéval egyező fokra finomították s rudakba öntötték.³⁷ A finomítást megelőzőleg azonban ugyancsak a cementezőmester határozta meg a próbatűvel a beszolgáltatót arany finomsági fokát, amelynek alapján történt azután az egyes tételek beváltási árának a kifizetése a meghatározott árszabás szerint.³⁸ Vagyis a cementezőmű volt egyszersmind a kamarának a tulajdonképeni *aranybeáltó* szerve.³⁹

A kamarának a nemesfémek finomítására rendelt e három üzeme szervezeten kívül teljesen független a szorosabb értelemben vett pénzverőüzemtől. Az üzemek vezetői, az égető-, a választó- és a cementezőmester kamarai alkalmazottak ugyan, akik a kamarai pénztárból kap-

³⁶ Révai-Lexikon I. köt. 805—806. l. A maival úgyszólván teljesen azonos középkori eljárás leírását l. *Agricolánál*, i. m. 374—375. l.

³⁷ 1453. Körmöcb.: „Quam quidem monetam auream si dicti iudex et iurati in gradu defectam habere repererint, refundi faciant et *de novo cimentari*.” *Krizskó*: l. m. 32. l. V. ö. *Agricola*: i. m. 375. l., aki a cementező eljárás leírásához még hozzáfűzi: „Aber die Münzer dörfend nicht das Gold gar fein machen, sonder allen so lang schmelzen, bis daß ein solche Mischung seie, wie da solle zu den gold Gulden sein, die sie münzen. Aber wan dise güle Farb im Gold ist, und gar fein ist worden, oder also, wie die Münzer bereitend, so es mit Borris, oder mit Salz aus Laugen, oder aus Weidäschen. oder aus eins anders gsulzzenen Kreutleins gmachet, gschmelzt wird und aus dem, so gflossen ist, werden Stäbe.”

³⁸ „Der Cementer stricht die Golder ein in Beisein des Camergraven. Die werden hernach ihren Gehalt nach gezalet vermöge des gemainen Camerwechsels.” Bornemisszáék pótjelentésének 4. melléklete. — További adatok: Körmöcbánya: 1466. „Proba cimenti” az aranyérmék öntvényének próbája (*Krizskó*, 39. l.) és a következő jegyzetben felsoroltak.

³⁹ A cementezőmű munkaköréről világos képet nyújt a Bornemisszáék által a szebeni kamara pénzverőüzeme élére állított Wáczy Péternek adott szolgálati utasítás (1552. márc. 20.) alábbi pontja: „Debet tamen idem praefectus monetae etiam examini auri, quod ad cementum comparabitur, tanquam iudex istius examinis interesse et libere dicere, quid sibi de quovis auro, quod in examine venit, videatur. Praeterea vero, quantum auri albi in cementum veniat et quottum, quodve gradum obtineat et a quo detur, nominatim annotet. Intersit etiam conflationi et liquefactioni auri et quantum fini auri post factam cementationem restet et quidquid denique ad hanc rationem pertinet, diligenter consignet, utque aurei secundum veram et iustam probam fiant et emittantur, attendat.” (Bornemisszáék főjelentésének egyik melléklete a fentebb a 40. l.-on ismertetett kézirat 55a—b lapján. Közl. *Engel*: i. m. 3. köt. 35—36. l.).

ják fizetésüket⁴⁰ és szolgálatuk ellátásában mindenesetre a kamaragróf és tisztjeinek ellenőrzése alatt állottak,⁴¹ de nem familiárisai a kamaragrófnak, hanem felesküdt királyi tisztek, akik kinevezésüket, illetőleg a forma szerint tisztségük adományozását közvetlenül a királytól nyerték. Sőt van rá eset, hogy az uralkodó e kamarai üzemek vezető-tisztségét örökjogon adományozta, így Mátyás király a körmöci cementező-mester tisztét Langsfelder Jánosnak, a választó-mesterséget egy névszerint ismeretlen körmöcbányai polgárnak, II. Ulászló király a nagybányai választó-mester állását Krechmer Márton beszercebányai polgárnak s János király az ottani cementező-tisztet Cementer Jánosnak.⁴²

A tisztségeknek királyi jellegét és ezáltal biztosítani kívánt erkölcsi függetlenségét a kamaragróffal szemben azok belső természete magyarázza.

A kamara finomítási monopóliuma kettős célt szolgált. Az egyik annak biztosítása volt, hogy a nemesfémek a pénzverő-üzem számára a kellő fokra finomíttassanak, ami a saját-üzem keretében volt a legkielégítőbb módon biztosítható.⁴³ De volt ezenkívül a finomítási monopóliumnak még egy további célja is, mégpedig a nemesfém-monopólium keresztülvitelének, illetőleg a nemesfém-csempészés ellenőrzésének hatékonyabb előmozdítása. Könnyebb volt ugyanis azt ellenőrizni, hogy a bányavidéken tart-e fenn valaki magánosok számára eltiltott finomító-műveket, mint a finomított állapotban kevesebb mennyiséget

⁴⁰ Nagybányán 1552-ben az égetőmester fizetése 50, a cementező-mesteré 100 frt., aki azonban ebből fizeti segédeit is. A választó-mester viszont a beszolgáltattott ezüsből a választás díja fejében levonásba vett ezüsből részesedett; e „Scheiderlohn” márkánként 4 pizetot tett ki s ebből 1¼ pizetot járt a választó-mesternek (Bornemisszáék pótjelentésének 4. melléklete, V. ö. Selmechányára vonatkozólag: *Szitnyai*: i. m. 11—12. l.).

⁴¹ L. pl. a 39. jegyzetben id. utasítást és a 38. jegyzetet.

⁴² A selmechányai választómesteri tisztség adományozása 1456. előtt, 1501, 1504, 1524, 1528.: *Szitnyai*: i. m. 5, 10—12, 19—20 l.; a nagybányaié 1502, 1517.: Bornemisszáék pótjelentésének 13. melléklete; a körmöcbányai cementező-mesteréé 1479, 1507, 1525.: *Schmidt, Fr. A.*: Chronologisch-system. Sammlung der Berggesetze der österr. Monarchie, Abt. II. Ungarn, 1. köt. 62—65. l. Bécsi Hofkammerarchiv, Ungarn, Fasc. 15378, fol. 6—8 és 12. — 1558-ban a körmöcbányai választómester tisztét Rosenauer Péter, mint az az idevágó tárgyalási iratokból megállapítható, Mátyás királynak (ismeretlen) örökjogú adománya alapján bírta (u. o. fol. 112—113.). A nagybányai választó-mesteri tisztség adományozására 1502: Bornemisszáék pótjelentésének 13. melléklete. Ugyancsak örökjogú adományra — János királyéra — hivatkozott 1552-ben a királyi biztosok előtt a nagybányai cementező-mester is. (Bornemisszáék pótjelentésének 4. melléklete).

⁴³ A fémek finomsága körül támadt nehézségekre l. *Szitnyai*: i. m. passim.

kitevő fémek csempészését. Természetesen fennállott a lehetősége annak is, hogy a termelők a fémeket finomítatlan állapotban is elvonják a beszolgáltatási kötelezettség alól. De a kamarai igazgatás annak is módját találta, hogy a bányavállalatok által termelt finomítatlan fémnek a mennyiségét legalább hozzávetőlegesen ellenőrizhesse. A nemesfémeket tartalmazó ércek kiolvasztásának legfontosabb kelléke az ólom volt,⁴⁴ amely mindig bizonyos megszabott arányban volt az ércekhez keverendő. A kamara tehát egyszerűen monopolizálta a kohászati célokra szolgáló ólom behozatalát és forgalombahozását, hogy így az ólomfogyasztáson keresztül, ha csak hozzávetőlegesen is, ellenőrizhesse az egyes vállalatok fémtermelését.⁴⁵

A beszolgáltatott fémek finomságának és értékének megállapítása révén azonban a szóbanforgó üzemek működéséhez a termelőknek is igen fontos érdekei fűződtek. E vonatkozásban a három üzem vezetője mintegy a hites szakértő szerepét töltötte be s nyilván ezzel magyarázandó első sorban e tisztségek közhivatali jellege és királyi adományon alapuló betöltése.⁴⁶

A fémek finomságát az egy súlyegységre (1 bányavárosi márkára) eső színezüst-, illetőleg színarany-tartalom megállapításával jelezték s az ezüstmél latokban (1 márka = 16 lat), az aragnál pedig karátokban (1 márka = 24 karát) fejezték ki.

Az ezüstöt a finomító-művek 15 latos finomságúvá égették, amelyből azután a kellő mennyiségű réz hozzáolvasztásával a pénzverő-mű olvasztó-mestere állította elő esetről-esetre a pénzöntvényt. Ezzel szemben az aranyat a cementező-mű mindjárt az aranyforintokéval egyező fokra finomította, amely 23 karát és 9 grént (1 karát = 12 grén) tett ki.

A nemesfémek beváltási ára kötött kényszerárfolyam volt, amelynek megállapítása a felségjogok közé tartozott. Az ezüstmél ez a kényszerárfolyam 15 latos finomságra szólott és az idők folyamán

⁴⁴ *Agricola*: i. m. 9. könyv.

⁴⁵ *Krizskó*: i. m. 35. l. 1. jegyz. *Szitnyai*: i. m. 9. l. — *Berzeiczzy Albert*: Aragóniai Beatrix életére vonatkozó oklevelek, Mon. Hung. Hist. Dipl. 39. köt. 80. l. Az utóbbi helyen közölt oklevél világosan mutatja, hogy az ólomkereskedelmi monopóliumnál nem annyira az üzleti haszonra, mint inkább az ólomfogyasztás ellenőrzésére helyeztek súlyt.

⁴⁶ Kezdetben úgy látszik az volt a gyakorlat, hogy az uralkodó e tisztségeket az érdekelt bányaváros tanácsának jelölése alapján töltötte be, illetőleg a tanács választását erősítette meg. V. ö. *Krizskó*: i. m. 15. l. — Későbbi, a XVI. század elejével jelentkező fejlődés, hogy a királyi próbamester mellett az érdekelt vállalkozók részéről is egy külön kémlész, a városi kémlész működik közre a fémek finomságának megállapításánál (*Szitnyai*: i. m. 10. s köv. II.).

ingadozásoknak volt alávetve. 1415-ben Körmöcbányán 1 márka ezüst beváltási ára 7 forintban állapított meg az addig fizetett 6 forint helyett.⁴⁷ Az 1460-as években Selmezbányán a beváltási ár 4, illetőleg 4½ aranyforint,⁴⁸ 1499-ben 4 frt. 25 d.,⁴⁹ 1514-ben a körmöci kamara területén 4 frt. 50 d.,⁵⁰ 1539–1546. években pedig 5 frt. 50 d.⁵¹ Az általános árszabás alól voltak azonban kivételek is. Így pl. a cementező-mester által beszolgáltatott ezüstöt, amit az aranyfinomítás során olvasztott ki, 5½ aranyforinttal számolták el javára.⁵²

Az arany beváltási ára viszont félkarátos fokozatokban az arany finomsága szerint volt megállapítva. Egy ilyen árszabást, mégpedig az offenbányai kamaráét, Bornemisszáék jelentése őrzött meg számunkra.⁵³ Mint ebből is láthatjuk, amellet az aranynek tulajdonképpen háromféle beváltási árszabása volt, aszerint, hogy a termelő aranyát a rendes beváltási (cementezési) határnapon és helyben a kamara székhelyén szolgáltatta-e be, avagy korábban és a kamarán kívül, annak külső megbízottjánál kívánta-e azt beváltani. Utóbbi esetben alacsonyabb árat fizettek, beszámítva mintegy a beváltás időpontja és a cementezési határnap közti időre eső kamatkülönbözetet és a kívülről való beszállítás kockázatát.⁵⁴ Mint pótjelentésükben a királyi biztosok maguk is megállapították,⁵⁵ az offenbányai árszabás nem

⁴⁷ *Krizskó*: i. m. 17. l. 2. jegyz.

⁴⁸ *Szitnyai*: i. m. 6. l.

⁴⁹ U. o. 7. l.

⁵⁰ Thurzó György kimutatása a körmöci kamara 1514. évi ezüstforgalmáról: Augsбург, Fugger-lyvt., Ungarischer Handel 2, 3, 4.

⁵¹ Bécs, Staatsarchiv, Ungarn, fasc. 352. Königin Maria, No. 412 és 414: a selmeci alkamara vezetőinek számadásai.

⁵² Források 4. sz.

⁵³ A pótjelentés 1. sz. melléklete. L. alább az 50. l.-on közölt táblázatot.

⁵⁴ Bornemisszáék pótjelentésének idevágó szakasza erre vonatkozólag a következőket adja elő: „Auf dem Offenberg ist ein besonder Wechsel gwesen, den man noh den Offenberger Wechsel nennt. Davon ain khurtz Anzaigen hernach volgt. Das ist ungezweifelt der alte Siebenburgerisch Camerwechsel bei den guldenen Zeiten gewesen. Jetzt gehets, wie an andern Orten, mehr mit dem halben und gantzen Wechsl, nachdem der arm Goldener durch die Not gedrungen wird ausser der Camer sein Golt hinzugeben. Die Camer helt den gewohnlichen Camerwechsel zur Zeit der Cement, welcher der arme Man, der sein teglich Brod mit dem Goltwaschen sucht, nit erwarten khan. So wils auch den Andern, so die Wechsel ausser der Camer mit des Camergraven Wissen halten, zu schwer sein, das sie ires Geldes ain ganzes halb Jahr von ainer Cement zu der andern sollen entperen.“ V. ö. ehhez még a főjelentést is (*Engel*: i. m. 2. köt. 42. l.) és fentebb a 40. l.-on az árszabás címfejét.

⁵⁵ L. az előző jegyzetet.

azonos az általánosan alkalmazott árszabással. A számadások alapján ugyanis egy egészen más, a legmagasabb Offenbányai táblázatnál is magasabb árszabást kapunk, amint ezt az alábbi szembeállítás mutatja. Az eltérésnek alighanem az a magyarázata, hogy az Offenbányai díjszabás egy a Bányavárosi márkánál kisebb súlyú márkára értendő,

Az arany középkori beváltási árszabása.

Az aranyfi-nomsága Kará-tok-ban ²	Az arany beváltási árfolyama 1 márka ¹ súlyegységre számítva								J e g y z e t e k :	
	a z o f f e n b á n y a i						Az 1481-1552 évi száma- dásokból ⁵ megállá- pítható			
	kamarai ³		kamarán kívüli							
			u. n. egész ³		u. n. fél ³					
	á r s z a b á s s z e r i n t									
ar. f. ⁴		g. ⁴		ar. f.		g.				
6	13	58	13	00	13	39				
6 ^{1/2}	14	69	14	06	14	37				
7	16	08	15	12	15	46				
7 ^{1/2}	17	19	16	18	16	54				
8	18	30	17	24	17	63				
8 ^{1/2}	19	40	18	30	18	71	24	00		
9	20	51	19	36	20	07				
9 ^{1/2}	21	62	20	42	21	16				
10	23	01	21	48	22	34				
10 ^{1/2}	24	12	22	54	23	33				
11	25	23	23	60	24	41	31	12		
11 ^{1/2}	26	34	24	66	25	42				
12	27	45	26	00	26	58	34	00		
12 ^{1/2}	28	55	27	06	27	64	35	30		
13	29	66	28	12	29	03	36	60		
13 ^{1/2}	31	05	29	18	30	11	38	18		
14	32	16	30	24	31	20	39	48		
14 ^{1/2}	32 ⁽¹⁾	27	31	30	32	28	41	06		
15	34	38	32	36	33	37	42	36		
15 ^{1/2}	35	49	33	42	34	43	43	66		
16	36	60	34	48	35	54	45	24		
16 ^{1/2}	37	70	35	54	36	62	46	54		
17	39	00	36	60	37	70	48	00		
17 ^{1/2}	40	15	37	66	39	07	49	36		
18	41	31	39	00	40	15 ⁶	51	00		
18 ^{1/2}	42	18	40	06	41	12	52	00		
19	43	04	41	12	41	60	53	00		
19 ^{1/2}	43	63	42	24	43	33	54	00		
20	44	49	43	24	44	00	55	00		
20 ^{1/2}	45	36	44	30	44	69	56	00		
21	46	51	45	36	46	08	57	36		
21 ^{1/2}	47	67	46	42	48	18	59	00		
22	49	11	47	48	48	31	60	36		
22 ^{1/2}	50	18	48	54	49	35	61	62		
23	51	33	49	60	50	46	63	24		
23 ^{1/2}	52	43	50	66	51	52	64	54		

¹ A számadásokból megállapított árszabásnál az ú. n. magyar vagy Bányavárosi márkára értendő. (V. ö. Hóman B.: Magyar arany pénztörténet, Bpest, 1916. 94. s. köv. ll.), míg az Offenbányainál nyilván a könnyebb erdélyi márkáról van szó. (V. ö. u. o. 100. s. köv. ll.)

² 1 márka = 24 karát.

³ L. a szövegben mondotakat.

⁴ A beváltási árfolyam arany forintban és számitási garasban értendő. Utóbbiból 72 garast vettek egy arany forintra; használata könnyebbé tette a számolást, miután általa a pénzértéket is a súlyával egyező 12-es számrendszerre hozták.

⁵ L. Források 1—4. sz. alatt.

⁶ Eredetiben „41 f. 15 g.“ áll, ami azonban nyilván a másoló elírása.

amiről a királyi biztosok pótjelentése is megemlékezik.⁵⁶ Bornemisszáék magyarázata,⁵⁷ hogy itt egy régibb, az „aranykorból“ való beváltási árral van dolgunk, nem látszik elfogadhatónak. Az arany beváltási árfolyama ugyanis nagy állandóságot mutat. Így a számadásaink is végig az egész korszakon, 1481-től 1552-ig változatlanul ugyanazt az árszabást mutatják mind a három kamara területén. Ez az állandóság természetes is, miután az arany beváltási ára aranyforintban volt megállapítva s így független volt az arany és ezüst relációjától. Azt legfeljebb az aranyforint pénzlábának vagy ötvényének változása befolyásolhatta volna, ami azonban a magyar aranynál századokon keresztül állandó volt.

A fémek átvétele, próbája, finomítása és beváltása a kamarai üzemeknél időszakonként történt, amelyek beosztásában s kiírásában a kamara rendes körülmények közt a termelt s feldolgozásra váró fém mennyiségéhez, helyesebben a termelés arányaihoz igazodott. Kőrmöcbányán a cementmű évente átlagosan 10—12 időszakban dolgozott, vagyis évente 10—12-szer váltották be az aranyat.⁵⁸ Erdélyben a nagyszebeni kamarán I. Mátyás és II. Ulászló királyok idejében általában havonként, sőt olykor havonta két ízben is, tartották meg az arany beváltását és cementezését,⁵⁹ míg Nagybányán, amelynek bányaművelése ekkor éli fénykorát, Mátyás király uralkodása alatt a kamarai üzemek hetenként vették át rendszeresen a finomítandó aranyat és ezüstöt s állandóan folyt az aranyverés, akárcsak az ezüstpénzé. A XVI. század elején a nagybányai bányákat is elöntötte a víz s a bányászat ennek folytán nagy nehézségekkel küzdött, de azért még II. Ulászló és II. Lajos királyok idejében is a kamarai üzem rendszeresen dolgozott s évente elég gyakran cementezték az aranyat.⁶⁰

A Mohácsot követő zavaros időkben azonban, János király és Martinuzzi kormánya alatt, az ország keleti részein — Nagybányán csakúgy, mint Erdélyben — a kamarai igazgatás egyre nagyobb mértékben hanyatlott és egyre hanyagabban működött, úgy hogy a század

⁵⁶ „Dise (értsd az Erdélybe küldendő kamarai tisztek) werden zwischen andern Zeug, des sie zue gemelten Handlungen bedurffen werden, nit vergessen mit sich zu bringen ain recht gericht hungrische Markh, auch grösser und klainer Gewicht, die sibenburgerische Cementmarkh dagegen zu wegen. Dann in Sibenburgen hat es zwaierlai Markh, schwer und gering, die man unterschiedlich halten sollte, sondern oft mißbraucht, den Armen und Unwissenden zu Schaden.“

⁵⁷ L. az 54. jegyzetet.

⁵⁸ L. a termelési kimutatást a III. sz. mellékleten.

⁵⁹ Engel: i. m. 2. köt. 42. l.

⁶⁰ Engel: i. m. 3. köt. 16—17. l.

derekán mindkét kamaránál legfeljebb ha félévenként egyszer került sor az aranybeváltásra.⁶¹

A kamarai üzem a XIV. század második harmada óta kialakult formájában Károly Róbert pénzügyi reformjai révén jutott fokozott jelentőséghez. E reformok nyomán ugyanis a pénzverési felségjog súlypontja a megszüntetett időszaki pénzüjítással kapcsolatos pénzbeváltás adminisztratív feladata helyett az újonnan bevezetett nemesfém-monopóliumra tevődött át, amelynek jövedelmezősége viszont nem utolsó sorban az üzemek megbízható és kielégítő működésén múlt.

Az állandó pénzüjítés idején — a kezelési költségek levonása nélkül — a pénzverési felségjog jövedelmének bruttóösszegét az a különbség adta, amely a forgalomból kivont és beváltási kötelezettség alá eső régi pénz beváltási kényszer-árfolyama és az annak öntvényéből előállítható új pénzmennyiség névértéke között az utóbbi javára állott fenn. Az állandó pénzüjítés megszüntetésével az így elmaradó jövedelem pótlására Károly Róbert a portális adót és a nemesfém-beváltás monopóliumát vezette be.⁶² A portális adó eredeti kapcsolata a pénzverési felségjoggal az idők folyamán egyre inkább elhalványult s rendes adónemmé alakulva, kezelése is a kamarai igazgatástól teljesen elkülönült,⁶³ úgy hogy utóbbi működési köre mihamar a pénzverésre és a nemesfém-monopolium keresztülvitelére korlátozódott.

A nemesfém-monopólium hozamát ugyancsak bruttó összegben, vagyis a kamarai üzem és igazgatás költségeinek levonása nélkül, az a különbség adja, amely a nemesfémek beváltási kényszerára és a beváltott nemesfém mennyiségéből előállítható pénzérmék névértéke között az utóbbi javára mutatkozott. Ez volt a fémbeváltás nyeresége, amelyet az egykorú szóhasználat, hasonlóan a portális adóhoz, ugyancsak „kamara haszná“-nak (Kammergewinn, lucrum) nevez.⁶⁴ Forrásaink lehetővé teszik az aranybeváltás e hozamának a számszerű megállapítását is. Ez adatok alapján az aranybeváltás nyers hozamát a szinarany-tartalom

⁶¹ Az előző jegyzetben i. h. és ezen kívül is passim Bornemisszáék jelentéseibe.

⁶² *Hóman*: A magyar királyság pénzügyei ... 117. s. köv. l.

⁶³ *Krizskó*, i. m. 13. l.

⁶⁴ A Források 1. és 2. száma alatt közölt nagyszebeni és nagybányai számadások egy részének összegezési rovata tulajdonképpen ennek a beváltási nyereségnek a kiszámítása s azt „lucrum“-nak nevezik. A körmöcbányai számadások (Források, 3. és 4. sz.) külön rovatban számolják el az aranymonopolium jövedelmét „Camer-gewin“ címen.

minden márkája után, nem véve figyelembe a finomítatlan aranyban beváltott ezüst értékét — átlagosan $3\frac{3}{4}$ aranyforintra tehetjük.⁶⁵

A kamarai üzem szervezete és üzemmenete fővonásaiban egyöntetű volt az ország egész területén. Körmöcbányán azonban éppen Mária királynő birtoklása idején némileg eltérő helyzetet találunk. A körmöcbányai cementező-mű ugyanis ebben a korszakban nincs a kamara kezén és az aranybeváltást sem maga a kamara bonyolítja le.

A körmöcbányai cementező-mesteri tisztet Mátyás király 1479-ben Langsfelder Jánosnak adományozta örökjogon, aki akkor már évek óta viselte azt.⁶⁶ Az adományozás alapján e tisztség valóban öröklődött is a családban s a cementező-művet előbb az adományos fia, Sáfár János, majd unokája, András kezén találjuk, mignem utóbbi 1505-ben 1000 arany forintért ugyancsak örökjogon eladta tisztét bethlenfalvi Thurzó Jánosnak s fiának Györgynek.⁶⁷

A körmöcbányai kamara ekkor már 6 esztendeje volt a Thurzók kezén, akik azt először évi 14.000 forintért 4 évre vették bérbe az uralkodótól, majd pedig jelentékeny kölcsönök fejében zálogjogon huzamos időre biztosították maguk számára a kamaragrófi tisztséget.⁶⁸ A kamarabérlet is, mint Thurzó János minden magyarországi vállalkozása a Fuggerekkel kötött társulási szerződések értelmében a közös magyar vállalat számlájára ment.⁶⁹ A vállalat üzleti célkitűzései szempontjából a bérlet elsősorban az arany miatt bírt jelentőséggel. A bérlet révén ugyanis a maguk részére biztosították a körmöci kamara egész aranytermését. Nemzetközi üzleteik szempontjából s tekintettel az aranyra az egyes piacok közt mutatkozó árfolyamkülönbséget és az ebben rejlő üzleti lehetőségekre, az évenként mintegy 50–60.000 darabra becsülhető aranykészlet lekötése már önmagában véve kívánatos üzlet volt. Előnyeit azonban fokozta még az a körülmény is, hogy

⁶⁵ Az aranybeváltás hozamának meghatározásával kimerítően egy ugyancsak rövidesen megjelenő önálló tanulmány keretében külön foglalkozunk.

⁶⁶ Schmidt F. A. Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie, II. Abteilung: Ungarn, 2. kötet, Wien, 1834, 62–65. l.

⁶⁷ Az átruházás királyi megerősítése 1507. aug. 24-ről: Bécs, Hofkammerarchiv, Ungarn, Kremnitz, Fasc. 15378, Fol. 6–8.

⁶⁸ Thurzók és Fuggerek vállalati szerződése 1499. április 29-ről: *Wenzel G.: Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és részvállalata történetéhez.* Tört. Tár, 1882, 641. l. — II. Ulászló király kötelezvényei a kamara elzálogosításáról, 1501. máj. 12, jun. 15, aug. 23 és a saági konvent iktató-jelentése 1501. nov. 21-ről eredetiben: Fugger-levéltár, Ung. Handel, 37, 6. — V. ö. *Szitnyai*, i. m. 7. l. és Anna királynő záloglevelét 1505-ből *Wenzelnél* i. h. 648. l.

⁶⁹ *Wenzel G.* az előző jegyzetben i. h. 628, 640, 644. l. közli az 1495, 1499, 1503. évi szerződéseket.

a kamara birtokában, az aranymonopolium révén a rendes forgalmi ár-
nál alacsonyabb árfolyamon jutottak az aranyhoz.

A cementező-mű örökjogú megszerzésének is az volt a célja,
hogy a nemesfém-monopolium nyújtotta lehetőségeket, igaz, hogy itt
már a törvényes út megkerülésével, — még jobban kihasználhassák.
Mihelyt ugyanis a kamaragrófi és a cementező-mesteri tiszt egy kézbe
került, illetőleg az utóbbi betöltője egyszerűen a kamaragróf magán-
alkalmazottja lett, megszűnt a kölcsönös ellenőrzés lehetősége. A ka-
maragróf kihasználhatta a beszolgáltató termelők rovására a finom-
sági próba bizonytalanságát s ugyancsak megszűnt az ellenőrzés le-
hetősége abban a tekintetben is, vajjon a kamaragróf a finomított
aranyat teljes egészében kiverette-e?

1520-ban a Thurzók megváltak a körmöcbányai kamara bérle-
tétől s azt visszabocsátották az uralkodó, illetőleg Mária királynő ke-
zébe, aki azt egyéb javak mellett jegybérül kapta volt s 1524-ben át
is vette saját kezelésbe.⁷⁰ Minthogy azonban a cementező-tisztet örök-
jogon bírták, az, — eltekintve a Fugger-vállalat 1525. évi lefoglalásának
rövid korszakától, — továbbra is megmaradt a Thurzók, majd ezek
kiválása után a magyarországi vállalat révén a Fuggerek birtokában
egészen 1551-ig, amikor végre hosszas huza-vona után sikerült a kincs-
tárnak 1000 magyar forint ellenében visszaszereznie.⁷¹ Amint azonban
a Thurzók megváltak a kamaragrófi tisztségtől, a Fugger-vállalat a
cementező-üzemet teljesen függetlenítette a kamarától s azt minden-
nemű ellenőrzése alól kivonta.⁷² Sőt a Fuggerek megtalálták a módját

⁷⁰ *Ortway Tivadar*: Mária, II. Lajos magyar király neje, Bpest, 1914, 59—61 l.
— Krizskó, i. m. 44. l.

⁷¹ Fugger Antalnak a cementmű visszabocsátásáról adott kötelezvénye eredeti-
ben: Bécs, Staatsarchiv, Ungarische Urkunden, 3. Juni, 1551. — Az ügyre vonatkozó
tárgyalási iratok: Bécs, Hofkammerarchiv, Ungarn, Kremnitz, Fasc. 15378, Fol.
58—72.

⁷² Az alsóausztriai kamara 1550 márc. 26-án kelt véleményes jelentése az ud-
vari kamarához többek közt előadja, hogy a kamara úgy látja, „daß der Fugger-
Cimenter vil Golds on Vorwissen seiner kgl. Majestät Amtsleut einstreicht und bei
dem Einseczen des Golds Nimands dulden wil, dardurch man nit aigentlich wissen
khan, was fur Gold gefelt, was di Fugger auch des gegen seiner khgl. Majestät und
den armen Waldburgern geniessen und ob auch alles Gold in die Muncz völlig ge-
raicht wird oder nit und also damit seiner kgl. Majestät und den Waldburgern zu
Nachtl gehandelt mag werden.“ — 1548. jul. 24-én Mária királynőnek a kamara át-
adására kiküldött biztosai ugyancsak azt jelentik a királyi biztosoknak, hogy a leg-
szorgosabb kérdezősködés ellenére „nit erfaren mugen, under was Titl und mit was
Gerechtigchait si (értsd: a Fuggerek) die Ziment inngehabt, ir Maiestät haben si
auch bei iren Zeiten derselben je und albeg berueblich gebrauchen lassen. Die Fug-
ger haben auch derselben Gefeel und Nuzungen in solcher Gehaim verhalten, daß

annak is, hogy a cementező művel az aranybeváltás lebonyolítását is maguknak tartásuk meg. Utóbbi jövedelme fejében szabott összeget, még pedig a pénzzé vert arany minden márkája után 5 arany forintot fizettek a kamarának, ennek ellenében azonban a cementező-mű a beszolgáltatott arany átvételét, próbáját s finomítását teljesen önállóan minden kamarai ellenőrzés nélkül intézte. A cementező-mű révén maguk a Fuggerek gondoskodtak a termelők kielégítéséről, vagyis a vételár kifizetéséről, viszont ezzel szemben őket illette a pénzverés költségeinek levonásával a beszolgáltatott aranyból kivert pénzmennyiség is.

Miképpen sikerült a Fuggereknek elérniük, hogy a cementező-művel együtt kezükön maradt az aranybeváltás üzleti lebonyolítása is, erre vonatkozólag semmi közelebbi értesülésünk nincs. Lehet, hogy a Thurzók távozása után a királlyal vagy a királynővel erre vonatkozólag formális szerződést kötöttek, de lehetséges, hogy csak egy a Thurzók huzamos kamaragrófsága idején kialakult téves felfogással s ebben gyökerező abuzussal van dolgunk, amely az aranybeváltás lebonyolítását mint a cementező-mesteri tiszt jogosítványát állította be. Utóbbi mellett szól az a körülmény, hogy ha a gyakorlatnak szerződéses megállapodás lett volna az alapja, a Fuggerek a cementező-üzem visszabocsátása ügyében folyt s egészen pereskedésig fajult tárgyalások során nem mulasztották volna el a szerződést bemutatni, vagy legalább is arra hivatkozni.

Hogy azonban az aranybeváltás ügye Körmöcbányán Mária királynő birtoklása idejében így állott, az megállapítható a kamara számadásaiból. Az aranybevételi számadásokban⁷³ ugyanis semmi nyoma a magántermelőktől beváltott aranynak, aminek pedig föltétlenül a többi tétel között kellene szerepelnie, ha az aranybeváltás a kamara számlájára ment volna. Van ugyan az aranybevételi számadásnak egy rovata, amely „einkauft Gold“-ot számol el, de ez csak a magántermelők által a kamara körmöcbányai ezüstfinomító-műveibe beszolgáltatott aranytartalmú ezüsből kiválasztott arany elszámolása.⁷⁴ A kamara aranybevételi számadásában elszámolt évi aranyforgalom

man dössen, was es ertragen, nit grundlich erfaren mugen. Aber wol zu erachten, das ihnen solches nit geringen Nutz ertrage, dann wodurch des Scheidwerckh die Silber mit mererm Vorthail, weder durch die Ciment zu purgiren weren, wurden si es ahne Zweifel zu irem selbst Schaden bisheer nit dermassen underhalten, sonder dasselbig neben den treffenlichen Handlungen, so die Fugger in disen Pergsteten gefuert und also ains mit dem andern faren haben lassen.“ Bécs, Hofkammerarchiv, Ungarn Kremniz, Fasc. 15378, Fol. 61—70.

⁷³ Források, 3, 4. sz.

⁷⁴ V. ö. alább „Források“ 3. sz. alatt a számadások adatainak értelmezését.

ugyanis mindössze 11—15.000 forintra rug, holott az évenként kivert arany értéke meghaladja az 50—60.000 forintot.⁷⁶

Megismerve a kamarai üzem szervezetét, az egyes művek rendeltetését és szerepét a nemesfém-monopolium keresztülvitelében, arra a kérdésre kell felelnünk, hogy a számadások adatai^{76a} alkalmasak és elégségesek-e ahhoz, hogy azokból az ország három legszámottevőbb arany-vidékének aranytermését a maga egészében számszerűleg megállapíthassuk? És ha igen, mely időszakra vonatkoznak e számszerű meghatározások?

A kamarai fémfinomító-művek üzemviteléből megállapíthattuk, hogy az aranymonopolium lebonyolító szerve a cementező-mű volt. Az az arany mennyiség, melyet törvényes úton értékesítettek, beváltás és finomítás végett teljes egészében a cementező-műbe futott be, ahonnan viszont a törvényes finomságra — 23 karát 9 grénre — finomított állapotban a pénzverőbe került és a törvényes pénzláb szerint pénzzé veretett. Egy-egy cementező-mű aranyforgalma tehát az illető kamara hatásköre alá tartozó területnek az egész arany termését felleleli, amennyiben az a törvényes rendelkezések kijátszásával nem vonatott el a beváltás kötelezettsége alól.⁷⁶

⁷⁵ Utóbbit megállapíthatjuk a számadásoknak az u. n. „Kammergewinn“-t elszámoló rovatából, amely jelzi a pénzzé vert arany mennyiségét. (V. ö. alább a „Források“ 3. sz. ismertetését.) Utóbbi összegét szorozva a magyar arany törvényes pénzlábjával —69— megkapjuk a kivert arany pénzértékét.

^{76a} Az egyes számadások és azok adatainak részletes elemzését l. azok szövegközlésének bevezető részeiben a „Források“ alatt.

⁷⁶ Törvényes — királyi kiváltságon alapuló — mentés a nemesfém-monopolium alól nem volt általában gyakorlatban és csak a legkritkább esetben fordul elő. 1526 előtt csak két eset ismerünk. Az egyik a Thurzók, illetőleg az ő révükön a Thurzó-Fugger-féle beszercebányai réziparvállalat mentésítése az annak rézfinomító-műveiben a rézből kiválasztott ezüst beszolgáltatásának kötelezettsége alól (Schmidt F. A.: Sammlung der Berggesetze ... II. Abt.: Ungarn, I. köt. 65. l.), amelyet az a körülmény tett némileg indokolttá is, hogy ez az ezüst eleddig különben sem került a kamaránál beváltásra, hanem a finomítatlan rézzel külföldre vándorolt, miután kiválasztásának módját Magyarországon a Thurzó előtt nem ismerték. — A másik eset ugyancsak Thurzó János személyéhez fűződik, de a nagybányai kamara területén. Thurzó Szathmáry Györggyel társulva elvállalta bizonyos a bányavíz elhatalmasodása következtében a XV. és XVI. század fordulóján üzem kívül helyezett nagybányai bányaműveknek az üzembehelyezését és művelését. Tette ezt azonban azzal a föltétellel, hogy a termelés megindulásától számított 10 esztendőn át mentesül az e bányákból termelt nemesfémek beszolgáltatásának köte-

A nagyszebeni és a nagybányai számadások a cementező-mű elszámolásai a náluk beszolgáltatott és általuk finomított aranyról s így e számadásokból megállapíthatjuk az e két kamara alá tartozott területek aranytermésének az egész törvényesen értékesített mennyiségét.

A harmadik aranytermő-területről, a körmöcbányai kamarához tartozó u. n. alsómagyarországi bányavidékről nem állanak rendelkezésre a cementező-mű számadásai. A kamarai igazgatás megmaradt aranybevételi számadásairól pedig azt kellett ugyan megállapítanunk, hogy az azokban foglalt aranyforgalom nem azonosítható a bányavidék aranytermésének az egészével, mégis az utóbbi meghatározására ezek a számadások is megbízható alapot nyújtanak. A kamara-haszna váltóságának elszámolásával kapcsolatban ugyanis jelzik e számadások a pénzzé vert finom-arany mennyiségét, amely ismét azonos az arany-monopolium keretében lebonyolódott aranyforgalommal.

Számadásainkban tehát az ország három legszámottevőbb aranyvidékét jelentő nagyszebeni, nagybányai és körmöcbányai kamara törvényes úton értékesített aranytermésének egész mennyisége tükröződik.

Ami már most a második kérdést illeti, t. i., hogy számadásaink mely termelési időszakok terméseredményeit mutatják, mint ez a számadásoknak már bevezetőben jelzett⁷⁷ időbeli megoszlásából megállapítható, sem a számadások időpontja, sem pedig az egymáshoz folytatolagos időrendben csatlakozó számadások felölelte termelési időszak kiterjedése nem fedi egymást egész pontosan a három kamaránál. Miért is a három kamara terméseredményeinek együttes összegében az országos aranytermelés egész mennyiségét csak úgy állapíthatjuk meg, ha a számadásokban foglalt pozitív terméseredményekből kiindulva statisztikai alapon évi átlagban határozzuk meg az egy-egy kamara területén termelt arany mennyiségét és a három évi átlag összegében az együttes eredményt.

Az első feladat tehát a számadások pozitív adataiban foglalt termelési eredményeknek a megállapítása lesz azokban a termelési idő-

lezettsége alól. (II. Ulászló kiváltságlevele 1505 április 4-ről: Augsburg, Fuggerlevéltár, Ung. Handel, 37, 6. — eredetiben.) De ez a mentesség még a bányaművelésnek a bányavíz elhatalmasodása folytán beállott kritikus korszakában is egészen egyedülálló eset. A bányaművelés nehéz helyzetén igyekeztek ugyan segíteni, de ezek a könnyítések az általános gyakorlatban csak az urbura elengedésre korlátozódtak.

⁷⁷ L. fentebb a 42. l.-on.

szakokban, amelyekre az egyes számadások éppen vonatkoznak. Az eredmények egyöntetűsége érdekében számításainkat egy közös alapra kell fektetnünk, aminek legtermészetesebb módja, ha az aranyforgalmat szinaranyban (24 karátos finomság) és a korabeli márka-súlyban határozzuk meg.

Az egyes számadásoknak az aranyforgalmat meghatározó adatait szinaranyra átszámítva és a három kamara szerint külön-külön összefoglalva az I—III. mellékletben közölt három kimutatás adja.

A kimutatások beosztása az egyes számadások, helyesebben számadáscsoportok sajátosságai szerint más az egyik, más a másik kamaránál.

A nagyszebeni és a nagybányai cementező-művek számadásai, első sorban pedig a XV. század utolsó évtizedeire esők a maguk meg-megszakadó időbeli folyamatosságában az esztendőnek jobbra csak egy- egy részét ölelik fel. Itt tehát az egy egész esztendőre, mint a termelési folyamat természetes időegységére eső terméseredmények meghatározását csak hozzávetőlegesen, a számadásokban foglalt cementezési időszakok átlagának egy egész esztendőre való átszámításával kísérelhetjük meg. Ennélfogva a nagyszebeni és nagybányai cementező műveknél minden egyes számadásnak az adatait, illetőleg, ami ezzel egyenértékű, minden egyes cementezési időszaknak az aranyforgalmát külön mutatjuk ki.

E két cementező-mű aranyforgalmát az I. és a II. mellékletben közölt kimutatások tüntetik fel, amelyeknek egyébként teljesen egyező beosztása a következő:

Az egyes cementezési időszakokat a számadások keltezésében a kimutatás 1. sz. főrovata jelzi.

A 2. sz. főrovat adja a számadások 2. rovatában elszámolt finomítatlan arany súlyadatainak az összegezését, vagyis a beváltott arany mennyiségét. Miután a számadások súlyadatai különböző finomságú tételekre vonatkoznak, az egyes tételek a számadások 3. rovatában jelzett finomsági fokuk szerint csoportosítva vannak a kimutatás e rovatában összegezve. Az azonos finomságú tételek együttes súlyát a rendszer betűfajtavál szedett számok adják, míg az ezek alatt álló *dült* betűvel szedett számok azt jelzik, hogy az azonos finomságú tételek együttes súlyának a megadott finomsági fok szerint mekkora szinaranytartalom felel meg.⁷⁸

⁷⁸ A szinaranytartalom kiszámításánál a számadások gyakorlatát követve, a felpízetnél kisebb mennyiséget nem vettük figyelembe, vagyis lefelé kerekítettünk.

A kőrmöcbányai kamara aranyforgalma az 1528—1548. években.

(Összeállítva a „Források” 3. és 4. sz. alatt közölt számadások alapján. —

A kimutatás rovatainak magyarázatát l. a 61. l-on.

1.	2.	3.	4.
A termelési időszak naptári években ill. félévekben	A cemen- tezési idő- szakok száma	A pénzzé vert 23 karát 9 grén finomságú a r a n y - ö n t v é n y	
		össz s ú l y a	színarany tartalma
		m. : p.	m. : p.
1528: II. félév (jun. 13-tól dec. 31-ig)	7	508:00	502:34
1529	12	745:30	737:41
1530	14	852:00	843:06
1531	12	744:00	736:12
1532	12	700:00	692:34
1533	13	685:00	677:41 ¹ / ₂
1534	12	689:44	682:35
1535	12	716:00	708:26
1536	12	729:00	721:19 ¹ / ₂
1537	12	731:00	723:18 ¹ / ₂
1538	12	773:00	764:45 ¹ / ₂
1539	12	767:00	759:00 ¹ / ₂
1540	12	691:00	683:38 ¹ / ₂
1541		765:00	757:01 ¹ / ₂
1542		710:00	702:29
1543	10	842:00	833:11
1544	10	784:00	775:40
1545	9	716:00	708:26
1546	8	789:00	780:37 ¹ / ₂
1547	8	748:00	740:10
1548: I. félév (1548. I. 1—VII. 21.)	4	383:00	379:00 ¹ / ₂

A különböző finomságú tételek e színaranytartalmának az összege adja azután színaranyban kifejezve egy-egy cementezési időszak aranytermésének a mennyiségét, melyet a 3. főrovat tüntet fel.

A beváltott aranyak tételenkint és finomsági fokok szerint nyújtotta részletezésén kívül a számadások egyrésze az összegezés b) tételében jelzi a beváltott aranyból előállított 23 karát 9 grén finomságú pénzüntvény súlyát is. Miután e finomított arany az egyes cementezési időszakok alkalmával beszolgáltatót arany egész mennyiségének a beolvasztása által lett előállítva, természetes, hogy annak a súlya is egy-egy cementezési időszak teljes aranyforgalmát jelenti. Ennek az aranyforint pénzüntvényével azonos „finom“-aranyak a mennyiségét a kimutatás 4. főrovata adja a rendes betűfajtaival szedett számokban, míg az utóbbiak alatt álló *dülten* szedett számok ismét azt a színaranytartalmat jelzik, amely a törvényes 23 karát 9 grénes finomság szerint a pénzüntvény súlyának megfelelt.

Ha már most az egyes cementezési időszakok aranytermésének a számadások részletes adatai alapján megállapított mennyiségét (a kimutatás 3. rovata) egybevetjük a számadások összegezésében elszámolt pénzüntvény súlya alapján meghatározott mennyiségével, azt látjuk, hogy a két eredmény egyetlen egy esetben sem fedi egymást. Két ízben, a nagybányai 1491. jan. 14. és 1532. augusztus 12-iki cementezési időszaknál, e különbség igen szembeszökő. Ebben a két esetben azonban ezt a nagy eltérést arra kell visszavezetnünk, hogy a számadások részletezésében a másoló kéz több tételt elnézett és kihagyott; t. i. e számadásoknál a finomítatlan aranyak az összegező rész a) tételében elszámolt együttes súlya is körülbelül ugyanolyan arányban magasabb a részletezés súlyrovatának valóságos összegénél, mint amennyivel nagyobb a pénzüntvény súlyának megfelelő színaranytartalom a részletezett tételek súlyának és finomságának megfelelő színaranytartalomnál. Viszont ettől a két esettől eltekintve az átlag 2—4 % körül ingadozó — túlságos jelentékenynek tehát nem mondható — eltérés nem ilyen látszólagos, hanem valóban fennáll.

Kérdés már most, a kettő közül melyik jelenti a valóságos eredményt? Alapjában véve egyik sem. Az eltérést ugyanis a kor technikájának tökéletlenségére kell visszavezetnünk, amelynek következtében mind a beváltott arany, mind pedig a cementezési eljárással abból előállított pénzüntvény finomságának számszerű meghatározását csak hozzávetőlegesnek tekinthetjük.

Középkori veretek utólagos beolvasztásával a fémelemzés mai megbízható eljárásával végzett ellenőrző próbák azt mutatják, hogy a

magyar arany forint finomsága a valóságban alatta maradt a törvényesen megszabott és feltételezett 23 karát 9 grénes finomságnak.⁷⁹ Miután ezekhez az ellenőrző próbákhoz egy Zsigmond, egy I. Ulászló és egy I. Mátyás korabeli aranyat olvasztottak be, a mutatkozó eltérések-nél nem igen gondolhatunk a finomságnak egy esetleges és tudatos meghamisítására. Viszont az eltéréseknek csak a finomság meghatározásánál használt legkisebb súlynak, a grénnek töredékreszeiben kifejezhető volta — 2.5, 1.6 és 2.2 grén a három aranyból megállapított eltérés — nem engedi meg azt sem, hogy e három aranydarab valóságos finomságában törvényes finomságot lássunk és az eltéréseket a különben is állandó értékűnek tartott magyar arany törvényes finomságának változásaival magyarazzuk. A magyarázatot csak a beolvasztás technikájának fogyatékos volta adhatja meg, amely nem tette lehetővé, hogy az aranyat egy meghatározott finomsági fokra föltétlen pontossággal tudják finomítani. De ha a magyar arany-forint öntvényének finomsága, bár csak csekélyebb eltérésekkel is, a valóságban alatta maradt a törvényes finomságnak, természetes, hogy a számadásokban elszámolt pénzöntvény-súlynak a törvényes finomság alapján számított szinaranytartalma (kimutatásaink 4. rovata) nagyobb a pénzöntvény valóságos szinaranytartalmánál. A beolvasztási technika rovására írható eltérés azonban a Schalk-féle három utólagos próba alapján átlagban csak 0.7 %-ra tehető és a kimutatások 3. és 4. főrovatában kétféle alapon kimutatott szinaranytartalomnak 2—4 %-ban megállapítható eltérését csak egy kisebb hányadában magyarázza. Utóbbit számbavéve is marad még mindig egy 1.3—3.3 % körül ingadozó különbség, mely arra vall, hogy a pénzöntvény finomsága mellett a beváltott arany finomsági próbája is csak hozzávetőleges volt és pedig — óvatosságból valószínűleg tudatosan is — többnyire alatta maradt a beváltott tételek valóságos szinaranytartalmának.⁸⁰

Forrásaink tehát az adatok belső fogyatékosága mellett nem teszik lehetővé az aranyforgalom egészen pontos meghatározását. Mind a beváltott tételek részletezése, mind pedig a beváltott aranyból valóban előállított pénzöntvény súlya alapján csak hozzávetőleges eredményre jutunk. Kétségtelen azonban, hogy a kettő közül az utóbbin ala-

⁷⁹ L. Kováts Ferencnél (M. Gt. Sz. 1900, 390. l.) a Schalk Károly által meg-ejtett próbák eredményeit.

⁸⁰ Mint a kimutatások mutatják, a beváltás alkalmával vett próba, illetőleg az annak alapján számított szinaranytartalom csak három esetben, Nagybányán az 1481. nov. 13., 20., és 1482. május 1-i cementezési időszaknál haladja meg a valóságban előállított pénzöntvény szinaranytartalmát.

puló eredmények esnek közelebb a valósághoz. A számbaveendő eltérés pedig oly csekély, hogy az a számadások adatai alapján megállapított terméseredmények realitását nem befolyásolhatja.

A nagyszebeni és nagybányai kamarákkal szemben sokkal egyszerűbben alakul a körmöcbányai kamara aranyforgalmának kimutatása. A körmöcbányai számadások meg nem szakadó időbeli folytonosságban húsz esztendő korszak eredményeit adják hiánytalanul. Itt tehát egy húsz esztendő korszakon belül az egy-egy esztendőre, mint a termelési folyamat természetes időbeli egységére eső terméseredményeket a számadások pozitív adatainak egyszerű összegezésében állapíthatjuk meg, ami fölöslegessé teszi számunkra, hogy a kamara aranyforgalmát jelentő, pénzzé vert aranyöntvény súlyát cementezési időszakok szerint mutassuk ki, még ha az, — mint az 1528—1541 évi aranybevételi számadásban, — cementezési időszakonként van is részletezve.

A III. mellékletben közölt körmöcbányai kimutatás adatai tehát egy-egy naptári esztendőre, illetőleg az 1528 és 1548 éveknél e két naptári évnek a számadásokban foglalt töredékére vonatkoznak, amint ezt a kimutatás 1. rovata jelzi. A 2. rovat adja az 1. rovatban feltüntetett egész, avagy félesztendőre eső cementezési időszakok számát, a 3. pedig a pénzzé vert aranyöntvény súlyát, mint amely a körmöcbányai kamara alá tartozott bányavidék egész aranyforgalmát jelzi.⁸¹ Az utóbbinak megfelelő szinarany mennyisége ismét csak az arany forint 23 karát 9 grénes törvényes finomsága alapján határozható meg, amint azt a kimutatás 4. rovata tünteti fel. Itt is persze szem előtt tartandó, hogy ez a mennyiség is hozzávetőlegesen a fentebb kimutatott 0.7 % átlaggal haladja meg a pénzöntvények valóságos finomságának megfelelő szinaranytartalmat.

*

A három kimutatásban meghatározván a számadásokból ismert termelési időszakok terméseredményeit, lássuk most már, hogy e részeredményeknek az alapján a három kamara aranytermelése a számadások pozitív adataival megvilágítható két korszakban, a XV. század végén és a XVI. század derekán mekkora évi átlagokat mutat.

Utaltunk már rá, hogy a nagyszebeni és nagybányai kamaráknál a XV. század utolsó évtizedeire a termelés évi átlagának statisztikai

⁸¹ Az aranybeváltás részletes adatainak hiányában a körmöci kamaránál csak egyféle alapon, a pénzöntvény súlya alapján határozhatjuk meg az aranytermés mennyiségét.

meghatározása szempontjából sajnálatosan nélkülöznünk kell az esztendők nagyobb sorának valóságos terméseredményeire vonatkozó pozitív adatokat. E két kamaránál u. i. egy-egy esztendőn belül csak egyes cementezési időszakoknak az eredményeit adják a ránkmaradt számadások. Itt tehát meg kell elégednünk azzal, hogy a töredék-adatokat átlagaikban átszámítjuk egy egész esztendőre és az egyes esztendők terméseredményeit így csak hozzávetőleges számokban állapítjuk meg. Ennél az átszámításnál mindenképp előt kell tartanunk, hogy az egyes kamaráknál hány cementezési időszak esett egy esztendőre, illetőleg, hogy az egyes cementezési időszakok az esztendőnek mekkora részét ölelik fel.

A nagyszebeni kamaránál, mint ez a cementező-mű üzemvitelénél ismertetett adatokból⁸² megállapítható, a XV. század végén és a XVI. elején átlagosan az esztendő minden hónapjára esett egy-egy cementezési időszak, vagyis egy esztendőben átlag 12 cementezési időszakkal számolhatunk. A fennmaradt számadások keltezéséből is, de még inkább a körmöcbányai kamarának az ügyviteléből azt látjuk azonban, hogy az egyes cementezési időszakokat nem szabványos időközökben tartották, hanem azok kettőtől hat hétig terjedő ingadozással a naptári évnek hol kisebb, hol nagyobb részét ölelik fel. Számot vetve az egyes cementezési időszakok közé eső termelési időszakok e változó tartamával az évi terméseredmények meghatározásában kétféleképpen fogunk eljárni. Azoknál a cementezési időszakoknál, amelyek időbeli megszakítás nélkül egy összefüggő sort képeznek, számba vesszük, hogy azoknak együttesen a termelési időszaknak hány hete felel meg. Utóbbi megállapításánál az összefüggő cementezési időszakok eljénél egyéb támpont hiányában csak az átlagos négy hetet vehetjük kiinduló pontnak, míg a csatlakozó többi időszaknál azok keltezése a termelési hetek számát már pontosan meghatározza. A termelési hetek számának meghatározása után az összefüggő cementezési időszakok termés-eredményeinek összegéből kiszámítjuk annak egy hétre eső átlagát, s ez átlag ötvenkétszeresében az egy esztendőre eső termés összegét. Az egyedülálló cementezési időszakoknál viszont csak az egy esztendőre esett tizenkét cementezési időszak számának megfelelő 1 havi idő-átlagot vehettük számvetésünk alapjául. Kivételt tetünk azonban e tekintetben az 1489 december 18-iki cementezési időszakkal, amelyre csupán két heti termelési időszakot vettünk számításba. A körmöci számadásból látható, hogy december havára gyakorta

⁸² L. fentebb az 51. l.-on.

esett két cementezési időszak is és az 1489. december 18-iki elszámolás alacsony terméseredménye arra enged következtetni, hogy az egy-mást követő két cementezési időszak a szokott 4—6 hétnél közelebb esett egymáshoz.

A XVI. század derekán azonban már mind Nagybányán, mind Nagyszebenben egy cementezési időszakra mintegy félévi termelés esik, miután évente csak egyszer-kétszer cementeztek. Ezekben az években tehát féléves termés-eredményeknek vesszük az egyes cementezési időszakokon beváltott aranyat és ezen az alapon számítjuk ki az éves átlagot.⁸³ Számításunknál azonban az 1532. augusztus 12-iki időszakot kénytelenek vagyunk figyelmen kívül hagyni, miután ennél az elszigetelten álló számadásnál minden közelebbi támpontunk hiányzik arra, hogy hogy annak mekkora termelési időszak felel meg.

Maguk a fenti módon kiszámított éves termés-eredmények, illetőleg azok évi átlagai a következőképpen alakulnak az egyes kamaráknál:⁸⁴

Nagyszeben:

Az 1486 november 7 és 1487 január 16 közt tartott négy cementezési időszak (14 termelési hét) 279 m. 09.

p.-nyi termésének	1036 m. 36 p.
az 1489 december 18-iki cementezési időszak (két termelési hét) 48 m. 07 -p.-nyi termésének	1251 m. 38 p.
az 1490 nov. 25 és 1491 április 11 közt tartott hét cementezési időszak (25 termelési hét) 517 m. 24 p.-nyi termésének	1170 m. 00 p.
az 1507 december 25-iki cementezési időszak (egy termelési hónap) 88 m. 03 p.-nyi termésének	1056 m 36 p.
s végül az 1509 febr. 21-iki cementezési időszak (1 termelési hónap) 91 m. 32 p.-nyi termésének	1100 m. 06 p.
évi termés felel meg.	

⁸³ A nagyszebeni 1549. évi két cementezési időszakról az azokhoz fűzött kalkuláció mondja, hogy 1548. szept. 29-től, 1550. április 24-ig csak 1549. május 9-én és szeptember 29-én tartottak cementezési időszakot, a kettőt tehát kerekén egy esztendő termését öleli fel.

⁸⁴ Az egyes cementezési időszakok termés-eredményét az előállított pénzüntvény súlya alapján meghatározott mennyiségben (a kimutatások 4. rovata) vettük figyelembe; ahol pedig ez nem volt megállapítható, ott a részletezett beváltási tételek alapján vett összeget vettük számításba.

Az öt évi terméseredmény évi átlaga pedig

1123 m. 04 P.-t

tesz ki. Ennyire tehető hozzávetőleges évi átlagban a nagyszebeni kamara aranytermésének mennyisége a XV. és XVI. század fordulóján.

Ezzel szemben az 1549, 1550, 1551 és 1552 évekből ismert öt cementezési időszak termése együttesen 1177 m. 05 p.-re rúg. Ezt a mennyiséget két és fél esztendő termelésének véve a XVI. század derekára már csak

479 m. 38 p.

évi átlagot kapunk.

Nagybánya:

Az 1481 nov. 13 és 1482 május 8 közt tartott 25 cementezési időszakon (25 termelési hét) összesen 1202 m. 05 p. szinarany került beváltásra, ami egy esztendőre számítva át 2500 m. 16 p.-t tesz ki. Nagybányán tehát az évi aranytermelés mennyiségét a XV. század végén kerek összegben

2500 m-ra

tehetjük.

A XVI. század derekán azonban már Nagybányán is nagy visszaesés mutatkozik. Az 1551. esztendő aranytermése ugyanis a megtartott két cementezési időszak együttes összegében

354 márka szinarannyal

már alig éri el a XV. századi terméseredmény heted részét.

Körmöcbánya:

A számadásokból ismert 20 esztendő termés eredményei alapján a körmöcbányai kamara alá tartozott bányavidék aranyforgalmát a XVI. század derekán

745 m. 27 p. évi átlagban

határozhatjuk meg.

A XV. századra vonatkozólag a körmöcbányai kamara aranytermelésének nagyságáról nincsenek közvetlen adataink. Az aranybeváltásból eredő nyereség arányának ismeretében azonban megtaláljuk a kulcsot oly közvetett adatok értelmezéséhez, amelyeket ebben a vonatkozásban eddig nem tudtunk felhasználni. A kérdéses adatok Beatrix királynő két oklevelében található, amelyekben a királynő kör-

möcbányai kamaragrófjának, Schaider Péternek, megadja a felmentvényt a kamara 1486—1492 évi vagyonkezeléseért viselt felelőssége alól. E felmentvényekben⁸⁵ — a bevételek rovatában — külön-külön felsorolva kapjuk a kamarának az arany- (ex lucro impositionis auri) és az ezüstbeváltásból (ex lucro argenti) eredő jövedelmét. Az évenként részletezett tételek a beváltás nyers hozamát jelentik. Míg azonban az ezüstmél meg van adva annak mennyisége is, az aragnál ez hiányzik. Csak a beváltás nyers hozamának összegét ismerjük, amely

1486 aug. 1—dec. 31.	2105.20 arany forinttal
1487-ben	3903.52 „ „
1488-ban	4188.47 „ „
1489-ben	4263.51 „ „
1490-ben	4187.58 „ „
1491-ben	3453.06 „ „
1492-ben	3166.80 „ „

van elszámolva.

Ha meg tudjuk adni, hogy a beváltott színarany meghatározott súlyegységére átlagosan mennyi nyereség esett, az aranybeváltás nyers hozamát jelentő összegekből megállapíthatjuk a kérdéses esztendőök aranyforgalmát is.

Az aranybeváltás hozama bizonyos ingadozásoknak volt alávetve, amely ingadozás a beváltás alkalmával vett finomsági próba pontatlanságával függött össze. Ez t. i. rendszerint alatta maradt a beváltott tételek valóságos finomságának,⁸⁶ és az eltérés arányában volt az egyik esetben nagyobb, a másikban kisebb a kamara nyeresége. A nagyszebeni és nagybányai számadásokból 29 esetben megállapíthatjuk az aranybeváltás nyers hozamát és e hozamnak a beváltott színarany 1 márkányi súlyegységére eső részét is. Az ismert 29 esetben utóbbi 1 aranyforint 45 garas (1 ar. frt. 72 garas) és 6 arany forint 25 garas közt ingadozik. Ezek a szélsőséges, de szórványos ingadozások, míg az esetek nagy részében a nyereség 3 frt körül mozog. *A 29 cementezési időszak nyereségét egybefoglalva azok között átlaga 3 arany forint 56 garas, vagyis 2 garassal több, mint 3¾ arany forint.* Miután az arany beváltási árfolyama mindhárom kamara területén ugyanaz volt, és azonos volt az aranyforint pénzlába is, ez az átlagos kulcs érvényes a körmöci kamarára nézve is s annak alapul-

⁸⁵ *Berzeviczy Albert*: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok (Magy. tört. emlékek, I. Oszt. 39. köt.) Bpest, 1914. 254—263 és 301—304 l.

⁸⁶ L. fentebb a 60. l.-on.

vételével a kamarának fentiekben részletezett beváltási nyereségének az egyes esztendőkből a következő aranyforgalom felel meg:

1486 aug. 1—dec. 31: 561 márka. 1 évre átszámítva:	1344	márka
1487-ben	1046	„
1488-ban	1117	„
1489-ben	1139	„
1490-ben	1117	„
1491-ben	920	„
1492-ben	844	„
<hr/>		
A hat év aranytermése együtt	7527	márka

ami a XV. század végére a körmöci kamara aranytermelésének évi átlaga gyanánt

1254 márka

szinaranyat jelent.

A feldolgozott számadási anyagból megállapítható eredményeket összefoglalva, az aranytermelés szempontjából legszámottevőbb, három kamarának az aranyforgalma a XV. század végén és a XVI. derekán az alábbi méreteket mutatja.

	A XV. század végén a beváltásra került és pénzzé vert szinarany évi átlaga:	A XVI. század derekán
Nagyszeben:	1123 márka	470 márka
Nagybánya:	2500 márka	354 márka
Körmöcbánya:	1254 márka	745 márka
<hr/>		
Összesen:	4877 márka	1569 márka

Egy félszázad leforgása alatt tehát a három kamara aranyforgalmában nagyarányú visszaesést állapíthatunk meg. Különösen nagy ez a nagyszebeni és a nagybányai kamaráknál, hol a forgalom a XV. századi méreteknél 43.18, illetőleg 14.16 %-ára csökken, míg Körmöcön 59.40 %-kal nem sokkal marad el annak kétharmada mögött. A kamarák aranyforgalmának ez a nagymérvű visszaesése azonban korántsem jelenti azt, hogy maga az aranytermelés is ily arányokban hanyatlott volna.

Kétségtelen, hogy a bányák elmélyülése és az ennek nyomán feltörő bányavíz leküzdése egyre nagyobb nehézségeket gördített a bányák hasznosító művelésének útjába az ország aranyvidékein is.

Körmöcbányán már a XV. század végén igen válságossá vált a bányavállalkozók helyzete. Jelzi ezt már a körmöciek mentesítése az urbura (bánya-adó) fizetése alól⁸⁷, valamint Mátyás királynak s Beatrix királynőnek ama rendelkezései, amelyekkel a borkimérés jövedelmező jogosítványát csak azoknak a polgároknak számára engedélyezik, akik a bányák rendszeres művelésének a terhét is vállalják.⁸⁸ Mindez persze nem sokat használt. A század utolsó évtizedében a körmöci bányák nagy része már víz alatt áll. A vízmentesítés költségeit a magánvállalkozás a saját erejéből nem győzi s arról 1498 óta egy új vízemelő-mű létesítésével a kamaragróf, Thurzó János, és a város gondoskodik.⁸⁹ De sem ez, sem Holy Péter próbálkozása egy új vízlevezető főaltárna nyitására nem járt a kívánt eredménnyel. Előbbi elégtelen volt a föltörő bányavíz kiemelésére, utóbbi vállalkozásnak pedig egy bányarobbanás vetett korai véget, amely a még művelés alatt állott bányák egy részét is rombadöntötte. (1512). Mintegy évtizednyi szünet után végül ismét a kamara az, amely az aranytermelés fenntartása és előmozdítása érdekében előbb karöltve Körmöcbánya városával, majd pedig egészen egyedül kénytelen vállalni a vízmentesítő telep fenntartását, melynek révén mint résztulajdonos maga is bekapcsolódik a bányaművelésbe. Ez volt az u. n. „Goldkunsthandel“. Magára a bányaiüzemre a kamara ráfizetett,⁹⁰ mindamellett Mária királynő birtoklása idején vállalta annak fenntartását, miután a vízmentesítő telep egyúttal a többi magánüzemben művelt bánya vízmentesítését s ennek révén a fémbeváltás jövedelmének fokozását is szolgálta.

A bányaművelés e nehézségei mindenesetre érthetővé teszik az aranytermelés visszaesését, amint az a bányák víz alá jutásával egyidejűleg Scheider Péter kamaragrófsága utolsó éveiben már jelentkezik. A visszaesés azonban nem volt oly arányú, mint amekkorának azt a pénzzéveretés és a kamara haszna levonása céljából a Fuggerek által a kamarába beszolgáltatott kész pénzüntvény súlyadatai után indulva kellene feltételeznünk. A cementező-mű a Fuggerek kezén a kamara minden ellenőrzése nélkül bonyolította le az aranyforgalmat s végezte az arany cementezését. Az ellenőrzés e teljes hiánya mellett tág lehetősége volt, hogy a cementező-mester — a Fuggerek magánalkalmazottja — a beváltott aranyat ne teljes egészében szolgáltatassa be a

⁸⁷ Krizskó, i. m. 39. l.

⁸⁸ Berzeviczy A., i. m. 333. l.

⁸⁹ Krizskó, i. m. 39. l.

⁹⁰ Mária királynő levele I. Ferdinándhoz 1530. III. 1.-ről: Bécs, Hofkammerarchiv. Ungarn, Kremnitz, Fasc. 15378. Fol. 15.

körmöcbányai pénzverőbe, hanem azt veretlen állapotban csempésze ki és vonja el a kamara-haszna fejében megállapított váltság kötelezettsége alól. Hogy ez valóban így is történt, erre vonatkozólag pozitív adatunk nincs. De mellette szól egyrészt a Fuggerek szabódása a cementező-mű számadásainak a kincstári jogügyigazgató által kívánt bemutatásától,⁹¹ valamint az a körülmény, hogy az 1560-as évek terméseredményei, amikor a cementező-mű és az aranybeváltás ismét a kamara kezén van, magasabb évi átlagot mutatnak, mint az 1528—1548 esztendőök, amikor az aranybeváltást a Fuggerek bonyolítják le.

1564-ben a kamara aranyforgalma szinaranyban	1009 m.	01 p.
1565-ben	”	” 965 m. 29 p.
A két esztendő együtt		1974 m. 30 p. ⁹²

ami évi átlagra átszámítva

982 márkát ad

az 1528—1548 évi számadások 745 márkás átlagával szemben.

Ha most már figyelembe vesszük, hogy a körmöcbányai bányaművelés helyzete az 1548—1565 közti időszakban nem javult,⁹³ jogos a feltevésünk, hogy az aranytermelés az 1528—1548 években nem maradt mögötte az 1564—65 esztendőök terméseredményeinek s azt a Fuggerek által eltítkolt mennyiség számbavételével átlagosan legalább is évi

900 márkára

becsülhetjük, ami Körmöcbányán a XV. század utolsó negyedével szemben az aranytermelésnek mindössze 25 %-os visszaesését jelentené.

Hasonlóképen Körmöcbányához súlyosbodik a bányaművelés helyzete a XVI. század első felében Nagybányán is. A főbaj itt is a bányák elmélyülésével feltörő bányavíz. Mátyás király idejében, ez a nagybányai nemesfémtermelés legvirágzóbb korszaka, a bányaművelés központja a Százér (ma Szazár) völgyében volt a várostól közvetlenül északra a hasonló nevű hegyen (ma Kereszthegy). Az itt feltárt 7 bányabirtokrész közül az u. n. „Grosse Grueb“ volt a legszámottevőbb, amelyet utóbb a XVI. században királyi tulajdonban találunk. Négy

⁹¹ A Fuggerek faktorának felségfolyamodványa, 1550. július 9 előtti időből: I. h. fol. 73.

⁹² L. a „Források“ alatt a 6. jegyzetben id. L.

⁹³ A kincstár 1550-ben feladja a Goldkunsthandelt és a város is, amely egyelőre vállalta a vízmentesítő főaltárna fenntartását, mihamar belefárad e terhek viselésébe. 1550. nov. 3-án kelt kir. rendelet és Körmöcbánya folyamodványa 1557. nov. 9-ről: Bécs, Hofkammerarchiv, Ungarn, Kremnitz, Fasc. 15378. Fol. 87 és 118.

aknamű szolgálta e terület gazdag érctelepeinek kiaknázását s ugyan-
ebben a telekrészben nyílt az egész hegytömb vízmentesítését szolgáló
főaltárna (Erbstollen) is, amellyel az idők folyamán 600 ölnyire jutot-
tak a hegy mélyébe. A két bányatelket magábafoglaló királyi bánya-
birtoktesthez még további hat csatlakozott, még pedig a „Gänseweide“,
a „Schwabenherd“, a „Neue Schacht“, az „Opferzeit“, a „Geppel-
schacht“ és a „Kerschenbaum“ nevűek, amelyek mind gazdag és nagy
kiterjedésű érc-telléreket tártak fel. A század fordulóján azonban a mű-
velő-aknákkal már 140 ölnyire jutottak a vízmentesítő főaltárna szintje
alá s ebben a mélységben már nem tudtak a föltörő bányavízzel meg-
küzdeni. Thurzó János a század elején (1505) még megpróbálkozott
vele, de alig egy évtized múltán fia György a nagy kockázat és tetemes
költségek miatt már kénytelen volt a bányák művelését feladni. A bá-
nyák alsó részét elöntötte a víz, feladták a főaltárnát is s az mihamar
be is omlott. János király idejében ugyan Schmelz Frigyes poseni vál-
lalkozó megpróbálkozott a nagybányai bányaművelés talpraállításá-
val s a főaltárnát ismét feltárván, az aknák egy részét újra művelhető
állapotba helyezte. *Alapjában véve azonban a művelés ekkor már nem
a víz alatt álló érintetlen főtellérek fejtéséből állott, hanem a bányák
felsőbb járataiban a korábbi művelés által ki nem termelt szegényebb
ércvonulatok fejtésére és a korábbi művelők által figyelemre nem mélt-
tatott érc-törmelék feldolgozására szorítkozott.* Ugyanez volt a helyzet
az aranytermelés szempontjából nem kevésbé jelentékeny Felsőbá-
nyán is. A bányáknak ez az utánművelése meglehetősen élénk volt, mi-
után az érczúzó-művek bevezetése, — ami ugyancsak az említett
Schmelz Frigyes nevéhez fűződik, — tetemesen olcsóbbá tette az ér-
cek feldolgozását a korábban használt ércörlő-malmokkal szemben s
ennek folytán kifizetődött a szegényebb fémtartalmú ércek feldolgo-
zása is.⁹⁴

Ez a termelés azonban természetesen távolról sem érthette el többé
annak a kornak méreteit, amikor a művelés a gazdag érc-tartalmú fő-
tellérek feltárásán nyugodott. Viszont visszaesésének az 1551. esztendő
beváltási eredménye sem a valóságos fokmérője, mert mint a Bornem-
issza-féle vizsgálat megállapította, a kamara ügyvitelében ebben a kor-
szakban semmi rendet nem tartottak, kellő pénzkészletük sem volt a

⁹⁴ Bornemisszáék főjelentése, Engel, i. m. 3. köt. 17—18. l., továbbá a pótjelen-
tés 4—10. melléklete. (l. fentebb 41. l.) Thurzó János kísérletére l. a 76. jegyzetben id.
kiváltságlevelet, továbbá a Thurzó György 1513. márc. 13-iki emlékiratát és a ré-
szére adott kiváltságlevelet 1513. jún. 10-ről, mindkettőt ugyancsak a Fugger lvtl.-
ban Ungarischer Handel 37, 6 alatt.

beváltás lebonyolítására s már szinte bevett szokássá vált, hogy ha a kamara nem tudta éppen beváltani a jelentkező termelők aranyát, azok azt egyszerűen szabadkézből értékesítették.⁹⁵ A beváltott arany mennyiség tehát a kiküldött királyi biztosok határozott megállapítása szerint is csak egy része volt a valóságban termelt mennyiségnek. Utóbbira vonatkozólag nincsenek számszerű adataink. Szem előtt tartva azonban a bányaművelés általános hanyatlását és figyelembe véve, hogy a legfontosabb bányamű, az u. n. „Grosse Grueb“ aranytermelése az 1549—1551. években mindössze 39, 46, illetőleg 47 márkából állott, az 1573—74 és 1577—79. években pedig a nagybányai aranybeváltás mindössze 134, illetőleg 413 márkát eredményezett,^{96a} bizonyára nem lesz alacsony becslésünk, amikor a nagybányai kamara aranytermelését a XVI. század derekán átlagosan évi

400 márkában

állapítjuk meg.

Nem kevésbé irreálisak a nagyszebeni kamara ismert beváltási eredményei az 1540—50 évekből. Az erdélyi bányavidéken, legalább is ami az aranytermelést illeti, a bányaművelés általános nehézségei kevésbé éreztették hatásukat, miután itt a művelés súlypontja az aranymosáson nyugodott. Teljesen csődöt mondott azonban a kamara adminisztrációja, úgy hogy itt az aranytermelés java része szabad forgalomban került értékesítésre. S ha figyelembe vesszük, hogy az erdélyi aranytermelés mennyiségét a királyi biztosok is a beváltott arany négyszeresére becsülték, s hogy a tárgyalások során Haller Péter még mindig hajlandó volt megfizetni a kamara bérletéért azt a 4000 forintot, amennyiért azt a század fordulóján adták volt bérbe,⁹⁶ aligha tévedhetünk, amikor a nagyszebeni kamara aranytermelését a XVI. század derekán is a XV. század végével egyező átlagban évi

1200 márkára

becsüljük.

A XV. század végére vonatkozó adataink oly korszakból valók, amikor a bányaművelés nehézségei még nem igen, vagy csak igen kevésbé jelentkeznek s amikor a még szilárd és zavartalan belső béke állapotában a kamarai igazgatás is a maga középkori kereteiben nor-

⁹⁵ Bornemisszáék pótjelentésének 4. melléklete.

^{96a} Gündisch Gustav: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530—1828).

⁹⁶ Bornemisszáék főjelentése *Engelnél*, i. h., továbbá a pótjelentés s annak 2. 3. sz. mellékletei.

málisan működik. Semmiféle külső körülményekkel nem kell tehát számot vetnünk, amelyek e számszerű adatok realitását érinthetnék. Ezzel szemben viszont kétségtelen, hogy főként a nagyszzebeni kamaránál az adatok folyamatosságának meg-megszakadása és az esztendők egy nagyobb sorára vonatkozó termelési eredmények ismeretének hiánya maga után vonja a belőlük vont statisztikai megállapítások bizonyos mérvű bizonytalanságát és ajánlatossá teszi egy óvatossági koefficiens számbavételét.

A körmöcbányai kamara húsz esztendőről ismert terméseredményei azt mutatják, hogy a nemesfémtermelés meglehetősen nyugodt keretek között mozgott. Az egy-egy esztendőre eső legkisebb és legnagyobb terméseredmény közt egyfelől, és az évi átlag közt másfelől mutatkozó különbség nem haladja meg az utóbbi 20 %-át. Ha tehát a számadásainkból a XV. század végére megállapított nagyszzebeni terméseredményeket óvatosságból a termelési minimumnak tekintjük és azokat a körmöci termelési viszonyok nyomán indulva 25 %-al kikerekítjük és e kikerekített összegben állapítjuk meg a XV. század termelési átlagát, nem maradhatunk távol az évi termelés valószínű nagyságától.

Ez óvatossági koefficiens és a XVI. századra vonatkozólag megállapított helyesbítések figyelembevételével Magyarország három legjelentékenyebb aranyvidékének a termelése a XV. század utolsó negyedében és a XV. század derekán kerekösszegekben a következő évi átlagokban állapítható meg:

	XV. század utolsó negyede:	XVI. század közepe:
Nagyszeben	1400 m.	1200 m.
Nagybánya	2500 m.	400 m.
Körmöcbánya	1250 m.	900 m.
Összesen:	5150 m.	2500 m.

Mai súlyrendszerre átszámítva (1 márka kerek összegben $\frac{1}{4}$ kg.) ez a XV. század utolsó negyedére 1287 kg. és a XVI. század derekára 625 kg. színarany évi termést jelent.

*

Aranytermelésünknek az ismert számadási adatok alapján a XV. század utolsó évtizedeire megállapítható évi átlaga meglehetősen mö-

götte marad annak a mennyiségnek, amelyben Kováts Ferenc határozta meg a XV. század utolsó negyedében az ország évi aranytermelését. A számadásokból nyert évi 1300 (pontosan 1287) kg-os átlaggal szemben u. i. Kováts Ferenc a pénzverésből származó jövedelmet — ez pedig azonos volt a nemesfémbeváltás hozamával — meghatározó adatok alapján ugyanebben a korszakban 3000 kg-os évi átlagot hozott ki. Kováts Ferenc számvetése,⁹⁷ igaz, felöleli a budai pénzverőház nemesfém-forgalmát is, amelyet mi egyelőre megfelelő forrásanyag hiányában nem vehettünk figyelembe. Az utóbbi számbavételével is azonban az eltérés még mindig oly nagy, hogy a két eredmény egymással össze nem egyeztethető és vagy a két számítás alapjául szolgáló adatok egyike, vagy pedig azok értelmezése nem állhat meg.

Kováts Ferenc a középkori aranytermelés számszerű meghatározására vonatkozó vizsgálódásaiban két XV. századi becslésből indul ki, amelyek hozzávetőleges kerek összegekben adják a királyi kincstár rendes bevételeit s ezek sorában a pénzverés jövedelmét is. Az egyik jelentés 1480-ban kelt, a pápai legátus tollából s a pénzverés hozamát évenként a nagybányai kamaránál 20.000, a nagyszebeninél 6.000, a budainál 6.000 és a körmöcbányainál 12.000 aranyforintban állapítja meg.⁹⁸ A másik adat a század derekáról való: Eisinger Ulrik becslése a magyar király jövedelmeiről, amelyek sorában a körmöci és a hozzátartozó kamarák (az urbura és a pénzverés jövedelme együtt) 12.000 frt-tal, a nagybányai kamara 6.000 frt-tal, a budai pénzverő 2.000 frt-tal, a kassai pénzverő 2.000 frt-tal és a nagyszebeni kamara 2.000 frt-tal szerepelnek.⁹⁹

Hogy a közvetett összesítő adatokból az aranytermelés mennyiségére megbízható következtetéseket vonhassunk, ehhez három kérdésre kell megnyugtató feleletet adnunk. A hármas kulcs Kováts Ferenc megállapítása szerint is a következő:

1. A kérdéses adatok a kincstár nyers, avagy tiszta bevételét jelentik-e?

2. Miután a kincstár pénzverési, illetőleg fémbeváltási jövedelme megoszlott az arany és az ezüst között, a jelentésben meghatározott jövedelemből mekkora rész esett az arany és mekkora az ezüst beváltásra?

⁹⁷ L. fentebb az 1. jegyzetben i. m., 112. l.

⁹⁸ L. Engel-nél a 21. jegyzetben i. h.

⁹⁹ Péch A.: Alsómagyarország bányaművelésének története, I. köt., Bpest, 1884, 54. l.

3. Az egyes nemesfémek súlyegységére átlagosan mekkora hozason számítható?

Az első kérdésre adott feleletében Kováts Ferenc a becslések számadatait tiszta nyereségnek minősíti.

A fémbeváltási jövedelem megoszlása tekintetében $\frac{3}{4}$ — $\frac{1}{4}$ arányt vesz fel az arany javára. Pénztörténetünk gazdasági vonatkozásainak meglehetősen tisztázatlan volta, sajnos, nem nyújtott semmi szilárd alapot ez arány meghatározására, és föltevését szerzőnk itt csak azzal az általános megfontolással indokolja, hogy az 1480. évi jelentés adataiból a meghatározott kulcs szerint megállapítható évi ezüsttermelés 17.000 márkát tesz ki s lehetetlen, hogy a XV. században az ezüstpénzkihozatal nagyobb lehetett volna ennél az összegnél, amely kétszerese a XV. század derekán megállapítható 8.000 márkányi évi ezüstpénzkihozatalnak.

A nemesfémek egysúlyára eső hozamot viszont az ezüstnél a selmeci kamara 1487 évi jövedelme alapján 1 márka 15 latos ezüst után 0.883, illetőleg 1 márka 16 latos ezüst után 0.889 arany frt-ban, az aragnál pedig a XVI. század II. feléből származó adat alapján 1 márka színarany után $3\frac{1}{2}$ arany forintban állapítja meg.

Hogy a két becslés adataiban a tiszta jövedelemmel van dolgunk, erre már a jelentések természete és szövegezése is utal. De e tekintetben Kováts Ferenc meghatározását a körmöci számadások pozitív adatai¹⁰⁰ is alátámasztják. A körmöci kamara nyers bevétele ugyanis:

1486 VIII. 1—dec. 31.: 7732.12 ar. frt.	
ami egy évre átszámítva	16,157.04 ar. frt.
1487-ben	16,406.75 „
1488-ban	16,655.72 „
1489-ben	18,221.90 „
1490-ben	18,129.03 „
1491-ben	18,231.73 „
1492-ben	17,491.44 „

A hét év együtt 121,293.61 ar. frt.
és a hét esztendő évi átlagában: 17,327.66 ar. frt.

Üzemi és igazgatási költségekre a számadások adatai alapján a nyers hozamnak mintegy 25 %-át számítva,¹⁰¹ a legátusi jelentésnek e

¹⁰⁰ A 85. jegyzetben id. helyen.

¹⁰¹ *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei... 284—285. l.

kamarára vonatkozólag beállított 12.000 arany forintos tétele valóban a tiszta hozamnak felel meg.

Ugyancsak helytálló az ezüst és arany egy márkányi súlyegységére eső nyers haszonnak a meghatározása is. A körmöci számadások adatai az ezüsthöz 0.83 ar. frt-nyi nyereséget adnak s tulajdonképpen ennyi az eredmény a Kováts idézte selmeci adatnál is a valószínűleg sajtóhibából szövegbe csúszott 0.833 helyett. Az aragnál számadásainkból a XV. század végére $3\frac{3}{4}$ arany forintnyi nyereséget állapíthatunk meg átlagosan. Az eltérés itt tehát nem számottevő.

Ezzel szemben nem helytálló az a kulcs, amelyet Kováts Ferenc a nemesfémmonopólium jövedelmének az arany és ezüst közti megosztására vonatkozólag állapított meg. Egységes kulcsot, amely egyformán legyen érvényes mindhárom kamarára, tulajdonképpen bajos is megállapítani, miután a két nemesfém termelési lehetőségei az egyes területek bányászati szempontból fennállott geológiai sajátosságai szerint másként voltak meghatározva az egyik, másként a másik kamaránál és a termelt arany és ezüst változó mennyiségének aránya szerint természetesen eltérően oszlott meg a beváltási nyereség is a két nemesfém között.

A körmöcbányai kamaránál a selmeci bányavidék bőséges ezüsttermelése az arannyal szemben teljesen az ezüst javára billenti a mérleget. A Scheider-féle számadások szerint ugyanis a körmöci kamaránál

	Az arany és ezüst beváltás együttes hozama ar. frt-ban	Ebből esett		A beváltási nyereség megosztása százalékokban kifejezve:	
		ezüstre	aranyra	ezüst	arany
1486-ban ¹⁰²	16,844.88	11,792.40	5052.48	70 %	30 %
1487-ben	14,850.06	10,926.54	3923.52	73.6 %	26.4 %
1488-ban	15,049.57	10,861.10	4188.47	72.2 %	27.8 %
1489-ben	17,080.72	12,717.21	4263.51	74.5 %	25.6 %
1490-ben	17,020.03	12,832.45	4187.58	75.4 %	24.6 %
1491-ben	17,078.33	13,625.27	3453.06	79.8 %	20.2 %
1492-ben	16,541.40	13,374.60	3166.80	80.8 %	19.2 %

A hét esztendő átlaga: 75 % : 25 % az ezüst javára.

A körmöci kamaránál tehát éppen fordítottját látjuk, annak az aragnak, amelyet a beváltási nyereség megosztására nézve Kováts Ferenc állapított meg.

¹⁰² Az ismert aug.-dec. hónapok eredménye átszámítva 1 esztendőre.

A nagybányai bányavidéken, annak geoiógiai alkatánál fogva már az arany játssza a jelentősebb szerepet. Minthogy azonban az ércösszetételekben az arany többnyire az ezüsttel társulva fordult elő, utóbbival itt is számot kell vetnünk. A nagybányai választóműnek az 1481 november 13—1482 május 8. időszakról fennmaradt számadásai megadják a lehetőséget, hogy a két nemesfém termelési arányát leg-
alább hozzávetőlegesen e kamara területén is meghatározhassuk.

A számadásokban foglalt 25 termelési hét ezüsttermelése (a választó-mű számadásainak 4. és 5. rovatában elszámolt ezüst együtt) 3461 márka 31 pizetet tesz ki, mi egy esztendőre (52 hét) átszámítva 15 latos finomságú ezüstben¹⁰³

7190 márka

évi termésnek felel meg.

Az aranytermelés évi mennyisége ugyanekkor a cementező-mű számadásai szerint (azok terméseredményeit ugyancsak egy egész esztendőre számítva át)

2500 márkát

tett ki színaranyban.

Az 1 márka 15 latos ezüstre eső 0.83 aranyforintnyi nyers hozam alapulvételel a nagybányai kamara bruttó nyeresége a 7190 márka ezüst beváltásából 5967 ar. frt.-ra, a 2500 márka arany után pedig a számadásokból megállapított $3\frac{3}{4}$ aranyforintos átlag alapján 9375 arany forintra rúgott. Százalékokban kifejezve ez annyit jelent, hogy a nagybányai kamaránál a nemesfémbeváltás hozamából

61.1 % esett az aranyra és

38.9 % esett az ezüstre.

Az arány tehát még itt az arany uralkodó szerepe mellett is mögötte marad a Kováts Ferenc feltételezte átlagnak.

Sokkal kisebb szerepe volt az ezüsttermelésnek a nagyszebeni kamaránál. Valamelyes hozamot ugyan itt is számba kell vennünk, miután Offenbányán és a XVI. század második negyedéig Radnán ezüstöt is termeltek. Emellett az ezüsttermelés mellett azonban kétség-telenül nagyobb szerepet játszott a jobbára aranymosás keretében folyó aranytermelés. Számszerű megállapításokra alkalmas adataink nincsenek ugyan, de abból a körülményből kiindulva, hogy a radnai ezüstitányászat megszűntével a XVI. század derekán e kamara bevételei szinte kizárólag az aranybeváltásból tevődnek össze,¹⁰⁴ joggal tu-

¹⁰³ A választó-műből kikerült ezüst 15 latos finomságára nézve l. Bornemisszáék pótjelentésének 4. mellékletét (v. ö. fentebb 41. l.)

¹⁰⁴ Bornemisszáék pótjelentése s annak 2. 3. melléklete.

lajdoníthatunk a XV. század végén is az erdélyi ezüsttermelésnek csak alárendeltebb szerepet. Olyannyira, hogy erre a kamarára nézve a Kováts Ferenc megállapította kulcs semmiesetre sem lesz magasnak tekinthető.

A nagybányai kamara jövedelménél azonban az arany és ezüst-beváltás nyereségén kívül még egy harmadik összetevővel is számot kell vetnünk, amelyet Kováts Ferenc számvetésében nem vett figyelembe, de bányászattörténetünk érintkező területeinek fogyatékos feloldozása folytán figyelembe sem igen vehetett. Ez a harmadik összetevő a nagybányai kamara urbura-jövedelme. Az urbura vagy bányatized a bányaregálé finansiális kihasználását jelentette¹⁰⁶ s a termelt érc (nem pedig az ércből kiválasztott fém) bizonyos hányadának a beszolgáltatásából állott, melyet azután a kamarai üzemek dolgoztak fel. Az urbura fejében beszolgáltatott ércből kiolvasztott fém természetesen teljes egészében a kamara jövedelmét képezte. Az urbura-szolgáltatás kötelezettsége egyetemlegesen terhelte az egész magyar bányaművelést. A bányák üzemben tartásának növekvő nehézségeivel és költségeivel azonban a XV. század dereka óta mind gyakoribbá vált az egyes vállalatoknak, sőt egész bányavidékeknek ideiglenes vagy akár örökérvényű mentesítése az urbura alól.¹⁰⁶ Éppen e mentesítések folytán az urbura jövedelem a körmői kamaránál aránylag csekély szerepet játszott.¹⁰⁷ Nem sokat nyomott a latban az erdélyi kamaránál sem, miután a fémtermelés ennek területén legjavarészből nem bányáüzemekben, hanem az aranymosás keretében folyt. Az aranymosók pedig külön fizették készpénzben aranyadójukat.

Annál nagyobb jelentőséggel bírt az urbura-jövedelem a nagybányai kamaránál. Az 1481 november 15—1482 május 8 időszaknak a 25 termelési hetében az urbura fejében beszolgáltatott ércekből termelt aranyak a beváltási árfolyamon számított értéke nem kevesebb, mint 8712 $\frac{1}{3}$ aranyforint,¹⁰⁸ míg az urburális ércből termelt 15 latos ezüst mennyisége ugyanekkor (az arany és ezüst különválasztása fejében a

¹⁰⁶ L. az 1351. évi 13. t.c.

¹⁰⁶ A besztercebányai Ernszt-féle bányavállalat örök urburamentességére (1468) nézve l. *Paulinyi*: A középkori magy. réztermelés... i. h. 427. l. 90. jegyzet. A selmeci és körmőcbányai bányaterület ideiglenes mentesítése: *Berzeviczy*: i. h. 79, 153, 200, 327. l.

¹⁰⁷ 1487-ben 1556.69, 1488-ban 1006.15, 1489-ben 1109, 1490-ben 1153.40, 1492-ben 950.75 arany forint volt e kamara urburajövedelme a Scheider-féle számadások tanúsága szerint.

¹⁰⁸ L. a „Források 2. sz. alatt a cementező-mű számadásaiban az „Urbar“ megjelöléssel beszolgáltatott tételeket.

választóműnek járó hányad levonásával) 210 márkára rugott,¹⁰⁹ amelynek értéke a Selmebányáról ismert 4 ½ ar. frt.-os beváltási árfolyamon¹¹⁰ számítva további 945 aranyforintnyi bevételt jelentett a kamara számára.¹¹¹

Százalékban fejezve ki a nagybányai kamara három fő jövedelmi forrásának egymáshoz való arányát, az az 1481 nov. 13—1482 május 8-iki időszak 25 termelési hetének adatai alapján a következőkép alakul:

Az arany és ezüst beváltás, valamint az urbura hozama együtt

17.038 arany forint, amelyből

az aranybeváltásra (1202 m. à 3.75 ar. frt.) 4507 ½ ar. frt. = 26.46.%

az ezüstbeváltásra (3461 ½ m. à 0.83 ar. frt.) 2873 ar. frt. = 16.86 %

az urburára (8712 ar. frt. értékű arany és

945 ar. frt. értékű ezüst) 9657 ar. frt. = 56.68 %

esik. Az urbura jövedelem tehát Nagybányán a XV. század végén önmagában véve nagyobb volt, mint az arany és ezüstbeváltás hozama együttvéve.

Ha már most a számadások adatai alapján helyesbített kulcs szerint értelmezzük a legátusi jelentés adatait, a három kamarára nézve a következő eredményeket kapjuk:

Nagybánya:

Évi tiszta hozam: 20,000 ar. frt., ami kerek összegben 27,000 ar. frt. nyers bevételnek felel meg, a kamarai igazgatás és üzem költségeire hozzávetőlegesen az utóbbinak 25 %-át számítva.¹¹²

Ebből az urbura-jövedelem 56.68 % = 15.303.60 ar. frt.,

az aranybeváltás hozama 26.46 % = 7144.20 ar. frt.,

az ezüstbeváltás hozama 16.86 % = 4552.20 ar. frt.

amiből az aranybeváltás jövedelme

1905 márka aranytermelésnek felel meg.

¹⁰⁹ L. ugyanott a választó-mű számadásainak ugyanazt a tételét.

¹¹⁰ L. fentebb a 49. l.

¹¹¹ Az urbura fejében beszolgáltatott ércből termelt aranyat és ezüstöt csak a beváltási árfolyamon vehetjük számításba mint a kamara jövedelem-többletét, miután ezek a fémmennyiségek már benne foglaltatnak a beváltási nyereség kiszámításához alapul vett nemesfémforgalom összegében.

¹¹² L. a 101. jegyzetben id. h.

Körmöcbánya.

Évi tiszta hozam: 12.000 ar. frt., ami nyersen 16.000 aranyforintnyi bevételnek számítható.

Ebből az urbura jövedelemre esik

az 1487—92 évek átlaga szerint 5.7 %	912 ar. frt.
míg a fennmaradó 15.088 aranyforintból annak	
25 %-a az aranybeváltás jövedelme	3772 ar. frt.,
75 %-a pedig az ezüst beváltásé	11,316 ar. frt.

amiből az aranybeváltás jövedelme

1002 márka évi aranytermelésre enged következtetni.

Nagyszeben.

A 6.000 ar. frt tiszta hozam mellett a kamara bevételének nyers összege 8.000 ar. frt-ra tehető. Az urbura jövedelem nagyságára e kamaránál számszerű adatokkal nem rendelkezünk, de jelentéktelen volta mellett ezt nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk és a kamara ismert bevételét csak a két nemesfém beváltási nyeresége között kell elosztanunk.

Az e kamaránál elfogadhatónak talált megoszlási kulcs szerint a jövedelem

75 %-át = 6.000 ar. frt-ot számíthatunk az aranyra és
25 %-át = 2.000 „ „ az ezüstre,

A 6.000 aranyforintnyi aranybeváltási nyereség mellett az évi aranyforgalom

1600 márkára tehető.

Összegezve a három kamara terméseredményeit, a legátusi jelentés jövedelmi adatai alapján azok együttes termése

Nagybánya	1905 márka,
Körmöcbánya	1002 márka,
Nagyszeben	1600 márka.

évi 4507 márká-

ban, mai súlyra átszámítva

1124 kg-ban állapítható meg.

A legátusi jelentés adatai a helyesbített megoszlási kulcs szerinti értelmezésükben a nagybányai kamaránál 24 %-kal, a körmöcínél 17

%-kal kisebb, a nagyszebeninél pedig 12.5 %-kal nagyobb számokat adnak, mint aminőkben a három kamara évi aranytermelése a számadások adatai alapján volt megállapítható, míg a három kamara terméseredményeinek együttes összegénél 12.5 %-os eltérés mutatkozik a számadások alapján megállapított eredmények javára.

Utóbbiak helyességét tehát a legátusi jelentés adatai is alátámasztják s azokat a megállapított csekély eltérések mellett nyugodtan tekinthetjük reális évi átlagoknak.

A legátusi jelentésből azonban az is megállapítható, hogy a nagybányai, körmöci és nagyszebeni kamarákon kívül még a budai pénzverőház is jelentékeny nemesfémforgalmat bonyolított le, amelynek hozama megegyezett a nagyszebeni kamaráéval. Az országos termelés szempontjából föltétlenül figyelembe kell vennünk a budai pénzverőház által feldolgozott mennyiséget is. Kérdés azonban, hogy minő kulcs szerint oszthatjuk meg az arany és az ezüst közt a budai kamara évi 6000 aranyforintra rugó jövedelmét. Sajnos, pozitív adatokra e tekintetben nem támaszkodhatunk s így ha nem akarunk véteni a kötelező óvatosság követelménye ellen, mást nem tehetünk, minthogy formalisztikusan a másik három kamaránál megállapított kulcs középarányosát alkalmazzuk s a 8000 aranyforintra tehető nyers hozam felét, 4000 aranyforintot számítunk az aranyra, ami

1066 márka = 266 kg. évi aranyforgalomnak felel meg.

Ez az arany mennyiség nyilván a szomolnoki kamara területén folyt bányaművelés, valamint a Duna felső folyása mentén és a Szepességen űzött aranymosás termelésével azonosítható.

Számbavéve a budai pénzverőház aranyforgalmát is, az országos aranytermelés tehát a XV. század utolsó negyedében (1287 + 266 kg.) évi

1500—1600 kg-ra becsülhetjük.

A számviteli forrásanyag közvetlen termelési adatai tehát azt mutatják, hogy Kováts Ferenc éppen abban a korszakban, amelyben konkrét számszerű adatokból indulhatott ki, a megállapíthatónak vélt 3000 kg-os évi átlaggal kerek 100 %-kal becsülte túl a magyar aranytermelés mennyiségét. A magunk részéről azonban túlzottnak tartjuk a magyar aranytermelés középkori alakulásának Kováts Ferenc által 25—25 éves időszakokra megállapított számsorát többi részeiben is.

Tudvalévő, hogy Kováts Ferenc e számsort első sorban a középkori Magyarország kereskedelmi mérlegének igen nagy mérvű passzivitására építi fel. A három legjelentékenyebb kereskedelmi útvonal, az

Olaszország felé vezető délnyugati, a Délnémetország felé irányuló kereskedelmet lebonyolító dunai és a Krakó, Szilézia felé vivő északi útvonal közül, a dunainál középkori áruforgalmunk e passzívumát a XV. század derekára nézve megbízható számokban is meg tudta állapítani. Évi 140—150.000 forintra rúgott az itt lebonyolódó forgalom passzívuma. Ugyanennyire becsüli — megfelelő előmunkálatok hiányában csak föltevésre utalva — a másik két útvonal passzívumát is, úgy hogy összesen mintegy 300.000 arany forintra rúgott volna az árubehozatalnak az az értéktöbblete, amit a középkori Magyarország gazdaságának évente arannyal kellett volna megfizetnie.

Kérdés azonban, valóban ekkora volt-e ez a passzívum? Végleges eldöntését egyelőre a jövő kereskedelemtörténeti kutatásaira kell hagynunk. Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül, hogy volt a középkori Magyarországnak egy éppen a távolsági kereskedelem szempontjából igen nagy jelentőségű tömegárú-cikke, amely egymagában alkalmas lehetett arra, hogy ezt a passzívumot tetemesen csökkentse, illetőleg a három útvonal közül legalább az egyiknek a forgalmát aktívvá tegye. A magyar rézre gondolunk. A XIV. század második felében Magyarországnak csak az Olaszországba irányuló rézkivitele ezüsttartalmú fekete rézben meghaladta az évi 8—10.000 mázsát. A XVI. század elején a besztercebányai Thurzó-Fugger-vállalat évi 55.000 mázsa fekete rézet termel. E két adat egybevetése alapján bizonyára nem túlozunk, ha a XIV.—XV. század fordulóján, amikor bányaművelésünket a bányák elmélyülésével feltörő bányavíz még nem juttatta válságba, évi 20—25.000 mázsára becsüljük Magyarország réztermelését. Ez pedig önmagában véve évi 80—100.000 forint értéket jelentett a kivitel javára,¹¹³ amely kiviteli érték azonban nem szerepel a dunai útvonal forgalmának megállapításához alapul szolgált pozsonyi harmincadkönyvekben, miután rézkivitelünk, amennyiben nem Velence felé bonyolodott le, első sorban az északi útvonalat vette igénybe.

Másfelől rá kell mutatnunk arra is, hogy Kováts Ferenc által az áruforgalmi mérleg alapján az 1426—1450 évekre 4000 kg-ban, az 1450—1475 évekre pedig 3500 kg-ban megállapított évi átlaggal szemben, az 1453. évi Eisinger-féle becslés még az 1475—1500 évekénél is alacsonyabbnak mutatja az ország aranytermelését, amikor mindössze feleannyi jövedelmet hoz ki a kamarák bevételeiből, mint amennyiről a legátusi jelentés számol be. Pedig az 1453. évi becslés is megbízhatónak látszik. A körmöci kamarára vonatkozó adatát (évi 12.000 frt.) ugyanis

¹¹³ L. Paulinyi, A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi-Emlékkönyv, Bpest, 1933, 402—439 l. s különösen 411, 416—417. ll.

egy másik, közel egykorú adattal ellenőrizhetjük, amely szerint a kamara bevételeit 1439-ben legalább 14.000 forintra becsülték.¹¹⁴ Ugyancsak elfogadható a nagybányai kamara jövedelmére vonatkozó összeg is, ha figyelembe vesszük, hogy e kamara nagymérvű aranytermelését a XV. század végén első sorban az újabb keletű kereszthegyi bányának köszönhetjük, amelyek felfedezése a „Frauensaufen“ (talán a mai Ravasz-patak) völgyében művelt régi bányák elapadása után a nagybányai bányaművelés második felvirulására vezetett.¹¹⁵ A kamarának 1453-ban mindössze 6000 aranyforintra becsült jövedelmét nyilván az magyarázza, hogy a művelés ekkor itt még csak a régi, már csaknem százados bányaterületen folyt.

Az 1453. évi becslésnek az 1480. évvel szemben alacsonyabb adatai mindenesetre arra intenek, hogy Magyarország aranytermelése a század derekán sem becsülhető magasabbra, mint aminő a XV. század utolsó negyedében volt. Ez a termelés azonban az általunk megállapított alacsonyabb méreteiben is igen számottevő, mert hiszen az évi 1500—1600 kg. = 6000—6400 márka aranytermés nem jelentett kevesebbet, mint hogy Magyarország évi 420—450.000 aranyforintra táplálta a középkori Európa gazdasági életének vérkeringését s ezzel az összeggel még mindig első helyen állt az európai aranytermelő államok sorában.

FORRÁSOK.

Tekintettel a tanulmányunk alapjául szolgáló számviteli forrásanyag nagy terjedelmére e közlemény keretében annak csak egy részét tehetjük közzé. A kiválasztást olyképen ejtettük meg, hogy a nagyszebeni és a nagybányai kamarák számadásai közül csak a XV. század két utolsó és a XVI. század első évtizedére eső számadásokat közöljük, míg a XVI. század derekáról fennmaradt számadási naplók közzétételétől eltekintettünk. A helyszűke szabta kényszerhelyzetben azért tartottuk ez utóbbiak közlését még leginkább mellőzhetőnek, miután a két kamara igazgatásában a Mohácsot követő évtizedekben megállapítható rendellenességek és laza ügyvitel folytán, — amint ezt előadásunkban megállapíthattuk, — a kamarák cementezőművei által beváltott arany mennyisége csak egy részét jelenti az illető kamarák hatásköre alá tartozó bányavidékek aranytermésének s így önmagában annak méreteiről reális képet nem nyújthat. A közölt régebbi számadásokban nyújtott szöveg-minták, valamint az egyes számadáscsoportokhoz fűzött részletes ismertetés alapján az olvasó némi tájékozódást nyer a közlésből kimaradt számadásokról is.

¹¹⁴ Péch Antal, i. m. 44. l.

¹¹⁵ Bornemisszáék jelentésének 5, 6. melléklete.

A nagyszebeni kamara cementező-művének aranybevéltési naplói az 1486 november 7., november 19., december 8., 1487 január 16., 1489 december 18., 1490 november 25., december 10., december 20., 1491 január 14., február 22., március 22., április 11., 1507 december 21., 1509 febr. 21., 1532 augusztus 12., 1549 május 9., szeptember 29., 1550 december 17., 1551 július 2. és 1552 január 13-adiki cementezési időszakról.

Hivatali használatra készült másolat nyomán ugyancsak hivatalos célra készített másolat a XVI. század derekáról: Bécs, Hofkammerarchiv, Handschriften-sammlung No. 374, folio 114—169.

A naplók rovatbeosztásának leírása:

E számadáscsoport a „Schaedulae cementi Cibiniensis” összefoglaló címet viseli s már a cím után ítélve, e számadásokban a nagyszebeni cementező-mű napló-szerű jegyzékeivel van dolgunk.

Minden számadás élen pontos napi keltezés áll, az egyes számadásoknak mintegy fejcíme gyanánt; ezt a pusztá napi keletet csak az 1532, 1549 (kettő), 1550, 1551 és 1552 évi számadásoknál egészíti ki a számadások tartalmának közelebbi megjelölése.¹ Utóbbi szerint a számadások a cementműbe beszolgáltatott arany elszámolását adják, míg a napi kelet a cementezési időszakot jelöli, vagyis azt az időpontot, amikor a cementező-mű a felektől a finomítatlan aranyat a finomság megállapítása mellett átvette és finomítás céljából beolvasztotta.² A legrégebb számadás az 1486 nov. 7-iki, az utolsó pedig az 1552 január 13-iki cementezési időszak elszámolása.

Belső beosztás tekintetében az egyes számadások közt kisebb eltérések állapíthatók meg. Időrendben haladva, az 1486, 1487, 1489—1491, 1507 és 1509 évekre eső számadások³ beosztása teljesen megegyezik egymással. Négy rovatuk van, u. m.:

1. *A beszolgáltató neve.*

2. *A beszolgáltatott finomítatlan arany mennyisége* márkában (M.) és pizetben (P. vagy p.; 1 márka = 48 pize!) és a pizetnél kisebb mennyiség félpizetben. — A márka alatt a bányavárosi vagy magyar márkát értjük, amely korábban budai márka néven is ismeretes.⁴

3. *A beszolgáltatott finomítatlan arany finomsága* karátokban félkarátos fokozatok megkülönböztetésével. 1 márka 24 karátot foglalt magában. A karátok száma tehát azt jelzi, hogy a megejtett próba szerint a súlyegységet képező márka 24 részéből hány rész volt a színaranytartalom.

4. *A beszolgáltatott arany bevéltési ára*, amely a 2. rovatban megadott súly

¹ 1532: „Ratio perceptionis auri ad cameram Coloswariensem die 12. Augusti anno 1532.” — 1549: „Perceptio auri ad cameram Cibiniensem...” 1550, 1551, 1552: „Initium perceptionis auri ad cameram Cibiniensem...”

² A cementezési időszakok számára nézve l. fentebb az 51. l.-ot.

³ L. alább a 85—96. l.-on.

⁴ *Hóman B.*: Magyar pénztörténet, 94 s. köv. ll. *Belházy János*: A régi magyar pénzverési súlymértékek, Selmechánya, 1889. 5. l.

és a 3. rovatban jelzett finomság alapján van, megszabott árszabás⁶ szerint aranyforintban és számítási garasban elszámolva. A számítási garasból 72 vettek egy aranyforintra; az aranyforintnak ezt a tizenkettes számrendszeren alapuló felosztását nyilván azért használták, mert a súlyrendszer is tizenkettes számrendszeren épült fel (1 márka = 24 karát = 48 pizet = 288 grén) s így a vele való számolás — olykorban, amely a tizedes osztást még nem ismerte — könnyebb volt, mint a tizes számrendszeren alapuló számítási dénárral (1 aranyforint = 100 számítási dénár).

A számadásoknak e részletező rovatait összesítés zárja le, amely két tételben adja:

a) a *beszolgáltatót finomítatlan arany (aurum album) együttes mennyiségét*, vagyis az egyes tételek finomsági fokára való tekintet nélkül a 2 rovat összegezését.

b) a *beszolgáltatót aranyból a cementezés során kiválasztott „finom” arany (aurum phinum) mennyiségét*. „Finom arany” alatt rendszeren a 24 karátos szinarany értendő. Itt azonban a cementező-mű „finom” aranya alatt a magyar aranyforint törvényes finomságával egyező 23 karát 9 grénes finomságot értettek, amelyet csak 3 grén = $\frac{1}{2}$ pizet választott el a szinarany finomságától. Forrásaink ugyan ezt kifejezetten nem mondják, de tudjuk, hogy a pénzveréssel kapcsolatban a valóságban nem finomították 24 karátos finomságúvá az aranyat^{6a} s nincs semmi okunk fölteni, hogy a számadások összeállításánál fölöslegesen szaporították volna munkájukat a törvényes finomságúnak talált arany tényleges súlyának 24 karátos finomságra való átszámításával. S ezt annál is inkább, miután a törvényes pénzláb is a valóságos pénzüntvény egységsúlyára vonatkoztatva volt megállapítva s így a további elszámolás alapjául is tulajdonképpen a törvényes finomság szolgált.⁶

Az összegezés után végül felsorolják még a számadások a pénzverés költségeinek fontosabb tételeit is, amelyek a következők:

„Münzcerlohn”: a pénzverők munkadíja. — „Sambcos”: a dologi kiadások, elsősorban az élelmezés költségei értendők alatta. — „Inczebinden” vagy „Einczebinden”: mai alakban „einzubinden”-nel azonosíthatjuk; a következősen 1 aranyforint összeggel elszámolt tétel alatt valószínűleg az egyes veretek ellenőrzése céljából felretett próba-érmét érthetjük, amikor is a kifejezés az elcsomagolásra vonatkoznék. Persze ez csak föltevés.⁷ — „Probierer” az aranyforintok öntvényének, illetőleg a kivert pénznek a finomságát és pénzlábát ellenőrző próbamester díja. — „Nessig”: nehezék = pizet, a kivert arany után járó egyházi tizedet jelenti, amely a pénzüntvény minden három márkája után 1 aranyforintot tett ki.⁸

⁶ L. fentebb az 50. l.-on.

^{6a} L. fentebb a 46. l.-on.

⁶ A „finom” aranyra illetően értelmezését ez esetben alátámasztja a körmői kamarának 1563—64 évi pénzverési elszámolása is, amely a pénzzévert aranyat ugyancsak 23 karát 9 grénes finomságban számolja el (Bécs, Hofkammerarchiv, Ungarn, Kremnitz, Fasc. 15378, Fol. 173. s köv.) Megjegyzendő azonban, hogy a valóságban a magyar arany öntvénye is rendszerint nem a törvényes finomságban készült, hanem annak valamivel alatta maradt. L. Kováts F.: Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1900, 389. l.

⁷ Körnöcbányán e próba-érméket a tanács őrizte. L. Krizskó, i. m. 28. és 39. l.

⁸ Az elnevezés onnan ered, hogy az ezüstmű az érseki tized a pénzüntvény minden márkája után 1 pizetben, vagy a magyar kifejezéssel élve, 1 nehezékben volt megállapítva.

Az 1532. augusztus 12-iki számadás⁹ az erdélyi kamarának kolozsvári működése idejéből való, ahová János király a szebenieknek I. Ferdinánd királyhoz való csatlakozása miatt helyezte volt át a kamarát.¹⁰ E számadás két részre oszlik; az első a beváltott arany elszámolása, a második pedig az arany finomításával és pénzéverésével kapcsolatban fölmerült üzemi költségeké. Az első, a bevételi rész, ugyanabból a négy rovatból áll, mint a korábbi számadások. Az első rovat azonban a beszolgáltató neve mellett adja az általa beszolgáltató eltérő finomságú tételek együttes súlyát is, a lapszálon pedig az egyazon személy által beszolgáltató tételek beváltási árának együttes összegét. Utóbbi aranyforintban, számítási garasban és számítási dénárban (1 aranyforint = 100 d.) van megadva, hol is a dénár-tétel a számítási garasban kifejezett összegnek számítási dénárban való ellenértékét jelenti. Tehát pl. a „fl. 642 G. 65 den. 89“¹¹ összegezés nem 642 aranyforintból, 65 számítási garasból és 89 számítási dénárból álló összeget jelent, hanem 642 aranyforintból és 65 számítási garasból állót, amelyben a 65 számítási garasnak 89 dénár az ellenértéke.

E számadás összegezése bővebb, mint az első csoportba tartozó számadásoké. Hét tételből áll, u. m.:

a) A beszolgáltatót finomítatlan arany együttes súlya és beváltási árának összege, vagyis a 2. és 4. rovat összegezése.

b) A beszolgáltatót aranyból kiválasztott „finom“ arany mennyisége (v. ö. az előző számadások megfelelő rovatának ismertetését) és az abból kivert aranyforintok összege.

c) A cementezési hulladékból összeszedett arany (aurum ex granis).

d) A cementezés során kiválasztott ezüsből még kiolvasztott arany (aurum ex argento cementi separatum). — A c) és d) alatti tételek az elszámolt arany súlyát, finomságát és a beváltási árszabás szerint vett ellenértékét tüntetik fel.

e) Az aranybeváltás nyers hozamának (lucrum) megállapítása a b) alatti kiverési érték és az a) alatti beváltási ár különbözetében, hozzászámítva a c) és d) alatti tételek értékét is.

f) A cementezés során a téglaporban visszamaradt és abból kiválasztott ezüst (ex luto cementi) súlya és értéke s végül

g) A beváltott finomítatlan aranyak mind arany-, mind ezüstartalmából származó nyers hozam az e) és f) alatti tételek összegében.

A második rész tételenként részletezve számolja el az üzemi költségeket s összegezésében a kiadásokat szembeállítva az aranybevételt elszámoló rész összegezésének g) alatti tételével, megállapítja az aranybeváltás tiszta-hozamát.

Az 1549. esztendőre eső két számadás¹² ismét csak az aranybeváltást számolja el, a kiadásokra nem terjed ki. — Rovatai megegyeznek az első csoportban ismertetett 1486—1509. évi számadások rovataival. De hasonlóan az 1532. évi számadáshoz, a lapszálon ez a számadás is adja az ugyanazon személy által beszolgáltató tételek beváltási árának az együttes összegét. Összegező részének tételei megegyeznek az 1532. évi számadás a), b) és c) alatti tételeivel (utóbbi természetesen a nyers hozamot csak a b) és a) alatti tételek különbözetében adja).

⁹ Id. kézirat fol. 124—131.

¹⁰ Seibert G.: Zur Geschichte der Hermannstädter Münzkammer, Archiv d. Vereins f. siebenbürgische Landeskunde, N. F. VI. 153. l.

¹¹ Id. kézirat, fol. 124.

¹² Id. kézirat fol. 132—141.

Az 1549. évi számadást kiegészíti a két cementezési időszakban mutatkozó nyers hozam és az erre a két időszakra eső üzemi költségek szembeállítására és a tiszta nyereség megállapítására. E számvetés¹³ egy az aranybeváltásra tett bérleti ajánlattal függött össze.

Az 1550. december 21-iki, az 1551. július 1-i és az 1552. január 2-iki számadás^{13a} ismét két-két részből áll. Az aranybeváltás elszámolását tartalmazó első rész rovatbeosztása az 1486—1509. évi számadások rovataival szemben csak annyi eltérést mutat, hogy hiányzik a beszolgáltató személyét megjelölő rovat, egyébként a többi rovat beosztása teljesen megegyező; az összegező rész viszont az 1549. évi két számadás összegezésével azonos. — A második rész az 1532. évi számadással egyező módon számolja el a cementezés és pénzverés üzemi költségeit.

Schaedulae cementi Cibiniensis, in quibus ratio quaedam cementationis continetur, quae Matthiae et Wladislai regum temporibus ac deinde sub Joanne et novissime sub fratre Georgio thesaurario observata fuit.

Adi¹⁴ feria tertia ante S. Martini 1486.

Magister Paulus	M. 2 P. 16½	K. 21½	fl. 138 g. 20
Idem	M. 3 P. 45	K. 19	fl. 208 g. 49
Idem	M. 1 P. 28½	K. 20½	fl. 89 g. 18
Idem	M. 24 P. 2	K. 21	fl. 1382 g. 28
Castellanus	M. 4 P. 26	K. 20	fl. 249 g. 57
Idem	M. 4 P. 26	K. 19½	fl. 245 g. 18
Idem	M. 5 P. 11	K. 21½	fl. 308 g. 37
S. Cementer	M. 1 P. 19	K. 22½	fl. 86 g. 24
M. Thomas	M. — P. 28	K. 19½	fl. 31 g. 36
Idem	M. 2 P. —	K. — ^{14a}	fl. 11 g. — ^{14a}
	Aurum album	M. 50 P. 10	
	Phinum	M. 42 P. 39	
Müntzlohn	f. 8 absque P. 1.	Dem Probiierer	f. 1
Samkost	f. 1.	Nessig	f. 14
Incebinden	f. 1.		

Adi S. Elizabeth 1486.

Warga Thomas	M. 7 P. 26½	K. 16	fl. 342 g. 26
Idem	M. 5 P. 25	K. 18	fl. 281 g. 40

¹³ Id. kézirat, fol. 142—143.

^{13a} Id. kézirat, fol. 145—168.

¹⁴ Értsd „Die“; olaszos forma, lévén az olaszok a kereskedelmi számvitelben Európa tanító mesterei.

^{14a} E tétel értékét a másoló nyilván elírta, még pedig alighanem 110 helyett írt a „fl.“ rovatba 11-et, amely alapon a finomságára nézve meg nem határozott tételt 20 karátos finomságúnak vettük.

Idem	M. 3 P. 7	K. 21½	fl. 185 g. 43
Laslo	M. 2 P. 38	K. 16	fl. 126 g. 40
Warga T.	M. 1 P. 14½	K. 18	fl. 66 g. 29
Idem	M. — P. 24	K. 15	fl. 21 g. 18
Zeppl	M. 6 P. 28	K. 16	fl. 298 g. 32
Idem	M. 3 P. 6	K. 21	fl. 179 g. 49
Idem	M. 3 P. 36	K. 19	fl. 198 g. 54
Idem	M. 3 P. 1	K. 16½	fl. 141 g. 16
Idem	M. 1 P. 30	K. 18	fl. 82 g. 63
Officina	M. 5 P. 38	K. 22	fl. 350 g. 28
Idem	M. 1 P. 41½	K. 21½	fl. 110 g. —
Idem	M. — P. 31	K. 21	fl. 37 g. 4 ¹⁵
Christophorus	M. 3 P. 20½	K. 20½	fl. 191 g. 66
Idem	M. 2 P. 40½	K. 18	fl. 145 g. 2
Idem	M. 1 P. 24	K. 16½	fl. 70 g. 9
M. Petrus	M. — P. 45½	K. 22½	fl. 58 g. 43
Idem	M. 1 P. 6½	K. 16½	fl. 53 g. 5
Idem	M. — P. 43	K. 16	fl. 40 g. 44
M. Thomas	M. — P. 27	K. 20½	fl. 31 g. 36
Idem M. T. Michel	M. 14 P. 7	K. 22½	fl. 875 g. 5
Idem	M. — P. 11½	K. 20½	fl. 13 g. 30
Thomas Kwss	M. 22 P. 42	K. 21	fl. 1315 g. 22
Idem Henrici	M. 3 P. 11	K. 21½	fl. 190 g. 37
M. Petrus	M. 1 P. 9	K. 16½	fl. 55 g. 37
Idem	M. 1 P. 9	K. 16	fl. 53 g. 60
Hussin Janos	M. 2 P. 4	K. 19	fl. 110 g. 30
Idem	M. — P. 23	K. 22½	fl. 29 g. 45
Idem	M. — P. 17	K. 18	fl. 18 g. 4
Aurum de cemento	M. 8 P. 9	K. 16	fl. 371 g. 12
Idem gebacz	M. 1 P. 5	K. 21½	fl. 65 g. 10
Christoff de Enyed	M. 2 P. 11½	K. 21	fl. 128 g. 55
Idem	M. — P. 37	K. 18½	fl. 40 g. 6
S. Cementer	M. — P. 20½	K. 22	fl. 25 g. 60
Idem	M. 1 P. 6½	K. 18½ ¹⁶	fl. 57 g. 65
Idem	M. 1 P. 5	K. 21	fl. 63 g. 35
M. Petrus Thomas	M. 2 P. 27	K. 17	fl. 123 g. —
Idem	M. — P. 27	K. 17	fl. 27 g. —

Aurum album M. 122 P. 19½

Phinum M. 101 P. 20

Müntzlohn f. 20

Sambcost f. 3

Inczebinden f. 1

Probirer f. 1

Nessig f. 34

¹⁵ A tétel finomságának és súlyának fl. 37 g. 09 érték felelne meg, a kéziratban a „fl. 37 g. 04” valószínűleg a másoló elírása.

¹⁶ E tétel súlya és értéke tulajdonképpen csak 18 karátos finomságnak felel meg: a „18½” karátos finomság nyilván a másoló elírása a kéziratban.

Adi conceptionis virginis gloriosae.

Joannes Krich	M. 3 P. 34	K. 21½	fl. 218 g. 57
Idem	M. 1 P. —	K. 21	fl. 60 g. 36
Idem	M. 1 P. 18	K. 21	fl. 79 g. 4
Idem	M. 4 P. 34	K. 20	fl. 258 g. 69
Idem	M. — P. 31½	K. 19	fl. 34 g. 55
Idem	M. 2 P. 39	K. 16½	fl. 131 g. 34
Idem	M. 3 P. 14½	K. 16	fl. 149 g. 50
Joannes Frennczl	M. 1 P. 5½	K. 21	fl. 64 g. 6
Idem	M. — P. 29½	K. 19	fl. 32 g. 40
Castellanus	M. 10 P. 31	K. 19½	fl. 574 g. 63
Idem	M. 11 P. 34	K. 20	fl. 643 g. 69
Idem	M. 3 P. 42	K. 22	fl. 234 g. 31
Idem	M. 2 P. 44½	K. 21½ ¹⁷	fl. 168 g. 21
Idem	M. 1 P. 13	K. 22½	fl. 78 g. 43
Michael M.	M. 6 P. 11½	K. 22	fl. 316 g. 35
Idem	M. 1 P. 43½	K. 22½	fl. 117 g. 64
Idem	M. 1 P. 14	K. 18½	fl. 67 g. 12
M. Thomas	M. — P. —	K. 20	fl. 8 g. — ¹⁸
S. Cimeter	M. — P. 11	K. 22½	fl. 14 g. 12
	Aurum album	M. 58 P. 24	
	Phinum	M. 50 P. 16	
Müntzerlohn	f. 10 absque P. 2.		Sambcost f. 1.

Adi 16 Januarii 1487.

Michael	M. 1 P. 25½	K. 22½ ¹⁹	fl. 92 g. 45
Idem	M. — P. 32½	K. 13½	fl. 25 g. 63
M. Thomas	M. 1 P. 12½	K. 22½	fl. 77 g. 69
Castellanus	M. 9 P. 24	K. 19½	fl. 513 g. —
Idem	M. 4 P. 16½	K. 22	fl. 362 g. 57 ²⁰
Officina	M. 5 P. 21	K. 21½	fl. 320 g. 58
Idem	M. 1 P. 46½	K. 21	fl. 113 g. 14
Thomas Matheus	M. — P. 34 ²¹	K. 16	fl. 32 g. 42
Thomas Ferber	M. — P. 19	K. 18½	fl. 20 g. 42
Idem	M. — P. 18	K. 22	fl. 22 g. 49

¹⁷ E tétel finomsága helyesen 22 karát.

¹⁸ E tételnél a másoló először tévesen a következő tétel számadatait írta be, majd tévedését észrevéve azokat törölte, illetőleg helyesbítette, de a súlyrovatban elfelejtette a tétel helyes súlyát a törölt helyett bejegyezni; finomságának és értékének 7 pizet súly felel meg s ennyivel is vettük számba.

¹⁹ A másoló elírása; helyesen csak 22 karát.

²⁰ A másoló e tétel értékét elírta; fl. 262 g. 57 a helyes.

²¹ Helyesen 34½ pizet volna e tétel súlya; ennyivel vettük számba.

S. Cimeter	M. 4 P. 2½	K. 22½	fl. 250 g. 47
Idem	M. 1 P. 2½	K. 21½	fl. 62 g. 5
Idem	M. — P. 23	K. 21	fl. 27 g. 39
Idem	M. — P. 10	K. 17	fl. 10 g. —
M. Thomas et Michl	M. 8 P. 8	K. 22½	fl. 505 g. 14
Idem	M. 10 P. 35	K. 22	fl. 649 g. 8
Idem	M. 4 P. 5	K. 21½	fl. 242 g. 10
Idem	M. 4 P. 19	K. 20½	fl. 246 g. 12
Idem	M. 4 P. 28	K. 20	fl. 252 g. 6
Idem	M. 4 P. 37	K. 16½	fl. 223 g. 2
Domina et ego ²²	M. — P. 5	K. 19½	fl. 5 g. 45
Christoff	M. 3 P. 34	K. 18	fl. 189 g. 9
Idem	M. — P. 47	K. 19½	fl. 52 g. 63
Idem	M. 1 P. 5	K. 20	fl. 60 g. 52
Huzzar Janos	M. 4 P. 18	K. 22½	fl. 270 g. 45
Idem	M. 1 P. 32	K. 21	fl. 95 g. 60
Jorg Czepl	M. 2 P. 8	K. 16	fl. 98 g. 16
Idem	M. — P. 39½	K. 21	fl. 47 g. 22
Warg (!) Thomas	M. 4 P. 4	K. 21½	fl. 240 g. 66
Idem	M. 2 P. 22	K. 18	fl. 125 g. 22
Idem	M. 4 P. 26½	K. 17	fl. 218 g. 36
Idem	M. 4 P. 33½	K. 18	fl. 239 g. 42

Album aurum M. 99 P. 22½
Phinum M. 86 P. 30

Adi 18. December 1489.

Jorg Zeppl	M. 8 P. 26	K. 15½	fl. 375 g. 8
Idem	M. 4 P. 19½	K. 17½	fl. 218 g. 17
Idem	M. 2 P. 14½	K. 16½	fl. 107 g. 44
Idem	M. 1 P. 22	K. 20	fl. 80 g. 15
Idem	M. — P. 35	K. 21	fl. 41 g. 61
Warga Thamas	M. 4 P. 1½	K. 18	fl. 205 g. 42
Idem	M. 2 P. 42	K. 16½	fl. 134 g. 29
Officina	M. 4 P. 13	K. 22	fl. 258 g. 27
Idem	M. 2 P. 11	K. 21	fl. 128 g. 12
Idem	M. 1 P. 15	K. 20	fl. 72 g. 13
S. Cimeter	M. — P. 46	K. 19½	fl. 51 g. 54
Idem	M. — P. 45½	K. 21½	fl. 55 g. 66
Thomas Ferber	M. — P. 19	K. 21	fl. 22 g. 54
Idem	M. — P. 24	K. 22	fl. 30 g. 18
M. Petrus	M. — P. 34½	K. 17	fl. 34 g. 36
Joannes Oswaldi	M. — P. 13½	K. 16½	fl. 13 g. 10

²² Ego alatt nyilván az az idő szerinti kamaragróf, illetőleg a kamara tényleges vezetője értendő. Kit sejtünk a domina személyében, nem tudjuk.

M. T. M.	M. 6 P. 53	K. 20½	fl. 374 g. 36
Idem	M. 6 P. 33	K. 20	fl. 367 g. 58
Idem	M. 3 P. 35	K. 19	fl. 197 g. 46
Idem	M. — P. 41½	K. 22	fl. 52 g. 21
Christoff	M. 2 P. 36½	K. 20	fl. 151 g. 59
Idem	M. 3 P. 41	K. 18	fl. 196 g. 40

Album aurum M. 60 P. 27½

Phinum M. 48 P. 32

Müntzlohn	f. 10 absque P. l.	Nessig	f. 16
Samcost	f. 1	Den heiligen Abent	f. 1
Inczebinden	f. 1	Cimenter super salario	f. 12
Probirer	f. 1	Eidem heiligen Abent	f. 1

Adi S. Catharinae virginis 1490.

Karansebes	M. 4 P. 51	K. 20	fl. 255 g. 37
Olachi de Alba	M. 2 P. 24½	K. 21	fl. 144 g. 25
Idem	M. 1 P. 15	K. 21½	fl. 77 g. 31
Idem	M. 1 P. 19	K. 17	fl. 67 g. —
Idem	M. 1 P. 8	K. 20½	fl. 65 g. 24
Mathias	M. 4 P. 31	K. 16	} fl. 307 g. 64
Idem	M. 2 P. 7	K. 16	
Idem	M. 2 P. 47	K. 18	
Domina ad rationem	M. — P. 28	K. 21	fl. 33 g. 39
Colman	M. 1 P. 36	K. 16	fl. 79 g. 24
Idem	M. — P. 20	K. 20½	fl. 23 g. 24
Huzzar	M. 1 P. 25½	K. 18½	fl. 79 g. 45
Idem	M. — P. 18½	K. 20½	fl. 21 g. 42
Idem	M. 2 P. 13	K. 22½	fl. 140 g. 33
Idem	M. — P. 13	K. 18	fl. 13 g. 58
De Wincz	M. 4 P. 3	K. 16½	fl. 189 g. 66
S. Cimenter	M. — P. 31½	K. 22	fl. 39 g. 50
Idem	M. — P. 12	K. 21	fl. 14 g. 27
Idem	M. 13 P. 18	K. 20	fl. 735 g. 45
Hn. (?) Wincze	M. 13 P. 25	K. 20	fl. 743 g. 46
Antonius villicus	M. — P. 29	K. 17	fl. 29 g. —
Idem	M. 2 P. 43	K. 19	fl. 152 g. 34
	M. 1 P. 38	K. 19½	fl. 96 g. 54
	M. 1 P. 3	K. 20	fl. 58 g. 31
	M. 1 P. 30	K. 21½	fl. 95 g. 63
	M. 3 P. 15½	K. 18	fl. 169 g. 33
	M. 3 P. 4	K. 18½	fl. 160 g. 24
	M. 1 P. 14½	K. 17	fl. 62 g. 36
	M. — P. 38	K. 16½	fl. 37 g. 8
	M. 3 P. —	K. 18	fl. 153 g. —

M. 9 P. 9	K. 21	fl. 527 g. 56 ^{2a}
M. 13 P. 29	K. 22	fl. 825 g. 3
M. 1 P. 29	K. 22½	fl. 99 g. 15 ^{2d}
M. 4 P. 38	K. 18½	fl. 249 g. 12
M. 13 P. 7	K. 20½	fl. 736 g. 12
M. 12 P. 16	K. 18 ^{2a}	fl. 559 g. 8
M. 7 P. 22	K. 17	fl. 358 g. —
M. 3 P. —	K. 16½	fl. 140 g. 18
M. 2 P. 38	K. 19	fl. 147 g. 69
M. 1 P. 14	K. 20	fl. 71 g. 3
M. 1 P. 12	K. 21½	fl. 73 g. 54

Album M. 150 P. —½
 Aurum finum M. 125 P. 2

Münczlohn	f. 25	Inczebinden	f. 1
Samcost	f. 2	Dem Probirer	f. 1
Item eisdem	f. 1	Nessig	f. 42

Adi feria 6-ta post conceptionis virginis gloriosae 1490.

Joannes K.	M. 8 P. 22	K. 21½	fl. 499 g. 3
Idem	M. 1 P. 9½	K. 22	fl. 72 g. 33
Idem	M. 2 P. 45	K. 19½	fl. 158 g. 45
Idem	M. 1 P. 6½	K. 18	fl. 57 g. 65
Idem	M. 1 P. 36	K. 16	fl. 79 g. 24
M. Thomas	M. 1 P. —	K. 19½	fl. 54 g. —
Idem	M. 9 P. 17	K. 21	fl. 537 g. 62
Warga T.	M. 5 P. 42	K. 19	fl. 311 g. 27
Idem	M. 3 P. 32	K. 15½	fl. 161 g. 2
Dragy Laslo	M. 3 P. 6	K. 21½	fl. 184 g. 27
Idem	M. — P. 18	K. 20½	fl. 21 g. —
Idem	M. — P. 43	K. 19	fl. 47 g. 34
Proprium deinde	M. 1 P. 38	K. 20	fl. 100 g. 24
Officina	M. 1 P. 5½	K. 20	fl. 61 g. 21
Cimenter	M. 1 P. 44½	K. 19½	fl. 104 g. 4
Idem	M. — P. 42½	K. 20½	fl. 49 g. 42
M. T.	M. 12 P. —	K. 22	fl. 726 g. —
	M. 2 P. 18	K. 19½	fl. 128 g. 18
	M. 4 P. 19	K. 18½	fl. 228 g. 42
	M. 14 P. 20	K. 20	fl. 792 g. 66
	M. 9 P. 31	K. 21	fl. 554 g. 9 ^{2a}

^{2a} A tétel súlyának s fínomságának fl. 528 g. 20 érték felelne meg helyesen.

^{2d} A tétel súlyának s fínomságának fl. 98 g. 71 érték felelne meg helyesen.

^{2b} E tétel fínomsága a súly és érték egybevetése alapján csak 16 karát volt; a 18 karátos fínomság nyilván a másoló elírása.

^{2c} A tétel súlyának és fínomságának tulajdonképen fl. 554 g. 45 érték felelne meg.

	M. 5 P. 36	K. 22	fl. 347 g. 63
	M. 10 P. 33	K. 21½	fl. 630 g. 40
	M. 4 P. 1	K. 19½	fl. 217 g. 9
	M. 2 P. 9	K. 19	fl. 115 g. 67
	M. 3 P. 16	K. 16	fl. 151 g. 8
Aurum album	M. 114 P. 13½ ²⁷	Inczebinden	f. auri f. 1
Phinum	M. 99 P. 21	Dem Probirer	f. auri f. 1
Münczlohn	f. auri f. 20	Nessig	f. auri f. 33
Samcost	f. auri f. 2		

Adi vigiliae S. Thomae apostoli 1490.

Mathias per Lucas Pob	M. 4 P. 8	K. 16½	fl. 194 g. 57
Idem	M. 1 P. 42	K. 18	fl. 95 g. 45
Officina proprium	M. — P. 36½	K. 20 ²⁸	fl. 42 g. 42
Idem Jorg Schmid	M. — P. 12	K. 21½	fl. 14 g. 54
Petrus Sartor	M. 1 P. 9	K. 21	fl. 68 g. 20
Idem Erber	M. 1 P. —	K. 20½	fl. 56 g. —
J. Frenczl . . portiones	M. 8 P. 13	K. 21	fl. 475 g. 41
Domina Affra	M. 1 P. 36	K. 21	fl. 100 g. 45
M. T.	M. — P. 6	K. 19	fl. 6 g. 45

Adi feria sexta ante Antonii 1491.

Joannes Huzar	M. 10 P. 16	K. 22½	fl. 639 g. 16
Idem	M. 9 P. 30	K. 20	fl. 529 g. 27
Idem	M. 2 P. 18	K. 21½	fl. 140 g. 9
Idem	M. 1 P. 44½	K. 20½	fl. 107 g. 66
Idem	M. 1 P. 44	K. 20	fl. 105 g. 30
Idem	M. 5 P. 31	K. 18½	fl. 293 g. 42
Castellanus	M. 7 P. 44	K. 20	fl. 435 g. 30
Cementarius	M. 9 P. 24	K. 20	fl. 522 g. 36
S. Cementarius	M. 6 P. 37	K. 21½	fl. 399 g. 34
Idem	M. — P. 30	K. 22½	fl. 38 g. 46
Idem	M. — P. 37½ ²⁹	K. 19	fl. 41 g. 28
M. Thomas Christo-			
phorus	M. 2 P. 19½ ³⁰	K. 20½	fl. 134 g. 54
Idem	M. 1 P. 3	K. 18½	fl. 55 g. 18
Idem	M. — P. 40½	K. 16½	fl. 59 g. 32

²⁷ M. 114 P. 14½ a részletezett tételek helyes összege.

²⁸ A tétel súlyának és értékének egybevételése alapján annak finomsága helyesen 20½ karát; ennyivel vettük számba.

²⁹ Eredetiben nyilván a másoló elírásából tévesen 337 pizet áll.

³⁰ Eredetiben nyilván a másoló elírása folytán tévesen 2 M. 119½ pizet áll.

Nicolaus Zenobie	M. 2 P. 2	K. 21½	fl. 120 g. 33
Idem	M. — P. 34	K. 22	fl. 42 g. 61
Idem	M. 2 P. 14	K. 19	fl. 121 g. 33
Idem	M. — P. 42	K. 18	fl. 44 g. 45
Idem	M. 2 P. 4	K. 17½	fl. 103 g. 9
Colman	M. 2 P. 29	K. 18	fl. 132 g. 54
Idem	M. — P. 46	K. 17	fl. 46 g. —
Johannes Rapoltus	M. 1 P. 27	K. 20	fl. ³¹
	Aurum album	M. 94 P. 11½ ³²	
	Aurum phinum	M. 81 P. 4	
Münzclohn	fl. 16	Probiierer	fl. 1
Samcost	fl. 4	Nessig	fl. —
Inczebinden	fl. 1		

Adi feria 3 post Invocavit 1491.

M. Thomas Bistri-			
ciensis ³³	M. 5 P. 43	K. 21½	fl. 347 g. 61
Idem Mathias	M. 2 P. 16	K. 18	fl. 119 g. —
Idem Mathias	M. 1 P. 5	K. 16½	fl. 51 g. 46
Idem	M. — P. 36	K. 18	fl. 38 g. 18
Officina proprium	M. 1 P. 32	K. 19½	fl. 90 g. —
Erber	M. — P. 34	K. 20½	fl. 39 g. 48
M. Th. emptum	M. — P. 18½	K. 17	fl. 18 g. 36
Nicolaus Zenobiae	M. 3 P. 24½	K. 20½	fl. 196 g. 42
Idem	M. 1 P. 12	K. 19½	fl. 67 g. 36
Joannes Krich	M. 4 P. 24	K. 22½	fl. 278 g. 26 ³⁴
Idem	M. 4 P. 1	K. 21	fl. 231 g. 14
Idem	M. 1 P. 24	K. 20½	fl. 84 g. —
Idem	M. 1 P. 40	K. 20	fl. 100 g. 60
Idem	M. 1 P. 35	K. 16	fl. 76 g. 36
Warga Thomas	M. 3 P. —	K. 22	fl. 181 g. 36
Idem	M. 3 P. 1	K. 21½	fl. 178 g. 16
Idem	M. 3 P. 47	K. 19	fl. 210 g. 64
Idem	M. 3 P. 3½	K. 17	fl. 147 g. 36
Radul de Alba	M. 2 P. 38	K. 18½	fl. 145 g. 12
Idem	M. — P. 24	K. 16	fl. 22 g. 48
S. Cementer	M. 3 P. 30	K. 21½	fl. 213 g. 63
Idem	M. — P. 21	K. 20½	fl. 24 g. 36

³¹ E tétel értékrovata nincs kitöltve; súlyának és finomságának fl. 81 g. 67 felelne meg.

³² A részletezett tételek valóságos összege csak M. 74 P. 41; az eltérés legvalószínűbb magyarázata, hogy a részletezés során 1—2 tétel a másoló tollában maradt.

³³ Kíírva: „Bistrie“

³⁴ A tétel súlyának s finomságának fl. 278 g. 38 felelne meg.

Idem	M. — P. 26	K. 18½	fl. 28 g. 12
Huzar Janos	M. 4 P. 22	K. 22½	fl. 275 g. 56
Idem	M. 1 P. 27½	K. 20	fl. 86 g. 36
Idem	M. 3 P. 40½	K. 22	fl. 232 g. 39
Colman	M. — P. 38	K. 20	fl. 43 g. 39

	Aurum album	M. 62 P. 37½	
	Phinum	M. 54 P. 43	
Münzclohn	f. 11	Dem Probirer	f. 1
Samcost	f. 6	Nessig	f. 18
Inczebinden	f. 1		

Adi feria 3. post Benedicti 1491.

Castellanus Winczensis	M. 5 P. 12	K. 19½	fl. 283 g. 36
Idem Cimeter	M. 14 P. 8	K. 22½	fl. 876 g. 26
Idem	M. 15 P. 16	K. 22	fl. 927 g. 48
Idem	M. 2 P. 2	K. 22	fl. 123 g. 37
Idem	M. 4 P. 3	K. 19½	fl. 219 g. 27
S. Cimeter	M. 1 P. 31½	K. 20½	fl. 97 g. 50
Idem	M. — P. 26½	K. 20	fl. 30 g. 26
Huzar	M. 10 P. 27	K. 22½	fl. 653 g. 28
Idem	M. 1 P. 11	K. 17½	fl. 60 g. 60
Idem	M. — P. 31	K. 14	fl. 25 g. 44
Mathias M. T.	M. 3 P. 10	K. 17	fl. 158 g. 58
Officina M. T.	M. 3 P. 42	K. 17	fl. 186 g. —
Jörg Shmid	M. — P. 6	K. 19½	fl. 6 g. 54
Jörg Shneider	M. — P. 9½	K. 20½	fl. 11 g. 6
Eysenberger	M. — P. 9	K. 20	fl. 10 g. 22
M. T. Bistriciensis	M. 10 P. 7	K. 21	fl. 583 g. 27
Tor Marten	M. — P. 45	K. 17½	fl. 46 g. 29
S. Cimeter	M. 1 P. 19½	K. 22	fl. 85 g. 5

	Aurum album	M. 75 P. 28	
	Phinum	M. 68 P. 20	
Münzclohn	f. 14	Den heiligen	f. 1
Samcost	f. 3	Nessig	f. 23
Inczebinden	f. 1		

Adi feria 2-da post Quasimodo geniti 1491.

Idem Wechsel	M. 1 P. 12	K. 19	fl. 66 g. 18
Wechsel de officina	M. 6 P. 23	K. 21½	fl. 382 g. 19
Johannes Frenz	M. 3 P. 6	K. 20½	fl. 175 g. —
Episcopus cum cyti- liis (?)	M. 5 P. 36	K. 20	fl. 316 g. 18

M. Thomas	M. — P. 24	K. 19½	fl. 27 g. —
Warga T.	M. 8 P. 30	K. 18	fl. 439 g. 63
Idem	M. 3 P. 19½	K. 19½	fl. 183 g. 67
Ladislaus Radul	M. 5 P. 24	K. 17	fl. 264 g. —
Idem	M. 1 P. 9	K. 16½	fl. 55 g. 37
Idem	M. — P. 45	K. 16	fl. 40 g. 44
Mathias	M. 5 P. 9½	K. 16 ³⁵	fl. 265 g. 6
Idem	M. 16 P. 16	K. 17½	fl. 208 g. 36 ³⁶
Idem	M. 1 P. 18	K. 19	fl. 72 g. 63
Idem	M. 1 P. 2	K. 17	fl. 50 g. —
Officina Jörg Faber	M. — P. 5	K. 14	fl. 4 g. 9
Idem Erb	M. 1 P. 9	K. 18	fl. 60 g. 40
Idem M. T.	M. 2 P. 7	K. 19	fl. 113 g. 52
Idem	M. 1 P. 5	K. 20	fl. 60 g. 52
Huzar Janos	M. 1 P. 19	K. 19½	fl. 75 g. 27
Idem	M. 18 P. 38	K. 22½	fl. 1162 g. 32
Cimenter	M. — P. 41½	K. 17	fl. 41 g. 36
Idem	M. 1 P. 1½	K. 18	fl. 52 g. 42
Idem	M. 1 P. 45	K. 19½	fl. 102 g. 27
Colman	M. — P. 42½	K. 20½	fl. 49 g. 42
Idem	M. — P. 20	K. 20	fl. 22 g. 66
Idem	M. — P. 45	K. 17	fl. 45 g. —
Cimenter	M. 2 P. 8½	K. 19	fl. 115 g. 27

Aurum album M. 93 P. 29

Aurum phinum M. 77 P. 43

Münczlohn	f. auri 16	Probirer	f. auri 1
Samcozt	f. auri 3	Nessig	f. auri 26
Incezbinden	f. auri 1		

Adi nativitatis Christi 1507.

Herr Hans Heltner	M. — P. 10½	K. 18	fl. 11 g. 16
	M. 1 P. 12	K. 17	fl. 60 g. —
	M. — P. 32	K. 16½	fl. 31 g. 12
	M. 2 P. 4	K. 16	fl. 94 g. 32
	M. — P. 14	K. 15	fl. 12 g. 32 ³⁷
Herr Mert von Altenberg	M. — P. 41½	K. 21	fl. 49 g. 51
	M. 2 P. 4	K. 19	fl. 110 g. 30
	M. 9 P. 29	K. 17	fl. 521 g. —
	M. 1 P. 9½	K. 16	fl. 54 g. 22

³⁵ A tétel finomsága helyesen 18 karát.

³⁶ A tétel értéke helyesen fl. 808 g. 36.

³⁷ E tétel értéke helyesen csak fl. 12 g. 28 volna.

	M. — P. 26½	K. 15	fl. 25 g. 58
Herr Greten Mert	M. — P. 18½	K. 22	fl. 23 g. 22
	M. — P. 47	K. 21	fl. 56 g. 21
	M. — P. 13½	K. 17	fl. 13 g. 36
Scheder	M. 3 P. 18½	K. 19	fl. 179 g. 30
Stephanus	M. 1 P. 15½	K. 17½	fl. 55 g. 34
	M. — P. 25	K. 16	fl. 23 g. 44
Symon	M. 1 P. 13	K. 18½	fl. 66 g. 6
	M. 1 P. 5½ ³⁸	K. 13½	fl. 4 g. 26
Laurentius	M. 10 P. 40	K. 22½	fl. 669 g. 39 ³⁹
	M. 14 P. 22	K. 21	fl. 809 g. 48
	M. — P. 23	K. 20	fl. 26 g. 25
	M. 1 P. 4½	K. 19	fl. 57 g. 69
	M. 2 P. 43½	K. 18	fl. 148 g. 15
Göring Fenischer	M. — P. 17½	K. 21	fl. 20 g. 69
	M. — P. 26	K. 18—	fl. 28 g. 12
	M. 11 P. 8	K. 18	fl. 569 g. 36
	M. — P. 32	K. 17	fl. 32 g. —
	M. 1 P. 12	K. 16	fl. 56 g. 48
Hans Schmidt	M. 1 P. 2	K. 20½	fl. 58 g. 24
Camerarius (?)	M. 7 P. 23	K. 22	fl. 452 g. 25 ⁴⁰
Wolfgang	M. 3 P. 29½	K. 19	fl. 191 g. 40
	M. 4 P. 5	K. 16½	fl. 191 g. 62
	M. 6 P. 20	K. 16	fl. 290 g. 64
	M. — P. 20	K. 17	fl. 20 g. —
	M. 1 P. 7½	K. 22	fl. 68 g. 15 ⁴¹
	M. 4 P. 6	K. 19	fl. 218 g. 45
	M. 1 P. 38	K. 18	fl. 91 g. 27
	M. 3 P. 42	K. 16½	fl. 181 g. 11
	M. 4 P. 24½	K. 16	fl. 204 g. 34
Radul	M. 1 P. 2½	K. 16	fl. 47 g. 50

Aurum album M. 119 P. 20

Phinum aurum M. 89 P. —

Probirer	f 1	Samcost	f 5
Einczebinden	f 1	W.	f. 367 ⁴²
Heilig Abent	f 1		

³⁸ A tétel súlya helyesen csak M. — P. 05½ s csupán a másoló írta el „M 1 P 5½“-nek.

³⁹ A tétel értéke helyesen fl. 670 g. 10-t tenne ki.

⁴⁰ Helyesen fl. 452 g. 35 volna e tétel értéke.

⁴¹ Fl. 69 g. 68 volna helyesen a tétel értéke.

⁴² E tétel jelentését nem ismerjük; csak gyanítjuk, hogy az a finomított aranyból nyert ezüst értékét jelenti.

Caspar Hutter	M. 4 P. —	K. 18	fl. 204 g. —
Wolfgangus	M. 4 P. —	K. 16	fl. 181 g. 24
	M. 4 P. 45	K. 15½	fl. 216 g. 60
	M. 2 P. 8	K. 21½	fl. 127 g. 60
	M. 2 P. —	K. 20½	fl. 112 g. —
	M. — P. 21½	K. 20½	fl. 24 g. 45
	M. — P. 21½	K. 19½	fl. 24 g. 13
	M. 1 P. 17½	K. 19	fl. 72 g. 22
	M. 2 P. 10½	K. 18	fl. 113 g. 11
	M. 1 P. 15	K. 17	fl. 61 g. —
Stephanus	M. 3 P. 9	K. 21	fl. 183 g. 20
	M. 1 P. —	K. 18½	fl. 52 g. —
	M. — P. 36½	K. 17½	fl. 37 g. 46
	M. — P. 31	K. 16½	fl. 30 g. 13
Symon	M. 1 P. 18½	K. 19½	fl. 74 g. 58
	M. 1 P. 19½	K. 18½	fl. 73 g. 9
	M. — P. 7½	K. 23	fl. 9 g. 64
	M. — P. 8½	K. 21	fl. 10 g. 13
Laurentius Gulher	M. — P. 19½	K. 16½	fl. 17 g. 60
Separatio ⁴⁸	M. 12 P. 8	K. 21½	fl. 717 g. 60
Ciment	M. 5 P. 5	K. 20	fl. 280 g. 52
Separatio in granis	M. — P. 29	K. 23	fl. 38 g. 19
	M. 1 P. 3	K. 22½	fl. 65 g. 52
	M. — P. 35½	K. 22	fl. 44 g. 55
	M. — P. 17	K. 21	fl. 20 g. 26
Camerarius	M. 7 P. 4	K. 22	fl. 428 g. 39
	M. 13 P. 11	K. 21½	fl. 780 g. 37
	M. 2 P. 26½	K. 21	fl. 146 g. 55
	M. 8 P. 31	K. 20½	fl. 484 g. 12
	M. — P. 34½	K. 19½	fl. 38 g. 58
	M. 1 P. 1	K. 19	fl. 54 g. 7
Michel Portig	M. — P. 45	K. 19½	fl. 50 g. 45
Dominus Caspar	M. 1 P. 39	K. 21	fl. 104 g. 15
	M. — P. 45½	K. 20½	fl. 53 g. 6
	M. — P. 19	K. 20	fl. 21 g. 58
Georgius	M. — P. 22	K. 22	fl. 27 g. 52
	M. — P. 5½	K. 21	fl. 6 g. 42
	M. — P. 23½	K. 20½	fl. 27 g. 30
	M. — P. 7½	K. 17	fl. 7 g. 36
	M. — P. 45½	K. 16½	fl. 44 g. 22
	M. 4 P. 10½	K. 16	fl. 191 g. 18
	M. 1 P. 6	K. 22	fl. 68 g. 4
Dominus Martinus	M. — P. 29½	K. 22	fl. 37 g. 12

⁴⁸ A választó-mű (másként officina) által beszolgáltatott aranyat kell e tétel alatt értenünk.

	M. 2 P. 11	K. 18	fl. 113 g. 49
	M. — P. 17½	K. 17	fl. 17 g. 36
Dominus Albertus	M. 3 P. 3½	K. 21	fl. 176 g. 49
	M. 1 P. 34	K. 20½	fl. 95 g. 48
Hrie. Joannes	M. 1 P. 15	K. 20½	fl. 73 g. 36
	M. 1 P. 22 ⁴⁴	K. 19½	fl. 79 g. 22
	Aurum album	M. 107 P. 30	
	Phinum	M. 92 P. 31	
Probirer	f. 1	Munczlohn	f. 19
Einczebinden	f. 1	W.	f. 405 ⁴⁵
Samcost ad novum (?)	f. 7		

2. sz.

A nagybányai kamara választó- és cementező-művének számadási naplói az 1481 november 13—1482 május 8 közti időszak 25 munkahetéről, az 1508 szeptember 26-ával zárult munkahétről és az 1551. esztendő július és december hónapban tartott két cementezési időszakról.

Az 1552. évben hivatalos célra készült másolatról ugyancsak hivatalos használatra készített másolat: Bécs, Hofkammerarchiv, 374. számú kézirat, 171—206. ll.

A számadások rovatainak ismertetése:

A nagybányai számadások összefoglaló címük szerint is⁴⁶ a választó- és cementező-mű kimutatásai. A ránkmaradt másolat az egyes cementezési időszakoknak fejcím gyanánt álló napi kelte alatt adja először a választó-mű elszámolását a megfelelő időszakról azután a cementező-művét. Utóbbinál a kelet többnyire csak a választó-műnek az előző lapon álló számadására való utalással (anno et die eiusdem) van jelezve, vagy egyáltalán hiányzik; a két számadás azonban már beosztása alapján is egymástól könnyen megkülönböztethető. Négy számadás fejcíme közelebbről is megjelöli annak tartalmát az alábbi formában:

1481 nov. 13.: „Die 13. Novembris 1481. Separatio“, illetőleg „Anno et die eiusdem, cement“.

1508. szept. 26.: „Die 26. Septembris 1508. Separatio“ és „Anno et die eiusdem impositio⁴⁷ auri ad cementum“.

Az 1551. esztendőre eső két időszaknak a számadásainál pedig:

„Separatio prima quarto die Maii facta 1551.“ és „Impositio auri decimo die Julii facta anno 1551.“, illetőleg

„Separatio secunda decimo die Decembris facta anno 1551.“, és „Impositio auri vigesimo die Decembris facta anno 1551.“

⁴⁴ 19½ karátos finomság mellett a tétel elszámolt értéke M. 1 P. 22½ súlynak felel meg.

⁴⁵ L. fentebb a 42. sz. jegyzetet.

⁴⁶ L. alább.

⁴⁷ „Impositio“ jelentése itt megegyezik a német „einsetzen“-nel és az aranynak a tégelyekbe illetőleg az olvasztó-kemencébe történt behelyezésére vonatkozik.

A 28 számadás közül 25 zárt sorozatban az 1481 nov. 13 és 1482 május 8 közt tartott huszonöt cemenyezési időszakot öleli föl, míg egy az 1508., kettő pedig az 1551. esztendőre esik.

A választó-mű számadásai beosztás tekintetében két csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoznak az 1481—82 és 1508 évre, a másodikba pedig az 1551-re eső számadások.

Az első csoport beosztása öt rovatot ölel föl, amelyek közül a számtételeket tartalmazók az 1481 nov. 13—1482 febr. 5-i számadásokban névszerint is meg vannak jelölve. A rovatok sorrendje a következő:

1. A beszolgáltató neve.
2. „Silber“ megjelöléssel a beszolgáltatót aranytartalmú ezüst mennyisége.
3. „Aurum“ vagy „Gold“ megjelöléssel a választó-mű által az ezüsből kiválasztott arany mennyisége.
4. „Lucrum“, „Silberlohn“ vagy „Lohn“ megjelöléssel a fém-különválasztás díja fejében levonásba vett ezüst mennyisége.⁴⁸
5. „Rest“ vagy „Restsilber“ megjelöléssel a 3 és 4 alatti súly levonása után visszamaradt tiszta ezüst.

A fémek mennyisége mind a négy rovatnál márkában és pizetben van megadva.

A 3. rovatban elszámolt aranytételeket a beszolgáltatók neve alatt és azok változó finomságának a megjelölésével mint beváltott aranyat megtaláljuk a megfelelő cemenyezési számadásban, ami ugyancsak egyik jele, hogy az aranybeváltás és finomítás teljes egészében a cemenező-mű kizárólagos hatáskörébe tartozott.

A választó-mű számadásainak összegező része hat tételből áll; az első négy közülük a számadás 2—5 rovatának az összegezése, míg az ötödik és hatodik tétel a fémválasztás díja fejében levonásba vett és a számadás 4. rovatában elszámolt ezüsből a választó-mesterre, illetőleg a kamarára eső részt határozza meg.⁴⁹

Az összegező-részt helyenkint még további bejegyzések is kiegészítik, amelyek jobbára az ezüstnek a választó-üzem és a kamara közti elszámolására vonatkoznak.

Az 1551 évi két elszámolás az első csoportbeliekkel szemben annyi eltérést mutat, hogy egy hatodik rovatban föltüntetett még az 5. rovatban elszámolt ezüst beváltási árát is, még pedig 5 forintos márkánkénti árfolyamon.⁵⁰ — Az összegező-részben az első négy tétel ugyancsak megegyezik a korábbi számadások megfelelő tételeivel. További három tétel pedig a fémválasztás díja fejében levonásba vett ezüsből a választó-mesterre eső részt (*pars separatoris*), a „*dimidium additionis*“ címén a választó-mester javára írt ezüst-mennyiséget és végül a választó-mű által a kamarának beszolgáltatót ezüst mennyiségét számolja el. A „*dimidium additionis*“ jelentése a következő: A választó-mű által aranytartalmától különválasztott ezüstöt színezüstnek tartották. A pénzverés céljaira azonban az ezüstöt általános-

⁴⁸ Márkánként 4 pizetet tett ki, amiből $1\frac{1}{2}$ pizet járt a választómesternek a többi pedig a kamarának (Bornemisszáék pótjelentésének 4. melléklete; v. ö. fentebb a 41. l.-on).

⁴⁹ L. az előző jegyzetet.

⁵⁰ Ezt az árfolyamot adja Bornemisszáék pótjelentésének 4. melléklete. Körmöcbányán ugyanekkor 5 frt. 50 d. az ezüst beváltási ára. — Mindkettő váltó-pénzben értendő.

ságban 15 latos finomságra égették, s finomabbra a valóságban aligha is tudták égetni.⁵¹ Így hát a választó-mű 16 latosnak tartott ezüstjéhez márkánként 1 lat rezt olvasztottak hozzá. Az így előállított súlytöbbletnek azonban csak a felét vették számba a kamara javára, másik felét a választó-mester számláján írták jóvá az olvasztás során előállott súlyvesztéség kiegyenlítésére.⁵²

Áttérve a *nagybányai cementező-mű* számadásainak ismertetésére, azok rovatbeosztása teljesen megegyezik a nagyszebeni cementező-mű 1486—1509 évi számadásainak rovataival. Csak az 1551 évi két cementezési időszaknál mutatkozik annyi eltérés, hogy a 4. rovat a beváltási árnak számítási garasban kifejezett részét számítási dénárban is adja.⁵³ — A számadások összegező része viszont megegyezik az 1549 évi nagyszebeni számadások megfelelő részének három tételével.

A számadások közül alábbiakban az 1481, 1482 és 1508 éveket teljes szövegükben közöljük.

Schaedae separationis et cementationis auri in camera Rivuli Dominarum.

Die 13. Noembris 1481. Separatio.

		Aurum	Lucrum	Rest
N. Bertl	M. 5 P. 11	M. 3 P. 25 ⁵⁴	M. — P. 21	M. 1 P. 13
Petrus	M. 6 P. 32	M. 1 P. 44	M. — P. 26	M. 4 P. 10
Frauen	M. 4 P. —	M. — P. 4	M. — P. 16	M. 3 P. 28
Civitas	M. 3 P. 2	M. 2 P. 4	M. — P. 16	M. 1 P. 30
Urbar	M. 13 P. 45	M. 4 P. 31	M. 1 P. 8	M. 8 P. 6
Albertus	M. 8 P. —	M. 3 P. 1	M. — P. 32	M. 4 P. 15
Jacobus	M. 9 P. 24	M. 4 P. 14	M. — P. 38	M. 4 P. 20
Nicolaus Gisser	M. 9 P. 42	M. 2 P. 32	M. — P. 40	M. 6 P. 18
Thomas	M. 9 P. 6	M. 3 P. 37	M. — P. 36	M. 4 P. 29
Erasmus	M. 17 P. 27	M. 8 P. 4	M. 1 P. 22	M. 8 P. 1
Andreas	M. 15 P. 30	M. 3 P. 32	M. 1 P. 15	M. 10 P. 32
Thomas	M. 22 P. 24	M. 7 P. 19	M. 1 P. 42	M. 13 P. 11
Hieronimus	M. 9 P. 25	M. 2 P. 30	M. — P. 38	M. 6 P. 5
Stephanus	M. 7 P. 37	M. 3 P. 24	M. — P. 31	M. 3 P. 30
Nicolaus More	M. 12 P. 25	M. — P. — ⁵⁵	M. 1 P. 2	M. 6 P. 12

⁵¹ V. ö. Hóman B.: Magyar pénztörténet, 23. l.

⁵² Bornemisszáék pótjelentésének 4. melléklete, v. ö. fentebb 41. l. — Megjegyzendő, hogy e jelentés szerint a választó-mű finomította ezüst finomsága a valóságban nem volt 16 latos.

⁵³ V. ö. fentebb a 84. l.

⁵⁴ Ezt a tételt az e heti cementezési számadásban nem találjuk.

⁵⁵ A súlykülönbség alapján M. 5 P. 11 lett volna a kiválasztott arany mennyisége: a cementező-műbe M. 5. P. 10-et szolgáltatott be (l. alább).

Nicolaus Math.	M. 4 P. 40	M. 1 P. 25	M. — P. 20	M. 2 P. 43
Michael	M. — P. 47	M. — P. 6	M. — P. 4	M. — P. 37
	Silber	Gold	Schaiderlohn	Rest-Silber.

Summa huius M. 161 P. 33 M. 58 P. 7 M. 13 P. 23 M. 90 P. 4 M. 3 P. 11 M. 10 P. 11.

Anno et die eiusdem. Cement.

Petrus	M. 1 P. 45½	K. 21½	Fl. 114 G. 66
Frauen	M. — P. 4½	K. 22½	Fl. 5 G. 57
Civitas	M. 2 P. 4	K. 17½	Fl. 103 G. 9
Urber	M. 4 P. 54 ⁵⁶	K. 22½	Fl. 288 G. 48
Albertus	M. 3 P. 3	K. 22	Fl. 185 G. 20
Jacobus	M. 4 P. 16	K. 18	Fl. 261 G. — ⁵⁷
Nicolaus Giss	M. 2 P. 35½	K. 21½	Fl. 161 G. 43 ⁵⁸
Thomas	M. 3 P. 39	K. 19	Fl. 202 G. 4
Erasmus	M. 8 P. 4	K. 17	Fl. 388 G. —
Andreas	M. 2 P. 46	K. 21½	Fl. 174 G. 39
Thomas	M. 7 P. 20½	K. 21½	Fl. 438 G. 14
Hieronimus	M. 2 P. 29	K. 21 ⁵⁹	Fl. 153 G. 46
Stephanus	M. 3 P. 24	K. 18½	Fl. 182 G. —
Nicolaus More	M. 5 P. 10	K. 17½	Fl. 257 G. 58
Jorg Peem	M. 1 P. 2	K. 16	Fl. 47 G. 16
Nicolaus Math.	M. 1 P. 25	K. 21½	Fl. 89 G. 52
Symon	M. — P. 38½	K. 17½	Fl. 39 G. 50
Andreas	M. — P. 34	K. 22	Fl. 42 G. 61
Michael	M. — P. 6½	K. 22½ ⁶⁰	Fl. 8 G. 15

Album	M. 56 P. 35	facit Fl. 3104 G. 22
Finum	M. 46 P. 25	facit Fl. 3178 G. 66

Die 20. Novembris 1481.

		Aurum	Lucrum	Rest
Jacobus	M. 8 P. 23	M. 4 P. —	M. — P. 34	M. 3 P. 37
Thomas	M. 8 P. 36	M. 2 P. 36	M. — P. 35	M. 5 P. 13
Petrus	M. 6 P. 18	M. 1 P. 39	M. — P. 26	M. 4 P. 1
Nicolaus Giss	M. 8 P. 23	M. 2 P. 23	M. — P. 34	M. 5 P. 14
Albertus	M. 10 P. 38	M. 3 P. 3	M. — P. 43	M. 6 P. 40

⁵⁶ A tétel súlya helyesen M. 4 P. 32, ennyi felel meg 22½ karátos finomság mellett az elszámolt értéknek.

⁵⁷ A tétel értéke helyesen 221 fl.

⁵⁸ A tétel értéke helyesen Fl. 161 G. 45 volna; a számadás összegezésében azonban csak 43 garassal van számbavéve.

⁵⁹ A tétel finomsága helyesen 21½ karát.

⁶⁰ A tétel finomságát a másoló elírta, az helyesen csak 22 karát.

Andreas	M. 14 P. 8	M. 3 P. 13	M. 1 P. 9	M. 9 P. 34
Thomas	M. 16 P. 25	M. 5 P. 37	M. 1 P. 18	M. 9 P. 18
Erasmus	M. 17 P. 34	M. 6 P. 42	M. 1 P. 23	M. 9 P. 17
Nicolaus More	M. 9 P. 7	M. 3 P. 29	M. — P. 37	M. 4 P. 37
Stephanus	M. 6 P. 40	M. 3 P. 6	M. — P. 27	M. 3 P. 7
Nicolaus Perul ⁶¹	M. 5 P. 24	M. 1 P. 20	M. — P. 22	M. 3 P. 30
Urbar	M. 18 P. 27	M. 6 P. 14	M. 1 P. 26	M. 10 P. 35
Civitas	M. 5 P. 45	M. 2 P. 11	M. — P. 24	M. 3 P. 10
Hieronimus	M. 11 P. 26	M. 3 P. 3	M. — P. 46	M. 7 P. 25
Nicolaus Math.	M. 5 P. 4	M. 1 P. 26	M. — P. 20	M. 3 P. 6
Valentinus	M. 1 P. 43	M. — P. 17	M. — P. 8	M. 1 P. 18
Andreas	M. — P. 40	M. — P. 12	M. — P. 3	M. — P. 25
Symon Schneider	M. 1 P. 37	M. — P. 13	M. — P. 7	M. 1 P. 17

Summa huius M. 158 P. 18 M. 52 P. 18 M.3 P. 10 M. 93 P. — M. 3 P. 13 M. 9 P. 45.

Anno et die eiusdem.

Jacobus	M. 4 P. 1½	K. 18½	Fl. 209 G. 45
Thomas	M. 2 P. 35½	K. 21	Fl. 157 G. 37
Petrus	M. 1 P. 37	K. 22	Fl. 107 G. 9
Nicolaus Giff ⁶²	M. 2 P. 22½	K. 21	Fl. 141 G. 68
Albertus	M. 3 P. 4	K. 22½	Fl. 190 G. 53
Andreas	M. 3 P. 11	K. 21½	Fl. 190 G. 37
Thomas	M. 5 P. 36	K. 21½	Fl. 339 G. 18
Erasmus	M. 6 P. 42	K. 19 ⁶³	Fl. 371 G. 18
Nicolaus More	M. 3 P. 28	K. 21	Fl. 206 G. 3
Stephanus	M. 3 P. 6	K. 18½	Fl. 162 G. 36
Nicolaus Pertel	M. 1 P. 21½	K. 21½	Fl. 85 G. 30
Urbar	M. 6 P. 14	K. 21½	Fl. 371 G. 15
Civitas	M. 2 P. 11½	K. 21½	Fl. 132 G. 9
Hieronimus	M. 3 P. 5	K. 21½	Fl. 183 G. 10
Nicolaus Math.	M. 1 P. 26	K. 21½	Fl. 90 G. 69
Nicolaus Pertl	M. 2 P. 24	K. 19 ⁶⁴	Fl. 154 G. 42
Jorg Behem	M. 1 P. 14½	K. 17	Fl. 62 G. 36
Valentinus	M. — P. 17½	K. 21½	Fl. 21 G. 36
Andreas	M. — P. 17½ ⁶⁵	K. 22½	Fl. 14 G. 58
Valentinus	M. — P. 13	K. 17½	Fl. 13 G. 29
Symon Schneider	M. — P. 19	K. 20½	Fl. 22 G. 12
Krecz	M. 2 P. 36	K. 22	Fl. 166 G. 27
Ciment	M. 3 P. 17	K. 22½	Fl. 207 G. 34

⁶¹ A nevet a másoló alighanem elírta „Pertl“, „Pertel“ helyett; l. a cementező-mű számadását e hétről.

⁶² Nyilván a másoló elírása „Giss“ alias „Gisser“ helyett; v. ö. az előző heti számadásokat s a választó-mű e heti számadását.

⁶³ A tétel finomsága helyesen 19½ karát.

⁶⁴ A tétel finomsága helyesen 22½ karát.

⁶⁵ A tétel súlya helyesen 11½ pizet.

Summa huius	M. 62 P. 42	constat	Fl. 3602 G. 11
Aurum finum	M. 54 P. 31	facit	Fl. 3734 G. 9
Lucrum	Fl. 131 G. 70		

Die 27 Novembris 1481.

		Aurum	Lucrum	Rest
Jacobus	M. 9 P. 12	M. 3 P. 16	M. — P. 37	M. 5 P. 7
Thomas	M. 9 P. 33	M. 3 P. 25	M. — P. 39	M. 5 P. 17
Albertus	M. 16 P. 25	M. 4 P. 8	M. 1 P. 18	M. 10 P. 47
Petrus	M. 7 P. 9	M. 2 P. 4	M. — P. 29	M. 4 P. 24
Urbar	M. 17 P. 12	M. 5 P. 42	M. 1 P. 21	M. 9 P. 45
Nicolaus Giff	M. 23 P. 45	M. 3 P. 9	M. 2 P. —	M. 18 P. 36
Erasmus	M. 21 P. 45	M. 5 P. 45	M. 1 P. 40	M. 14 P. 8
Thomas	M. 20 P. 14	M. 7 P. 17	M. 1 P. 33	M. 11 P. 12
Stephanus	M. 4 P. 3	M. 2 P. 22	M. — P. 16	M. 1 P. 13
Nicolaus Math.	M. 4 P. 12	M. 1 P. 14	M. — P. 17	M. 2 P. 29
Nicolaus More	M. 10 P. 4	M. 5 P. 10	M. — P. 40	M. 4 P. 2
Hieronimus	M. 14 P. 29	M. 3 P. 27	M. 1 P. 10	M. 9 P. 40
Nicolaus Pertl	M. 5 P. 8	M. 2 P. 11	M. — P. 21	M. 2 P. 24
Civitas	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —
Andreas	M. 26 P. 24	M. 4 P. 11	M. 2 P. 10	M. 20 P. 3
Idem	M. 1 P. 11	M. — P. 4	M. — P. 5	M. 1 P. 2
Mathias	M. 2 P. 18	M. — P. 33	M. — P. 10	M. 1 P. 23
Michael	M. — P. 12	M. — P. 2	M. — P. 1	M. — P. 9

Summa huius M. 194 P. 28 M. 55 P. 12 M. 16 P. 11 M. 123 P. 5 M. 4 P. 11 M. 12 P. 9

Anno et die eisdem.

Jacobus	M. 3 P. 15	K. 21½	Fl. 195 G. 31
Thomas	M. 3 P. 27	K. 19½	Fl. 192 G. 27
Albertus	M. 4 P. 8½	K. 21½	Fl. 246 G. 32
Petrus	M. 2 P. 4½	K. 21½	Fl. 123 G. 48 ⁶⁶
Urbar	M. 5 P. 44	K. 21½	Fl. 349 G. 6
Nicolaus Giff	M. 3 P. 11½	K. 18	Fl. 165 G. 14
Erasmus	M. 5 P. 47	K. 20½	Fl. 334 G. 60
Thomas	M. 7 P. 18	K. 20	Fl. 405 G. 45
Stephanus	M. 2 P. 22½	K. 16	Fl. 111 G. 66
Nicolaus Math.	M. 1 P. 14½	K. 21½ ⁶⁷	Fl. 77 G. 19
Nicolaus More	M. 5 P. 15½	K. 15½	Fl. 233 G. 54
Hieronimus	M. 3 P. 27	K. 22½	Fl. 220 G. 26

⁶⁶ A tétel értéke helyesen Fl. 123 G. 38.

⁶⁷ A másoló e tételnél mind a súlyt, mind a finomságot elírta. A Fl. 77 G. 19 érték ugyanis pontosan M. 1 P. 16½ súlyú és 21 karát finomságú arany beváltási árának felel meg.

Nicolaus Pertl	M. 2 P. 2	K. 20	Fl. 112 G. 21
Civitas	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Andreas	M. 4 P. 24	K. 19½	Fl. 243 G. —
Jorg Behem	M. 1 P. 17½	K. 16½	Fl. 63 G. 57
Gall	M. 2 P. 12	K. 17½	Fl. 111 G. 27
Michael	M. — P. 2½	K. 18	Fl. 2 G. 47
Albertus	M. 2 P. —	K. 15½	Fl. 87 G. 60
Henricus	M. 2 P. 35½	K. 20½	Fl. 153 G. 38 ⁶⁸
Idem	M. — P. 25	K. 21	Fl. 29 G. 68
Andreas	M. — P. 4	K. 22½	Fl. 5 G. 11
Mathias	M. 1 P. 8	K. 15½	Fl. 51 G. 17
Stephanus Boz.	M. — P. 8½	K. 19½	Fl. 9 G. 40
Jorg Behem	M. — P. 9½	K. 20½	Fl. 11 G. 6

Finum M. 55 P. 10 facit fl.

Die 4. Decembris 1481.

		Aurum	Lucrum	Rest
Jacobus	M. 8 P. 9	M. 4 P. —	M. — P. 33	M. 3 P. 24
Thomas	M. 10 P. —	M. 3 P. 2	M. — P. 40	M. 6 P. 6
Albertus	M. 10 P. —	M. 3 P. 10	M. — P. 40	M. 5 P. 46
Urbar	M. 15 P. 9	M. 4 P. 46	M. 1 P. 13	M. 8 P. 46
Nicolaus Giff	M. 14 P. 40	M. 2 P. 45	M. 1 P. 12	M. 10 P. 31
Petrus	M. 5 P. 24	M. 1 P. 9	M. — P. 22	M. 3 P. 41
Thomas	M. 17 P. 8	M. 8 P. 33	M. 1 P. 20	M. 7 P. 3
Nicolaus More	M. 11 P. 18	M. 4 P. 17	M. — P. 46	M. 6 P. 3
Stephanus	M. 6 P. 40	M. 3 P. 4	M. — P. 27	M. 3 P. 9
Nicolaus Math.	M. 6 P. 3	M. 2 P. 24	M. — P. 24	M. 3 P. 3
Erasmus	M. 18 P. 45	M. 6 P. 4	M. 1 P. 28	M. 11 P. 13
Nicolaus Pertl	M. 6 P. 7	M. 1 P. 46	M. — P. 25	M. 3 P. 32
Hieronimus	M. 14 P. 28	M. 3 P. 26	M. 1 P. 10	M. 9 P. 40
Andreas	M. 17 P. 24	M. 3 P. 17	M. 1 P. 22	M. 12 P. 33
Mathok	M. 2 P. 20	M. — P. 33	M. — P. 10	M. 1 P. 25

Anno et die eiusdem.

Jacobus	M. 4 P. 2	K. 18	Fl. 206 G. 9
Idem	M. 1 P. 30½	K. 21½	Fl. 96 G. 35
Thomas	M. 3 P. 4	K. 22	Fl. 186 G. 39
Urbar	M. 4 P. 44½	K. 22	Fl. 296 G. 6 ⁶⁹
Nicolaus Pertl	M. 1 P. 40	K. 21½	Fl. 108 G. 12
Nicolaus Giff	M. 2 P. 44½	K. 21½	Fl. 172 G. 50
Petrus	M. 1 P. 9½	K. 22	Fl. 72 G. 33

⁶⁸ A tétel értéke helyesen Fl. 153 G. 30.

⁶⁹ A tétel értéke helyesen Fl. 298 G. 06.

Thomas	M. 8 P. 41	K. 17	Fl. 425 G. —
Nicolaus More	M. 4 P. 19	K. 20	Fl. 241 G. 55
Stephanus	M. 3 P. 5	K. 18½	Fl. 161 G. 30
Nicolaus Math.	M. 1 P. 27	K. 19½	Fl. 84 G. 27
Erasmus	M. 6 P. 4	K. 21	Fl. 349 G. 57
Nicolaus Pertl	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Hieronimus	M. 3 P. 24	K. 20	Fl. 192 G. 36
Andreas	M. 3 P. 19	K. 21½	Fl. 200 G. 25
Mathok	M. 1 P. 5	K. 21	Fl. 60 G. 52
Gall	M. — P. 32½	K. 20½	Fl. 37 G. 66
Albertus	M. 3 P. 10½	K. 21	Fl. 185 G. 5
Jörg Behem	M. — P. 36	K. 18	Fl. 38 G. 18
More Stephano	M. 1 P. 5	K. 23	Fl. 69 G. 67

Die 11. Decembris 1481.

		Aurum	Lucrum	Rest.
Jacobus	M. 8 P. 24	M. 3 P. 42	M. — P. 34	M. 3 P. 44
Thomas	M. 9 P. 32	M. 3 P. 36	M. — P. 39	M. 5 P. 5
Albertus	M. 8 P. 6	M. 2 P. 32	M. — P. 32	M. 4 P. 38
Urbar	M. 14 P. 19	M. 5 P. 8	M. 1 P. 10	M. 8 P. 1
Andreas	M. 17 P. 31	M. 3 P. 17	M. 1 P. 23	M. 12 P. 44
Nicolaus Pertl	M. 6 P. 19	M. 3 P. 2	M. — P. 26	M. 2 P. 29
Petrus	M. 7 P. 3	M. 2 P. —	M. — P. 28	M. 4 P. 23
Nicolaus Giff	M. 9 P. 35	M. 2 P. 41	M. — P. 39	M. 6 P. 3
Thomas	M. 18 P. 8	M. — P. —	M. 1 P. 25	M. 8 P. 26
Erasmus	M. 18 P. 8	M. 6 P. 18	M. 1 P. 25	M. 10 P. 13
Stephanus	M. 9 P. 47	M. 5 P. 38	M. — P. 40	M. 3 P. 17
Hieronimus	M. 10 P. 2	M. 3 P. 22	M. — P. 40	M. 5 P. 36
Nicolaus More	M. 10 P. 15	M. 3 P. 28	M. — P. 41	M. 5 P. 42
Nicolaus Math.	M. 5 P. 24	M. — P. —	M. — P. 22	M. 2 P. 33
Valentinus Sch.	M. 2 P. 2	M. — P. 16	M. — P. 8	M. 1 P. 26
Cristianus	M. 3 P. 4	M. — P. —	M. — P. 12	M. 2 P. 19

Summa huius M. 158 P. 39 M. 52 P. 2 M. 13 P. 12 M. 88 P. 25 M. 3 P. 6 M. 10 P. 5.

Anno et die eiusdem.

Jacobus	M. 3 P. 42½	K. 19½	Fl. 209 G. 58
Thomas	M. 3 P. 36	K. 18	Fl. 191 G. 18
Albertus	M. 2 P. 32	K. 21½	Fl. 157 G. 24
Urbar	M. 5 P. 9	K. 21½	Fl. 306 G. 4
Andreas	M. 3 P. 19	K. 21½	Fl. 200 G. 25
Nicolaus Pertel	M. 2 P. 42½	K. 17½	Fl. 141 G. 57
Petrus	M. 2 P. 3½	K. 21	Fl. 119 G. 13
Nicolaus Giss	M. 2 P. 41½	K. 21	Fl. 164 G. 51
Thomas	M. 8 P. 5½	K. 19½	Fl. 438 G. 13

Erasmus	M. 6 P. 19½	K. 20	Fl. 352 G. 24
Stephanus	M. 4 P. 35	K. 15½	Fl. 180 G. 63
Hieronimus	M. 3 P. 25	M. 18	Fl. 179 G. 40
Nicolaus More	M. 3 P. 30	K. 21	Fl. 208 G. 31
Nicoluas Math	M. 2 P. 15	K. 20	Fl. 127 G. 15
Balmo	M. — P. 7	K. 18½	Fl. 7 G. 42
Valentinus Schn.	M. — P. 26 ⁷⁰	K. 21½	Fl. 19 G. 48
Symon Golph	M. — P. 29	K. 18	Fl. 30 G. 58
Cristannus (!)	M. — P. 21	K. 21½	Fl. 25 G. 58
Jörg Behem	M. — P. 38	K. 18	Fl. 40 G. 27
Michael	M. — P. 12½	K. 17½	Fl. 12 G. 64
Album	M. 57 P. 46½ ⁷¹	constat	Fl. 3112 G. 6
Finum	M. 48 P. 6	facit	Fl. 3288 G. 39

Die 19. Decembris 1481.

		Aurum	Lon	Rest
Jacobus	M. 9 P. 38	M. 4 P. 10	M. — P. 39	M. 4 P. 37
Thomas	M. 16 P. 3	M. 4 P. 15	M. 1 P. 16	M. 10 P. 20
Urbar	M. 17 P. 30	M. 8 P. —	M. 1 P. 23	M. 8 P. 7
Nicolaus Pertl	M. 5 P. 6	M. 2 P. —	M. — P. 21	M. 2 P. 33
Erasmus	M. 24 P. —	M. 6 P. 32	M. 1 P. 24	M. 15 P. 40
Nicolaus Giff	M. 20 P. 42	M. 3 P. 44	M. 1 P. 36	M. 15 P. 10
Petrus	M. 9 P. 20	M. 2 P. 7	M. — P. 38	M. 6 P. 23
Albertus	M. 10 P. 26	M. 3 P. 35	M. — P. 42	M. 5 P. 45
Thomas	M. 27 P. 26	M. 8 P. 19	M. 2 P. 14	M. 16 P. 41
Andreas	M. 16 P. 24	M. 4 P. 6	M. 1 P. 18	M. 11 P. —
Hieronimus	M. 15 P. 45	M. 4 P. 6	M. 1 P. 16	M. 10 P. 23
Nicolaus Math	M. 6 P. 30	M. 1 P. 44	M. — P. 27	M. 4 P. 6
Stephanus	M. 10 P. 31	M. 3 P. 17	M. — P. 43	M. 6 P. 19
Petrus	M. 2 P. —	M. — P. 21	M. — P. 8	M. 1 P. 19
Jorg dyak	M. 4 P. 46	M. — P. 29	M. — P. 20	M. 3 P. 45
Nollek	M. 1 P. 22	M. — P. 14	M. — P. 6	M. 1 P. 2
Albirt	M. 1 P. 15	M. — P. 16	M. — P. 5	M. — P. 42
Hannis (?)	M. — P. 35	M. — P. 18	M. — P. 3	M. — P. 14
Thomas	M. — P. 16	M. — P. 1	M. — P. 2	M. — P. 13
Mihal	M. 4 P. 1	M. 1 P. 14	M. — P. 16	M. 2 P. 19
Lucas	M. 3 P. 9	M. 1 P. 14	M. — P. 13	M. 1 P. 30
Mathias	M. 1 P. —	M. — P. 20	M. — P. 4	M. — P. 24
Andreas	M. — P. 40	M. — P. 13	M. — P. 4	M. — P. 23

Summa huius M. 229 P. 37 M. 68 P. 5 M. 18 P. 35 M. 142 P. 44 M. 5 P. 2 M. 13 P. 33.

⁷⁰ A tétel súlya helyesen 16 pizet.

⁷¹ Helyesen M. 57 P 44½.

Anno et die eiusdem.

Jacobus	M. 4 P. 13	K. 19	Fl. 226 G. 25
Thomas	M. 4 P. 15½	K. 21	Fl. 248 G. 30 ⁷²
Urbar	M. 8 P. —	K. 19½	Fl. 432 G. —
Nicl. Pertl	M. 2 P. —	K. 20½	Fl. 112 G. —
Erasmus	M. 6 P. 33	K. 21½	Fl. 394 G. 40
Nicolaus Giff	M. 4 P. 4	K. 20½	Fl. 228 G. 48
Petrus	M. 2 P. 7	K. 22	Fl. 129 G. 59
Albertus	M. 3 P. 32½	K. 20	Fl. 202 G. 17
Thomas	M. 8 P. 16	K. 22	Fl. 504 G. 12
Andreas	M. 3 P. 42	K. 18	Fl. 197 G. 45
Nicolaus More	M. 5 P. 44	K. 20½	Fl. 331 G. 24
Hieronimus	M. 4 P. 8	K. 18	Fl. 212 G. 36
Stephanus	M. 3 P. 16	K. 21	Fl. 191 G. 48
Lucas	M. 1 P. 31	K. 11	Fl. 51 G. 21
Petrus	M. — P. 26	K. 19	Fl. 28 G. 51
Jorg dyak	M. — P. 29½	K. 20½	Fl. 34 G. 30
Nollet (!)	M. — P. 14	K. 21	Fl. 16 G. 55
Albirt	M. — P. 14½	K. 20	Fl. 16 G. 44
Mihal	M. 1 P. 24	K. 16½	Fl. 70 G. 9
Lucas	M. 1 P. 15	K. 21	Fl. 75 G. 33
Mathias	M. — P. 31	K. 16	Fl. 29 G. 20
Andreas	M. — P. 13	K. 20	Fl. 14 G. 64
Krechmer	M. 4 P. 31½	K. 21	Fl. 267 G. 52
Jorg Behem	M. — P. 31	K. 17	Fl. 31 G. —
Stephanus	M. 2 P. 11	K. 23	Fl. 141 G. 3 ⁷³
Album	M. 75 P. 22	constat	Fl. 4188 G. 46
Finum	M. 65 P. 23	facit	Fl.

Die 2. Januarii 1482.

		Aurum	Lon	Rest.
Jacobus	M. 9 P. 1	M. 3 P. 39	M. — P. 36	M. 4 P. 22
Nicolaus More	M. 18 P. 10	M. 4 P. 9	M. 1 P. 25	M. 12 P. 24
Petrus	M. 2 P. 47	M. — P. 46	M. — P. 12	M. 1 P. 37
Mathias	M. 8 P. —	M. 1 P. 12	M. — P. 32	M. 7 P. 04
Urbar	M. 12 P. 40	M. 5 P. 39	M. 1 P. 3	M. 5 P. 46
Andreas	M. 17 P. 27	M. 3 P. 36	M. 1 P. 22	M. 12 P. 17
Thomas	M. 19 P. 5	M. 4 P. 44	M. 1 P. 28	M. 12 P. 29
Erasmus	M. 19 P. 35	M. 5 P. 24	M. 1 P. 31	M. 12 P. 28

⁷² A tétel értéke helyesen Fl. 248 G. 40 volna, de a végösszegezésben is csak fl. 248 g 30-cal lett számbavéve.

⁷³ Az érték helyesen fl. 141 g. 13 volna, de a végösszegezésben is fl. 141 g. 3-mal lett számbavéve.

Thomas	M. 20 P. 10	M. 7 P. 33	M. 1 P. 33	M. 10 P. 40
Albertus	M. 18 P. —	M. 3 P. 9	M. 1 P. 24	M. 13 P. 15
Nicolaus Giff	M. 10 P. 6	M. 3 P. —	M. — P. 41	M. 6 P. 13
Nicolaus Math	M. 3 P. 10	M. 1 P. 17	M. — P. 13	M. 1 P. 28
Stephanus	M. 6 P. 24	M. 2 P. 12	M. — P. 26	M. 3 P. 34
Nicolaus Pertl	M. 11 P. 45	M. 3 P. 14	M. 1 P. —	M. 7 P. 31
Hieronimus	M. 11 P. 45	M. 3 P. 33	M. 1 P. —	M. 7 P. 12
Andreas	M. — P. 10	M. — P. 7	M. — P. 1	M. — P. 2

Summa huius M. 189 P. 27 M. 53 P. 38 M. 15 P. 39 M. 119 P. 46 M. 4 P. 10 M. 11 P. 29.

Anno et die eisdem.

Jacobus	M. 4 P. 13 ⁷⁴	K. 19½	Fl. 226 G. — ⁷⁴
Nicolaus More	M. 4 P. 17	K. 21½	Fl. 256 G. 64
Petrus	M. — P. 46	K. 22	Fl. 57 G. 70
Mathias	M. — P. 12	K. 21	Fl. 14 G. 27
Urbar	M. 5 P. 43	K. 18	Fl. 300 G. 49
Andreas	M. 3 P. 39	K. 21½	Fl. 224 G. 67
Thomas	M. 4 P. 45	K. 21½	Fl. 291 G. 22
Erasmus	M. 5 P. 29	K. 21	Fl. 322 G. 17
Thomas	M. 7 P. 35	K. 19	Fl. 409 G. 46
Albertus	M. 3 P. 10	K. 21½	Fl. 189 G. 21
Nicolaus Giff	M. 3 P. 2	K. 22	Fl. 184 G. 1
Nicolaus Math	M. 1 P. 17½	K. 20½	Fl. 76 G. 30
Nicolaus Pertl	M. 1 P. 45½	K. 21	Fl. 172 G. —
Hieronimus	M. 3 P. 38	K. 17	Fl. 182 G. —
Symon Golth	M. 1 P. 18	K. 19½	Fl. 74 G. 18
Czech	M. 1 P. 11½	K. 17½	Fl. 61 G. 1 ⁷⁶
Wyncze	M. 5 P. 29½	K. 22½	Fl. 347 G. 21
Idem	M. 4 P. 32	K. 20½	Fl. 261 G. 24
Camergolt	M. — P. 35	K. 18	Fl. 37 G. 13
Tardicz	M. — P. 2	K. 22½	Fl. 2 G. 43 ⁷⁶
Kroc ⁷⁷	M. — P. 36	K. 17	Fl. 36 G. —
Summa	M. 65 P. 7		Fl. 3648 G. 40 ⁷⁸
		constat	
Phinum	M. 57 P. 14		Fl. 3914 G. 67
			Fl. 266 G. 27

⁷⁴ E tétel súlyát és értékét a másoló elírta, az helyesen M. 3 P. 40-et illetőleg Fl. 207-et tett ki, amint ez a számadás végösszegezése alapján megállapítható.

⁷⁵ A tétel értéke helyesen Fl. 61 G. 25 volna.

⁷⁶ A tétel értéke helyesen Fl. 2 G. 41 volna.

⁷⁷ Elírás „Krecz“ helyett.

⁷⁸ Helyesen csak Fl. 3648 G. 30.

Die 7 Januarii 1482.

		Aurum	Lon	Rest
Petrus	M. 2 P. 33	M. — P. 42	M. — P. 11	M. 1 P. 28
Jacobus	M. 6 P. 3	M. 3 P. 45	M. — P. 24	M. 1 P. 30
Albertus	M. 9 P. 12	M. 3 P. 4	M. — P. 37	M. 5 P. 19
Urbar	M. 9 P. 24	M. 4 P. 4	M. — P. 38	M. 4 P. 30
Andreas	M. 8 P. 18	M. 2 P. 23	M. — P. 34	M. 5 P. 9
Erasmus	M. 10 P. 23	M. 4 P. 7	M. — P. 42	M. 5 P. 22
Nicolaus Giff	M. 7 P. 24	M. 2 P. 6	M. — P. 30	M. 4 P. 36
Nicolaus More	M. 6 P. 4	M. 2 P. 7	M. — P. 24	M. 3 P. 21
Nicolaus Pertl	M. 4 P. 14	M. 1 P. 21	M. — P. 17	M. 2 P. 24
Hieronimus	M. 5 P. 28	M. 2 P. 6	M. — P. 22	M. 3 P. —
Thomas Zabo	M. 11 P. 6	M. 3 P. 17	M. — P. 45	M. 6 P. 40
Thomas	M. 10 P. 4	M. 6 P. 9	M. — P. 40	M. 3 P. 3

Summa M. 91 P. 1 M. 35 P. 47 M. 7 P. 28 M. 47 P. 22 M. 1 P. 34 M. 5 P. 42.

Anno et die eisdem.

Petrus	M. — P. 42	K. 21½	Fl. 51 G. 45
Jacobus	M. 3 P. 44½	K. 14½	Fl. 161 G. 23
Albertus	M. 3 P. 5	K. 21½	Fl. 183 G. 10
Urbar	M. 4 P. 6	K. 19½	Fl. 222 G. 54
Andreas	M. 2 P. 24	K. 22	Fl. 151 G. 18
Erasmus	M. 4 P. 8	K. 19½	Fl. 225 G. —
Nicolaus Giff	M. 2 P. 6	K. 21½	Fl. 125 G. 25 ⁷⁹
Nicolaus More	M. 2 P. 7	K. 21½	Fl. 125 G. 71 ⁸⁰
Nicolaus Pertl	M. 1 P. 14	K. 21½	Fl. 76 G. 15
Hieronimus	M. 2 P. 4½	K. 19½	Fl. 113 G. 4
Andreas	M. 2 P. 45	K. 22	Fl. 177 G. 51
Thomas Zabo	M. 3 P. 16	K. 22	Fl. 201 G. 48
Thomas	M. 6 P. 7	K. 14½ ⁸¹	Fl. 261 G. 3
Magister Symon	M. — P. 40	K. 18½	Fl. 43 G. 24
Zabo Wenczel	M. — P. 25½	K. 15	Fl. 22 G. 40
Krecz	M. 1 P. 16	K. 19	Fl. 70 G. 48
Camergolt	M. 1 P. 44	K. 22 ⁸²	Fl. 115 G. 69
Summa	M. 43 P. 29 ⁸³	constat	Fl. 2328 G. 44
Finum	M. 35 P. 35	facit	Fl. 2441 G. 35

⁷⁹ A tétel értéke helyesen Fl. 125 G. 27 volna.

⁸⁰ E tétel értéke nyilván elírás Fl. 127 G. 15 helyett; e tévedés azonban már magában az eredeti számadásban is megvolt, miután a tétel értéke a számadás végösszegezésében is a téves Fl. 125 G. 71 összeggel van számbavéve.

⁸¹ A tétel finomsága helyesen 15 karát; de hibásan van számítva a tétel értéke is, amely 15 karátos finomság mellett helyesen 261 fl. 14 g.-t tenne ki.

⁸² A tétel finomsága helyesen csak 21½ karát.

⁸³ A helyes összeg: M. 43 P. 19.

Die 16 Januarii 1482.

		Aurum	Lon	Rest
Andreas	M. 12 P. 6	M. 3 P. 3	M. 1 P. 1	M. 8 P. 2
Urbar	M. 16 P. 46	M. 6 P. 15	M. 1 P. 20	M. 9 P. 11
Thomas	M. 13 P. 45	M. 6 P. 42	M. 1 P. 8	M. 5 P. 43
Jacobus	M. 6 P. 25	M. 2 P. 22	M. — P. 26	M. 3 P. 25
Nicolaus Pertl	M. 9 P. 12	M. 2 P. 31	M. — P. 37	M. 5 P. 40
Thomas	M. 7 P. 47	M. 2 P. 29	M. — P. 32	M. 4 P. 34
Albertus	M. 6 P. 20	M. 2 P. 31	M. — P. 26	M. 3 P. 11
Erasmus	M. 16 P. 2	M. 4 P. 4	M. 1 P. 16	M. 10 P. 30
Stephanus	M. 10 P. 29	M. 2 P. 16	M. — P. 42	M. 7 P. 19
Nicolaus Math	M. 12 P. 41	M. 3 P. 28	M. 1 P. 3	M. 8 P. 10
Nicolaus More	M. 8 P. 27	M. 2 P. 29	M. — P. 34	M. 5 P. 12
Nicolaus Giff	M. 7 P. 34	M. 2 P. 24	M. — P. 31	M. 4 P. 27
Hieronimus	M. 9 P. 12	M. 3 P. 4	M. — P. 37	M. 5 P. 19

Summa huius M. 138 P. 10 M. 44 P. 38 M. 11 P. 25 M. 81 P. 43 M. 2 P. 43 M. 8 P. 30.

Anno et die eiusdem.

Andreas	M. 3 P. 6	K. 21½	Fl. 184 G. 27
Urbar	M. 6 P. 18	K. 20	Fl. 350 G. 45
Thomas	M. 6 P. 45	K. 15	Fl. 294 G. 60
Jacobus	M. 2 P. 24	K. 18	Fl. 127 G. 36
Nicolaus Pertl	M. 1 P. 27	K. 20½	Fl. 87 G. 36
Thomas	M. 2 P. 30	K. 20½	Fl. 147 G. —
Albertus	M. 2 P. 32	K. 20	Fl. 146 G. 48
Erasmus	M. 4 P. 5	K. 21½	Fl. 242 G. 10
Stephanus	M. 2 P. 16½	K. 22	Fl. 141 G. 57
Nicolaus Math	M. 3 P. 20½	K. 19	Fl. 181 G. 45
Nicolaus More	M. 2 P. 29	K. 20½ ⁸⁴	Fl. 143 G. 16
Nicolaus Giff	M. 2 P. 25	K. 20½	Fl. 141 G. 12
Hieronimus	M. 3 P. 5	K. 18½	Fl. 161 G. 30
Cechko	M. 1 P. 13	K. 20	Fl. 69 G. 64

Summa huius	M. 45 P. 8	constat	Fl. 2419 G. 54
Finum	M. 37 P. 23	facit	Fl. 2561 G. 5
			Fl. 141 G. 23

Die 22 Januarii 1482.

		Aurum	Lon	Rest
Jacobus	M. 8 P. 3	M. 3 P. 6	M. — P. 32	M. 4 P. 13
Urbar	M. 13 P. 30	M. 4 P. 8	M. 1 P. 7	M. 8 P. 15

⁸⁴ A tétel finomsága helyesen csak 20 karát.

Thomas	M. 12 P. 32	M. 3 P. 16	M. 1 P. 3	M. 8 P. 13
Albertus	M. 6 P. 47	M. 2 P. 21	M. — P. 28	M. 3 P. 46
Andreas	M. 5 P. 12	M. 2 P. 2	M. — P. 21	M. 2 P. 37
Erasmus	M. 15 P. 10	M. 4 P. 27	M. 1 P. 13	M. 9 P. 18
Nicolaus Math.	M. 4 P. 6	M. 1 P. 15	M. — P. 17	M. 2 P. 22
Nicolaus Giff	M. 7 P. 31	M. 2 P. 26	M. — P. 31	M. 4 P. 22
Stephanus	M. 9 P. 19	M. 3 P. 36	M. — P. 37	M. 4 P. 35
Nicolaus Pertl	M. 5 P. 10	M. 1 P. 38	M. — P. 21	M. 2 P. 47
Hieronimus	M. 7 P. 30	M. 3 P. 1	M. — P. 31	M. 3 P. 46
Thomas	M. 12 P. 22	M. 4 P. 33	M. 1 P. 2	M. 6 P. 35
Nicolaus More	M. 9 P. 30	M. 3 P. 42	M. — P. 39	M. 4 P. 45

Summa huius M. 117 P. 36 M. 40 P. 32 M. 9 P. 42 M. 67 P. 10 M. 2 P. 19 M. 7 P. 23.

Anno et die eisdem.

Jacobus	M. 3 P. 7	K. 20½	Fl. 176 G. 12
Urbar	M. 4 P. 9	K. 22	Fl. 253 G. 24
Thomas	M. 3 P. 22	K. 21	Fl. 196 G. 61 ⁸⁵
Albertus	M. 2 P. 21	K. 22	Fl. 147 G. 33
Andreas	M. 2 P. 3	K. 20½	Fl. 115 G. 30 ⁸⁶
Erasmus	M. 4 P. 28	K. 20½	Fl. 256 G. 48
Nicolaus Math	M. 1 P. 20½	K. 21	Fl. 82 G. 4
Nicolaus Gyff	M. 2 P. 25	K. 21	Fl. 144 G. 68
Stephanus	M. 3 P. 37	K. 18½	Fl. 202 G. 6 ⁸⁷
Nicolaus Pertl	M. 1 P. 31	K. 21	Fl. 94 G. 45
Hieronimus	M. 3 P. —	K. 16½	Fl. 140 G. 18
Thomas	M. 4 P. 36	K. 21½	Fl. 280 G. 18
Nicolaus More	M. 3 P. 41½	K. 15½	Fl. 169 G. 50
Ccheko	M. — P. 29½	K. 17	Fl. 29 G. 36
Summa huius	M. 41 P. 22 ⁸⁸	constat	Fl. 2291 G. 21
Finum	M. 35 P. 15	facit	Fl. 2413 G. 1
			Fl. 121 G. 52

Die 29 Januarii 1482.

		Aurum	Lon	Rest
Jacobus	M. 11 P. 5	M. 3 P. 6	M. — P. 44	M. 7 P. 3
Urbar	M. 14 P. 36	M. 6 P. 40	M. 1 P. 11	M. 6 P. 33

⁸⁵ A tétel értéke helyesen Fl. 198 G. 61, az összegezésben is ennyivel van számbavéve.

⁸⁶ Fl. 115 G. 36 volna a helyes, de az összegezésben is csak 30 garással van számbavéve.

⁸⁷ Fl. 196 G. 06 volna a helyes, de az összegezésben is Fl. 202 G. 06-tal van számbavéve.

⁸⁸ M. 41 P. 22½ a helyes.

Albertus	M. 6 P. 36	M. 2 P. 44	M. — P. 27	M. 3 P. 13
Thomas	M. 11 P. 36	M. 2 P. 47	M. — P. 47	M. 7 P. 38
Andreas	M. 3 P. 13	M. 1 P. 19	M. — P. 13	M. 1 P. 29
Thomas	M. 14 P. 12	M. 5 P. 26	M. 1 P. 9	M. 7 P. 25
Nicolaus Giff	M. 11 P. 7	M. 2 P. 23	M. — P. 45	M. 7 P. 35
Erasmus	M. 13 P. 24	M. 5 P. 29	M. 1 P. 6	M. 6 P. 37
Nicolaus More	M. 9 P. 29	M. 2 P. 39	M. — P. 38	M. 6 P. —
Nicolaus Math	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —
Stephanus	M. 6 P. 20	M. 3 P. 12	M. — P. 26	M. 2 P. 30
Hieronimus	M. 2 P. 14	M. — P. 37	M. — P. 9	M. 1 P. 16
Nicolaus Pertl	M. 5 P. 6	M. 1 P. 46	M. — P. 21	M. 2 P. 35
Mathias	M. 1 P. 25	M. — P. 20	M. 6 P. 6 ⁸⁹	M. — P. 47
Michael	M. 1 P. 42	M. — P. 45	M. — P. 8	M. 1 P. 9

Summa huius M. 113 P. 17 M. 40 P. 29 M. 9 P. 22 M. 63 P. 14 M. 2 P. 12 M. 7 P. 10

Anno et die eisdem.

Jacobus	M. 3 P. 7	K. 21½	Fl. 181 G. 43 ⁹⁰
Urbar	M. 6 P. 44	K. 15½	Fl. 303 G. 54
Albertus	M. 2 P. 45	K. 18	Fl. 149 G. 58
Thomas	M. 2 P. 47	K. 21½	Fl. 175 G. 55
Andreas	M. 1 P. 21	K. 20½	Fl. 80 G. 36
Thomas	M. 5 P. 28	K. 20	Fl. 307 G. 6
Nicolaus Gyff	M. 2 P. 24	K. 22	Fl. 151 G. 18
Erasmus	M. 5 P. 30	K. 17½	Fl. 278 G. 31
Nicolaus More	M. 2 P. 46	K. 21	Fl. 170 G. 7
Stephanus	M. 3 P. 15	K. 19½	Fl. 178 G. 63
Hieronimus	M. — P. 30½	K. 19½	Fl. 34 G. 21 ⁹¹
Nicolaus Pertl	M. 1 P. 12	K. 20	Fl. 68 G. 54
Symon Golth	M. — P. 12	K. 19½	Fl. 13 G. 36
Mathias	M. — P. 20	K. 20	Fl. 22 G. 66
Mihal	M. — P. 35	K. 21	Fl. 41 G. 66
Cimentgolt	M. 2 P. 19	K. 21	Fl. 137 G. 54

Summa huius	M. 43 P. 3 ⁹²	constat	Fl. 2301 G. 21
Finum	M. 35 P. 35	facit	Fl. 2441 G. 35
			Fl. 140 G. 14

Die 5. Februarii 1482.

		Aurum	Lon	Rest
Hieronimus	M. 3 P. 24	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —
Idem	M. 3 P. 16	M. 2 P. 38	M. — P. 27	M. 3 P. 23

⁸⁹ Elírás M. — P. 06 helyett.

⁹⁰ Fl. 185 G. 43 a helyes, az összegezésben is ennyivel van számbavéve.

⁹¹ Fl. 34 G. 22 a helyes, az összegezésben is ennyivel van számbavéve.

⁹² M. 43 P. 03½ a helyes.

Idein	M. 2 P. 29	M. — P. 27	M. — P. 10	M. 1 P. 40
Jacobus	M. 14 P. —	M. 3 P. 12	M. 1 P. 8	M. 9 P. 28
Thomas	M. 9 P. 10	M. 2 P. 47	M. — P. 37	M. 5 P. 22
Urbar	M. 20 P. 30	M. 6 P. 6	M. 1 P. 35	M. 12 P. 37
Nicolaus Giff	M. 27 P. 37	M. 3 P. 32	M. 2 P. 15	M. 22 P. 10
Nicolaus Math.	M. 4 P. 39	M. 2 P. 45	M. — P. 19	M. 1 P. 13
Albertus	M. 7 P. 4	M. 2 P. 26	M. — P. 28	M. 3 P. 46
Erasmus	M. 17 P. 24	M. 4 P. —	M. 1 P. 22	M. 12 P. 2
Thomas	M. 13 P. 12	M. 6 P. 2	M. 1 P. 5	M. 6 P. 5
Andreas	M. 13 P. 24	M. 3 P. 12	M. 1 P. 6	M. 9 P. 6
Nicolaus Pertl	M. 4 P. 18	M. 1 P. 31	M. — P. 18	M. 2 P. 17
Nicolaus More	M. 9 P. 28	M. 3 P. 34	M. — P. 38	M. 5 P. 4
Stephanus	M. 11 P. 2	M. 3 P. 13	M. — P. 44	M. 6 P. 41
Gregor	M. 2 P. 24	M. — P. 26	M. — P. 10	M. 1 P. 36
Petrus	M. 8 P. 11	M. 1 P. 24	M. — P. 33	M. 6 P. 2

Summa M. 172 P. 44 M. 48 P. 19 M. 14 P. 19 M. 110 P. 6 M. 2 P. 29 M. 11 P. 38
M. 1 P. 20

Anno et die eisdem.

Hieronimus	M. 2 P. 37	K. 18	Fl. 141 G. 22
Jacobus	M. 3 P. 13½	K. 22	Fl. 198 G. 36
Thomas	M. 3 P. 1	K. 22	Fl. 182 G. 54
Urbar	M. 6 P. 7	K. 21½	Fl. 362 G. 43
Nicolaus Gisser	M. 3 P. 15	K. 17½	Fl. 163 G. 69
Nicolaus Math	M. 3 P. —	K. 14½	Fl. 123 G. 18
Albertus	M. 2 P. 27	K. 22½	Fl. 155 G. 2
Erasmus	M. 4 P. 2	K. 21	Fl. 232 G. 28
Thomas	M. 6 P. 7	K. 17	Fl. 195 G. — ⁹³
Andreas	M. 3 P. 13½	K. 21½	Fl. 193 G. 42
Nicolaus Pertl	M. 1 P. 32	K. 22	Fl. 100 G. 60
Nicolaus More	M. 3 P. 39	K. 18	Fl. 194 G. 31
Stephanus	M. 3 P. 12½	K. 21	Fl. 187 G. 34
Gregorius	M. — P. 26	K. 22	Fl. 32 G. 55
Mihal	M. — P. 12	K. 14	Fl. 9 G. 66
Petrus	M. 1 P. 23½	K. 22½	Fl. 92 G. 9
Joannes	M. — P. 19	K. 19½	Fl. 21 G. 27
Symon Golt	M. 1 P. 22	K. 17	Fl. 70 G. —
Cheh	M. — P. 36½	K. 16½	Fl. 35 G. 39
Colman	M. — P. 35	K. 20½	Fl. 40 G. 60
Idem	M. 3 P. 3	K. 21	Fl. 176 G. 66 ⁹⁴
Idem	M. — P. 22	K. 22	Fl. 27 G. 52
Idem	M. — P. 18	K. 21½	Fl. 22 G. 9

⁹³ Helyesen Fl. 295 az értéke, ennivel van az összegezésben is számbavéve.

⁹⁴ A tétel értéke helyesen Fl. 176 G. 06.

Henricus	M. — P. 19½	K. 21½	Fl. 23 G. 64 ⁹⁵
Nicolaus Bertl	M. — P. 20	K. 22	Fl. 25 G. 15
Summa	M. 57 P. 9 ⁹⁶	constat	Fl. 3108 G. 64 ⁹⁷
Finum	M. 47 P. 35	facit	Fl. 3261 G. 35
			Fl. 152 G. 43

Die 13 Februarii 1482.

Jacobus	M. 13 P. 42	M. 3 P. 19	M. 1 P. 8	M. 9 P. 15
Albert	M. 28 P. 24	M. 3 P. 21	M. 2 P. 18	M. 22 P. 33
Urbar	M. 15 P. 29	M. 9 P. 44	M. 1 P. 14	M. 4 P. 19
Nicolaus Gisser	M. 17 P. 41	M. 3 P. 42	M. 1 P. 23	M. 12 P. 24
Thomas	M. 13 P. 33	M. 3 P. 39	M. 1 P. 7	M. 8 P. 35
Nicolaus More	M. 9 P. 30	M. 3 P. 20	M. — P. 39	M. 5 P. 19
Erasmus	M. 20 P. 29	M. 7 P. —	M. 1 P. 34	M. 11 P. 43
Nicolaus Math.	M. 7 P. 18	M. 2 P. 26	M. — P. 30	M. 4 P. 10
Thomas	M. 15 P. 6	M. 5 P. 36	M. 1 P. 13	M. 8 P. 5
Stephanus	M. 8 P. 45	M. 4 P. 3	M. — P. 36	M. 4 P. 6
Andreas	M. 24 P. 9	M. 4 P. 2	M. 2 P. 1	M. 18 P. 6
Nicolaus Pertl	M. 7 P. 44	M. 3 P. 33	M. — P. 32	M. 3 P. 27
Civitas	M. 5 P. 7	M. 1 P. 44	M. — P. 21	M. 2 P. 38
Layos	M. 7 P. 13	M. — P. 15	M. — P. 29	M. 6 P. 17
Hannis	M. — P. 24	M. — P. 3	M. — P. 2	M. — P. 19
Prenner	M. — P. 37	M. — P. 8	M. — P. 3	M. — P. 26
Hieronimus	M. 12 P. 22	M. 3 P. —	M. 1 P. 2	M. 8 P. 20
Zekel Thomas	M. — P. 38	M. — P. 10	M. — P. 3	M. — P. 25

Summa huius M. 216 P. 47 M. 62 P. 12 M. 18 P. 6 M. 136 P. 29 M. 4 P. 39 M. 13 P. 16

Schaider dedit Silber M. 147 P. 32, also tenetur M. 2 P. 13 Hodierna die dedimus Foglwaider ad rationem suorum debitorum regi M. 102 P. 36

Jacobus	M. 3 P. 22½	K. 21½	Fl. 204 G. 03 ⁹⁸
Albertus	M. 3 P. 22	K. 22	Fl. 209 G. 19 ⁹⁹
Urbar	M. 10 P. 2	K. 14	Fl. 398 G. 23
Nicolaus Giss	M. 3 P. 42	K. 22	Fl. 235 G. 4 ¹⁰⁰

⁹⁵ A tétel értéke helyesen Fl. 23 G. 69.

⁹⁶ A részletezett tételek összege csak M. 56 P. 31.

⁹⁷ Helyesen csak Fl. 3108 G. 54.

⁹⁸ A tétel értéke helyesen Fl. 204 G. 47, az összegezésben is ennyivel van számba véve.

⁹⁹ Fl. 209 G. 16 a helyes, ennyivel van az összegezésnél is számba véve.

¹⁰⁰ A tétel értéke helyesen csak Fl. 234 G. 31, ennyivel van az összegezésben is számbavéve; a Fl. 235 G. 04 érték M. 3 P. 42½ súlynak felelne meg.

Petrus	M. 1 P. 32	K. 20½	Fl. 93 G. 24
Thomas	3 P. 42	K. 21½	Fl. 228 G. 45
Nicolaus More	M. 3 P. 21	K. 21	Fl. 197 G. 47
Erasmus	M. 7 P. 2½	K. 19½	Fl. 380 G. 58
Nicolaus Math.	M. 2 P. 26½	K. 18	Fl. 150 G. 11
Thomas	M. 5 P. 36	K. 20½	Fl. 322 G. —
Stephanus	M. 4 P. 5	K. 19	Fl. 217 G. 37
Andreas	M. 4 P. 2	K. 19½	Fl. 218 G. 18
Nicolaus Pertl	M. 3 P. 16	K. 15	Fl. 141 G. 48
Civitas	M. 1 P. 45	K. 21	Fl. 111 G. 29
Laŷos	M. — P. 15	K. 22	Fl. 18 G. 65
Hanis	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Michel Prenner	M. — P. 8½	K. 22½	Fl. 10 G. 67 ¹⁰¹
M. Hanns	M. — P. 10	K. 17½	Fl. 10 G. 22
Hieronimus	M. 3 P. —	K. 22	Fl. 181 G. 36
Zekel Thomas	M. — P. 8	K. 22½	Fl. 10 G. 22
Cementgolt	M. 1 P. 1	K. 21	Fl. 58 G. 50
Summa huius	M. 63 P. 23	constat	Fl. 3378 G. 49
Finum	M. 52 P. 32	facit	Fl. 3598 G. 64
Et sic restant in luero			Fl. 220 G. 15

Die 20. Februarii 1482.

Jacobus	M. 11 P. 9	M. 3 P. 33	M. — P. 45	M. 6 P. 27
Albertus	M. 9 P. 46	M. 2 P. 21	M. — P. 40	M. 6 P. 33
Urbar	M. 17 P. 42	M. 8 P. 34	M. 1 P. 24	M. 7 P. 32
Nicolaus Gisser	M. 16 P. —	M. 3 P. 6	M. 1 P. 16	M. 11 P. 26
Andreas	M. 11 P. 29	M. 3 P. 17	M. — P. 46	M. 7 P. 14
Thomas	M. 8 P. 14	M. 2 P. 28	M. — P. 33	M. 5 P. 1
Erasmus	M. 9 P. 20	M. 4 P. 5	M. — P. 38	M. 4 P. 25
Thomas	M. 14 P. 30	M. 5 P. 38	M. 1 P. 11	M. 7 P. 29
Nicolaus More	M. 8 P. 34	M. 2 P. 28	M. — P. 35	M. 5 P. 19
Nicolaus Pertl	M. 6 P. 18	M. 2 P. 31	M. — P. 26	M. 3 P. 9
Stephanus	M. 8 P. 18	M. 3 P. 39	M. — P. 34	M. 3 P. 41
Nicolaus Math.	M. 4 P. 15	M. 2 P. —	M. — P. 17	M. 1 P. 46
Hieronimus	M. 5 P. 7	M. 1 P. 26	M. — P. 21	M. 3 P. 8
Civitas	M. 6 P. 26	M. 4 P. 46	M. — P. 26	M. 1 P. 2

Summa huius M. 138 P. 20 M. 51 P. 06 M. 11 P. 28 M. 75 P. 24 M. 2 P. 34 M. 8 P. 42
 Schaidler dedit Silber M. 82 P. 24, also tenetur M. 1 P. 42.

Ciment Silber M. 2 P. 6 M. — P. 14 M. — P. 3 M. 1 P. 37

Jacobus M. 3 P. 34 K. 22 Fl. 224 G. 20¹⁰²

¹⁰¹ Helyesen Fl. 10 G. 68; ennyivel van az összegezésben is számbavéve.

¹⁰² Helyesen Fl. 224 G. 25 volna az értéke.

Albertus	M. 2 P. 22	K. 22	Fl. 148 G. 52
Urbar	M. 8 P. 39	K. 17	Fl. 423 G. —
Nicolaus Gisser	M. 3 P. 9	K. 21½	Fl. 188 G. 4
Andreas	M. 3 P. 19½	K. 21½	Fl. 200 G. 69
Petrus	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Thomas	M. 2 P. 28½	K. 20½	Fl. 145 G. 18
Erasmus	M. 4 P. 6	K. 19	Fl. 218 G. 15 ¹⁰³
Thomas	M. 5 P. 42	K. 20	Fl. 323 G. 9
Nicolaus More	M. 2 P. 29	K. 20½	Fl. 145 G. 60
Nicolaus Pertel	M. 2 P. 32	K. 20	Fl. 146 G. 48
Stephanus	M. 3 P. 40	K. 18½	Fl. 199 G. 24
Nicolaus Math.	M. 2 P. 1	K. 17	Fl. 97 G. —
Hieronimus	M. 1 P. 26½	K. 21½	Fl. 91 G. 41
Civitas	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Ciment	M. — P. 15	K. 21	Fl. 17 G. 69
Paulko	M. — P. 4	K. 21½	Fl. 4 G. 66
Mathok	M. 1 P. 8½	K. 17½	Fl. 58 G. 19
Cheh ¹⁰⁴	M. 1 P. 15	K. 16½	Fl. 50 G. 4
Lažos	M. — P. 4	K. 23	Fl. 5 G. 20
Nicolaus Perwl	M. — P. 21	K. 23	Fl. 27 G. 51
Krecz	M. — P. 38	K. 23½	Fl. 51 G. 18
Summa huius	M. 51 P. 2	constat	Fl. 2778 G. 18 ¹⁰⁵
Finum	M. 42 P. 40	facit	Fl. 2926 G. 68
			Fl. 148 G. 49

Die 27. Februarii 1482.

Jacobus	M. 16 P. 29	M. 3 P. 36	M. 1 P. 18	M. 11 P. 23
Albertus	M. 12 P. 22	M. 3 P. 9	M. 1 P. 2	M. 8 P. 11
Urbar	M. 26 P. 6	M. 8 P. 30	M. 2 P. 9	M. 15 P. 15
Gisser	M. 17 P. 36	M. 4 P. 8	M. 1 P. 23	M. 12 P. 5
Petrus	M. 8 P. 15	M. 2 P. 6	M. — P. 33	M. 5 P. 24
Andreas	M. 10 P. —	M. 2 P. 40	M. — P. 40	M. 6 P. 16
Thomas	M. 8 P. 15	M. 2 P. 43	M. — P. 33	M. 4 P. 35
Nicolaus More	M. 8 P. 11	M. 3 P. 7	M. — P. 33	M. 4 P. 19
Thomas	M. 11 P. 28	M. 7 P. 3	M. — P. 46	M. 3 P. 27
Erasmus	M. 11 P. 9	M. 5 P. 22	M. — P. 45	M. 4 P. 38
Nicolaus Perul	M. 4 P. 36	M. 1 P. 39	M. — P. 19	M. 2 P. 26
Stephanus	M. 9 P. 6	M. 4 P. 36	M. — P. 37	M. 3 P. 29

¹⁰³ Fl. 218 G. 45 volna a helyes.

¹⁰⁴ A tétel finomsága és értéke is el van írva; utóbbi helyesen valószínűleg Fl. 50 G. 14 volna, ami az elszámolt súly mellett 13½ karátos finomságnak felelne meg.

¹⁰⁵ A jegyzetekben megadott helyesbítések figyelembevételével Fl. 2768 G 04, azok nélkül pedig Fl. 2767 G. 31 volna a részletezett tételek érték-rovatának az összege.

Nicolaus Math.	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —
Hieronimus	M. 10 P. 44	M. 2 P. 35	M. — P. 44	M. 7 P. 13
Civitas	M. 12 P. 22	M. 4 P. 42	M. 1 P. 2	M. 6 P. 26
Michel Pr.	M. — P. 21	M. — P. 3	M. — P. 2	M. — P. 16
Bernardus	M. — P. 23	M. — P. 3	M. — P. 2	M. — P. 18

Summa huius M. 168 P. 35 M. 57 P. 26 M. 14 P. 4 M. 97 P. 5 M. 3 P. 21 M. 10 P. 27

Schaider dedit Silber M. 107 P. 36, also tenetur sibi M. — P. 4
 Voglwaider solvimus die dominico Reminiscere ad rationem fl. 1500 argenti M. 97 P. 12
 Et sic omnino soluti sunt sibi praetacti fl. 1500.

Jacobus	M. 3 P. 39 ¹⁰⁶	K. 21½	Fl. 225 G. 39
Albertus	M. 3 P. 9	K. 22	Fl. 192 G. 60
Urbar	M. 8 P. 33	K. 21	Fl. 499 G. 38
Nicolaus Gisser	M. 4 P. 17	K. 21	Fl. 250 G. 26
Petrus	M. 2 P. 6	K. 22	Fl. 128 G. 40
Andreas	M. 2 P. 40	K. 21½	Fl. 167 G. 12
Thomas	M. 2 P. 44	K. 22	Fl. 176 G. 33
Nicolaus More	M. 3 P. 8	K. 20½	Fl. 177 G. 24
Thomas	M. 7 P. 6	K. 15½	Fl. 312 G. 65
Erasmus	M. 5 P. 27	K. 17½	Fl. 275 G. 24
Nicolaus Pertel	M. 1 P. 39½	K. 21	Fl. 104 G. 58
Stephanus	M. 4 P. 38	K. 16½	Fl. 224 G. —
Nicolaus Math.	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Hieronimus	M. 2 P. 37	K. 22	Fl. 167 G. 45
Civitas	M. 4 P. 43	K. 20	Fl. 269 G. 19
Prenner Mihál	M. — P. 3½	K. 21	Fl. 4 G. 13
Bernhardinus	M. — P. 3½	K. 23	Fl. 4 G. 43
M. Kater	M. — P. 12	K. 8½	Fl. 6 G. 1
Joannes	M. — P. 22½	K. 18	Fl. 23 G. 65
Erasmus	M. 1 P. 7	K. 23	Fl. 72 G. 41
Andreas	M. — P. 43	K. 23	Fl. 56 G. 53
Pertel	M. — P. 32	K. 23	Fl. 42 G. 16

Summa huius	M. 61 P. 30 ¹⁰⁷	constat	Fl. 3391 G. 67 ¹⁰⁸
Finum	M. 53 P. 21	facit	Fl. 3651 G. 40
			Fl. 259 G. 45

Die 6. Marcii 1482.

Jacobus	M. 14 P. 27	M. 3 P. 36	M. 1 P. 10	M. 9 P. 29
Albertus	M. 12 P. 3	M. 3 P. 28	M. 1 P. —	M. 7 P. 23

¹⁰⁶ A tétel súlya helyesen M. 3 P. 39½.

¹⁰⁷ Helyesen: M. 61 P. 30½ (az 1. tételnél jelzett helyesbítés figyelembevételével)

¹⁰⁸ Helyesen: Fl. 3381 G. 67.

Urbar	M. 20 P. 24	M. 8 P. 10	M. 1 P. 34	M. 10 P. 28
Gisser	M. 32 P. 12	M. 3 P. 22	M. 2 P. 33	M. 26 P. 5
Andreas	M. 15 P. 3	M. 1 P. 45	M. 1 P. 12	M. 11 P. 42
Petrus	M. 8 P. 14	M. 2 P. —	M. — P. 33	M. 5 P. 29
Thomas	M. 16 P. —	M. 6 P. —	M. 1 P. 16	M. 8 P. 26
Erasmus	M. 19 P. 21	M. 5 P. 17	M. 1 P. 30	M. 12 P. 22
More	M. 8 P. —	M. 2 P. 29	M. — P. 32	M. 4 P. 35
Thomas	M. 9 P. 22	M. 3 P. 10	M. — P. 38	M. 5 P. 22
Nicolaus Math.	M. 16 P. 10	M. 4 P. 11	M. 1 P. 17	M. 10 P. 30
Pertel	M. 7 P. 17	M. 2 P. 39	M. — P. 29	M. 3 P. 45
Hieronimus	M. 7 P. 14	M. 1 P. 38	M. — P. 29	M. 4 P. 43
Stephanus	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —
Civitas	M. 8 P. —	M. 3 P. 28	M. — P. 32	M. 3 P. 36
Lucas Groß	M. 5 P. 27	M. 1 P. 43	M. — P. 22	M. 3 P. 10
M. Prenner	M. — P. 44	M. — P. 5	M. — P. 4	M. — P. 35
Lucats	M. 4 P. 3	M. 1 P. 38	M. — P. 16	M. 1 P. 45
Mihal	M. 2 P. 20	M. — P. 37	M. — P. 10	M. 1 P. 21
Mathias	M. 2 P. 12	M. — P. 29	M. — P. 9	M. 1 P. 22
Egyed Thomas	M. — P. 25	M. — P. 3	M. — P. 2	M. — P. 20
Stephanus	M. 8 P. 24	M. 3 P. 3	M. — P. 34	M. 4 P. 35
Erasmus	M. 6 P. 34	M. 1 P. 33	M. — P. 27	M. 4 P. 27
Andreas	M. 5 P. 42	M. — P. 41	M. — P. 24	M. 4 P. 25

Summa huius M. 231 P. 14 M. 63 P. 23 M. 19 P. 13 M. 14 P. 26 M. 5 P. 12 M. 14 P. 1

Schaider dedit Silber M. 146 P. 6, also tenetur M. 16 P. 21
 Tenentur mer, das vorgelichen haben, Her Erasmo und Stephano M. 3 P. 10,
 facit M. 19 P. 31

Iacobus	M. 3 P. 41	K. 21½	Fl. 227 G. 28
Albertus	M. 3 P. 41	K. 22	Fl. 220 G. 41
Urbar	M. 8 P. 14	K. 20	Fl. 456 G. 3
Gÿsser	M. 3 P. 38	K. 19½	Fl. 204 G. 54
Andreas	M. 2 P. 5½	K. 21	Fl. 121 G. 42
Petrus	M. 2 P. 1	K. 22	Fl. 122 G. 18
Thomas	M. 6 P. 9	K. 19	Fl. 347 G. 67 ¹⁰⁹
Erasmus	M. 4 P. 26	K. 22	Fl. 274 G. 55
Nicolaus More	M. 2 P. 30	K. 22	Fl. 158 G. 58 ¹¹⁰
Thomas	M. 3 P. 11½	K. 21	Fl. 186 G. 19
Nicolaus Math.	M. 4 P. 24	K. 19½	Fl. 243 G. —
Pertel	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Hieronimus	M. 1 P. 38½	K. 21½	Fl. 106 G. 23

¹⁰⁹ Helyesen: 327 fl. 67 g.; az összegezésnél azonban Fl. 347 G. 67-tel van számbavéve.

¹¹⁰ Helyesen Fl. 158 G. 68 volna, de az összegezésnél a téves Fl. 158 G. 58-cal van számbavéve.

Stephanus	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Civitas	M. 3 P. 29	K. 19	Fl. 191 G. 1
Nagh Lucash	M. 1 P. 43	K. 21½	Fl. 111 G. 61
M. Prenner	M. — P. 5	K. 22	Fl. 6 G. 21
Lucach	M. 1 P. 39	K. 20½	Fl. 101 G. 36
Mihal	M. — P. 40½	K. 21½	Fl. 49 G. 56
Mathias	M. — P. 30	K. 21½	Fl. 36 G. 63
Chech	M. — P. 30	K. 18	Fl. 31 G. 63
Idem	M. 1 P. 24	K. 21	Fl. 86 G. 18
Nýrew Gall	M. — P. 41	K. 21	Fl. 49 G. 8
Symon Golth	M. — P. 23½	K. 15½	Fl. 21 G. 35
Egyed	M. — P. 4½	K. 15½	Fl. 4 G. 5
Stephanus	M. 3 P. 4	K. 23	Fl. 195 G. 20
Erasmus	M. 1 P. 33	K. 23	Fl. 106 G. 63
Andreas	M. — P. 40½	K. 23	Fl. 53 G. 21
Summa huius	M. 64 P. 32 ¹¹¹	constat	Fl. 3715 G. 15 ¹¹²
Finum	M. 57 P. 2	facit	Fl. 3897 G. 61
			Fl. 182 G. 46

Die 13. Marcii 1482.

Erasmus	M. 10 P. 3	M. 5 P. 18	M. — P. 40	M. 5 P. 41
Thomas	M. 11 P. 32	M. 5 P. 30	M. — P. 47	M. 5 P. 3
Hieronimus	M. 10 P. —	M. 3 P. 11	M. — P. 40	M. 5 P. 45
Urbar	M. 22 P. 18	M. 9 P. 17	M. 1 P. 42	M. 11 P. 7
Andreas	M. 14 P. 15	M. 1 P. 33	M. 1 P. 9	M. 11 P. 21
Thomas Zabo	M. 8 P. 47	M. 2 P. 43	M. — P. 36	M. 5 P. 16
Stephanus	M. 5 P. 43	M. 2 P. 43	M. — P. 24	M. 2 P. 24
Gisser	M. 25 P. 26	M. 3 P. —	M. 2 P. 6	M. 20 P. 20
Pertel	M. 4 P. 30	M. 1 P. 30	M. — P. 19	M. 2 P. 29
Iacobus	M. 13 P. —	M. 4 P. —	M. 1 P. 4	M. 7 P. 44
Nicolaus More	M. 5 P. —	M. 2 P. 15	M. — P. 20	M. 2 P. 13
Albertus	M. 14 P. 26	M. 2 P. 14	M. 1 P. 10	M. 11 P. 2
Nicolaus Math.	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —
Civitas	M. 5 P. 17	M. 2 P. 2	M. — P. 21	M. 2 P. 42
Laýesch	M. 4 P. 2	M. 1 P. 22	M. — P. 16	M. 2 P. 12
Petrus	M. 8 P. 9	M. 2 P. 5	M. — P. 33	M. 5 P. 19
Idem	M. 9 P. 45	M. — P. 26	M. — P. 40	M. 8 P. 27
Valentinus	M. 3 P. 5	M. — P. 23	M. — P. 12	M. 2 P. 18
Jörg dýak	M. 14 P. 17	M. — P. 12	M. 1 P. 9	M. 12 P. 40

Summa huius M. 190 P. 47 M 49 P. 8 M. 15 P. 44 M. 125 P. 43 M. 4 P. 31 M. 11 P. 13
 Schaidler M. 152 P. 24, also bleib ich ihm schuldig M. 15 P. 16.

¹¹¹ Helyesen M. 64 P. 32½.

¹¹² A jegyzetben jelzett helyesbítések figyelembevételével Fl. 3695 G. 25 volna a végösszeg, azok figyelembevétele nélkül az összegezés vág a részletezéssel.

Erasmus	M. 3 P. 17½	K. 21½	Fl. 198 G. 36
Thomas	M. 5 P. 35	K. 17	Fl. 275 G. —
Hieronimus	M. 3 P. 13	K. 18	Fl. 166 G. 58
Urbar	M. 9 P. 20	K. 19	Fl. 499 G. 6
Andreas	M. 1 P. 32	K. 21½	Fl. 98 G. 24
Zabo Thomas	M. 2 P. 44½	K. 22	Fl. 177 G. 7
Stephanus	M. 2 P. 44½	K. 16½	Fl. 136 G. 60
Gisser	M. 3 P. 13	K. 20	Fl. 179 G. 64
Pertel	M. 1 P. 24½	K. 22	Fl. 91 G. 27
Iacobus	M. 4 P. 1½	K. 22	Fl. 243 G. 63
Nicolaus More	M. 2 P. 16	K. 17	Fl. 112 G. —
Nicolaus Math.	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Albertus	M. 2 P. 14	K. 22	Fl. 138 G. 46
Civitas	M. 2 P. 44	K. 19	Fl. 154 G. 42
M. Laios	M. 1 P. 22½	K. 22	Fl. 88 G. 61
Petrus	M. 2 P. 7	K. 22	Fl. 129 G. 59
Idem	M. — P. 26½	K. 15 ¹¹⁸	Fl. 24 G. 16
Valentinus Schaidler	M. — P. 23	K. 21	Fl. 27 G. 39
Jorg dyakh	M. — P. 12½	K. 22	Fl. 15 G. 54
Jorg Behem	M. 1 P. 22½	K. 18	Fl. 74 G. 65
Wincze	M. 6 P. 8	K. 22	Fl. 373 G. 6
Idem	M. 7 P. 6	K. 21	Fl. 409 G. 49
Cheh	M. — P. 8	K. 17½	Fl. 8 G. 18
Summa huius	M. 65 P. 23 ¹¹⁴	constat	Fl. 3624 G. 8
Finum	M. 56 P. —	facit	Fl. 3826 G. 48
			Fl. 202 G. 40

Die 20. Marcii 1482.

Urbar	M. 18 P. —	M. 6 P. 21	M. 1 P. 24	M. 10 P. 3
Erasmus	M. 25 P. 4	M. 3 P. 20	M. 2 P. 4	M. 19 P. 28
Thomas	M. 12 P. 30	M. 3 P. 33	M. 1 P. 3	M. 7 P. 42
Stephanus	M. 8 P. 32	M. 2 P. 6	M. — P. 35	M. 5 P. 39
Hieronimus	M. 13 P. 44	M. 3 P. 20	M. 1 P. 8	M. 9 P. 16
Nicolaus More	M. 9 P. 15	M. 2 P. 24	M. — P. 37	M. 6 P. 2
Zabo Thomas	M. 10 P. 6	M. 2 P. 26	M. — P. 41	M. 6 P. 35
Andreas	M. 29 P. 8	M. 1 P. 39	M. 2 P. 21	M. 24 P. 44
N. Pertl	M. 8 P. 38	M. 2 P. 21	M. 1 P. 35	M. 5 P. 31
Gisser	M. 35 P. 9	M. 1 P. 38	M. 2 P. 37	M. 28 P. 30
Petrus	M. 8 P. 9	M. 2 P. —	M. — P. 33	M. 5 P. 24
Iacobus	M. 9 P. 21	M. 2 P. 6	M. — P. 38	M. 6 P. 25
Nicolaus Math.	M. 10 P. 20	M. 2 P. 3	M. — P. 42	M. 7 P. 23
Albertus	M. 9 P. 3	M. 2 P. 8	M. — P. 36	M. 6 P. 7

¹¹⁸ A tétel finomsága helyesen 15½ karát.

¹¹⁴ Helyesen M. 65 P. 23½.

Civitas	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —	M. — P. —
M. Layoss	M. 7 P. 26	M. 1 P. 23	M. — P. 30	M. 5 P. 21

Summa huius M. 213 P. 25 M. 40 P. — M. 17 P. 40 M. 155 P. 33 M. 5 P. 19 M. 12 P. 21
 Schaider dedit Silber M. 166 P. —, also tenetur M. 2 P. 6.
 Hic solutum est pisetum de hebdomadis sex, argenti M. 16 P. 34, de auro de
 M. 300 P. 3 fl. 105 G. 1
 Ad rationem regis dedi Joanni Laÿess super labore M. 19 P. 34.

Urbar	M. 6 P. 22	K. 21	Fl. 371 G. 25
Erasmus	M. 3 P. 24	K. 21½	Fl. 206 G. 36
Thomas	M. 3 P. 35	K. 22	Fl. 225 G. 44
Stephanus	M. 2 P. 7	K. 22	Fl. 129 G. 59
Hieronimus	M. 3 P. 12	K. 18½	Fl. 169 G. —
Nicolaus More	M. 2 P. 24	K. 21½	Fl. 147 G. 36
Zabo Thomas	M. 2 P. 26½	K. 22	Fl. 158 G. 24 ¹¹⁵
Andreas	M. 1 P. 44½	K. 19	Fl. 102 G. 9
Nicolaus Pertel	M. 2 P. 22½	K. 21½	Fl. 145 G. 47
Nicolaus Gisser	M. 1 P. 39	K. 21	Fl. 104 G. 15
Petrus	M. 2 P. —½	K. 22	Fl. 121 G. 45
Iacobus	M. 2 P. 8	K. 22	Fl. 131 G. 6
Nicolaus Math.	M. 2 P. 18½	K. 19½	Fl. 128 G. 65 ¹¹⁶
Albertus	M. 2 P. 8½	K. 22	Fl. 131 G. 51
Mihal Laÿoss	M. 1 P. 23	K. 19	Fl. 78 G. 28
Jorg Behem	M. 1 P. 15	K. 17	Fl. 63 G. —
M. Laÿos	M. — P. 18	K. 23	Fl. 23 G. 54
Idem	M. — P. 13	K. 23	Fl. 17 G. 11

Summa huius	M. 42 P. 25	constat	Fl. 2455 G. 43
Finum	M. 38 P. 4	facit	Fl. 2502 G. 26 ¹¹⁷
			Fl. 147 G. 43

Die 27. Marcii 1482.

Iacobus	M. 10 P. —	M. 3 P. 41	M. — P. 40	M. 5 P. 15
Petrus	M. 11 P. 35	M. 1 P. 46	M. — P. 47	M. 8 P. 38
Albertus	M. 12 P. 12	M. 2 P. 4	M. 1 P. 1	M. 9 P. 9
Thomas	M. 17 P. 7	M. 6 P. 28	M. 1 P. 21	M. 9 P. 6
Gisser	M. 41 P. 40	M. 4 P. 8	M. 3 P. 23	M. 34 P. 9
Erasmus	M. 23 P. 6	M. 5 P. 14	M. 1 P. 45	M. 15 P. 43
M. Laÿess (!)	M. 6 P. 5	M. 3 P. 24	M. — P. 24	M. 2 P. 5

¹¹⁵ Helyesen 28 garas volna, de az összegezésben is csak 24 garassal van számbavéve.

¹¹⁶ Helyesen 128 G. 58; ennyivel van az összegezésben is számbavéve.

¹¹⁷ A másoló elírása Fl. 2602 G. 26 helyett.

Andreas	M. 37 P. 14	M. 1 P. 22	M. 3 P. 5	M. 32 P. 35
Civitas	M. 8 P. 5	M. 3 P. 8	M. — P. 32	M. 4 P. 9
Urbar	M. 24 P. —	M. 7 P. 22	M. 2 P. —	M. 14 P. 26
Thomas	M. 10 P. 1	M. 5 P. 15	M. — P. 40	M. 5 P. 42
Stephanus	M. 8 P. 46	M. 3 P. 9	M. — P. 36	M. 5 P. 1
Hieronimus	M. 15 P. 39	M. 4 P. —	M. 1 P. 15	M. 10 P. 24
Nicolaus More	M. 10 P. 19	M. 3 P. 26	M. — P. 42	M. 5 P. 47
Nicolaus Pertl	M. 4 P. —	M. 1 P. 28	M. — P. 16	M. 2 P. 4
Idem	M. 1 P. 9	M. — P. 18	M. — P. 5	M. — P. 54
Nicolaus Math.	M. 8 P. 14	M. 2 P. 10	M. — P. 35	M. 5 P. 19

Summa huius M. 250 P. 10 M. 57 P. 35 M. 20 P. 41 M. 171 P. 50 M. 6 P. — M. 14 P. 41
 Schaidler dedit Silber M. 184 P. 12, also tenetur M. 5 P. —

Jacobus	M. 3 P. 42½	K. 19½	Fl. 209 G. 58
Petrus	M. 1 P. 47½	K. 21½	Fl. 117 G. 27
Albertus	M. 2 P. 5½	K. 22½	Fl. 150 G. 57
Thomas	M. 6 P. 29	K. 21½	Fl. 389 G. 46
N. Gisser	M. 4 P. 14½	K. 19½	Fl. 232 G. 22
Erasmus	M. 5 P. 16	K. 21½	Fl. 314 G. 48
Michael Layos	M. 3 P. 28	K. 17½	Fl. 177 G. 27
Andreas	M. 1 P. 26½	K. 18	Fl. 79 G. 11
Civitas	M. 3 P. 9½	K. 20½	Fl. 179 G. 6
Urbar	M. 7 P. 24	K. 21½	Fl. 442 G. 36
Thomas Zabo	M. 3 P. 16	K. 21½	Fl. 196 G. 48
Stephanus	M. 3 P. 9½	K. 21	Fl. 83 G. 62 ¹¹⁸
Hieronimus	M. 4 P. —	K. 18½	Fl. 208 G. —
Nicolaus More	M. 3 P. 27½	K. 21	Fl. 205 G. 31
Nicolaus Pertel	M. 1 P. 28	K. 19½	Fl. 85 G. 36
Idem	M. — P. 18½	K. 21	Fl. 22 G. 11
H. Goldschmid	M. — P. 14½	K. 17	Fl. 14 G. 36
Machok	M. — P. 30½	K. 19½	Fl. 34 G. 22
Nicolaus Math.	M. 2 P. 10	K. 22	Fl. 133 G. 43

Summa huius	M. 59 P. 13	constat	Fl. 3356 P. 51
Finum	M. 52 P. 35	facit	Fl. 3603 P. 11
			Fl. 246 P. 32

Item ad rationem regis solvimus Alberto Jungh super aedificia castri fl. 100.
 Item dem Golschmid auf der Gewerkhen-Rechnung vor die Copper, die die Stat ge-
 liehen hat, M. 9 P. 45. — Item mer P. 17 zu gulden f. 30 zu Machlon fl. 27, facit zu
 Hauff f. 112 G. 75.

Die 13.¹¹⁹ Aprilis 1482

Albertus M. 66 P. 31 M. 4 P. 6 M. 5 P. 35 M. 55 P. 36

¹¹⁸ Helyesen Fl. 183 G. 62, ennyivel van az összegezésben is számbavéve.

¹¹⁹ Elírás „5.“ helyett.

Petrus	M. 36 P. 24	M. 3 P. 40	M. 3 P. 2	M. 29 P. 30
Thomas	M. 15 P. 5	M. 3 P. 34	M. 1 P. 12	M. 10 P. 7
N. Gÿsser	M. 65 P. 21	M. 5 P. 18	M. 5 P. 14	M. 52 P. 37
Iacobus	M. 16 P. 17	M. 4 P. 28	M. 1 P. 17	M. 10 P. 20
Urbar	M. 24 P. 30	M. 11 P. 4	M. 2 P. 3	M. 11 P. 23
Thomas	M. 31 P. 6	M. 9 P. 4	M. 2 P. 29	M. 19 P. 21
Erasmus	M. 29 P. —	M. 7 P. 12	M. 2 P. 20	M. 19 P. 16
Stephanus	M. 12 P. 9	M. 5 P. 16	M. 1 P. 1	M. 5 P. 40
Hieronimus	M. 27 P. 35	M. 6 P. 20	M. 2 P. 15	M. 19 P. —
N. Pertel	M. 11 P. 17	M. 3 P. 34	M. — P. 45	M. 6 P. 34
Nicolaus Math.	M. 11 P. 13	M. 4 P. 16	M. — P. 45	M. 6 P. —
Civitas	M. 13 P. 32	M. 5 P. 12	M. 1 P. 7	M. 7 P. 13
Nicolaus More	M. 13 P. 30	M. 4 P. 42	M. 1 P. 7	M. 7 P. 29
Andreas	M. 34 P. 11	M. 1 P. 23	M. 2 P. 41	M. 29 P. 45
Laioss	M. 9 P. 42	M. 5 P. 30	M. — P. 40	M. 3 P. 20
Prenner	M. — P. 35	M. — P. 5	M. — P. 3	M. — P. 27
Valentinus				
Schaider	M. 1 P. 19	M. — P. 13	M. — P. 6	M. 1 P. —
Nöllel	M. — P. 44	M. — P. 6	M. — P. 4	M. — P. 34
Bernhardinus	M. — P. 24	M. — P. 6	M. — P. 2	M. — P. 16
Mihal	M. 5 P. 29	M. 1 P. 32	M. — P. 22	M. 3 P. 23
Mathias	M. 1 P. 40	M. — P. 26	M. — P. 7	M. 1 P. 7
Lucas	M. 1 P. 21	M. — P. 30	M. — P. 6	M. — P. 33
Loczel	M. 2 P. 4	M. — P. 26	M. — P. 8	M. 1 P. 18
Lucach Nagh	M. 1 P. 29	M. — P. 30	M. — P. 6	M. — P. 41
Janos	M. 1 P. 1	M. — P. 11	M. — P. 4	M. — P. 34

Summa huius M. 433 P. 41 M. 90 P. 44 M. 36 P. 19 M. 306 P. 26 M. 10 P. 34 M. 25 P. 33
 Ciment-Silber M. 35 P. 12, aurum M. 3 P. 45 M. 1 P. — M. 30 P. 25¹²⁰
 Schaider dedit Silber M. 320 P. 27, also tenetur M. 11 P. 32
 Item ad rationem montanistarum dedimus in vigilia Paschae Georgio literato in
 rationem debitorum fl. auri 400.

Mathias	M. — P. 26	K. 21	Fl. 31 G. 10
Mihal	M. 1 P. 32½	K. 21	Fl. 96 G. 32
Albertus	M. 4 P. 5	K. 19½	Fl. 221 G. 45
Petrus	M. 3 P. 41 ¹²¹	K. 17½	Fl. 191 G. 21
Zabo Thomas	M. 3 P. 35	K. 21½	Fl. 220 G. 1
N. Gisser	M. 5 P. 19	K. 21½	Fl. 318 G. 25
Iacobus	M. 4 P. 28½	K. 21½	Fl. 271 G. 2
Urbar	M. 11 P. 8	K. 19½	Fl. 603 G. —
Thomas	M. 9 P. 5½	K. 22	Fl. 551 G. 30
Erasmus	M. 7 P. 18	K. 20½	Fl. 415 G. —
Stephanus	M. 5 P. 17	K. 17½	Fl. 265 G. 2

¹²⁰ A „P. 25“ nem olvasható többé, a kézirat bekötésénél lemetszették.

¹²¹ A tétel súlya helyesen M. 3 P. 41½.

Hieronimus	M. 5 P. 7	K. 18½	Fl. 267 G. 42
Idem	M. 1 P. 13	K. 22½	Fl. 78 G. 43
N. Pertl	M. 1 P. 45½	K. 23	Fl. 123 G. 25
Idem	M. 1 P. 37	K. 23½	Fl. 114 G. 47
Nicolaus Math.	M. 4 P. 2	K. 19½	Fl. 218 G. 18
Idem	M. — P. 16	K. 21	Fl. 19 G. 12
Civitas	M. 5 P. 15	K. 19	Fl. 281 G. 63 ¹²²
N. More	M. 4 P. 38	K. 18	Fl. 244 G. 27
Andreas	M. 1 P. 14½	K. 20	Fl. 71 G. 44
Idem	M. — P. 9	K. 22	Fl. 11 G. 24
Mihal Prenner	M. — P. 5	K. 22	Fl. 6 G. 21
Ciment	M. 3 P. 45	K. 23	Fl. 249 G. 27
Janos	M. — P. 11	K. 22	Fl. 13 G. 62
Valentinus Schaider	M. — P. 13	K. 21	Fl. 15 G. 41
M. Layos	M. 5 P. 34 ¹²³	K. 14½	Fl. 234 G. 67
Bernhardinus	M. — P. 7	K. 20	Fl. 8 G. 1
Gergel diak	M. — P. 14½	K. 20	Fl. 16 G. 39 ¹²⁴
Joannes	M. — P. 22	K. 17½ ¹²⁵	Fl. 23 G. 60
Machok	M. — P. 16½	K. 16½	Fl. 16 G. 5
Michel Kol	M. — P. 7½	K. 15	Fl. 6 G. 45
Cheh	M. 2 P. 8	K. 16½	Fl. 102 G. 39 ¹²⁶
Nag Lucach	M. — P. 30	K. 22	Fl. 37 G. 58
Nollel	M. — P. 33½	K. 20½ ¹²⁷	Fl. 38 G. 27
Lucach	M. — P. 6½	K. 22	Fl. 8 G. 13
Leczal	M. — P. 27½	K. 22	Fl. 34 G. 47
Summa huius	M. 98 P. 42 ¹²⁸	constat	Fl. 5415 G. 55 ¹²⁹
Finum	M. 84 P. 7	facit	Fl. 5749 G. 69
			Fl. 334 G. 14

Die 10. Aprilis 1482.

Petrus	M. 19 P. 3	M. 1 P. 45	M. 1 P. 28	M. 15 P. 26
Jacobus	M. 8 P. 38	M. 2 P. 34	M. — P. 35	M. 5 P. 17
Albertus	M. 8 P. —	M. 1 P. 20	M. — P. 32	M. 5 P. 44
Stephanus	M. 3 P. 4	M. 1 P. 24	M. — P. 12	M. 1 P. 16
Erasmus	M. 19 P. 39	M. 3 P. 42	M. 1 P. 31	M. 14 P. 14
M. Layos	M. 2 P. 29	M. — P. 45	M. — P. 10	M. 1 P. 22

¹²² Fl. 281 G. 40 volna a helyes.

¹²³ A tétel súlya helyesen M. 5 P. 34½.

¹²⁴ Fl. 16 G. 44 volna a helyes

¹²⁵ A tétel finomsága helyesen 18½ karát.

¹²⁶ Fl. 101 G. 21 volna a helyes.

¹²⁷ A tétel finomsága helyesen 20 karát.

¹²⁸ Helyesen M. 98 P. 42½.

¹²⁹ A részletezett tételek érték-rovatának valóságos összege: Fl. 5425 G. 57.

Nicolaus Gisser	M. 2 P. 12	M. 1 P. 20	M. 2 P. 13	M. 23 P. 27
Andreas	M. 5 P. 24	M. — P. 10	M. — P. 22	M. 4 P. 40
Albert	M. — P. 44	M. — P. 9	M. — P. 4	M. — P. 31
Thomas	M. 6 P. 6	M. 2 P. 8	M. — P. 25	M. 3 P. 21
Nicolaus More	M. 3 P. 38	M. 1 P. 4	M. — P. 15	M. 2 P. 19
Bernhardinus	M. — P. 8	M. — P. 1	M. — P. 1	M. — P. 6
Valentinus				
Schaidler	M. 1 P. 34	M. — P. 16	M. — P. 7	M. 1 P. 11
Petrus Gren	M. — P. 46	M. — P. 10	M. — P. 4	M. — P. 32
Hieronimus	M. 3 P. 19	M. — P. 43	M. — P. 14	M. 2 P. 10

Summa M. 111 P. 8 M. 19 P. 15 M. 9 P. 13 M. 83 P. — M. 2 P. 42 M. 6 P. 29.

Schaidler dedit argentum M. 98 P. 36, also tenentur sibi M. 9 P. 27

Die supradicto misimus ad Budam per Petrum Huffnagl argentum Joanni Plaw
M. 100 P. 36

Stephano Kovach eodem die per eundem M. 321 P. 6

Dominico Italico eodem die per eundem M. 281 P. 36

Petrus	M. 1 P. 45½	K. 20½	Fl. 109 G. 6
Jacobus	M. 2 P. 37	K. 22	Fl. 167 G. 45
Albertus	M. 1 P. 19½	K. 22	Fl. 85 G. 5
Stephanus	M. 1 P. 23	K. 19½	Fl. 79 G. 63
Erasmus	M. 3 P. 42½	K. 21½	Fl. 229 G. 17 ¹⁰⁰
M. Laÿos	M. 1 P. 1½	K. 20½	Fl. 57 G. 54
N. Gisser	M. 1 P. 24	K. 21½	Fl. 88 G. 36
Andreas	M. — P. 11½	K. 22½	Fl. 14 G. 58
Albert	M. — P. 9	K. 22½	Fl. 11 G. 42
Thomas	M. 2 P. 8	K. 21	Fl. 124 G. 42
Nicolaus More	M. 1 P. 4	K. 21	Fl. 62 G. 21
Bernhardinus	M. — P. 1½	K. 22	Fl. 1 G. 63
Valentinus Schaidler	M. — P. 16½ ¹³¹	K. 19	Fl. 17 G. 48
Petrus Gren	M. — P. 10	K. 22½	Fl. 12 G. 63
Hieronimus	M. — P. 43	K. 20½	Fl. 50 G. 12
Cristophorus	M. — P. 28	K. 15½	Fl. 25 G. 44
Chehko	M. 3 P. 1	K. 17	Fl. 145 G. —
Joannes	M. — P. 34	K. 17	Fl. 34 G. —

Summa huius M. 23 P. 23 constat Fl. 1317 G. 43

Finum M. 20 P. 6 facit Fl. 1375 G. 15

Fl. 57 G. 44

¹³⁰ Fl. 229 G. 22 volna a helyes, de az összegezésben is csak 17 garással van számbavéve.

¹³¹ A tétel súlya helyesen csak 16 pizet.

Die 17. Aprilis 1482.

Jacobus	M. 9 P. 12	M. 2 P. 10	M. — P. 37	M. 6 P. 13
Thomas	M. 18 P. 10	M. 7 P. 3	M. 1 P. 25	M. 9 P. 30
Jorg dýak	M. 43 P. 22	M. — P. 36	M. 3 P. 30	M. 39 P. 4
Zabo Thomas	M. 9 P. 44	M. 3 P. —	M. — P. 40	M. 6 P. 4
Albertus	M. 22 P. 25	M. 3 P. 16	M. 1 P. 44	M. 17 P. 33
Civitas	M. 3 P. 26	M. 1 P. 42	M. — P. 14	M. 1 P. 18
M. Laýos	M. 4 P. 45	M. 1 P. 46	M. — P. 20	M. 2 P. 27
Erasmus	M. 26 P. 23	M. 5 P. 20	M. 2 P. 10	M. 18 P. 41
Andreas	M. 29 P. 30	M. 1 P. 19	M. 2 P. 23	M. 25 P. 36
Stephanus	M. 7 P. 36	M. 3 P. 16	M. — P. 31	M. 3 P. 37
Nicolaus More	M. 10 P. 3	M. 2 P. 24	M. — P. 40	M. 6 P. 35
Nicolaus Gisser	M. 34 P. 16	M. 2 P. 46	M. 2 P. 41	M. 28 P. 25
Nicolaus Pertl	M. 8 P. 9	M. 3 P. 16	M. — P. 33	M. 4 P. 8
Nicolaus Math.	M. 6 P. 30	M. 1 P. 16	M. — P. 27	M. 4 P. 35
Hieronimus	M. 12 P. 45	M. 2 P. 16	M. 1 P. 4	M. 9 P. 25
Urbar	M. 27 P. 8	M. 12 P. 46	M. 2 P. 13	M. 11 P. 45

Summa M. 275 P. 20 M. 55 P. 36 M. 23 P. — M. 196 P. 32 M. 6 P. 40 M. 16 P. 8.
 Schaidler dedit Silber M. 206 P. 24, also tenetur M. 6 P. 24.

Jacobus	M. 2 P. 11½	K. 22½	Fl. 138 G. 38
Thomas	M. 7 P. 6	K. 20½	Fl. 399 G. —
Jorg dýak	M. — P. —	K. —	Fl. — G. —
Zabo Thomas	M. 3 P. 2	K. 21½	Fl. 179 G. 33
Albertus	M. 3 P. 19	K. 22	Fl. 205 G. 32
Civitas	M. 1 P. 43½	K. 17½	Fl. 99 G. 25 ¹³²
M. Laýos	M. 1 P. 47	K. 21½	Fl. 116 G. 55
Erasmus	M. 5 P. 25	K. 21½	Fl. 325 G. 52
Andreas	M. 1 P. 19½	K. 15	Fl. 59 G. 54
Stephanus	M. 3 P. 19½	K. 19½	Fl. 183 G. 67
Nicolaus More	M. 2 P. 43	K. 19½	Fl. 156 G. 27
Nicolaus Gisser	M. 3 P. 3	K. 20	Fl. 168 G. 31
Nicolaus Pertl	M. 3 P. —½	K. 18	Fl. 153 G. 38
Nicolaus Math.	M. 1 P. 19½	K. 21½	Fl. 82 G. 69
Hieronimus	M. 2 P. 17 ¹³³	K. 21½	Fl. 139 G. 36
Urbar	M. 13 P. 7	K. 17½	Fl. 650 G. 51
Mathok	M. — P. 23½	K. 16½	Fl. 23 G. 63 ¹³⁴
Lucas	M. — P. 23	K. 23	Fl. 30 G. 25
Cheh	M. — P. 30	K. 18	Fl. 31 G. 63

¹³² Helyesen csak Fl. 94 G. 25; ennyivel van az összegezésben is számbavéve.

¹³³ A tétel súlya helyesen M. 2 P. 17½.

¹³⁴ Az elszámolt súlynak és finomságnak Fl. 22 G. 61 érték felelne meg; valószínű, hogy kettős elírással van dolgunk: a tétel finomsága tulajdonképpen 17 karát lehetett, s ennek értéke Fl. 23 G. 36 lett volna. Az összegezésben e tétel értéke Fl. 23 G. 63-mal van számbavéve, vagyis a tévedés már az eredeti számadásban megvolt.

Summa huius	M. 57 P. 24	constat	Fl. 3140 G. 39
Finum	M. 48 P. 20	facit	Fl. 3308 G. 34
			Fl. 167 G. 67

Die 24. Aprilis 1482.

Jörgh dÿakh	M. 25 P. 47	M. 3 P. 14	M. 2 P. 8	M. 20 P. 25
Andreas	M. 20 P. 14	M. 1 P. 6	M. 1 P. 33	M. 17 P. 23
Jacobus	M. 13 P. 9	M. 4 P. 9	M. 1 P. 5	M. 7 P. 43
Urbar	M. 12 P. 10	M. 6 P. 22	M. 1 P. 1	M. 4 P. 45
Albertus	M. 13 P. 12	M. 1 P. 44	M. 1 P. 5	M. 10 P. 11
Thomas	M. 16 P. 9	M. 6 P. 7	M. 1 P. 17	M. 8 P. 33
Erasmus	M. 19 P. 7	M. 3 P. 40	M. 1 P. 29	M. 13 P. 30
Nicolaus Gisser	M. 31 P. —	M. 3 P. 13	M. 2 P. 28	M. 25 P. 7
Nicolaus Pertl	M. 1 P. 43	M. 1 P. 15	M. — P. 8	M. — P. 20
Nicolaus Math	M. 6 P. 3	M. 1 P. 10	M. — P. 24	M. 4 P. 17
Nicolaus More	M. 5 P. 21	M. 2 P. 21	M. — P. 22	M. 2 P. 26
Stephanus	M. 10 P. 11	M. 4 P. 20	M. — P. 41	M. 4 P. 46
Zabo Thomas	M. 13 P. 3	M. 4 P. 12	M. 1 P. —	M. 6 P. 39
Hieronimus	M. 8 P. 31	M. 2 P. 22	M. — P. 35	M. 5 P. 22
Michael Layos	M. 8 P. 4	M. 2 P. 3	M. — P. 32	M. 3 P. 17
Civitas	M. 7 P. 30	M. 4 P. 19	M. — P. 31	M. 2 P. 28
M. Prenner	M. — P. 16	M. — P. 5	M. — P. 1	M. — P. 10
Albert	M. — P. 37	M. — P. 7	M. — P. 23 ¹³⁵	M. 3 P. 33 ¹³⁶
Affel	M. 5 P. 36	M. 1 P. 28	M. — P. 23	M. 3 P. 33
Joannes	M. 1 P. 1	M. — P. 22	M. — P. 4	M. — P. 23
Hilari	M. — P. 23	M. — P. 4	M. — P. 2	M. — P. 17

Summa M. 219 P. 31 M. 57 P. 7 M. 18 P. 16 M. 144 P. 8 M. 5 P. 3 M. 13 P. 13.
 Schaidler dedit Silber M. 157 P. 26, also tenetur M. — P. 46
 Dem Voglwaider hab wie (!)¹³⁷ bezalt an den 2000 f. Silber M. 101 P. 24.
 das hat emphanen Thomas Gewbewl.

Jorg dÿak	M. 3 P. 14	K. 21	Fl. 189 G. 19
Andreas	M. 1 P. 5	K. 20½	Fl. 61 G. 60
Jacobus	M. 4 P. 8	K. 21	Fl. 239 G. 42
Urbar	M. 6 P. 26	K. 17½	Fl. 323 G. 58
Albertus	M. 2 P. 29	K. 20	Fl. 144 G. 16 ¹³⁸

¹³⁵ A másoló e rovatot elírta, elnézván a következő tétel számadatával; a beszo-
 gáltatott finomítatlan ezüst súlya szerint a választó-díj (márkánként 4 pizet) helye-
 sen 3 pizetett tett csak ki.

¹³⁶ Elírás mint a 135 alatti jegyzetben. — A visszamaradt finomított ezüst
 súlya (a 7 pizet arany és a 3 pizet választó-díj levonásával a finomítatlan ezüst
 súlyából fennmaradó mennyiség) helyesen 27 pizetnek veendő.

¹³⁷ A másoló elírása lesz „wir“ helyett.

¹³⁸ Fl. 143 G. 16 volna a helyes, de az összegezésben is Fl. 144 G. 16-tal van
 számbavéve.

Thomas	M. 6 P. 9	K. 20½	Fl. 346 G. 36
Erasmus	M. 3 P. 41	K. 22	Fl. 233 G. 13 ¹³⁹
Nicolaus Gisser	M. 3 P. 13½	K. 20½	Fl. 188 G. 30 ¹⁴⁰
Nicolaus Pertel	M. 1 P. 15	K. 13½	Fl. 50 G. 14
Nicolaus Math.	M. 1 P. 11	K. 22½	Fl. 76 G. 2
Nicolaus More	M. 2 P. 22	K. 19½	Fl. 132 G. 54
Stephanus	M. 4 P. 23	K. 19	Fl. 237 G. 28
Zabo Thomas	M. 2 P. 26	K. 21½	Fl. 174 G. 39 ¹⁴¹
Hieronimus	M. 2 P. 20	K. 17½	Fl. 119 G. 45
M. Laÿos	M. 4 P. 4	K. 16	Fl. 185 G. 8
Zabo Thomas	M. 1 P. 15	K. 23½	Fl. 84 G. 70
M. Prenner	M. — P. 5½	K. 22	Fl. 6 G. 66
Albert	M. — P. 7	K. 21½	Fl. 8 G. 43
Asel (!)	M. 1 P. 29	K. 21½	Fl. 94 G. 46
Joannes	M. — P. 22	K. 19½	Fl. 24 G. 54
Thomas	M. — P. 5½	K. 14	Fl. 4 G. 39 ¹⁴²
Gabriel	M. — P. 9	K. 16½	Fl. 8 G. 55
N. Dÿakh	M. — P. 4½	K. 20	Fl. 5 G. 11
Chéh	M. 1 P. 13	K. 17	Fl. 61 G. —
Hilari	M. — P. 5½	K. 17½	Fl. 5 G. 48
Christ. Huffnagl	M. — P. 11	K. 22½	Fl. 14 G. 12
Christoff Goltt	M. — P. 7	K. 16½	Fl. 6 G. 58
Joannes	M. — P. 17½	K. 19	Fl. 19 G. 22
Michel Kol	M. — P. 4	K. 13½	Fl. 3 G. 13
Summa huius	M. 54 P. 47 ¹⁴³	constat	Fl. 3050 G. 67 ¹⁴⁴
Finum	M. 47 P. 15	facit	Fl. 3233 G. 1 Fl. 182 G. 6

Die prima Maii 1482.

Jorg dÿakh	M. 16 P. 45	M. 2 P. 7	M. 1 P. 20	M. 13 P. 18
Civitas	M. 7 P. 46	M. 2 P. 27	M. — P. 32	M. 4 P. 45
Jacobus	M. 11 P. 7	M. 3 P. 45	M. — P. 45	M. 6 P. 13
Andreas	M. 21 P. 39	M. 1 P. 12	M. 1 P. 39	M. 18 P. 36
Thomas	M. 15 P. 32	M. 5 P. 24	M. 1 P. 15	M. 8 P. 41
Albertus	M. 8 P. —	M. 1 P. 15	M. — P. 32	M. 6 P. 3
Erasmus	M. 22 P. 3	M. 6 P. 21	M. 1 P. 40	M. 13 P. 38

¹³⁹ Fl. 233 G. 12 volna a helyes.

¹⁴⁰ A tétel értéke nem felel meg az elszámolt súlynak és finomságnak. A legközelebb az elszámolt súlynak 21 karátos finomsággal számított értékéhez esik, amely fl. 188 g. 48-at tesz ki; 21 karátos finomsággal vettük e tételt számba.

¹⁴¹ Fl. 174 G. 19 volna a helyes.

¹⁴² Fl. 4 G. 38 volna a helyes.

¹⁴³ Helyesen: M. 55 P. 38.

¹⁴⁴ Helyesen: Fl. 3050 G. 65.

Urbar	M. 12 P. 41	M. 5 P. 10	M. 1 P. 3	M. 6 P. 28
M. Laÿos	M. 9 P. 29	M. 2 P. 45	M. — P. 38	M. 5 P. 42
Nicolaus Math.	M. 3 P. —	M. — P. 45	M. — P. 12	M. 1 P. 39
Gisser	M. 55 P. 36	M. 3 P. 21	M. 2 P. 47	M. 29 P. 16
More	M. 8 P. —	M. 4 P. 5	M. — P. 32	M. 3 P. 11
Idem	M. 3 P. 20	M. 1 P. 7	M. — P. 14	M. 1 P. 47
Thomas Zabo	M. 10 P. 7	M. 4 P. 44	M. — P. 41	M. 4 P. 18
Hieronimus	M. 10 P. 6	M. 2 P. 43	M. — P. 41	M. 6 P. 18
Stephanus	M. 9 P. 12	M. 4 P. 27	M. — P. 37	M. 3 P. 44
Gabriel	M. 1 P. 16	M. — P. 11	M. — P. 5	M. 1 P. —
Valentinus				
Schaidler	M. 1 P. 59	M. — P. 13	M. — P. 7	M. 1 P. 19
Pertel	M. 3 P. 31	M. 1 P. 18	M. — P. 15	M. 1 P. 46

Summa M. 212 P. 25 M. 55 P. 6 M. 17 P. 35 M. 139 P. 32 M. 4 P. 43 M. 12 P. 40.
 Schaidler dedit M. 152 P. 36, also tenetur M. — P. 40.

Jörg dÿak	M. 2 P. 7	K. 20½	Fl. 120 G. 12
Civitas	M. 7 P. 1	K. 17½	Fl. 347 G. 38
Jacobus	M. 3 P. 46½	K. 22	Fl. 240 G. 7
Andreas	M. 1 P. 15	K. 18	Fl. 66 G. 67
Thomas	M. 5 P. 28	K. 22	Fl. 337 G. 56
Albertus	M. 1 P. 13½	K. 22	Fl. 77 G. 36
Erasmus	M. 6 P. 24	K. 21	Fl. 373 G. 54
Urbar	M. 5 P. 11	K. 21½	Fl. 308 G. 37
M. Laÿos	M. 3 P. 2	K. 21	Fl. 174 G. 64
Nicolaus Math.	M. 1 P. —	K. 19½	Fl. 54 G. —
Nicolaus Gisser	M. 3 P. 23½	K. 20½	Fl. 195 G. 30
Nicolaus More	M. 4 P. 1	K. 16	Fl. 182 G. 20
Idem	M. 1 P. 7	K. 23½	Fl. 74 G. 13
Zabo Thomas	M. 4 P. 45	K. 18	Fl. 251 G. 58
Hieronimus	M. 3 P. 34	K. 21	Fl. 213 G. 6
Stephanus	M. 4 P. 27	K. 18	Fl. 232 G. 49
Gabriel	M. — P. 11	K. 21½	Fl. 13 G. 37
Valentinus Schaidler	M. — P. 13½	K. 20½	Fl. 15 G. 54
Nicolaus Pertel	M. 1 P. 19	K. 23½	Fl. 90 G. 27
Asel	M. — P. 9	K. 13½	Fl. 7 G. 12
Pomahaÿ bo ¹⁴⁵	M. 1 P. 22	K. 20	Fl. 80 G. 15
Chehko	M. 1 P. 4	K. 16½	Fl. 50 G. 46
Erasmus	M. — P. 33	K. 23	Fl. 43 G. 39
Nicolaus More	M. 1 P. 2½	K. 23	Fl. 66 G. 45
Albertus	M. 1 P. 35	K. 23	Fl. 109 G. 37
Hieronimus	M. 1 P. 14½	K. 23	Fl. 82 G. 33

¹⁴⁵ Értisd: „pomahaj boh“ = segíts Isten, tót ragadvány név.

Summa	M. 65 P. 39 ¹⁴⁶	constat	Fl. 3644 G. 28 ¹⁴⁷
Finum	M. 54 P. 46 ¹⁴⁸	facit	Fl. 3755 G. 35 ¹⁴⁸
			Fl. 111 G. 7

Die 8. Maii 1482.

Jacobus	M. 10 P. 19	M. 3 P. 42	M. — P. 42	M. 5 P. 31
Jörg dÿak	M. 6 P. 34	M. — P. 36	M. — P. 27	M. 5 P. 19
Idem	M. 23 P. 8	M. 2 P. 13	M. 1 P. 45	M. 18 P. 46
Civitas	M. 8 P. 10	M. 2 P. 37	M. — P. 33	M. 4 P. 36
Albertus	M. 24 P. 12	M. 2 P. 12	M. 2 P. 1	M. 19 P. 47
Idem	M. 6 P. 18	M. 1 P. 34	M. — P. 26	M. 4 P. 6
Andreas	M. 8 P. 41	M. 1 P. 3	M. — P. 35	M. 7 P. 3
M. Laies (!)	M. 3 P. 34	M. 1 P. 20	M. — P. 15	M. 1 P. 47
Erasmus	M. 15 P. 15	M. 4 P. 34	M. 1 P. 13	M. 9 P. 16
Idem	M. 3 P. 2	M. P. 33	M. — P. 12	M. 2 P. 5
Thomas	M. 13 P. 41	M. 5 P. 33	M. 1 P. 7	M. 7 P. 1
Petrus	M. 25 P. 6	M. 2 P. 7	M. 2 P. 5	M. 20 P. 42
More	M. 2 P. 27	M. 1 P. 2	M. — P. 10	M. 1 P. 15
Idem	M. 3 P. 7	M. 1 P. 2	M. — P. 13	M. 1 P. 40
Gisser	M. 37 P. 18	M. 2 P. 31	M. 3 P. 6	M. 31 P. 29
Stephanus	M. 8 P. 39	M. 6 P. 9	M. — P. 35	M. 1 P. 43
Hieronimus	M. 3 P. 27	M. 1 P. 21	M. — P. 14	M. 1 P. 40
Idem	M. 3 P. 25	M. 1 P. 14	M. — P. 14	M. 1 P. 45
Marton	M. 1 P. 5	M. — P. 6	M. — P. 4	M. — P. 43
Behem	M. 1 P. 46	M. — P. 15	M. — P. 8	M. 1 P. 23
Zabo	M. 10 P. 12	M. 5 P. 15	M. — P. 41	M. 4 P. 4
Mathak	M. 3 P. 15	M. — P. 31	M. — P. 13	M. 2 P. 19
Asel	M. — P. 25	M. — P. 8	M. — P. 2	M. — P. 15

Summa M. 225 P. 47 M. 49 P. 30 M. 18 P. 40 M. 157 P. 25 M. 5 P. 24 M. 13 P. 16.
 Schaider dedit Silber M. 166 P. 15, also tenetur M. 4 P. 26
 Herr Layesh hat Silber auf des Khünig arbar¹⁴⁹ M. 20 P. 4.
 Solvimus per Huefnagl f. 100, die †^{149a} hat er geben Herdewdj Thomas.

Jacobus	M. 3 P. 45	K. 22	Fl. 283 G. 15
Jorg dÿak	M. 1 P. 24	K. 15½	Fl. 65 G. 63
Idem	M. 2 P. 14½	K. 17½	Fl. 113 G. 68
Civitas	M. 2 P. 37½	K. 22	Fl. 168 G. 18
Albertus	M. 2 P. 13	K. 21½	Fl. 133 G. 70

¹⁴⁶ A részletezett tételek súlyrovatának összege helyesen M. 68 P. 17.

¹⁴⁷ A részletezett tételek értékrovatának összege helyesen Fl. 3810 G. 28.

¹⁴⁸ Nyilvánvalóan téves a „fínom” arany elszámolása is az összegezésben.

¹⁴⁹ Nyilván „urbar” = a bányaurbura értendő alatta.

^{149a} E jel feloldását nem tudjuk megadni.

Andreas	M. 1 P. 4	K. 17	Fl. 52 G. —
M. Laÿes	M. 1 P. 19½	K. 21½	Fl. 82 G. 69
Erasmus	M. 4 P. 45	K. 21 ¹⁵⁰	Fl. 271 G. 66 ¹⁵¹
Thomas	M. 5 P. 32½	K. 20	Fl. 312 G. 17
Petrus	M. 2 P. 37	K. 18½	Fl. 144 G. 6
Nicolaus More	M. 1 P. 3½	K. 22	Fl. 64 G. 65
Nicolaus Gisser	M. 2 P. 31	K. 20	Fl. 145 G. 37
Stephanus	M. 6 P. 9	K. 14	Fl. 245 G. 31
Hieronimus	M. 1 P. 20½	K. 20	Fl. 78 G. 35
Marton	M. — P. 6½	K. 20½	Fl. 7 G. 32
Jörg Behem	M. 1 P. 39½	K. 17	Fl. 87 G. 36
Zabo Thomas	M. 5 P. 16	K. 17	Fl. 256 G. —
Mathok	M. — P. 44	K. 20½	Fl. 51 G. 24
Hanns	M. — P. 4	K. 22	Fl. 5 G. 3
Asel	M. — P. 8½	K. 21½	Fl. 10 G. 32
Summa	M. 48 P. 12 ¹⁵²	constat	Fl. 2535 G. 39
Finum	M. 39 P. 7	facit	Fl. 2674 G. 69
			Fl. 193 G. 30

Guldenmüntzer tenetur M — P. 3.

Die 26. Septembris 1508. Separatio.

Dominus reverendissimus ¹⁵³	M. 12 P. —	M. 7 P. 4	M. 1 P. —	M. 3 P. 44
Idem	M. 11 P. 27	M. 6 P. 24	M. — P. 46	M. 4 P. 5
Dominus Thurzo	M. 12 P. 19	M. 5 P. 9	M. 1 P. 2	M. 6 P. 8
Idem	M. 8 P. 2	M. 8 P. 23	M. — P. 32	M. 3 P. 43
Ambrosius Nagh	M. 2 P. 43	M. — P. 45	M. — P. 12	M. 1 P. 34
Mihal Thoth	M. 5 P. 40	M. 1 P. 45	M. — P. 23	M. 3 P. 20
Blasius Prenner	M. 4 P. 24	M. — P. 34	M. — P. 18	M. 3 P. 20
Stephan Thor (!)	M. 1 P. —	M. — P. 7	M. — P. 4	M. — P. 37
Clemens	M. — P. 42	M. — P. 12	M. — P. 4	M. — P. 26
[Luca]s Thar	M. — P. 30	M. — P. 10	M. — P. 8	M. — P. 17
Stephan Agatha	M. 2 P. 20	M. — P. 34	M. — P. 10	M. 1 P. 24
Stephan Parvus	M. 2 P. 12	M. — P. 5	M. — P. 9	M. 1 P. 46
Summa	M. 64 P. 19	M. 27 P. 12	M. 5 P. 19	M. 31 P. 36
Pretium separationis			M. 1 P. 8	M. 4 P. 11
Separator dedit	M. 35 P. 43 et sic tenetur P. 4.			

¹⁵⁰ A tétel finomsága helyesen csak 20 karat.

¹⁵¹ 20 karátos finomság mellett helyesen Fl. 271 G. 40 volna a tétel helyes értéke.

¹⁵² Helyesen M. 48 P. 22½.

¹⁵³ Alighanem Szathmáry György, aki a Thurzókkal társulva, vállalta Nagybányán bizonyos bányák művelését.

Anno et die eisdem impositio auri ad cementum.

Dominus reverendissimus			
habuit	M. 7 P. 2	K. 21	Fl. 404 G. 64
Idem	M. 6 P. 24	K. 21	Fl. 373 G. 54
Idem globum	M. 3 P. 44	K. 18	Fl. 199 G. 54
Dominus Thurzo ex			
Genswaid ¹⁵⁴	M. 5 P. 9	K. 20½	Fl. 290 G. 36
Idem	M. 3 P. 23	K. 19½	Fl. 187 G. 63
Globus eiusdem	M. 2 P. 25	K. 19½	Fl. 136 G. 9
Ambrosius Nagh	M. — P. 44	K. 19½	Fl. 49 G. 36
Michael Thoth	M. 1 P. 45½	K. 19½	Fl. 105 G. 13
Blasius Brenner	M. 1 P. 25	K. 18	Fl. 77 G. 40
Idem	M. — P. 20	K. 18½	Fl. 21 G. 48
Idem	M. — P. 11	K. 15½	Fl. 10 G. 4
Stephan Tar	M. — P. 7	K. 21½	Fl. 8 G. 43
Idem	M. — P. 30	K. 20	Fl. 34 G. 27
Idem	M. — P. 9	K. 12½ ¹⁵⁵	Fl. 11 G. 4
Clemens parvus	M. — P. 12	K. 21	Fl. 14 G. 27
Lucas Thar	M. — P. 10	K. 18½	Fl. 10 G. 60
Stephanus Agatha	M. — P. 34	K. 20	Fl. 38 G. 69
Idem	M. — P. 23	K. 18	Fl. 24 G. 31
Idem	M. — P. 33	K. 14½	Fl. 28 G. 17
Matheus parvus	M. 1 P. 8	K. 13½	Fl. 44 G. 45
Stephanus Kÿs	M. P. 5½	K. 21½	Fl. 7 G. 05
Frawen Saÿffen	M. P. 44	K. 21½	Fl. 54 G. 6
Michael Kÿs	M. P. 13	K. 21½	Fl. 15 G. 70
Summa album aurum	M. 39 P. 21	constat	Fl. 2149 G. 33
Finum aurum	M. 32 P. 41	facit	Fl. 2245 G. 2
		Lucrum	Fl. 95 G. 41
		Residium	Fl. 27 G. —

3. sz.

A körmöcbányai kamara aranybevételei kimutatása az 1528 július 13-tól 1541 július 25-ig terjedő időszokról (Dobraviczky János alkamaragróf idejéből).

Eredeti, felülbizsgálatra felterjesztett példány: Bécs, Staatsarchiv, Ungarn, Specialia. Fasc. 348, Königin Maria, X. No. 405, fol. 47—88.

A kimutatás rovatainak ismertetése:

Az 1528—1541 évi aranybevételei elszámolás a körmöcbányai kamara aranybevételeit annak eredete szerint négy főcím alatt számolja el évenként.

¹⁵⁴ Az egyik nagybányai bányamű; v. ö. fentebb 69. l.

¹⁵⁵ E tétel finomsága helyesen 21½ karát.

Az első főcím „Goldkunsthandel” megjelöléssel a kamara saját üzemében tartott bányavállalata, az ú. n. „Goldkunsthandel” által termelt arany az elszámolása.

A második főcím „Camergewin” cím alatt az aranybeváltásért a kamara haszna fejében a Fuggerek birta cementező-mű által pénzzé verett aranyból levont összegeket számolja el.

A harmadik főcím (Einkauft und eingelöst Gold) alatt, mint ez az 1541—1548 évi végelszámolások aranybevételei főcímével való egybevetés alapján megállapítható, a kamara körmöci ezüstfinomító művei által az aranytartalmú ezüsből kiválasztott arany elszámolását találjuk.

Végül a *negyedik főcím* (Gold so vom Kretz kommen) a kamarai ezüstfinomító művek vakarékjából (az olvasztásnál, illetőleg égetésnél használt tégelyek falára lerakódott anyag) kiválasztott aranyat tartalmazza.

Mind a négy főcím az egyes beváltási időszakok szerint tagolódik, egyébként pedig rovatbeosztásuk a következő:

Az első főcímnél:

1. Annak megjelölése, hogy az elszámolt finomítatlan arany olvasztás vagy égetés útján állítottatott-e elő; előbbi megjelölése „geschaiden Gold”, utóbbié „geprennt Gold”.

2. Az egyes tételek súlya márkában és pizetben.

3. Az egyes tételek finomsága karátban.

4. Az egyes tételek értéke arany forintban és számítási dénárban. Utóbbit ugyan az egyes főcímeik összegezése állandóan kifejezetten „In Münz” gyanánt jelöli, vagyis váltópénz értékében számítottnak mondja. Az egyes tételek átszámítása azonban azt mutatja, hogy a dénárokból kifejezett összegek relációja a 100 d. = 72 átszámítási garas = 1 arany forint relációjának felel meg. Az érték meghatározása az általános aranybeváltási árfolyamon történt.

A második főcímnél:

1. „Vom Feingold” megjelöléssel a pénzzé vert „finom” (értsd 23 karát 9 grén finomságú) arany mennyisége.

2. „Silber” megjelöléssel a cementező-mű által a kamarának beszolgáltatott ezüst mennyisége.

3. A kamara haszna váltsága fejében a cementező-mű által beszolgáltatott aranyból vert forintösszezből a kamarában visszatartott összeg. E váltság az 1. rovatban jelzett „finom” arany minden márkája után 3 aranyforintban volt számítva. Ez összezből azonban levonásba vették a 2. rovatban elszámolt ezüst ellenértékét, még pedig márkánként $5\frac{1}{2}$ aranyforintos árfolyamon. — E második főcím igen szűkszavú adatainak a megértéséhez a kulcsot az 1541—48 évi végelszámolások részletesebb szövege és a három rovat számtételeinek egymással való egybevetése adja meg. Az 1. rovatban megadott arany-mennyiség összegének háromszoros szorzatából levonva a második rovatban elszámolt ezüst súlyösszegének öt és félszeresét, a különbözetet a 3. rovat összegét adja.

A harmadik főcímnél:

1. A beszolgáltató neve.

2—4. rovat megegyezik az első főcím megfelelő rovataival.

A negyedik főcímnél:

1. A kamarai finomító-mű megjelölése, amelynek vakarékjából az elszámolt aranyat kiolvasztották.

2—4. rovat megegyezik az első főcím megfelelő rovataival.

A számadás négy főcíme évről-évre külön van összegezve; évenkénti vagy együttes végösszegezése a számadásnak nincsen. Az első, harmadik és negyedik főcím összegezése csak a 4., a második főcímé csak a 3. rovat összegét adja külön összegezve az aranyforintban és külön a számítási dénárban kifejezett összegeket, utóbbit „in Münz” megjelöléssel.

Az alábbiakban helyszűke folytán csak a kimutatás főcímfejét és az aranytermelés nagyságának megállapításánál számbajövő második főcímet közöljük teljes szövegében:

Hernach wievill Gulden in Goldt von allem dem geprennten und geschaiden Goldt, so seidt Hannsen Dobrawiczký leczte Rechnung de adi 13. Juni anno 28-ten bis adi 25. Luio 1541-ten von ir khn. Majestät Goldkunsthndl und Chamergewinn auch sunst ainkhauft, vom Khreczgoldt in ir khn. Majestät Chamer Crembnicz gefallen. Nemblich:

1528.

Camergerin.

Adi 17 Luio von	M. 77 p. — Silber	M. 15 : 14 f. 146 d. —
Adi 18 Augusto	M. 84 p. — M. 22 : 3 f. 130 d. 66
Adi primo Septembris	M. 55 p. — M. 10 : 16 f. 108 d. 17
Adi 13 October	M. 87 p. — M. 12 : 40 f. 190 d. 42
Adi 16 Novembris	M. 78 p. — M. 14 : 6½ f. 156 d. 37
Adi 20 Decembris	M. 73 p. — M. 13 : 45½ f. 142 d. 20
Adi ultimo ditto	M. 54 p. — M. 10 : 37½ f. 102 d. 76

Summa alles Golt, so von adi 13 Juni bis adi ultimo Decembris anno 28-ten von irer khn. Majestät Chamergewinn gefallen, tut in Golt f. 974 d. --
und in Münz tut f. 2 d. 58

1529.

Camergerin.

Adi 7 Februarii von Feingolt	M. 41 p. — Silber	M. 4 p. 22 f. 98 d. 48
Adi 19 Marcii	M. 46 p. — M. 6 p. 13½ f. 103 d. 44
Adi 11 Aprillis	M. 72 p. — M. 11 p. 19½ f. 153 d. 31½
Adi 27 ditto	M. 38 p. — M. 5 p. 41 f. 60 d. 45
Adi 19. Maio	M. 90 p. — M. 16 p. 3 f. 181 d. 66
Adi 21. Juni	M. 62 p. — M. 11 p. 15½ f. 123 d. 78
Adi 3 Augusto	M. 86 p. — M. 15 p. —½ f. 175 d. 50
Adi 27 ditto	M. 64 p. — M. 10 p. 13 f. 135 d. 51
Adi 13. September	M. 73 p. — M. 13 p. 28½ f. 144 d. 22
Adi 11. October	M. 47 p. 30 M. 8 p. 3 f. 96 d. 75
Adi 9. November	M. 58 p. — M. 9 p. 12½ f. 123 d. 12
Adi 8. December	M. 68 p. — M. 10 p. 5½ f. 148 d. 37

Summa alles Golt, so von adi 7 Februarii bis adi 8 Decembris anno 29-ten von
 ir khn. Majestät Chamergwin gefallen, tut in Golt f. 1539 d. —
 und in Muncz tut f. 5 d. 59½

1530.

Camergemin.

Adi 11 Jenner von	M. 79 p. — Silber	M. 15 p. 29 f. 151 d. 15
Adi 20 Februarii	M. 42 p. — M. 3 p. 45 f. 104 d. 34
Adi 21 Marcii	M. 56 p. — M. 9 p. 2½ f. 118 d. —
Adi 5 Aprill	M. 48 p. — M. 10 p. — f. 89 d. —
Adi 21 Ditto	M. 75 p. — M. 15 p. 37½ f. 138 d. 29
Adi 4 Juni	M. 40 p. — M. 7 p. 17 f. 79 d. 55
Adi 11 Ditto	M. 78 p. — M. 14 p. 27 f. 153 d. 91
Adi 30 Luio	M. 54 p. — M. 10 p. 13 f. 105 d. 51
Adi 22 Augusto	M. 59 p. — M. 10 p. 2½ f. 121 d. 72
Adi 16 September	M. 61 p. — M. 10 p. 16 f. 126 d. —
Adi 3 October	M. 65 p. — M. 13 p. 42 f. 118 d. 69
Adi 16 November	M. 59 p. — M. 9 p. 30 f. 124 d. 7
Adi 29 ditto	M. 38 p. — M. 6 p. 19 f. 78 d. 82
Adi 31 December	M. 98 p. — M. 16 p. 24 f. 203 d. 25

Summa alles Golt, so von adi 11 Jener bis adi ultimo Decembris anno 30-ten
 von irer Majestät etc. Chamergwin gefallen, tut in Golt f. 1707 d. —
 und in Münz tut f. 5 d. 30

1531.

Camergemin etc.

Adi 6 Marcii von			
Feingoldt	M. 56 p. — Silber	M. 11 p. 27 f. 105 d. —
Adi 3 Aprillis	M. 45 p. — M. 14 p. 28 f. 54 d. 79
Adi 20 ditto	M. 61 p. — M. 12 p. 44½ f. 111 d. 90
Adi 24 Maio	M. 61 p. 24 M. 15 p. 2½ f. 127 d. 72
Adi 10 Juni	M. 88 p. — M. 15 p. 28 f. 178 d. 24
Adi 4 Luio	M. 46 p. — M. 7 p. 45½ f. 94 d. 29
Adi 5 Augusto	M. 51 p. — M. 11 p. 28 f. 89 d. 29
Adi 29 ditto	M. 71 p. — M. 14 p. 38½ f. 131 d. 59
Adi 2 October	M. 76 p. — M. 15 p. 5 f. 144 d. 93
Adi 7. November	M. 80 p. — M. 16 p. 40 f. 147 d. 42
Adi 5. December	M. 41 p. — M. 8 p. 16 f. 76 d. 94
Adi 28 Ditto	M. 68 p. — M. 15 p. 2 f. 121 d. 27

Summa alles Goldt, so dies 31-ten Jars von irer khn. Majestät etc. Chamergwin
 gefallen ist, tut in Goldt f. 1377 d. —
 und in Münz tut f. 6 d. 38

1532.

Camergerin.

Adi 31 Jenner	M. 18 p. — Silber	M. — p. — f. 54 d. —
Adi 12 Marcii von	M. 68 p. — M. 20 p. 12½ f. 92 d. 63
Adi 3 Aprillis	M. 68 p. — M. 10 p. 26½ f. 145 d. 91½
Adi 7 Maio	M. 63 p. — M. 10 p. 45 f. 128 d. 85
Adi 29 ditto	M. 48 p. — M. 9 p. 25 f. 91 d. 64
Adi 4 Luio	M. 63 p. — M. 10 p. 40 f. 129 d. 49
Adi 6 Augusto	M. 56 p. — M. 12 p. 33 f. 98 d. 22
Adi 28 Ditto	M. 51 p. — M. 9 p. 15½ f. 101 d. 72
Adi 24 September	M. 73 p. — M. 15 p. 2 f. 136 d. 20
Adi 24 October	M. 60 p. — M. 15 p. 40 f. 92 d. 92
Adi 12 December	M. 71 p. — M. 14 p. 25 f. 133 d. 14
Adi 29 ditto	M. 61 p. — M. 20 p. 8½ f. 72 d. 3

Summa alles Golt, so des 32-ten Jars von irer khn. Majestät etc. Chamergwin
 gefallen ist, tut
 in Goldt f. 1271 d. —
 und in Münz tut f. 5 d. 75½

1533.

Camergerin etc.

Adi 4 Marcii (!) vom Feingoldt	M. 44 p. — Silber	M. 9 p. 35 f. 78 d. 49
Adi 4 Februarii	M. 31 p. — M. 6 p. 16½ f. 56 d. 81
Adi 2 Aprill	M. 47 p. — M. 10 p. 7 f. 85 d. 20
		Summa tut Golt	f. 221 d. —
		Summa tut Münz	f. 1 d. 50 ¹⁵⁶
Adi 15 April	M. 71 p. — M. 15 p. 40 f. 125 d. 92
Adi 20 Maio	M. 40 p. — M. 8 p. 16 f. 71 d. 17
Adi 5 Juni	M. 62 p. — M. 13 p. 24 f. 111 d. 75
Adi 6 Luio	M. 55 p. — M. 11 p. 27 f. 101 d. 41
Adi 5 Augusto	M. 55 p. — M. 14 p. 21½ f. 85 d. 54
Adi 2 September	M. 57 p. — M. 10 p. 41 f. 111 d. 31
Adi 30 Ditto	M. 56 p. — M. 14 p. 15½ f. 89 d. 23
Adi 28 Oktober	M. 45 p. — M. 11 p. —½ f. 74 d. 44
Adi 2 December	M. 67 p. — M. 17 p. 8 f. 106 d. 59
Adi 30 Ditto	M. 55 p. — M. 14 p. 40 f. 83 d. 42
		Summa tut Golt	f. 956 d. —
		Summa tut Münz	f. 4 d. 78 ¹⁵⁷

Summa alles Golt, so diss 33-ten Jars von irer khn. Majestät Chamergwin
 gefallen, tut zusammen
 in Golt f. 1177 d. —
 und in Münz tut f. 6 d. 28

¹⁵⁶ Lapösszegezés.

¹⁵⁷ Lapösszegezés.

1534.

Camergerin.

Adi 9. Februarii vom

Feingoldt	M. 32 p. —	M. 4 p. 46½	f. 69 d. 72
Adi 23 Marcii von	M. 51 p. —	M. 11 p. 19	f. 90 d. 33
Adi 19 Aprillis	M. 69 p. —	M. 15 p. 34½	f. 121 d. 15
Adi 21 Maio	M. 51 p. —	M. 13 p. 25½	f. 78 d. 58
Adi 5 Juni von	M. 64 p. —	M. 15 p. 33½	f. 105 d. 67
Adi 10 Luio von	M. 59 p. —	M. 15 p. 30½	f. 91 d. —
Adi 14 Augusto von	M. 57 p. —	M. 13 p. 36½	f. 95 d. 32
Adi 4 September	M. 59 p. —	M. 14 p. 7	f. 99 d. 20
Adi 2 October	M. 54 p. —	M. 13 p. 7½	f. 89 d. 64
Adi 31 ditto	M. 48 p. 44	M. 11 p. —	f. 82 d. 64
Adi 2 December	M. 62 p. —	M. 13 p. 8	f. 113 d. 59
Adi 29 ditto	M. 83 p. —	M. 18 p. 43½	f. 145 d. 2

Summa alles Golt, so diss 34-ten Jars von irer khn. Majestät etc. Chamber-
 gwinn ist gefallen, tut
 in Golt f. 1177 d. —
 und in Münz tut f. 4 d. 86

1535.

Camer-Gerin.

Adi 9. Februari von

von feinem Goldt	M. 35 p. —	Silber	M. 5 p. 19	f. 75 d. 33
Adi 16 Marci von	M. 41 p. —	M. 9 p. 38½	f. 69 d. 9
Adi primo Aprill	M. 50 p. —	M. 13 p. 32½	f. 74 d. 78
Adi 8 Maio	M. 48 p. —	M. 12 p. 9	f. 76 d. 97
Adi 28 ditto	M. 72 p. —	M. 19 p. 28	f. 108 d. 30
Adi 2 Luio	M. 58 p. —	M. 10 p. 30½	f. 115 d. —
Adi 6 Augusto	M. 54 p. —	M. 9 p. 28½	f. 109 d. 12
Adi 5 September	M. 59 p. —	M. 13 p. 24½	f. 102 d. 70
Adi 8 October	M. 90 p. —	M. 21 p. 31	f. 150 d. 95
Adi 9 November	M. 71 p. —	M. 13 p. 10½	f. 140 d. 25
Adi 7 December	M. 82 p. —	M. 14 p. 30	f. 165 d. 57
Adi 28 ditto	M. 76 p. —	M. 12 p. 32	f. 158 d. 34

Summa alles Golt, so diss 35-ten jars von irer khn. Majestät etc. Chamber-
 gwinn ist gefallen, tut
 in Goldt f. 1341 d. —
 und in Münz tut f. 5 d. 40

1536.

Camer-Gerin.

Adi 28 Februari von

Feingoldt	M. 51	Silber	M. 7 p. 44	f. 109 d. 46
Adi 28 Marcii	M. 87 p. —	M. 16 p. 28½	f. 169 d. 7
Adi 20 Aprill	M. 61 p. —	M. 12 p. 34	f. 113 d. 11

Adi 26 Maio	M. 68 p. —	M. 14 p. 57½	f. 122 d. 71
Adi 16 Juni	M. 67 p. —	M. 14 p. 31	f. 120 d. 45
Adi 21 Luio	M. 51 p. —	M. 10 p. 38	f. 93 d. 15
Adi 18 Augusto	M. 77 p. —	M. 16 p. 29½	f. 139 d. 62
Adi 12 September	M. 64 p. —	M. 13 p. 31	f. 116 d. 95
Adi 10 October	M. 41 p. —	M. 8 p. 17	f. 77 d. 6
Adi 24 November	M. 91 p. —	M. 17 p. 1	f. 179 d. 59
Adi 12 December	M. 42 p. —	M. 7 p. 25	f. 84 d. 64
Adi ultimo ditto	M. 29 p. —	M. 4 p. 6	f. 64 d. 32

Summa alles Goldt, so diss 36-ten Jars von irer khn. Majestät etc. Chamer-
 gwinnt ist gefallen, tut
 in Golt f. 1385 d. —
 und in Münz tut f. 4 d. 91

1537.

Camer-Gewin etc.

Adi 18 Febrer von Feingoldt	M. 36 p. —	Silber	M. 5 p. 46	f. 75 d. 23
Adi 13 Marcii von	M. 60 p. —	M. 9 p. 9	f. 129 d. 47
Adi 4 Aprillis von	M. 54 p. —	M. 10 p. 26	f. 103 d. 62
Adi 8 Maio von	M. 66 p. —	M. 10 p. 44½	f. 137 d. 90
Adi 23 ditto	M. 59 p. —	M. 14 p. 9	f. 98 d. 77
Adi 26 Juni von	M. 61 p. —	M. 11 p. 8 ¹⁶⁸	f. 183 d. — ¹⁶⁸
Adi 24 Luio von	M. 54 p. —	M. 11 p. 3 ¹⁵⁸	f. 162 d. — ¹⁶⁸
Adi 21 Augusto	M. 55 p. —	M. 11 p. 18½ ¹⁶⁸	f. 165 d. — ¹⁶⁸
Adi 18 September	M. 47 p. —	M. 11 p. 4 ¹⁶⁸	f. 141 d. — ¹⁶⁸
Adi 23. October	M. 88 p. —	M. 21 p. 7 ¹⁶⁸	f. 264 d. — ¹⁶⁸
Adi 27 November	M. 67 p. —	M. 14 p. 9 ¹⁶⁸	f. 189 d. — ¹⁶⁸
Adi ultimo December	M. 88 p. —	M. 16 p. 6 ¹⁶⁸	f. 264 d. — ¹⁶⁸

Summa alles Goldt, so diss 37-ten Jars von irer khn. Majestät etc. Chamer-
 gwinnt ist gefallen tut
 in Golt f. 1910 d. —
 und in Münz tut f. 2 d. 99

1538.

Camer-Gewin.

Adi 16 Februari von Feingoldt	M. 47 p. —	M. 9 p. 12 ¹⁶⁸	f. 141 d. — ¹⁶⁸
Adi 5 Marci von	M. 60 p. —	M. 10 p. 29 ¹⁶⁸	f. 180 d. — ¹⁶⁸
Adi 8 Aprill von	M. 65 p. —	M. 13 p. 22 ¹⁶⁸	f. 195 d. — ¹⁶⁸
Adi 24 ditto von	M. 65 p. —	M. 14 p. 27 ¹⁵⁸	f. 195 d. — ¹⁶⁸
Adi 28 Maio von	M. 55 p. —	M. 26 p. 46 ¹⁶⁸	f. 165 d. — ¹⁶⁸
Adi 12 Juni von	M. 59 p. —	f. 177 d. — ¹⁶⁸
Adi 23 Luio von	M. 74 p. —	Silber	M. 14 p. 30	f. 141 d. 57

¹⁶⁸ E tételeknél az ezüst súlya csak utólag van a lapszélén kivette.

¹⁶⁹ E tételeknél az ezüst értéke nincs levonásba véve.

Adi 27 Augusto von	M. 81 p. —	M. 16 p. 4	f. 154 d. 55
Adi primo October	M. 74 p. —	M. 18 p. 39½	f. 118 d. 48
Adi 5 November	M. 73 p. —	M. 16 p. 13	f. 129 d. 51
Adi 10 December von	M. 80 p. —	M. 19 p. —	f. 135 d. 50
Adi 30 Ditto	M. 40 p. —	M. 9 p. 3	f. 69 d. 59

Summa alles Golt, so diss 38-ten Jars von irer khn. Majestät Chamergwinn ist
 gefallen, tut in Golt f. 1799 d. —
 und in Müncez tut f. 3 d. 20

1539.

Camer-gewin.

Adi 18 Februari von					
Feingoldt	M. 63 p. —	Silber	M. 12 p. 5	f. 122 d. 43
Adi 25 Marcii	M. 75 p. —	M. 18 p. 5½	f. 125 d. 40
Adi 9 Aprill	M. 59 p. —	M. 20 p. 29½	f. 63 d. —
Adi 13 Maio	M. 59 p. —	M. 13 p. 30	f. 102 d. 7
Adi 28 ditto	M. 69 p. —	M. 18 p. 16½	f. 106 d. 11
Adi primo Luio	M. 61 p. —	M. 14 p. 45	f. 100 d. 84
Adi 29 ditto	M. 76 p. —	M. 19 p. 24	f. 120 d. 75
Adi 2 September	M. 73 p. —	M. 15 p. 15½	f. 134 d. 73
Adi 7 October	M. 81 p. —	M. 13 p. 45½	f. 166 d. 29
Adi 3. November	M. 53 p. —	M. 18 p. 25½	f. 56 d. 69
Adi 9 December	M. 56 p. —	M. 11 p. 8½	f. 106 d. 53
Adi 28 ditto	M. 42 p. —	M. 7 p. 8½	f. 86 d. 55

Summa elles Golt, so diss 39-ten Jars von irer khn. Majestät etc. Chamer-
 gewinn ist gefallen, tut in Golt f. 1286 d. —
 und in Müncez f. 5 d. 39

1540.

Camer-gewin.

Adi 10 Februari vom					
Feingoldt	M. 41 p. —	Silber	M. 7 p. 15	f. 82 d. 79
Adi 16 Marcii	M. 50 p. —	M. 9 p. 20½	f. 98 d. 15
Adi 31 ditto von	M. 38 p. —	M. 11 p. 19½	f. 51 d. 27
Adi 4 Maio von	M. 43 p. —	M. 11 p. 11½	f. 67 d. 12
Adi 19 ditto	M. 58 p. —	M. 16 p. 9	f. 84 d. 97
Adi 29 Luio	M. 65 p. —	M. 14 p. 24	f. 115 d. 25
Adi 29 Augusto von fein	M. 84 p. —	M. 22 p. 34	f. 127 d. 11
Adi 7 September	M. 66 p. —	M. 15 p. 38½	f. 122 d. 9
Adi 5 October	M. 61 p. —	M. 12 p. 13	f. 115 d. 52
Adi 10 November	M. 73 p. —	M. 12 p. 19	f. 150 d. —
Adi 14 Dccember	M. 59 p. —	M. 9 p. 4½	f. 126 d. 98
Adi 29 ditto	M. 53 p. —	M. 12 p. 32	f. 89 d. 34

Summa alles Goldt, so diss 40-ten Jars von irer Majestät Chamergwinn ist ge-		
fallen, tut	in Goldt	f. 1226 d. —
	und in Münz tut	f. 4 d. 59

1541.

Camer-Gewin.

Adi 15 Februarii von			
Feingoldt	M. 42 p. — M. 6 p. 22½ f. 90 d. 69
Adi 5. Aprillis von	M. 95 p. — M. 12 p. 3 f. 218 d. 66
Adi 20 ditto	M. 60 p. — M. 21 p. 9½ f. 63 d. 41½
Adi 21 Maio von	M. 65 p. — M. 10 p. 39½ f. 134 d. 78
Adi 8 Juni von	M. 83 p. — M. 13 p. 27½ f. 174 d. 35
Adi 12 Luio	M. 49 p. — M. 19 p. 34 f. 38 d. 68

Summa alles Golt, so diss 41-ten Jars von irer Majestät etc. Chamergwinn ist		
gefallen, thuet	in Goldt	f. 717 d. —
	und in Münz tut	f. 3 d. 37½

4. sz.

Himmelreich Boldizsár körmöcbányai alkamaragrófnak évi végelszámolásai az 1541 július 25-től 1548 július 21-ig terjedő időszakról a vezetése alatt állott körmöcbányai kamara bevételeiről és kiadásairól.

Eredeti, felülvizsgálatra felterjesztett tisztázott példány: Bécs, Staatsarchiv, Ungarn, Specialia, Fasc. 351, Königin Maria, No. 410.

A számadások ismertetése.

A körmöcbányai kamara élén állott alkamaragrófnak az 1541—48 évi végelszámolásai két részre oszlanak, amelyek közül az első a bevételek, a második a kiadások elszámolása.

Az egyébként nem egyöntetű beosztást mutató bevételi rész többek között külön tételben elszámolja a kamarának az ú. n. kamarahasznából, a „Camergerwinn“-ből befolyó jövedelmét is. A számadásoknak erre vonatkozó bejegyzéseit az esztendő külön megjelölésével az alábbiakban közöljük. A szöveg oly részletes, hogy az önmagát kellőképpen magyarázza s fölöslegessé teszi az egyes adatok bővebb ismertetését.

1541. Mer setz ich fur Einnemen, das ich in obgemelter Zeit (értsd. 1541 júl. 29-től 1541 dec. 31-ig) dieser Rechnung aus dem Ciment von 371 Marck Feingoldt, so vermuntzt seindt, hab empfangen, fur jede M. fl. hung. 3 in Goldt, tut hung. f. in Goldt 1113, daran mir von dem Zimentern in Zallung geben ist, nemblichen 63 M. 25½ p. Silber, so aus sollichem Goldt khumen ist. Darvon ich in diser Rechnung fur Empfachen verrechen M. 49 p. 1½ Silber und wirdt in meiner zukunfftigen 42-ten Jars

Rechnung noch für Empfachen, weil ich die Silber im anno 42-ten erst vermünzt hat, M. 14 p. 24, thundt baidt posten Silber M. 63 p. 25%. Dieselben gerechent, wie mans den Cimentern nach alter Gewonhait zalt, für jede M. Silber f. hung. 5½ in Goldt, thun in Goldt hung. f. 349½. Also über soliche Silber bar in Goldt empfangen f. 761 in Goldt und f. 2 d. 58½ in Münz, so ich für Empfachen setz, tut in Münz

f. 1067 d. 98½

A lapszélen a felülvizsgálat során tett következő megjegyzés:

Vergleicht sich mit dem Particular des Camergewins und wirdt das Silber für Empfachen gesetzt, wie hieneben vermeldt.

1542. Mer hab ich die obgemelt Zeit (értsd: 1542 január 6—december 31.) von irer khn. Majestät etc. wegen lauth mein Emphang-Registers Chamergwin von M. 710 p. — fein Goldt zu f. 3 in Golt, von jeder M., thuet f. 2130 Golt emphanen. Daran geen ab M. 136 p. 29 Zyment-Silber, so ich hievornen in Silber für Einnemen verrechen und noch M. 10 p. 25 desselben Ziment-Silbers, so ich des 43-ten Jars verrechen soll, thuet Ziment-Silber M. 147 p. 5. Die thon zu f. 5½ in Goldt f. 809 d. —5, also Rest, so mir in Golt zalt ist, nemblich f. 1314 d. — in Golt und f. 6 d. 26 in Münz, die thon sambt der Aufgab zu d. 40 in Münz

f. 1845 d. 86

A lapszélen e tételnél a következő három, a felülvizsgálat során tett bejegyzés olvasható:

Sol Himlreich di 10 M. 25 p. in seine 43 Jars Rechnung für Empfachen sezen.

Hat Himlreich in der 43. Jar Raitung in Empfang gestelt. Accordirt mit Himlreichs Particular.

1543. Idem (!) setz ich in mein Emphang f. 3536 d. 40. Ist Camergewin von M. 842 Golt, so von adi 24 Februari bis ultimo Decembris dis 43 Jars in zehen Zimenten laut aines Particular mit F. signirt gefallen und von den Herrn Fuggern von jeder Marc f. 3 in Golt vergnüegt worden. Thuet Gulden in Golt f. 2526, weliche sambt der Aufgab zu d. 140 per ain Floren, thuet hung. in Münz

f. 3536 d. 40

A lapszélen a felülvizsgálat során tett következő megjegyzés olvasható:

Vergleicht sich mit Himlreichs und seins Gegenschreibers Particular.

1544. Item setz ich für Einnemen f. 3292 d. 80. Ist von wegen M. 784 p. —, so dis 44 Jar in zehen Cimenten Goldt gefallen und von der Herrn Fugger Diener, Blasi Hell per jede M. f. 3 in Goldt Camergewin vergnüegt worden, wie hernach volgt, nemblich:

Adi 1. Marcii

M. 65

Adi 12 Aprillis

M. 73

Adi 26 ditto	M. 70
Adi 14 Juni	M. 114
Adi 26 Juli	M. 93
Adi 30 Augusti	M. 79 p. —
Adi 4 Octobris	M. 73 p. —
Adi 8 Novembris	M. 89 p. —
Adi 13 Decembris	M. 63 p. —
Adi 17 Ditto	M. 65 p. —

Summa thut M., wie ob, bringt Gulden in Golt f. 2352
d. —, thuet sambt der Aufgab zu d. 140 hung. in Münz f. 3292 d. 80

A lapszélien a felülvizsgálat során tett következő meg-
jegyzés:

Passirt und vergleicht sich mit Wolf Gebharts Gegen-
register.

1545. Idem weiter für Einemen f. 3007 d. 20, ist Camergewin
von M. 716 p. — fein Goldt, so diss Jars in 9 Cimenthen
gefallen und vermünzt worden, als volgt:

		Thuet in Goldt.	Thuet in Münz.
Adi 28 Marcii	M. 89 p. —	f. 267 d. —	f. 373 d. 80
Adi 18 Aprillis	M. 79 p. —	f. 237 d. —	f. 331 d. 80
Adi 6 Junii	M. 108 p. —	f. 324 d. —	f. 453 d. 60
Adi 18 Julii	M. 77 p. —	f. 231 d. —	f. 323 d. 40
Adi 22 Augusto	M. 91 p. —	f. 273 d. —	f. 382 d. 20
Adi 26 September	M. 57 p. —	f. 171 d. —	f. 239 d. 40
Adi 31 October	M. 60 p. —	f. 180 d. —	f. 252 d. —
Adi 5 December	M. 69 p. —	f. 207 d. —	f. 289 d. 80
Adi 26 Ditto	M. 86 p. —	f. 258 d. —	f. 361 d. 20

Summa thuet in Goldt M. 716 p. — f. 2148 d. — f. 3007 d. 20

Vom welchem Feingold ich Balthasar Himelreich von
der Herrn Fugger Diener Blasi Heel von jeder M. f. 3 in
Goldt Camergewin bar emphanen, die thuen sambt der Auf-
gab zu d. 140 hung. in Münz, wie ob

f. 3007 d. 20

A lapszélien a következő, a felülvizsgálat során tett meg-
jegyzés:

Passirt und vergleicht sich mit Wolf Gebharts Gegen-
register.

1546. Idem (!) weiter für Einnemen f. 3313 d. 80. Ist Camergwin
von M. 789 p. — Feingoldt, so diss Jars in 8 Cimenthen gefallen
und vermünzt worden, wie volgt:

		Thuet Goldt	Thuet Münz
Adi 12. Marzi	M. 57 p. —	f. 171 d. —	f. 239 d. 40
Adi 15 Maio	M. 148 p. —	f. 444 d. —	f. 621 d. 60
Adi 2 Juli	M. 178 p. —	f. 534 d. —	f. 747 d. 60

Adi 7 Augusto	M. 69 p. —	f. 207 d. —	f. 289 d. 80
Adi 10 September	M. 130 p. —	f. 390 d. —	f. 546 d. —
Adi 15 Octobris	M. 51 p. —	f. 153 d. —	f. 214 d. 20
Adi 19 Novembris	M. 81 p. —	f. 243 d. —	f. 340 d. 20
Adi 24 Decembris	M. 75 p. —	f. 225 d. —	f. 315 d. —

Summa thuet Goldt M. 789 p. — f. 2367 d. — f. 3313 d. 80

Von welchem Feingoldt ich Balthasar Himelreich von der Herrn Fugger Diener, Blasi Heel, von jeder M. Floren drei in Goldt Camergwin bar empfangen, die thuen sambt der Aufgab zu d. 140 hung. Münz

f. 3313 d. 80

A felülvizsgálat során tett lapszéli megjegyzés: „Passirt“.

1547. Item für Einnemen f. 3141 d. 60. Ist Camergwin von M. 748 p. — Feingoldt, so diß 47 Jars in 8 Zimenten gefallen und vermünzt worden, wie volgt:

		Goldt	Münz
Adi 12 Marzi	M. 79 p. —	f. 237 d. —	f. 331 d. 80
Adi 23 Aprillis	M. 89 p. —	f. 267 d. —	f. 373 d. 80
Adi 11 Juni	M. 132 p. —	f. 396 d. —	f. 554 d. 40
Adi 23 Juli	M. 75 p. —	f. 225 d. —	f. 315 d. —
Adi 27 Augusto	M. 72 p. —	f. 216 d. —	f. 302 d. 40
Adi prima Octobris	M. 60 p. —	f. 180 d. —	f. 252 d. —
Adi 5 Novembris	M. 85 p. —	f. 255 d. —	f. 357 d. —
Adi 31 Decembris	M. 156 p. —	f. 468 d. —	f. 655 d. 20

Summa thuet M. 748 p. — f. 2244 d. — f. 3141 d. 60

Von welchem Feingoldt ich Balthasar Himelreich von Blasi Heln, der Herren Fugger Diener von jeder M. f. 3 in Goldt Camergwin bar empfangen, die thuen sambt der Aufgab zu d. 40 hung. in Münz

f. 3141 d. 60

A felülvizsgálat során tett lapszéli megjegyzés: „Passirt.“

1548. Idem verrer für Einnemen f. 1608 d. 60. Ist Camergwin von M. 383 p. — Feingoldt, sovil des 48-ten Jars von dem 10 Marzi bis auf den 7 Tag Juli in 4 Zimenten gefallen und vermünzt worden, wie volgt:

Adi 10 Marzi	M. 77 p. —	f. 231 d. —	f. 323 d. 40
Adi 21 Aprillis	M. 96 p. —	f. 288 d. —	f. 403 d. 20
Adi 2 Juni	M. 105 p. —	f. 315 d. —	f. 441 d. —
Adi 7 Juli	M. 105 p. —	f. 315 d. —	f. 441 d. —

Summa thuet M. 383 p. — f. 1149 d. — f. 1608 d. 60

Von welchem Feingoldt ich Balthasar Himelreich von der Herrn Fugger Diener, Blasi Heel, von jeder M. f. 3 in Goldt Camergwin bar empfangen, die thuen sambt der Aufgab zu d. 140 in hung. Münz, wie ob

f. 1608 d. 60.

Paulinyi Oszkár.

JOBBÁGYVÁNDORLÁS ÉS JOBBÁGYVÉDELEM A 18. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN.

A török kiűzése után a magyar történetnek új fejezete, a magyar földön új élet kezdődött. A visszafoglaló háborút Rákóczi nagy harca követte, a szatmári békével azután elült a csatazaj, de a népben megbolygatott méhkashoz hasonlóan tovább zsongott a nyugtalan bizonytalanság vándorkedve. A visszafoglalt területen új honfoglalás hullámai vonultak keresztül s ez a hullámvész az egész ország lakosságát megmozgatta. A XVIII. században lefolyt nagy népvándorlásról annak méreteit pontosan meghatározó részletes képet a helytörténetírás községről községre haladó kutatómunkája hivatott nyújtani, ez a kép az ország különböző vidékein más és más színezetű lesz, lényeges vonásai azonban kevés eltérést fognak mutatni, a mozgatóerők pedig már ma világosan látszanak.

A népesség állandó váltakozásának legelső oka kétségtelenül a török-tatár dúlások emberpusztítása volt. A vad hordák egyik napról a másikra egész vidék képét törölték le a magyar táj színéről. Falvak hamvadtak el, emberek ezrei kerültek rabláncra, menekültek erdők sűrűjébe, ahol mindjárt vándorbotot is vághattak maguknak. Biztonságban senki, egyetlen percig sem érezhette magát, az élet napról-napra tengődéssé változott, tervezés, gyűjtés haszontalan erőfeszítésnek bizonyultak, nem volt semmi, ami az embert a röghöz kötötte volna. Ez volt a helyzet a hódoltságban és a török-magyar határral szomszédos széles mesgyén, de a folytonos veszedelem nyugtalanító hatása mindenütt érvényesült, még a legészakibb hegyekben is, ahova tatár lovak sohasem hatoltak. A háború szünet nélkül vért és pénzt követelt, fiait és termését dunántúli és északkeleti falvaknak egyaránt. hosszú évtizedek változatlan élet-halál-harc jegyében múltak, idegen Hadak vonultak az országon keresztül-kasul, a török „békét“ nemzeti és vallási küzdelmek, belső villongások szakították meg. A félelem érzése állandósult a lelkekben, a bizonytalanság nyomasztó tudata nem-

zedékről nemzedékre öröklődött, s kifejlődött a magyar léleknek egy korábban ismeretlen vonása: a nyugtalanság, amit a külföld rosszaló csodálkozással vett tudomásul, megfelelkezve arról, hogy e népnek századokon keresztül nem volt „honja a hazában“. A XVI. és XVII. század állandó bizonytalanságából fakadó nyugtalanságot tekinthetjük a XVIII. század népesség hullámzásában az egyik fő hajtóerőnek.

A pusztuló magyarság helye azonban nem maradt betöltetlen, a hegyek sűrű erdőiből szapora idegenek ereszkedtek a folyók völgyébe, az elpusztult falvak helyén földalatti vermekben és hevenyészett kalyibákban új élet bontogatta szárnyait. Vlachok, tótok, ruthének, oláhok, rácok lépésről-lépésre nyomultak az ország szíve felé, akadályt senki sem gördített elbük, mert üres volt a föld, kellett az ember. A török korszakon áthúzódó és a török kiűzése után is továbbtartó természetes településsel párhuzamosan a XVIII. század elején megkezdődött a mesterséges telepítés, az új földesurak régi birtokaikról magyar, külföldről pedig német telepeseket hoztak a Duna-Tisza-vidék bozótos és vadvizes síkságaira. De szivárgott a nép magától is, mert az újonnan művelés alá fogott föld jobban fizetett, mint a kihasznált régi, az új telepes kedvezőbb viszonyokat talált az új birtokosnál, mint a királyságbeli uradalmak majorságaiban, az első években állami és földesuri szolgáltatások alól mentességet élvezett. Település és telepítés mozgatta meg a lélekben könnyen mozgathatóvá lett tömegeket.

A régi földesurak természetesen nem nézték tétlenül, hogy birtokukon egyre kevesebb lett a munkás kéz. A kor megyei iratai tele vanak panaszokkal a jobbágyvándorlás ijesztő növekedése miatt, amit egy-két példa világít meg a legjobban. Közép-Szolnok megyéből 1725 és 1731 között, tehát hat esztendő alatt 1278 jobbágy költözött el, magukkal vitték egész állatállományukat, velük ment 141 nő és 789 nőtlen fiú.¹ Ung megyében 1735-ben 18 falu teljesen, 45 pedig nagyrésztben lakatlan volt, 2 vásárhely (oppidum) már Rákóczi idejében elnéptelenedett. Az adóhátralék 1734-re 8820 fr. 16 kr.-t, 1735-re pedig 13229 fr. 24 kr.-t tett ki.² A megmaradt lakosság nem birta a vállára háruló újabb és újabb terheket és csak alkalomra várt, hogy kövesse eltávozott társait. Földesurak, városok és megyék minden erőfeszítése hiábavaló volt, hogy ezt a mozgalmat megakadályozzák. Az új földesúr és az új megye örömmel fogadta a vándorokat, akiket régi gazdájuk és hatóságuk hiába követelt vissza. A kérdés megoldásra várt, de amíg

¹ Orsz. Levéltár, Helytartótanácsi levéltár, Litterae mensium, 1731. ápr. 17., máj. 19. Közép-Szolnok m.

² Litt. mens. 1735. jún. 6. Berzeviczy János kassai tartományi biztos jelentése.

az egyes vármegyék egymástól elszigetelten foglalkoztak vele, a bajnak csak tüneteit kezelhették, okait nem szüntethették meg; akadályozhatták, hogy a jobbágy elköltözzék, de nem érhatték el, hogy költözésre ne gondoljon és vágyódjék. A veszély azonban nemcsak az uraságokat és a törvényhatóságokat fenyegette, hanem legérzékenyebb pontján érintette az államot is, hiszen az úgyszólván egyedül adózó réteg sorsáról volt szó, az adóalap (fundus contributivus) forgott kockán. Az államhatalmat képviselő központi kormány tette meg a megoldás felé az első lépéseket; az egész országra kiterjedő egységes és általános rendezés a század újonnan átalakított közigazgatási szervezetének egyik legnehezebb próbaköve volt. A feladatot az adóügy intézésével kapcsolatban az 1724-ben felállított magyar királyi helytartótanács vállalta.

Az új hivatal tisztviselői — maguk is földesurak, — többnyire előzőleg megyei szolgálatban állottak; a helyzetről így tájékozottak voltak, tudták, hogy az adócsökkentést kérő megyei és városi panaszok hivatkozásai a jobbágyvándorlás állandó növekedésére ha bizonyos mértékben túlzottak is, de nem alaptalanok. A jelentésekből kitűnt, hogy nem tekintve a helyi természetű nehézségeket, természeti csapásokat, árvizet, tűzvészt, rossz termést, járvány pusztítását, rablók garázdálkodását stb., a földesuri, megyei és állami szolgáltatások aránytalansága készítette a lakosságot arra, hogy engedve a kedvezőbb viszonyok csábításának, családjával és jószágával együtt új tanyán próbáljon szerencsét. A helytartótanács kettős irányban igyekezett az egész országon végigvonuló áradatnak gátat vetni. Egyrészt továbbfejlesztette a törvényhatóságok korábbi védelmi rendszerét, amit az egész országra kiterjedő hatáskörénél fogva sikeresebben tehetett meg, mint az egyes megyék és városok. Mert hiába rendelte törvény, hogy a szökött jobbágyot ne fogadják be, hanem toloncolják vissza, ez az intézkedés csak írott malaszt maradt, amíg nem volt országos tekintélyű hatóság, amely érvényt szerzett számára. Másrészt belátva, hogy a tüneti kezelés a baj gyökerét nem irtja ki, a jobbágyság helyzetének javítására helyezte a súlyt.

Mindenekelőtt a kérdés elvi vonatkozásait tisztázta, vagyis azt, hogy a jobbágyság melyik rétege költözhetik szabadon és milyen feltételek mellett, továbbá, hogy melyik réteg a helyhezkött, ennek szökését hogyan akadályozzák meg s ha megszökött, a visszatoloncolás hogyan történjék. Bonyolultabbá tette a kérdést az a körülmény, hogy a legszorosabb összefüggésben állott a telepítés kérdésével; a telepítés előmozdítása pedig ugyancsak igen fontos helytartótanácsai feladat volt; az új hivatalnak tehát két látszólag ellentétes érdeket kellett össze-

egyeztetnie, az állam java, az adóalap biztonsága egyformán követelte azt, hogy a lakatlan területek benépesedjenek és azt, hogy az adófizetők ne vándoroljanak új telepekre, ahol az adó alól mentességet élveztek. Nedeczky Károly tanácsos javaslata alapján úgy döntött, hogy a telepítéseknél az idegen telepeseken kívül mentességet csak azok kaphatnak, akik régi helyükön nem fizettek adót. Az adókötelesek csak abban az esetben részesülhetnek kedvezményben, ha saját földesuruk telepítette őket és terheiket a helybenmaradt lakosság vállalta magára.³ Palásti Ferenc tanácsos javaslatára pedig kimondotta, hogy az adómentes szabadköltözésű jobbágyot új földesúr csak akkor fogadhatja be, ha szerződést köt vele és ezáltal végetvet a folytonos kóborlásnak, amelynek célja egyedül az, hogy a szolgáltatások alól újra meg újra kivonja magát.⁴ Amihez br. Meskó Ádám, Antalcsics János és Adélffy János tanácsosokból álló bizottság indítványára még hozzátette, hogy a jobbágy a szerződési idő elteltével csak akkor távozhat, ha maga helyett másikat állít.⁵

Az új országos jellegű védekezés tehát két alapelvere épült: a szabadköltözésű jobbágyság megkötésére, és az adóköteleseknek nyújtott kedvezmények megszüntetésére. A költözés megakadályozása ezeknek az elveknek értelmében azonban továbbra is a megyék feladata maradt, s ezek különböző intézkedésekkel igyekeztek az elméleti elgondolást az életben megvalósítani. Egyik helyről a másikra csak útlevéllal lehetett menni, a falvakban őrségek vigyáztak,⁶ olyan község, ahonnan sokan távoztak, nem kapott könnyítést.⁷ Igénybevették az országban elszállásolt katonaság segítségét is.⁸ A megye, ha területére idegen érkezett, köteles volt nyilvántartani s ha kiderült, hogy az illető szökött jobbágy, régi hatóságának visszaszolgáltatni.⁹ Ezek a rendeletek azonban, ha korlátozták is a vándorlás lehetőségét, teljesen kiküszöbölni nem tudták. Hiába akarta a helytartótanács a távozó jobbágy földesurát, falubíráját és az illető megye tisztviselőit súlyosan megbüntetni, ezek saját érdekükben megtették minden tőlük telhetőt, s ha ered-

³ Helytartótanácsi levéltár, *Relationes consiliariorum*, 1736. nov. 27. U. o. *Benignae resolutiones*, 1736. dec. 20.

⁴ *Rel. cons.* 1725. okt. 5. *Ben. res.* 1726. jan. 11.

⁵ *Rel. cons.* 1725. dec. 11. Helytartótanácsi levéltár, *Protocollum consilii*, 1725. dec. 1., 14.

⁶ *Litt. mens.* 1731. szept. 20. Zemplén m. 1737. jan. 26. Bács m.

⁷ *Litt. mens.* 1731. aug. 28. Ung m.

⁸ *Rel. cons.* 1734. márc. 12., 1735. jún. 25. *Ben. res.* 1736. ápr. 16.

⁹ Helytartótanácsi levéltár, *Acta idealia miscellanea*, No. 21. Helytartótanácsi *circulare* fogalmazata, 1731. okt. 14.

ményt elérni mégsem tudtak, ez nem rajtuk múltott.¹⁰ Még kevesebb reménnyel kecsegtettek a jobbágyvisszaadás ügyében kibocsátott circularék.

Legkevésbé azok visszatérésére számíthattak, akik külföldre: Lengyelországba, Moldvába, Havasalföldre és török területre távoztak.¹¹ De sokan mentek az anyaországgal közigazgatásilag egyelőre nem egyesített részekre is: a 13 szepesi városba, Erdélybe, a Temesvidékre, továbbá Szlavóniába. A helytartótanácsnak sikerült kivívnia, hogy a visszaadás kötelezettsége ezekre az országrészekre is kiterjedjen, természetesen a visszonoasság alapján az anyaország is tartozott a menekülteket kiadni.¹² A legtöbb jobbágy azonban a szomszédos megyékbe költözött. Ezeket a törvény értelmében a megyei hatóság útján követelték vissza, a földesúr panaszával először saját megyéjéhez fordult, amely azután a megkeresést az új földesúr megyéjéhez továbbította, s ez köteles volt a vizsgálatot megindítani. Abaújvár pl. Borsoddal és Zemplénnel 1726-ban külön bizottságok útján tárgyalta a kérdést.¹³ A tárgyalások rendszerint a végtelenbe nyúltak, mert mindegyik megye a maga földesurát védte. Tisztázni kellett azt a kérdést is, hogy a visszatérésre köteles jobbágytól az új földesúr a mentességet utólag megvonhatja-e s a nyújtott kedvezményeket visszakövetelheti-e? A régi földesurak ez ellen természetesen tiltakoztak, mert ilyen módon teljesen nincstelen embereket kaptak volna vissza. Az új földesurak viszont azt panaszolták, hogy a jobbágy földesura tudtával távozik új helyre, ahol azt állítja, hogy szabadon költözhetett, a mentességi idő alatt összeszedi magát és azután visszatér régi urához. E vádnak azonban nem volt alapja, s a helytartótanács elvi jelentőségű döntése úgy szólt, hogy a mentességi idő alatt nyújtott kedvezményeket a földesurak nem követelhetik vissza.¹⁴

* * *

Végeredményben sem a jobbágyszökés ellen felépített védelmi rendszer, sem a szökött jobbágyok visszatoloncolása körül kialakult gyakorlat nem szüntette meg a vándorlást, legfeljebb méreteit csökkentette. Ezeknél a közvetlen lépéseknél nagyobb jelentőséget kell tulaj-

¹⁰ Az uralkodó a helytartótanácsnak ehhez a túlszigorú és méltánytalan javaslatához nem járult hozzá. Rel. cons. 1735. máj. 24. Ben. res. 1735. júl. 11.

¹¹ Litt. mens. 1726. jan. 28. Bács m.

¹² Litt. mens. 1728. márc. 15. Szepes m. 1736. aug. 23. Sáros m. 1734. máj. 12. Szatmár m. 1733. júl. 10., dec. 19. Bács m. Prot. cons. 1736. júl. 11.

¹³ Litt. mens. 1726. máj. 13. Abauj m., nov. 6. Borsod m.

¹⁴ Rel. cons. 1736. aug. 25.

donítanunk a helytartótanács népvédelmi működésének, amely a jobbagyság helyzetének javításával közvetett úton, a vándorlásra készítő okok megszüntetésével hatott. Ezen okok között első helyen az állami, megyei és földesuri terhek aránytalanságát találjuk, e szolgáltatások kivetése és behajtása körül elburjázott igazságtalanságot és méltánytalanságot kellett megszüntetni.

Az országra kivetett rendes hadiadó összegét az országgyűlések vagy a rendi concursusok szavazták meg. Ugyanakkor megállapították azt is, hogy az adóból mindegyik megyére és városra mennyi esik. Az aránytalanságot igyekeztek kiküszöbölni, mégsem kerülhették el, aminek következménye azután az lett, hogy egyik megyében a jobbagynak háromszor, sőt négyszer annyit kellett fizetnie, mint a másikban.¹⁵ Természetes, hogy az ilyen megyéből menekült a jobbagy. Az adókulcs igazságos megállapításán a helytartótanács úgyszólván szünet nélkül fáradozott, de a feladat nem volt könnyű, hiszen majdnem mindegyik megye és város elégedetlen volt a porták kivetésével. Ezt a nehézséget csak lépésről-lépésre lehetett kiküszöbölni.

A hadiadónak csak egy részét fizette a lakosság pénzben, másik részét az országban táborozó katonaság fuvarozásával, elszállásolásával és ellátásával róttá le. A katonaság és polgárság érintkezése számtalan összetűzésre adott alkalmat, s nem szorul magyarázatra, hogy ilyenkor melyik fél húzta a rövidebbet. A katonai kihágások nem kis mértékben járultak hozzá a jobbagy életének megkeserítéséhez, a költözési hajlam egyik jelentős tényezőjét láthatjuk bennük. A helyi hatóság védelme kevésnek bizonyult, lényeges változást jelentett azonban, amikor 1723-ban felállították a tartományi biztosi hivatalt, amelynek legfontosabb feladata az lett, hogy az adó elszámolása és a katonai visszaélések ügyében a polgári lakosság érdekét képviselje. Az ország hat, utóbb hét kerületében működő tartományi biztosok a helytartótanács alá tartoztak, elsősorban ők biztosították népvédelmi intézkedéseinek sikerét.¹⁶ A megye nem mindig viselte szívén a jobbagyság sorsát a katonasággal szemben. Somogy megye pl. olyan megállapodást kötött a területén állomásozó parancsnoksággal, amelynek értelmében a természetbeni ellátáson kívül minden porció után napi három kr. készpénzt is tartozott fizetni a házipénztárból, amit pedig az adó-

¹⁵ Hont megyére pl. 1736-ban 162 porta esett. A megyei adóegységet, a dikát három forint 38 dénárban állapították meg, ami azt eredményezte, hogy a lakosság olyan helyekre költözött, ahol az adókulcs jóval alacsonyabb volt. Litt. mens. 1736. ápr. 20.

¹⁶ L. Ember Gy.: A commissariatus provincialis felállítására Magyarországon 1723-ban. Gr. Klebelsberg K. M. Történetkutató Intézet évkönyve, 1934.

zók verejtéke táplált.¹⁷ A helytartótanács ezt a szerződést azonnal megsemmisítette, a megyét felelősségre vonta, hasonlóképpen felelőssé tette Pest megyét, amiért nem akadályozta meg, hogy Cegléd hasonló egyességre lépett és az adózókat a katonai regulamentum szellemével ellentétben ilyen súlyos teher alá vetette.¹⁸ Az ilyen esetek nem kis mértékben növelték az elkeseredést és a vándorkedvet. Hasonló hatásuk volt az erőszakos katonai toborzásoknak, amikkel szemben a megyei hatóságok tehetetlennek bizonyultak. Vas megye pl. 1734-ben arról panaszkodott, hogy területén ravaszsággal és erőszakkal toboroznak és a lefogottakat csak súlyos összegek lefizetése után engedik szabadon, amivel a népet anyagi nyomorba döntik és menekülésre kényszerítik. A helytartótanács a királyon és a haditanácson keresztül tudott orvoslást szerezni.¹⁹

Az adó természetesen nem mindenütt folyt be pontosan, a behajtásnál újra nagy szerep jutott a katonaságnak, ahol nem fizettek, ott megjelentek a csapatok és könyörtelenül felélték az utolsó falat kenyeret is. Közeledtüknek hírére rémülten menekült a végső szükséggel küszködő lakosság. A helytartótanács méltányos fellépésének volt az eredménye, hogy az uralkodó a végrehajtásokat az aratás és a szüret idejére az egész országban felfüggesztette,²⁰ inséges helyeken és években pedig egészen szüneteltette.²¹

Az állami teher arányos megoszlását veszélyeztették az ország déli részén megtelepült rácok mesterkedései, amelyekről a helytartótanács Bács megye panaszából értesült. Kiderült, hogy a görögkeleti metropolita és a vladikák, azaz püspökök, több papot alkalmaztak, mint amennyit a monostorok és a parochiák száma megkívánt, azonkívül a papi családok házait és földjeit mentesítették a közterhek alól, holott a törvény értelmében csak a parochia és a közvetlenül hozzátartozó földek tarthattak igényt a mentességre. Ilyen módon egyre több és több házat és telket vontak ki az adó alól, amely egyre súlyosabban nehezedett a lakosság többi részére. A helytartótanács ebben az esetben sem intézkedhetett közvetlenül, mert a rácok külön udvari bizottság alatt állottak, itt is az uralkodón át vezető körülményes úton kellett orvoslást keresnie.²²

¹⁷ Prot. cons. 1737. jan. 18.

¹⁸ Prot. cons. 1726. szept. 17.

¹⁹ Litt. mens. 1734. ápr. 29. Vas m.

²⁰ Prot. cons. 1731. júl. 31.

²¹ Igy pl. 1735-ben Ung, Pozsony, Nyitra és Zólyom megyékben. Ben. res. 1735. jún. 6.

²² Prot. cons. 1734. jún. 5.

Éppen ellenkező természetű esetben lépett fel a protestáns felekezetekkel szemben. Az ország különböző részeiből beérkező jelentések-ből arról értesült, hogy ezek a felekezetek, különösen országgyűlések idején, jelentékeny összegű külön adót vetnek ki híveikre, külön gyűléseket tartanak, amelyeknek célja valószínűleg vallási érdekeik eredményes országgyűlési védelmének biztosítása volt. Az egyházi adóztatásnak ez a módja veszélyeztette az állami adó zavartalan befolyását, így az uralkodó a helytartótanács felterjesztésére szigorú rendeletben hagyta meg a főispánoknak, hogy a jövőben akadályozzák meg, amivel a nép helyzete tagadhatatlanul könnyebb lett, de amiért a helytartótanács kétségtelenül magáravonta a protestáns rendek neheztelését.²³

Tévednénk, ha a kor jobbágyvédő intézkedéseinek mozgató rugóit humánus érzésekben, a természetjognak az emberekkel született jogokról vallott tanaiban keresnők. Igaz, hogy a felvilágosodás csíráit már elvetették a külföldi egyetemeken, de messze volt még az idő, amikor az új eszmék az uralkodók tróntermeiben és a központi hatóságok hivatalaiban érvényesültek. Igaz, hogy a helytartótanács javaslatait és rendeleteit olvasva, állandón fülünkbe cseng a szegény adózó nép szomorú sorsának emlegetése, igaz továbbá, hogy ennek a szegény népnek megvédését és megsegítését tartotta legfontosabb feladatának,²⁴ de kétségtelen, hogy ha a részvét megnyilatkozása nem is volt üres szóvirág, a népben azért elsősorban mindig az adózót látta, s csak azután az embert, népvédelmi politikájának alapmotivuma a józan utilitarizmussal értelmezett közjó, az állam haszna volt, ami azonban semmit sem vont le e politika értékéből és hatásából. A nép előtt mindig volt, hogy a központi hatalom emberbaráti érzésből fordult-e felé, vagy pedig az állam érdekében, a fontos az volt, hogy sorsával törődni kezdett, hogy ellenőrzése alá vonta a megyéket, amelyek a XVI. és XVII. századi fejlődés eredményeképpen a föld népének sorsát kezükben tartották. Az uralkodói hatalom a korábbi századokban is hangoztatta az adózó népréteg fontosságát, de nem volt megfelelő végrehajtó szerve, amelynek segítségével elgondolását megvalósíthatta volna, a jobbágyügy intézését kénytelen volt a megyei szervezetre bízni, amelynek keretében a földesurak saját maguknak lettek bírái-vá. A XVIII. századi fejlődésben az jelenti a novumot, hogy a megyék fölé országos tekintélyű és hatalmú központi ellenőrző szerv,

²³ Prot. cons. 1728 márc. 8. Ben. res. 1728. ápr. 1.

²⁴ Contribuentis plebis permansio et conservatio, quae suprema lex esset. Rel. cons. 1738. márc. 11.

a helytartótanács került, amely a tartományi biztosi hivatalban megfelelő végrehajtó eszköz fölött is rendelkezett. A jobbágyügyeket továbbra is a megyék intézték, az 1723 : 18. articulus is így rendelkezett, de már nem korlátlan hatalommal és ellenőrzés nélkül, hanem a központi kormány főhatósága alatt, amely hozzálátott a megyei szervezet felügyeletnélküli fejlődésében kinőtt vadhajtások lenyeséséhez.

Az első követelmény az volt, hogy a megyei szervezet mindenütt kifogástalanul működjék. A legtöbb baj e tekintetben a török alól visszakerült Arad megyével. A helytartótanács 1737-ben az elégedetlenség hangján jelentette, hogy a megyei tisztikart a főispán, Arad város szenátusát pedig a kamara jelölte ki, mindkét tényben az adózók sérelmét volt kénytelen megállapítani. Orvosszerűl Arad és Zaránd megyék ideiglenes egyesítését ajánlotta,²⁶ e kérdés körül hosszú tárgyalások indultak, de még 1741-ben is teljesen zavaros volt a megyei közigazgatás képe. Birtokosok hiányában nem tölthettek be minden tisztséget, az alispán pl. egyben perceptor, azaz adókezelő is volt. A lakosság teherbíró képességéről összeírás nem nyújtott felvilágosítást, az adót a kamarai kezelőség provisorának véleménye alapján vetették ki. Az administrator és provisor a egyik visszaélést a másik után követték el. A tótváradai kerület lakosai pl. az aradi vár erősítésére 1100 fr. értékű fát szállítottak, a provisor ezért csak 631 fr.-t fizetett nekik. A nép fuvarozott, gratuitus labor-t végzett, hidakat és töltéseket épített minden ellenszolgáltatás nélkül, sőt még a borkimérés jogától is megfosztották. A zavaros helyzet tisztázására a helytartótanács külön bizottságot küldött, s annak javaslata alapján szervezte meg a megye közigazgatását.²⁶

Arad megye helyzetét azonban kivételesnek tekinthetjük, más megyékben hasonló visszaélések orvoslására sokkal közvetlenebb és hatásosabb út állott a helytartótanács rendelkezésére. 1734-ben pl. tudomására jutott, hogy Szabolcs megye tisztviselői hatszáz kézimunkást rendeltek saját maguk számára, mire azonnal felszólította a főispánt, hogy utazzék megyéjébe és a tervezett törvénytelenséget akadályozza meg.²⁷

A helytartótanács befolyása a megyei szervezet fejlődésére és közigazgatás alakulására külön tanulmányt érdemelne, czen a helyen csak arra terjedhetünk ki, hogy mennyiben érvényesült ezen a téren is a népvédelmi szempont. Jellemző erre nézve az az álláspont, amelyet

²⁶ Prot. cons. 1737, aug. 14.

²⁶ Helytartótanácsi levéltár, Miscellanea, fasc. 18. No. 163.

²⁷ Ben. res. 1734. aug. 13.

Nedeczky Károly tanácsos foglalt el, amikor a mármarosai főispán fizetésének megállapítására terjesztett elő javaslatot, amit azután a tanács mindenben a magáévé tett. A ratio boni publici-t tekintette annak az alapnak, amelyben ennek és ehhez hasonló döntéseknek gyökerezniök kell. Véleménye szerint a közjó egyaránt megköveteli, hogy az adózó népet ne terheljék túl, de emellett a közhivatalt vállaló urak megfelelő életszínvonalát is biztosítsák. Mint általánosan ismert tényt szögezte le, hogy az ország világi közhivatalnokait vagy egyáltalában nem, vagy olyan szűkösen fizetik, hogy a tisztséget vállaló főuraknak, ha rangjukhoz méltóan akarnak élni, fizetésükből még az asztali kiadások fedezésére sem telik. Ennek tulajdonította, hogy a magyar közhivatalok más országok közhivatalai mellett sokkal szerényebbnek tűnnek fel. Mindezt tekintetbe vette, amikor a kért 2000 helyett csak évi 1500 fr. fizetést szavazott meg, aminél magasabb főispáni fizetésre az országban nem volt példa. A fizetés jóváhagyását azonban feltételekhez kötötte, s ezekben a feltételekben juttatta érvényre a közjó ratiojának másik, népvédelmi oldalát. Az adózók könnyítésére szükségesnek tartotta, hogy a főispán fizetésének egy részét természetben, a szolgáltatások méltányos árszámításával kapja, ezen a salariumnak nevezett fizetésen kívül semmiféle honorariumnak mondott rendkívüli tiszteletdíjat se élvezzen, konyhájának ellátását ne hárítsa a népre, prandium publicumot, azaz hivatalos úton megvendéglést ne követeljen, gratuitus laborra, azaz ingyen munkára ne is gondoljon. Végső követelményül pedig azt állította fel, hogy megyéje területét ne hagyja el, s a helytartótanács rendeleteit gondosan és pontosan hajtsa végre.²⁸

Az, hogy köztisztviselők magánügyeikben is közszolgáltatásokat vettek igénybe, a helytartótanács működésének kezdetekor általánosan elterjedt jelenség volt. Érsekújvár 1727-ben hálálkodva mondott köszönetet azért a rendeletért, amely a tartományi biztosoknak megtiltotta, hogy saját szükségletükre ingyen fogatokat és fuvarokat kérjenek.²⁹ Ha még a vidéki közigazgatás élén álló tartományi biztosoknál is ez volt a helyzet, a megyei tisztviselőkön keresztül a falubírákig mennyi törvénytelen megterhelésre nyílhatott alkalom, amelynek törvénytelen-ségéről a megterheltek talán nem is tudtak. Ha ezeknek csak egy részét is megszüntette a helytartótanács közbelépése, s a hálálkodások azt mutatják, hogy sikerült megszüntetnie, működését méltán kísérte a minden oldalról megnyilvánuló köszönet. De hogy nemcsak a tarto-

²⁸ Ben. res. 1735. febr. 18.

²⁹ Litt. mens. 1727. jún. 21. Érsekújvár.

mányi biztosokkal és a főispánokkal törődött, hanem figyelmét a legalacsonyabb fokra is kiterjesztette, bizonyítja, hogy még a megyei hajduk számának emelése is tőle, illetve az uralkodó hozzájárulásától függött. Amikor Máramaros 1735-ben 40, Bihar pedig 1737-ben 88 új hajdut alkalmazott, gondos vizsgálat alá vette, hogy a létszámemelésre csakugyan szükség volt-e, hogy a fizetéstöbbletet az adózók elviselhetik-e.³⁰

Miután ilyen módon a megyék felügyelete alá kerültek, a helytartótanács nem törekedett arra, hogy a jobbágyügy intézésében szándékos fejlődés folyamán kialakult jogkörüket csorbítsa, sőt ellenkezőleg, a megyéknek szánta azt a feladatot, hogy a földesúr-jobbágy viszonyt ellenőrizzék s szükség esetén a népet az urasággal szemben megvédjék. Amikor pl. a Bereg-megyei Munkács és Szentmiklós uradalmak nem akarták a jobbágykérdésben a megyei illetékességet elismerni, a helytartótanács teljes határozottsággal szögezte le a maga álláspontját, amit törvényekkel, az 1715:101. és 1723:18. törvénycikkkel támasztott alá. Kimondotta, hogy a megye minden uradalomban, még a királyi birtokon is, korlátlanul rendelkezik a király szolgálatát, azaz az államot érintő közügyekben, elsősorban az adózással kapcsolatos kérdésekben, sőt joga van a földesúr és jobbágy közötti magánviszonyt is ellenőrizni, felügyelhet arra is, hogy a jobbágyot az urbáriumok rendelkezésein felül ne terheljék meg.³¹ Az indokolás kézenfekvő volt: a magánjogi viszonyban túlterhelt jobbágy közjogi kötelezettségének csak nehezen, vagy egyáltalában nem tudott eleget tenni.

A megye azonban nem minden esetben állott feladata magaslatán, amin nem is csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy tisztviselői maguk is földesurak, a jobbágykérdésben érdekelt fél voltak. Liptó megye pl. 1740-ben nem akadályozta meg, hogy a likavai uradalom vezetősége Rózsahegy előljáróságát börtönbe vesse, amiért a mezőváros megtagadta — a helytartótanács vizsgálatának eredménye alapján teljes joggal — az uradalom számára a közmunkát. A megye egyenesen támogatta a törvénytelenül eljáró uradalmat, amivel a helytartótanács legnagyobbfokú rosszállását vonta magára.³² De voltak megyék, amelyek hivatásukat a törvény szellemének megfelelően értelmezték, ezek mindenben számíthattak a központi kormányzat támogatására.

³⁰ Prot. cons. 1735. szept. 20. Ben. res. 1737. nov. 26.

³¹ Rel. cons. 1726. jún. 25.

³² Rel. cons. 1740. jún. 28.

Tanulságos példát nyújt erre az a tárgyalás, amely 1725-ben Tolna megye és gróf Mercy uradalma között folyt le és amelyben a döntést a helytartótanács háromtagú bizottsága, gróf Szörény László, Palásti Ferenc és Nedeczky Károly hozta. Mercy mint a megye legnagyobb részének földesura bizonyosfokú önállóságra törekedett a megyei hatósággal szemben. Tudni akarta, hogy a megye a jobbágyoktól behajtott összeget milyen célokra fordítja. Tolna hozzájárult ahhoz, hogy az uradalom egyik tisztviselője az adó kivetésénél és elszámolásánál jelen legyen, de részletes számadásra a helytartótanács sem találta a megyét kötelezettnek, hiszen erre az ország egyetlen vidékén sem akadt példa. Mercy azután lemondott a megye ellenőrzéséről és inkább azt kívánta, hogy az uradalomra eső terheket az ő tisztviselői vessék ki, hajtsák be és azután szolgáltatassák a megye pénztárába. E kérés méltányossága elől sem a megye, sem a helytartótanács nem zárkozhatott el. Jellemző azonban, hogy a feltételek megállapításánál mennyire megkötötték az uradalmat és hogy ez a megkötés mindig a jobbágyság érdekét tartotta szem előtt. A megye első feltétele az volt, hogy az uradalmat két más megyebeli uradalom tisztviselőinek jelenlétében összeírassa. Mercy hajlandó volt egyszersmindenkorra egy összeírást megengedni. A helytartótanács úgy döntött, hogy a megye, amikor szükségesnek ítéli, az összeírást megismételheti, az uradalmi tisztviselők jelenlétét azonban nem találta szükségesnek, abban a nép felesleges megterhelését látta. A Mercy-birtokon így a közterhek és a földesuri szolgáltatások kezelése közös kézbe, az uradalom kezébe került, ami sok zavar lehetőségét rejtette magában. Ezek ellen a zavarok ellen akart a megye védekezni, amikor azt követelte, hogy az uradalom pontosan mutassa ki, hogy melyik jobbágyra mennyi földesuri teher esik, hogy vita esetén gyorsan és akadálytalanul dönthessenek. Vagyis a megye most azt kívánta, amit Mercyvel szemben korábban megtagadott, a részletes elszámolást, s amiben Mercy most a maga jogkörének megcsorbítását látta, úgyhogy tiltakozott ellene. A helytartótanács azonban a megye álláspontját fogadta el, sőt még hozzáfűzte, hogy minden falunak külön számadáskönyve legyen, amiben minden adózó neve mellett tüntessék fel, hogy mikor és mennyit fizetett. A fizetésnél a falubírák legyenek jelen, ilyenkor számítsák le a katonai szolgáltatásokat. Elfogadta végül a helytartótanács a megyének azt a kívánságát is, hogy Mercyt minden évben ellenőriztesse. Érdekes, hogy ennél a pontnál Mercy hivatkozott arra az évrre, amelyet egyébként a helytartótanács hangoztatott, t. i. hogy az adózó népet felesleges költségekkel

terhelik.³³ A népvédelem korszerű szólam volt, az uralkodónál mindig sikert remélhetett, aki arra hivatkozott.

A jobbágykérdéssel kapcsolatban rendszerint három tényező szerepelt, a jobbágy, az uradalom és a megye. A helytartótanács igyekezett valamennyinek a jogkörét sértetlenül megőrizni. Számos esetben szolgáltatott a jogaiban sértett uraságnak igazságot. A Békés-megyei Harruckern-uradalom pl. attól tartott, hogy a megyei összeírók az összeírt lakosság jogviszonyát nem tüntetik fel pontosan, aminek következtében az örökös jobbágyok a szabad költözés jogát követelik majd maguknak. A helytartótanács megnyugtatta az aggódó birtokost, hogy az összeírások a fennálló jogi helyzeten nem változtatnak, az összeírás a bevallott jogállapotot nem véglegesnek tünteti fel, annak feltételeességét az uti dicitur formulával kifejezésre is juttatja.³⁴ Az összeírásoknál inkább fenyegette veszély a jobbágyságot, de az is módot talált rá, hogy ilyen esetben a helytartótanácshoz forduljon. A Berencs várához tartozó községek lakosságát földesuri törvényszék elé állították, mert panaszkodni mertek, hogy az összeírók a libertinusokat a taxalisták közé számították. De nem csüggedtek, hanem folyamódásukkal újra megkeresték a helytartótanácsot, ahonnan azután elégtételt kaptak.³⁵

Földesúr és jobbágy között felmerülő viszályok főoka az volt, hogy az ország nagy részében nem voltak urbáriumok, amelyek a jobbágyság jogait és kötelezéseit pontosan megállapították volna, a szolgáltatások a helyi szokás alapján történtek, az ország különböző vidékein mások és mások voltak, többnyire az uraság emberségétől függött a föld népének sorsa. Urbárium készítésére rendszerint csak akkor került sor, ha a birtok új tulajdonos kezébe került. Mivel a föld ebben a korban elég sűrűn cserélt gazdát, ez nem tartozott a ritka esetek közé. Az urbáriumot a megye készítette, a helytartótanács nézte át és az uralkodó hagyta jóvá, tehát a megerősítés a közigazgatás útján történt, nem pedig az igazságszolgáltatás fórumain keresztül. Ez a kérdés akkor még nem vert fel nagy hullámokat, mint Mária Terézia korában, amikor az államhatalom ezt az utat választotta a jobbágyság sorsának javítására és a rendi kiváltságok ellensúlyozására és amikor a rendiség mindent elkövetett, hogy intézését kivegye a helytartótanács kezéből és a törvényszékek kezébe adva a maga befolyása alatt tartsa. A helytartótanács azt az elvet vallotta, hogy urbárium nem

³³ Rel. cons. 1725. aug. 21.

³⁴ Prot. cons. 1728. ápr. 21.

³⁵ Prot. cons. 1732. júl. 11.

létében a régi szokás urbárium erejével bir és utasította a megyéket, hogy az új urbáriumokat a törvények, a gyakorlat és a szomszédos helyek szokásainak figyelembevételével készítsék.³⁶

A helytartótanács népvédelmi politikájáról csakhamar az egész ország tudomást szerzett s nem volt ritka az olyan eset, amikor a jobbágyság nem a megyén keresztül, hanem közvetlenül adta elő panaszát. A megyénél ugyanis többnyire saját földesurai intézték a panaszos ügyét, érthető tehát, ha a nép inkább bízott a magasabb hivatalban, ahogyan pl. 1734-ben Rosner János György tette, aki maga és társai nevében előadta, hogy egy br. Szentiványi földesúr bizonyos időre szolgálatába fogadta őket, de még a szolgálati idő letelte előtt felmondott és a hátralevő időre a fizetést megadni nem hajlandó. Jellemző a mód, ahogyan a helytartótanács elégtételt szerzett. Nem fordult hangzatos fenyegető frázisokhoz, hanem nyugodt hangon figyelmeztette a bárót, hogy gondoljon rangjára és hírére, ne engedje az ügyet a király elé kerülni, mert abból becsülete mindenképpen kárt szenvedne.³⁷

De nemcsak a jobbágyság, hanem a városi polgárság is felkereste kérésével a helytartótanácsot, így pl. 1734-ben egy szakolcai ökörkereskedő, Zaruba János, aki hitelezőivel szemben keresett védelmet. Előadta, hogy kirabolták, háza leégett, a marhavész következtében nagy veszteségek érték, fizetni tehát nem tud. A helytartótanács a várost utasította a felhozott állítások megvizsgálására és felszólította, hogy amennyiben azok valóknak bizonyulnak, vegye a hitelezőkkel szemben védelmébe.³⁸ Előfordult, hogy a város saját polgáraival szemben keresett támogatást, így pl. Modor, amikor molnárai 1727-ben minden ok és a város hozzájárulása nélkül 1/14-ről és 1/13-ról 1/10-re emelték az őrlési illetéket, holott rendkívül alacsony évi censust fizettek és a város erdeiből ingyen fát kaptak, mindezt csak azért, hogy a szegény nép gabonáját alacsony illeték mellett őröljék.³⁹ Ez a folyamat is mutatja, hogy a helytartótanács közbelépését egész természetesnek tartották, annak sikeréről eleve meg voltak győződve. Különösen szék-helyének, Pozsony városnak belügyeire volt nagy befolyása, így, hogy csak egy példát említsünk, 1736-ban engedélyezte, hogy a város kórházában bort és pálinkát mérjenek, hogy az italmérés jövedelméből több szegényt tarthassanak el.⁴⁰

³⁶ Rel. cons. 1735. máj. 11. Prot. cons. 1732. aug. 23. 1733. jan. 17. febr. 21. Ben. res. 1733. márc. 26.

³⁷ Prot. cons. 1734. aug. 21.

³⁸ Prot. cons. 1734. nov. 23.

³⁹ Litt. mens. 1727. jún. 21. Modor.

⁴⁰ Prot. cons. 1736. szept. 22.

Ezek a helyi jelentőségű orvoslásokon túlmenően azonban a helytartótanács működésének igazi jelentőségét abban kell látnunk, hogy országos hatásköre és tekintélye segítségével hathatósan léphetett fel olyan esetekben is, amelyekben korábban a városi és a megyei hatóság vagy egyáltalában nem, vagy rendkívül nehezen, igen fáradtságos úton szerezhetett a nép számára védelmet. Tanulságos ebből a szempontból az a közbelépése, amelynek eredménye egy bírósági ítélet végrehajtásának felfüggesztése lett. A hétszemélyes tábla 1734-ben ítéletet hozott gr. Gvadagni Anna Mária javára, amellyel Szatmár és Ugocsa megyéket nagyobb összeg fizetésére kötelezte. A helytartótanács a legnagyobb tisztelet hangján szólott az ítélet tekintélyéről és érvényéről, azonban úgy találta, hogy a két megye a megítélt összeget egyelőre nem fizetheti ki, mert különben adózóit végső romlásba döntené és távozásra kényszerítené. Így kénytelen volt a felfüggesztés mellett dönteni és megoldásul azt ajánlotta, hogy a két megye valamilyen úton szerezzen kölcsönt és a bírói kötelezettségnek abból tegyen eleget.⁴¹

Az országos törvényszékeken kívül a katonai hatóságoknál és a kamarai hivataloknál is közbelépett s tekintélyével súlyt adott a törvényhatóságok kérésének és panaszának. 1735-ben kieszközölte, hogy a szűkös viszonyok között tengődő Sáros-megyei lakosság tízezer mérő gabonát vámentesen vihessen ki Lengyelországba.⁴² A Felső-Magyarországon működő sóhivatalnokok a tiltott lengyel só t csempésző lakoságtól a són és árán kívül igásaikat és szekerüket is elkobozták, amihez pedig nem volt joguk, mert így a nép sem adót fizetni, sem földesurának dolgozni nem tudott. Ebben és ehhez hasonló más esetekben ugyancsak a helytartótanácsnak támogatását kérték.⁴³

Az országnak volt ugyan pénztára, amelyből az egész lakosságot érintő ügyekben felmerülő kiadásokat kellett volna fedezni, — élén a perceptor regni állott, — azonban ebbe a pénztárba csak az indigenák taxája, az is rendszertelenül és bizonytalanul folyt be. Amikor tehát olyan költségek megtérítésére került sor, amelyek az egész ország érdekében történt intézkedésekkel kapcsolatban merültek fel, nem maradt más megoldás, mint az adófizető jobbgáyság teherbíró képességét tenni ki újabb próbának. A helytartótanács népvédelmi politikájának egyik megnyilvánulását kell látnunk abban, hogy ezekben az esetekben megkülönböztette azokat, amelyeknél az alsó réteg megter-

⁴¹ Rel. cons. 1734. dec. 21.

⁴² Ben. res. 1735. aug. 25.

⁴³ Litt. mens. 1736. aug. 23. Zemplén m.

helését elkerülhetőnek találta. Ilyen ügy volt pl. a határkiigazítás kérdése, amelyről különböző országos bizottságok állandóan tanácskoztak és tárgyaltak. Ezekre a tárgyalásokra vonatkozóan javaslatokat terjesztett az uralkodó elé s többek között arra nézve is indítványt tett, hogy a kiküldött biztosokat milyen alpból fizessék. Határozottan tiltakozott az ellen, hogy a tanácskozások költségeit, bár azok az egész ország érdekében folytak, az adózó népre hárítsák és keresztülvitte, hogy a kiadásokat a kiigazításnál elsősorban érdekelt földesurak fedezzék.⁴⁴

A népvédelmi politika egyik próbakövét az országos inségekben figyelhetjük meg. A territoriumokra bomlott államban még a XVIII. században sem volt ritka jelenség, hogy az ország egyik része nem tudta termése feleslegét értékesíteni, a másik részen pedig éhínség pusztított. A megyékre tagozódott Magyarországon a XVI. és XVII. században hasonló tapasztalatokat tehetünk, ezen a téren is az államhatalom érdeme, hogy az ország egységét munkálva a termelés, fogyasztás és közlekedés irányításával a természeti viszontagságok végzetes következményeivel szemben nagyobb biztonságba helyezte az embert. Nagyobb arányú éhínség a XVIII. század első felében, nem számítva az első évtized háborús viszontagságait, Magyarországon nem pusztított, még a legjelentékenyebbnek az 1726. évi rossz termés hatását tekinthetjük. Az év novemberében a helytartótanács már a gabonakivitel megtiltását kérte az uralkodótól, érvelve, hogy a meglévő mennyiségre a lakosságnak és az elszállásolt katonaságnak szüksége van.⁴⁵ Az inség azonban egyes helyeken olyan méreteket öltött, hogy a fenyegető veszélyt kiviteli tilalommal elhárítani nem lehetett. Komárom megye az Esterházy grófok gesztesi uradalmából hatósági rendelettel osztatott szét gabonát az inségesek között.⁴⁶ Voltak azonban olyan vidékek is, ahol az uradalmak sem rendelkeztek megfelelő mennyiségű felesleggel. Nehezebbé tette a helyzetet, hogy a lakosságnak az elszállásolt katonaság élelmezéséről is gondoskodnia kellett. A király a helytartótanács javaslatára elrendelte, hogy az országban lévő gabonatárak kölcsönözzenek azoknak a megyéknek, amelyek a katonaságot élelmezni nem tudják, a kölcsönt a következő év terméséből azután természetben fizessék vissza.⁴⁷ Ezzel azonban még nem oldották meg a kérdést. Egyes gabonatárak már az elmúlt években

⁴⁴ Miscellanea, fasc. 35. No. 208.

⁴⁵ Prot. cons. 1726. nov. 26.

⁴⁶ Litt. mens. 1726. nov. 7. Komárom m.

⁴⁷ Prot. cons. 1726. okt. 11. Acta id. misc. No. 3.

adtak kölcsönt, így a pozsonyi ház Abaúj-vármegyének, amit most a rossz termés ellenére is be akart hajtani, s szándékától csak a helytartótanács közbelépésére állott el.⁴⁸ Az ínség általános volt ugyan, de ereje az ország különböző részein váltakozott. Pest és Bács megyékben pl. csak a katonaság eltartására kellett a gabonátárakhoz fordulni.⁴⁹ Súlyosabb volt Somogy helyzete, az ottani tárukban nem volt kölcsönözhető felesleg.⁵⁰ A legnagyobb nehézséggel azonban a felvidéki megyék küzdöttek. Az egi és szolnoki táruk kimerültek,⁵¹ Zemplén megye kérésére Kassáról választ sem kapott,⁵² Árva megye közelében nem is volt gabonaház.⁵³ Sáros megye lakossága hosszú időn keresztül gabonátörmeléket és korpát kevert a földeken szedett és szárított bogyókhöz, ebből a keverékből készült a nyomorúságos kenyér, amelyen a nép életét tengette.⁵⁴ Országos arányú ínségakcióra a helytartótanács sem gondolhatott, ilyenek sikere még napjainkban sem kielégítő. Mindegyik vidék úgy segített magán, ahogy tudott. Az 1726. évihez mérhető rossz termés a század első felében többé nem volt. Ha valamelyik megyét a természet sujtotta, saját hatáskörében intézkedett, így tiltotta meg pl. Csongrád megye 1737-ben a gabonaeladást, mert a termés rossz volt, a búzát a katonaság felélte, s attól tartott, hogy a megszorult nép mindenét eladja és végső nyomorba jut.⁵⁵ A megszorult megyén rendszerint szomszédja segített, így pl. 1739-ben Árván Liptó,⁵⁶ vagy pedig a legközelebb fekvő gabonátár adott kölcsönt.

A népvédelemnek a XVIII. században éppúgy, mint az egész közép- és újkoron keresztül Európa minden országában egyik égető kérdése volt, hogy a dolgozó és adófizető lakosságot hogyan szabadítsák meg a hazai és külföldi munkakerülő csavargók tömegétől, továbbá, hogy azokról, akik munkára alkalmatlanná váltak, hogyan gondoskodjanak.^{56a} A koldusok tolatkodó kérégetése a mai kor emberének nyugalma is állandóan háborgatja, a közbiztonságot ma is ez a folyton hullámzó, hol könnyörgő, hol követelő népréteg fenyegeti, de még

⁴⁸ Litt. mens. 1726. dec. 30. Abauj m.

⁴⁹ Litt. mens. 1727. márc. 21. Pest m. 1727. febr. 17. Bács m.

⁵⁰ Litt. mens. 1727. febr. 11. Somogy m.

⁵¹ Litt. mens. 1727. jan. 4. Heves és Külső-Szolnok m.

⁵² Litt mens. 1727. márc. 6. Zemplén m.

⁵³ Litt. mens. 1727. febr. 12. Árva m.

⁵⁴ Litt. mens. 1727. febr. 11. Sáros m.

⁵⁵ Litt. mens. 1737. febr. 28. Csongrád m.

⁵⁶ Litt. mens. 1739. dec. 1. Liptó m.

^{56a} Ezen a téren a 18. század viszonyai rendkívül lassan javultak. V. ö. P. Frauenstädt: Bettel-u. Vagabundwesen i. Schlesien v. 16. b. 18. Jh. Preuss. Jbb. 89. Bd. 488. skk. II.

fokozottabb mértékben zavarta a korábbi századok belső békéjét, amikor a lakosság nagy része különben is örökös mozgásban volt. A dologtalanul kóborlók arányszáma egy-egy nagyobb háború után rendkívül megnövekedett; szökött katonák, büntetésük elől menekülő gonosztevők, sorsukkal elégedetlen parasztok, vándorcigányok stb. csatangoltak egyik faluról a másikra, élelmet kérve, vagy a vagyont fosztogatva és folytonos nyugtalanságban tartva a szegény lakosságot, amely még a maga nyomorékjait és elaggott szüleit sem tudta eltartani. A vagabundusok elleni védekezés, valamint a szegényügy intézése Magyarországon a XVI. és XVII. században az egyéb közigazgatási és szociális feladatokhoz hasonlóan a törvényhatóságok, megyék és városok vállán nyugodott. Az államhatalom fokozatos kiterjedésével kapcsolatban a XVIII. század elején a központi kormányt képviselő helytartótanács hatáskörét erre a területre is kiterjesztette, ami itt is maga után vonta a helyi hatóságok autonómiájának bizonyosfokú csorbulását, amivel szemben azonban ezen a téren is érvényesült az egységre való törekvés, az országszerte egyöntetű eljárás jótékony hatása. Korábban egy-egy statutum érvénye csak az illető törvényhatóság területére terjedt ki, hatása éppen ezért nagyon is kétséges volt. A helytartótanács rendeletei ezzel szemben minden törvényhatóságot egyenlő erővel a kitűzött cél megvalósítására köteleztek, lehetővé vált egyes országrészek összefogása közös feladatok megoldására. A helyi hatóságok a központi hatalom egyéb szerveivel is könnyebben és eredményesebben érintkezettek, ha megfontolásaikat, kívánságaikat és panaszaikat a helytartótanács útján terjesztették fel, inkább remélhették, hogy meghallgatásra találnak, mint azelőtt.

A helytartótanács működésének megkezdése után azonnal felszólította a megyéket és városokat, hogy a területükön tartózkodó munkanélkülieket szigorúan ellenőrizzék. A beérkezett jelentések egyrésze jogos önérzettel hangoztatta, hogy a rendeletben foglaltakat már saját kezdeményezésükből megtették. Modor pl. az idegeneket a város területéről eltávolította, a helybeliek közül a munkára alkalmasokat dologra fogta, azokat pedig, akik csakugyan a köz támogatására szorultak, ruhájukon ólomjeggyel látta el.⁵⁷ Kismarton külön biztosokat rendelt a csavargó- és szegényügy intézésére és ígéretet tett, hogy időről-időre jelenteni fogja az eredményt.⁵⁸ Libetbánya is arra hivatkozott, hogy a helybeli szegények közellátását már rendszeresen megszervezte.⁵⁹

⁵⁷ Litt. mens. 1724. szept. 25. Modor.

⁵⁸ Litt. mens. 1724. szept. 21. Kismarton.

⁵⁹ Litt. mens. 1725. márc. 16. Libetbánya.

Bármilyen büszke hurokat pengettek is a városi tanácsok, nehézségek azért náluk is lépten-nyomon felmerültek, amit Pozsony város példája mutat legjobban. A helytartótanács székhelyét közvetlenül ellenőrizhette, s így újra meg újra kénytelen volt megállapítani, hogy a városban sok a koldus és a dologtalan csavargó.⁶⁰ A város szigorú rendszabályokkal fogott a tisztítás munkájához. A magyar illetőségű dologtalanok közül is csak azokat tűrte meg, akiket mezei és szőlőmunkára fel tudott használni. A munkára alkalmatlanok közül azokat, akik más hatóság alá tartoztak, kitoloncolta, s kérte, hogy a kitoloncoltakat megyéről-megyére gyorsan szállítsák, hogy eltartásuk ne terheljen hosszú ideig egy helyet. A koldulást saját nyomorékjainak sem engedte meg, hanem külön ezzel a feladattal megbízott polgárok útján hetenként elemőzsiát osztott szét közöttük.⁶¹ Véglegesen azután 1736-ban szabályozta a koldulást, amikor tervezetét Pehm András helytartótanácsos nézte át és terjesztette jóváhagyásra a helytartótanács elé. A város templomainál 24 nyomorék koldulhatott, de ennek fejében takarítani tartoztak. Külön jelekről lehetett őket megismerni, a többi megtűrt koldus más jelet kapott, de házról-házra ezek sem járhattak, az elemőzsiát úgy osztották szét közöttük, a rendre három Bettelrichter és három Bettelvoigt ügyelt fel. A helytartótanács kieszközölte, hogy a város határában elterülő Pálffy-uradalom megtiltotta a szabad átjárást, amivel nagyot könnyített a magistratus munkáján. De még így sem ment minden símán, a kiutasítottakat pl. egyszerűen szélnek eresztették, mert eltartásuk a toloncolásig sokba került volna.⁶² Voltak olyan idegen illetőségűek, akik már több mint tíz éve laktak a városban és így nem távolíthatta el őket. A házról-házra járást sem akadályozhatta meg, bár külön öröket állított erre a célra. A város szegényügyéről tanulságos képet adnak a következő adatok: a Nádasdy Tamás által létesített lazarethumban 1737-ben 95-en laktak, 166 embert teljesen a város tartott el, 313-nak pedig házipénztárából segílyt adott.⁶³

Az útlevíl nélkül csavargó dologtalanok üldözését a hatóságok rendszerint összekapcsolták a büntetésük elől menekülő gonosztevők hajtvadászatával. Győr megye 1724-ben arra kért engedélyt, hogy az ilyen egyéneket a falvakban külön erre a célra felállított őrségek, továbbá ú. n. ductorok üldözhesék és foghassák el.⁶⁴ Kraszna megye

⁶⁰ Prot. cons. 1729. szept. 25.

⁶¹ Litt. mens. 1731. jún. 26. Pozsony v.

⁶² Rel. cons. 1736. júl. 14.

⁶³ Helytartótanácsi levéltár, Oeconomica, Lad. C. fasc. 2. No. 1.

⁶⁴ Litt. mens. 1724. nov. 20. Győr m.

is minden helységben őrséget állíttatott fel az útlevelek alapos ellenőrzésére, előzőleg általános vizsgálat alá vetette a területén tartózkodó munkanélküli csavargó és gyanús személyeket.⁶⁵ Gömör megye mindenkit vizsgálati fogságba vetett, aki útlevél nélkül utazott.⁶⁶ A nyozás sikere érdekében a szomszédos hatóságok hatáskörét olykor összeolvasztották, így Pozsony városa 1732-ben engedélyt nyert arra, hogy ne csak a polgárok házait, hanem a megyei igazgatás alá eső telkeket és rejtekhelyeket is átkutathassa egy megyei tisztviselő jelenlétében.⁶⁷

Egyes helyeken túlzásba estek és minden idegennek kellemetlenkedni kezdtek. A helytartótanácsnak 1733-ban figyelmeztetnie kellett Szakolcát, hogy tegyen különbséget az olyan idegenek között, akik vagyonukból vagy munkájukból élnek és azok között, akik semmittevésükkel vagy koldulásukkal a lakosság terhére vannak.⁶⁸ 1735-ben pedig meg kellett állapítania, hogy Nagyszombat a csavargókat egy kalap alá veszi a gonosztevőkkel. Nedeczky Károly tanácsos jelentésében pontos meghatározását adta a csavargónak, annak minősítve minden idegent, aki új lakóhelyén legalább tíz évvel azelőtt nem épített házat, hanem a dolgot kerülve, koldulással tartotta fenn magát.⁶⁹ Fontos momentum volt továbbá, hogy az illetőnek volt-e útlevele, vagy sem. Minden olyan idegent, aki útlevél nélkül lépte át a határt, a helyi hatóság köteles volt letartóztatni s addig fogvatartani, amíg igazolni tudta magát. Tartozott továbbá minden hatóság útlevelet kiállítani azok számára, akik területéről távoztak.⁷⁰

Letelepedés és útlevél volt tehát az a két körülmény, amit a csavargók elbírálásánál tekintetbe vettek.⁷¹ A letartóztatás a falubírák feladata volt, amit ha elmulasztottak, súlyos büntetésben részesültek, Gömör megye pl. 12 forintot szabott ki ebben az esetben rájuk.⁷² Az elfogottakat a szolgabíráknak adták át, akik ha azt látták, hogy járásukban túl sok a csavargó, az alispánhoz fordultak, aki viszont ha a megyei karhatalom gyengének bizonyult, katonai segítséget is igénybe vehetett. A szolgabírák a foglyokat illetőségi helyükre toloncoltatták,

⁶⁵ Litt. mens. 1725. márc. 10. Kraszna m.

⁶⁶ Litt mens. 1725. máj. 15. Gömör m.

⁶⁷ Ben. res. 1732. jan. 4.

⁶⁸ Prot. cons. 1733. jún. 20.

⁶⁹ Rel. cons. 1735. máj. 25.

⁷⁰ Prot. cons. 1737. jan. 26.

⁷¹ Kolosvári-Óvári: Magyar törvényhatósági statutumok, IV./1. 756. l.

⁷² U. o. II. 434. l.

Pozsony megye a toloncolás idejére minden fogoly számára napi 1 garast utalt ki házipénztárából.⁷³

A vagabundusok, ahogyan a csavargókat nevezték, kérdése első sorban az osztrák határ mentén fekvő dunántúli megyéket érintette. Sopron-megye 1725-ben mint hosszú időn keresztül leszűrt tanulságot állapította meg, hogy azok, akik az osztrák határon át jönnek, rendszerint házaló kereskedőknek, vagy munkát kereső iparosoknak mondják magukat, útlevelük is van, amit azonban másoktól szereztek pénzen vagy erőszakkal. Amint a határt átlépték, eszük ágában sincs dolgozni, hanem koldulva haladnak egyik faluból a másikba az ország belseje felé. Kénytelen volt tehát az ilyen személyek bebocsátását megtiltani, még abban az esetben is, ha útlevelük teljesen kifogástalan volt.⁷⁴ Ezzel az intézkedéssel azonban ártatlanokat is sujtott, sőt saját lakosságának érdekét is sértette, mert a házaló kereskedőkre a népnek szüksége volt. A kérdést másképpen, az egész vidéken egységesen kellett rendezni, ami a helytartótanács feladata lett. A határmenti három megye: Moson, Sopron és Vasvár számára az egyidőben megtartandó első közös vizsgálatot 1726 január 15-re rendelte el és kieszközölte, hogy a katonaság is mindenben segítségükre legyen. Meghagyta továbbá, hogy az elfogottakat tartsák őrizetben, vallomásaikat terjeszték fel.⁷⁵ Az eredmény már csak az idő rövidege miatt sem lehetett kielégítő, az értesítéseket csak január elején küldötte szét. A soproni katonai parancsnok jelentése szerint a megye a helytartótanácsi rendeletet nem is hajtotta végre, amire a király szigorú vizsgálatot rendelt el és a vétkesek példás megbüntetését kívánta. A soproni alispán a vizsgálat után arra hivatkozott, hogy a siker azért maradt el, mert osztrák részről megfelelő támogatásban nem részesültek, így az üldözöttek legnagyobb része átszökött a határon.⁷⁶ De nemcsak amiatt panaszkodtak a megyék, hogy az osztrák határon az átlépőket lazán ellenőrzik, hanem azt is szemükre vetették az osztrák hatóságoknak, hogy az odaillesékeseket nem veszik át.⁷⁷ Osztrák részről erre azt válaszolták, hogy a megyék a kitoloncolást előzetes tárgyalások nélkül eszközlik. Ez csakugyan így volt, Moson megye ezt az eljárást azzal okolta meg, hogy osztrák területről naponta érkeznek csavargók, ezeknek eltartása a tárgyalások ideje alatt nagy terhet rótt volna a me-

⁷³ U. o. IV/1. 738. l.

⁷⁴ Litt. mens. 1725. szept. 12. Sopron m.

⁷⁵ Prot. cons. 1726. jan. 7.

⁷⁶ Prot. cons. 1726. márc. 13.

⁷⁷ Litt. mens. 1726. máj. 13. Sopron. m. 1727. máj. 23. Moson m.

gyére.⁷⁸ Vasvármegye azt jelentette, hogy Stájerországból éjnek idején egyszerűen átküldik azokat, akik terhükre vannak; különösen a felsőlendvai uradalom panaszkodott emiatt.⁷⁹

A helytartótanács ezeket a panaszokat az uralkodó elé terjesztette, az ügy rendezésére azonban csak 1730-ban került sor. Az 1726 január 15-én elfogottakat a megyék bebörtönözték, kihallgatták, a felvett jegyzőkönyveket a helytartótanács elé terjesztették.⁸⁰ Ausztriában, Stájer- és Morvaországban 1726 május 21-én tartottak nyomozást, amiről előzetesen a magyar megyéket is értesítették, azok kötelesek voltak a napot titokban tartani és ugyanabban az időpontban ugyancsak nyomozást rendezni.⁸¹ A kölcsönös kicserélésre csak ezután került sor. A következő évben az örökös tartományokba újra közös időben, május 20-án fogták össze a csavargókat, a megyéket újra segítségre szólították fel.⁸² A kölcsönös kicserélés terén lassan a következő gyakorlat alakult ki: Az örökös tartományokban évenként kétszer, tavasszal és ősszel generalis visitatiót tartottak, ezzel kapcsolatban rendezték a megyék is a hajtóvadászatot. Az összefogottakat meghatározott helyeken gyűjtötték össze, a magyar illetőségűeket pl. Badenben. A toloncolás előtt 3–4 nappal értesítették az illető országot. A magyarokat Ebenfurton keresztül Neufeldre szállították, itt vette át őket Sopron megye biztosa, még pedig nemcsak a megyebelieket, ami ellen igen sokszor panaszkodott és azt szerette volna, ha minden megye külön fogadta volna az alája tartozókat. Ilyenkor adták át az ausztriai honosokat, de az osztrák biztosok még akkor sem mindig vették őket át, pedig a magyar megyék azt kívánták, hogy ezen a meghatározott időponton kívül is legyenek átutalások.⁸³

A kölcsönös kitoloncolások tehát nem folytak símán. A legnagyobb baj az volt, hogy az összes örökös tartományok toloncait egyszerre szállították Magyarországra. A nehézségeken a bécsi kormány is segíteni akart, az uralkodó 1730 augusztusában új tervezetet küldött véleményadásra a helytartótanács elé, ahol Paluska Györgyöt, Morocz Istvánt és Adelffy Jánost bízták meg annak átnézésével és a helytartótanácsi vélemény elkészítésével.⁸⁴ Ez a bizottság sorra vette a leküldött terve-

⁷⁸ Litt. mens. 1730. jún. 1. Moson m.

⁷⁹ Litt. mens. 1725. jún. 16. Vas m.

⁸⁰ Prot. cons. 1726. ápr. 12.

⁸¹ Prot. cons. 1726. ápr. 19.

⁸² Prot. cons. 1727. máj. 2.

⁸³ Litt. mens. 1730. jún. 12. Sopron m. Sziléziában a magyarok gyűjtőhelye Teschen volt. Frauenfeld i. m. 505–6. ll.

⁸⁴ Rel. cons. 1730. szept. 18.

zet pontjait. Az első kérdés az volt, hogy a toloncok kicserélése milyen helyeken történjék. A tervezet Ausztria felé Ebenfurtot ajánlotta, de felszólította a helytartótanácsot, hogy ha megfelelőbb helyet tud, azt nevezze meg, úgyszintén a többi örökös tartomány felé is javasoljon cserehelyeket. A haladást az eddigi gyakorlattal szemben tehát az jelentette, hogy az egyes tartományok csavargóügyét különválasztották. A bizottságnak az addigi tapasztalatok alapján leszűrődött véleménye az volt, hogy az átadás és az átvevés más-más helyen történjék. Az Ausztriában elfogott magyar honosok átvételére Pinkafőt, Neufeldet, Köpcsényt, vagy Magyarfalvát ajánlotta, az osztrák honosok átadására pedig Ebenfurtot, Wollferthalt, Pinkafőt vagy Arigert. A többi tartomány felé nem látta szükségesnek az átadás és átvevés elkülönítését, Stájerország felé Kaltenbrunn, Morvaország felé Vágujhelyet vagy Drietomát, Szilézia felé pedig Kisuccaújhelyet hozta javaslatba. A bécsi kormány erre azt válaszolta, hogy az örökös tartományokban már mindenütt azt az alapelvet fogadták el, hogy a kölcsönös csere egy helyen történjék, amivel nemcsak egyszerűsítik és gyorsítják az eljárást, hanem költséget is kímélnek, így tehát Magyarország számára is előnyösebb lesz, ha ezt a rendszert fogadja el. Felszólította ennek értelmében a helytartótanácsot, hogy Ausztria felé Neufeld és Köpcsény között válasszon. A helytartótanács mégegyszer kísérletet tett eredeti elgondolásának megvalósítására, azonban sikertelenül. A cserek helyét a bécsi kormány határozta meg, Ausztria felé Neufeld, Stájerország felé Szentgotthárd, Morvaország felé Szakolca, Szilézia felé pedig Kisuccaújhely lett a kölcsönös kiszolgáltatás közös színtere.⁸⁵

Több sikerrel érvényesítette nézetét a helytartótanács a toloncolással és általában a csavargóüggyel kapcsolatos elvi kérdésekben. Az egyik ilyen kérdés az volt, hogy kiket lehet kitoloncolni. A bécsi tervezet szerint azokat, akik 10 évig állandóan ugyanazon a helyen laktak, eltávolítani többé nem lehet. A helytartótanács véleménye az volt, hogy tekintetbe kell venni azt is, hogy az illető adót fizetett-e. A döntés azután úgy hangzott, hogy az illető helység állásfoglalása az irányadó, ha valakit elismer lakosának, azt nem csak megtűrni tartozik, hanem szükség esetén támogatni is köteles. Másik vitás kérdés volt, hogy hova toloncoljanak; a bécsi tervezet szerint az azelőtti lakóhelyre, a helytartótanács szerint viszont az eredeti illetőségi helyre. Ennél a pontnál az uralkodó a helytartótanács mellett foglalt állást. Dönteni kellett továbbá a kiszolgált katonák sorsa felett is. A bécsi tervezet azt kívánta, hogy ezredük állomáshelyén maradjanak, ami Magyar-

⁸⁵ Ben. res. 1731. ápr. 17.

országot súlyosan érintette volna, mivel a legtöbb ezred itt állomásozott. A helytartótanács tehát azt javasolta, hogy vagy illetőségi helyükre, vagy pedig az invalidusházakba kerüljenek. A király ez utóbbi megoldást választotta, ennek értelmében a magyar honos elbocsátott katonák a pesti invalidusházban nyertek elhelyezést. Végül a tervezettel szemben a helytartótanácsnak adott igazat az uralkodó abban is, hogy a biztosok a csavargók vallomását nem kötelesek figyelembe venni, tehát a kicserélés helyének megállapításán kívül kifogásait és észrevételeit mindenben helytállóknak találta.⁸⁶ A magyar tanácsosok az ügy alapos ismeretét elárulól józansággal vittek rendszert az addig zürzavaros kérdésbe, melynek intézése ilyen módon szilárd és állandó keretet kapott. Ettől kezdve minden évben kétszer, tavasszal és ősszel ugyanazon a napokon rendezték a nyomozást Ausztriában, Stájerországban. Morvaországban, Sziléziában és Magyarországon. A megyei és a városi hatóság a katonaság segítségét is igénybe vehette. Az elfogottakról jelentést tartozott tenni a helytartótanácsnak, ahol megállapították, hogy kit hova toloncoljanak. A nyomozást körülbelül egy hónap múlva, néha még rövidebb időn belül nyomon követte az idegen illetőségűek kicserélése. Ausztria és Stájerország felé a helytartótanácsnak sikerült kieszközölnie, hogy az átadás és átvétel egyazon helyen ugyan, de különböző időben történt. 1733-ban pl. a tavaszi nyomozás napja május 19-e volt, Ausztria és Stájerország felé a kiadásé május 28-a, átvételé július 21-e, Morvaország felé a csere július 20-án történt, a sziléziai elfogottak cserenapját ebben az évben a biztosok állapították meg.⁸⁷ A magyar illetőségű csavargók ügyét a megyei és városi hatóságok önállóan intézték,⁸⁸ a külföldiekről a helytartótanácsnak tettek jelentést, onnan nyertek utasítást, hogy mikorra és hova szállítsák őket.⁸⁹ A szállítás gyalog, távolabbi helyekről kocsin történt,⁹⁰ az átadásról és az átvételről ugyancsak tartoztak beszámolni.⁹¹

A rendszeres nyomozások eredménnyel jártak. Turóc megye már 1731-ben azt jelentette, hogy egyetlen csavargót sem talált területén.⁹² Bazin városa 1734-ben csak rendesen dolgozó morva munkásokat fogott el, akiket munkaadóik kezessége mellett még a helytartótanács

⁸⁶ Ben. res. 1730. okt. 23.

⁸⁷ Ben. res. 1733. ápr. 30.

⁸⁸ Litt. mens. 1730. dec. 20. Pozsony v.

⁸⁹ Rel. cons. 1734. júl. 7.

⁹⁰ Litt. mens. 1731. jún. 14. Árva m.

⁹¹ Litt. mens. 1732. dec. 11. Sporon m.

⁹² Litt. mens. 1731. jún. 11. Turóc m.

intézkedésének megérkezése előtt szabadon bocsátott.⁹³ 1736-ban május 5-e volt a nyomozás napja, s a június 12-ig beérkezett jelentések egyhangúan azt tartalmazták, hogy csavargót sehosem találtak, csupán büntetésük elől menekülő gonosztevőket fogtak el.⁹⁴

A dologtalan csavargókhoz hasonlóan rendezésre várt a cigányok ügye is. II. Rákóczi Ferenc a felsőtiszai cigányok élére Ilosvay Ábrahám személyében vajdát, más néven cigánykapitányt állított, akinek halála után 1725-ben Szintai Zsigmond kérte az uralkodótól ezt a címet. A helytartótanács azonban azon a véleményen volt, hogy mivel ez a méltóság azelőtt ismeretlen volt, viselését a jövőben ne engedélyezzék, annál kevésbbé, mert ezáltal a földesúri jogokat megsértették.⁹⁵ A cigányok egy része ugyanis földesúri hatóság alatt élt, nagy részük azonban semmilyen hatóság illetékességét sem ismerte el, hanem szabadon kóborolt az országban, a legkülönbözőbb gonosztetteket hagyva maga után. A hatóságok elkeseredése velük szemben nem ismert határt. Sopron megye pl. nem látott ellenük más orvosszert, mint hogy valamennyiüket proskribálják, az elfogott férfiakat minden törvénykezés mellőzésével végezzék ki, az asszonyokat és gyermekeket pedig a király szigeteire száműzzék. A törvényes eljárást azért akarta kiküszöbölni, mert a tanuvallomások révén teljes bizonyosságra jutni és annak alapján halálos ítéleteket hozni nem lehetett volna, a hosszú vizsgálat ideje alatt pedig a megyének kellett volna a foglyokat el-tartania.⁹⁶

A cigányügyet a helytartótanács felállítása előtt a haditanács intézte, üldözésükre katonaságot rendelt ki, a magyar hatóságokat a kancellária útján szólította fel, hogy a katonaság eltartásához járuljanak hozzá, a cigányok pártfogóit pedig szigorúan büntessék meg. Különösen az osztrák-magyar határon élt sok cigány. A nép nem volt ellenségük, közibük is házasodott, úgyhogy a kirendelt katonaság tehetetlennek bizonyult, bár a magyar megyék és az osztrák földesurak támogatását is igénybe vette. Az uralkodó végül is az ügyet kivette a haditanács kezéből és a helytartótanácsot bízta meg, hogy Sopron megye tervezetének figyelembevételével tegyen a baj gyökeres gyógyítására javaslatot.⁹⁷ Gr. Draskovics Ádám elnöklete alatt külön bizottság foglalkozott a kérdéssel, munkájával 1724 májusára már el is készült.

⁹³ Litt. mens. 1734. máj. 21. Bazin.

⁹⁴ Rel. cons. 1736. jún. 12.

⁹⁵ Pront. cons. 1725. márc. 4.

⁹⁶ Litt. mens. 1724. márc. 17. Sopron m. Miscellanea, fasc. 5. No. 56.

⁹⁷ Ben. res. 1724. ápr. 28.

Megállapította, hogy a cigányok nappal erdőkben rejtőznek, éjjel járnak ki rablásra a szomszédos falvakba. Elfogatásukra részletes ter-
vet dolgozott ki, nagyobb számú lovas és gyalogos katonaságot rendel-
tetett ki, a nyomozásba az érdekelt falvak magyar, osztrák és stájer
lakosságát is bevonta és a gyanús erdőket ugyanazon a napon ugyan-
abban az órában átkutattatta. Kihirdette továbbá, hogy a cigányokat
és azok támogatóit minden birtokos, akinek pallosjoga van, elfoghatja
és megbüntetheti, de ítéletében teljes elfogulatlansággal járjon el.⁹⁸
Az uralkodó azután Sopron megyébe 71, Mosonba 104, Pozsonyba pe-
dig 93 katonát küldött, a nyomozást ezek hajtották végre.⁹⁹ Az elfo-
gott cigányok kegyelmet kértek, mire a helytartótanács közzétette és
a királyi utakon kiszögeztette, hogy a megtérésre két heti időt enge-
délyez, amely időn belül a megyei hatóságnál jelentkezhetnek, csa-
vargó társaikról vallomást tartoznak tenni, ami után a megye megállá-
pítja, hogy milyen munkára alkalmasak, s erről a helytartótanácsot
értesíti. Azokat, kik nem tértek meg, minden további nélkül kivégez-
hetik.¹⁰⁰ A tömeges kivégzés azonban csak fenyegetés maradt, amint
a két heti határidő is kevésnek bizonyult a kérdés rendezésére. A hely-
tartótanácsnak be kellett látnia, hogy az elméleti elgondolások gyakor-
lati megvalósítása nem mindig könnyű feladat. A cigányügyet 1724 de-
cemberében vette végleges rendezés alá. Kimondták ekkor, hogy a föl-
desurak továbbra is tarthatnak cigányokat, de gondoskodniuk kell
azok letelepedéséről és tisztességes életmódjáról. A nem földesúri cigá-
nyoknak 3 hónapon belül el kell hagyniuk az országot. A 3 hónap
eltelte után a 16 éven felüli férfiakat minden vizsgálat nélkül kivégez-
hetik, hangzott a döntés, a többiek hátára pedig R-betűt égetnek és
kitoloncolják őket az országból. A gyermekeket és asszonyokat is ki-
végzik azonban, ha bűnösnek bizonyultak, vagy ha a toloncolás után
ismét átlépték a határt. A 3 hónapon belül a 16 éven felüli férfiak, ha
nem akartak távozni, a megyéknél munkára jelentkezhetnek, itt nevü-
ket, korukat és személyleírásukat feljegyezték és mérsékelt díjak mel-
lett munkát nyújtottak számukra. Az asszonyok és gyermekek azon-
ban még ilyen feltétel mellett sem maradhattak. A döntő szempont
tehát a kamentalista irodalom tanításának megfelelően az volt, hogy
azokat, akik saját erejükből megélni nem tudnak, nem szabad meg-
térni, mert az ilyenek a köz kárára vannak, a lakosság biztonságos

⁹⁸ Rel. cons. 1724. máj. 6.

⁹⁹ Ben. res. 1724. máj. 6., 19.

¹⁰⁰ Ben. res. 1726. szept. 2.

jólétét veszélyeztetik. Ezeket a rendeleteket szintén kihirdették és a királyi utak mentén kifüggesztették.¹⁰¹

Ami azután e rendelkezések megvalósulását illeti, tanulságos példa a Kismartonban munkára és letelepülésre jelentkezett karaván sorsa. Bécsben úgy döntöttek, hogy a Temesi Bánságba telepítsék őket,¹⁰² mire a helytartótanács elrendelte, hogy szállításuk egyik megyéből a másikba megyei felügyelet alatt és az illető megye költségén történjék.¹⁰³ Mosontól Sopron biztosan vette át a cigányokat, tőle Vasvármegyéé és így tovább, a megyék az átadást igazolni tartoztak.¹⁰⁴ A szállítással nem is volt baj, amíg a Bánságba nem érkeztek. Itt azonban nem fogadták be a cigányokat, mire a 28 személyből álló karaván elindult vissza.¹⁰⁵ Egész Sopron megyéig akadálytalanul eljutottak, ahol azután újra visszafordították őket Temesvár felé,¹⁰⁶ de végleges megtelepedésükről nincsen értesülésünk, valószínűleg az új környezetben tovább folytatták vándoréletüket.

A megyei igazgatás alatt álló területen kóbor cigányokat ettől kezdve nem tűrtek,¹⁰⁷ csupán vásárookra mehettek szabadon, egyébként azonban lakóhelyükről egy mérföldnél messzebb csak földesuruk útlevelel távozhattak.¹⁰⁸ A letelepültek ipart nem űzhettek,¹⁰⁹ csakhamar adóztatásukra is sor került.¹¹⁰ Elvértve, különösen a déli részeken, felbukkantak még, de az országban elszállásolt katonaság jó biztosítékot nyújtott arra nézve, hogy a központi kormány elgondolása ezen a téren csakugyan valóra váljék.¹¹¹

A dologtalanul kóborló cigányok a koldulásból élő munkanélküli csavargókkal együtt nemcsak vagyonában, hanem életében is veszélyeztették a munkája verejtékéből adózó népet. Az emberölés nem tartozott a ritka dolgok közé, pedig a közbiztonság fenntartására minden község köteles volt őrséget állítani, amely csak azokat engedte a falun keresztül, akik útlevelel igazolták, hogy kicsodák, honnan jöttek és hová tartanak.¹¹² A szolgabírák állandóan járták járásukat, a

¹⁰¹ Acta id. misc., No. 59.

¹⁰² Ben. res. 1727. márc. 28.

¹⁰³ Helytartótanácsi circolare, 1727, ápr. 25.

¹⁰⁴ Litt. mens. 1727. jún. 28. Sopron m.

¹⁰⁵ Litt. mens. 1727. jún. 5. Gilligh M.

¹⁰⁶ Litt. mens. 1727. aug. 25. Sopron m.

¹⁰⁷ Kolosvári-Óvári: i. m. III. 310. l.

¹⁰⁸ Litt. mens. 1725. máj. 15. Gömör m.

¹⁰⁹ Kolosváry-Óvári: i. m. III. 735. l.

¹¹⁰ U. o. 321. l.

¹¹¹ Helytartótanácsi circolare, 1735. jún. 17.

¹¹² Kolosvári-Óvári: i. m. III. 343., IV/1. 726. skk. ll.

megyei határozatokat felolvasták, a nép anyanyelvén megmagyarázták.¹¹³ Ahol gyilkosság történt, a törvényhatósági joggal felruházott helyi hatóság tartozott a holttestet orvossal megvizsgáltatni.¹¹⁴ Ezek az intézkedések elsősorban a rablók ellen irányultak, akik ellen különösen az ország déli részén volt sok panasz. A Dráva jobb partja tele volt velük, innen keltek át fosztogató útjukra, ide tértek zsákmánnyal megrakódva vissza, üldözésükre a magyar megyék nem is gondolhattak.¹¹⁵ Hasonló vádak a rácokkal szemben is állandóan felmerültek. Jellemző a helytartótanács felfogására, ahogyan ezen az állapoton változtatni akart.

Annak a véleményének adott kifejezést, hogy Tolnában, Baranyában, Bácsban, Bodroiban, valamint Szlavóniában azért szaporodtak el annyira a rablók, azért érik egymást a gonosztettek, mert a lakosság elhagyta az igaz hitet. Szomorúan állapította meg, hogy a katolikus vallás tanainak kizárólagos érvényesítésére politikai okból — *ex rationibus de statu magis politico, quam sacra pagina depromtis* — nem gondolhatnak. De nem mondott le a reményről, hogy lépésről-lépésre haladva, a lelkeket vissza fogják hódítani, e cél elérésére az eszközt az egyedül üdvözítő igék hirdetésében és a rác papság fokozatos kicserélésében jelölte meg. Gyökeresen csak így orvosolható a baj, amíg azonban erre sor kerülhet, mindent el kell követni a tüneti kezelés érdekében a rácok garázdálkodásának megakadályozására. Ennek érdekében részletes javaslatot dolgozott ki a törvényekben elrendelt évente négyszeri nyomozás lefolytatására. Ajánlotta, hogy az elfogottakat ne büntessék túl szigorúan, mert ezzel csak ellenkezést váltanak ki bennük. Tiltsák meg a rácoknak a vadászt, fegyvereiket kobozzák el, így rátérnek majd a békés életre. Földalatti rejtekeiket rombolják le, kényszerítsék őket rendes lakóházak építésére. Népünnepélyeiket ne engedélyezzék, a babonák és rémmesék terjesztőit büntessék meg. A bűnpártolók ellen a legnagyobb szigorral járjanak el, ha valamelyik község nem akadályozta meg a fosztogatást, noha megtehetette volna, teljes kártérítéssel tartozék. Minden falu közköltegen két éjjeliőrt tartson. A katonaság az első hívásra azonnal nyujtson segítséget. Különösen figyelemre ajánlotta a rác katonai helyeket, az úgynevezett *loca militaria*-t, amelyekben a fegyelmezetlen, rablásra járó rácság főfészkeként látta. Elrendelte, hogy az útleveleket gondosan vizsgálják meg, a gondatlan vagy hatalmával visszaélő hatóság ellen

¹¹³ Litt. mens. 1727. jan. 4. Nógrád m.

¹¹⁴ Ben. res. 1726. jan. 28.

¹¹⁵ Litt. mens. 1731. ápr. 22. Somogy m.

szigorú megtorlást helyezett kilátásba. Felszólította a csónaktulajdonosokat, elsősorban a molnárokat, hogy a szállításnál vigyázzanak, rablókat ne vigyenek egyik partról a másikra. Az erdei utak mellől a fákat kivágatta, hogy a váratlan támadásokat ezáltal is nehezebbé tegye.¹¹⁶

Ezek a rendeletek kétségtelenül eredménnyel jártak volna, ha valamennyit ugyanolyan gonddal és körültekintéssel hajtották volna végre, amilyen jószándékkal a helytartótanács megfogalmazta őket. Keresztülvitelüknél azonban különböző nehézségek merültek fel. A legnagyobb baj, minden más bajnak úgyszólván kútforrása, az volt, hogy a hatóságoknak nem állott rendelkezésükre kellő fegyveres erő. Ezt mutatja az a körülmény, hogy a helytartótanács az ismételt azzal a kéréssel fordultak, hogy hajdúkat fogadhassanak, vagy más módon növelhessék fegyveres embereik számát. A helytartótanács az engedélyt minden további nélkül megadta, ha a megye hajlandó volt a költségeket a házipénztárból fedezni. Így fogadott a rablók kiirtására Árva megye 1734-ben 20 hajdút napi 8 krajcár fizetéssel, Zaránd megye pedig 1740-ben ugyancsak 20 hajdú szerződtetéséhez kért felsőbb jóváhagyást.¹¹⁷ A megyéknek azonban rendszerint nem volt fedezetük erre a rendkívüli kiadásra. Somogy megye pl. 1736-ban azt kívánta, hogy a drávántúli rablók ellen 24 hajdút fogadhasson s hogy ezeknek fizetését a hadiadóba számítsák be, amihez a helytartótanács természetesen nem járulhatott hozzá, hanem meghagyta a megyének, hogy forduljon segítségért a szigetvári parancsnoksághoz, kérjen támogatást a szomszédos megyéktől, végső szükség esetén pedig a népet is felfegyverezheti, hajdúkat is fogadhat, de csak a maga költségén. Egyben feliratot intézett az uralkodóhoz, melyben közbenjárását kérte, hogy a katonai parancsnokságok támogassák a rablók ellen küzdő megyéket. Az uralkodó azután 4 ausztriai századot küldött Somogyba.¹¹⁸ De a megyék nem szívesen fogadták a katonaság kirendelését, ami a lakosság súlyos megterhelését jelentette. Baranya pl. 1727-ben hevesen tiltakozott az ellen, hogy területére újabb csapatokat küldjenek.¹¹⁹

A megyei hajdúk bérét még olyankor is csak rendkívül körülményesen és nehezen számították be a hadiadóba, amikor pedig kimondottan hadi célra fogadták őket. Így pl. Máramaros megye 1737-ben a tatár betörés megakadályozására kapott utasítást az erdélyi parancs-

¹¹⁶ Rel. cons. 1729. dec. 14.

¹¹⁷ Litt. mens. 1740. jan. 23. Zaránd m.

¹¹⁸ Prot. cons. 1736. jan. 10., Ben. res. 1736. febr. 11.

¹¹⁹ Litt. mens. 1727. jan. 16. Baranya m.

nokságtól, aminek úgy tett eleget, hogy a Moldva felé vezető szorosokat hajdúkkal őriztette. Amikor azt kérte a helytartótanáctól, hogy az erre a célra fogadott 200 hajdú fizetését legalább a hátralékos hadiadóba számítsák be, a bécsi kormány először a debreceni tartományi biztostól, azután a debreceni hadibiztostól, végül pedig a haditanácstól kért jelentéseket, az akták végnélküli sorban követték egymást, a helytartótanács kebelében külön bizottság is foglalkozott a kérdéssel, a megyének 1738-ban már újabb 400 hajdút kellett fogadnia, amikor végre megtörtént a beszámítás, de akkor sem a rendes, hanem csak a rendkívüli hadiadóba.¹²⁰

Szabolcs megye megkezdte a kisvárdai vár helyreállítását, hogy a megyebeli iratokat ottan őriztesse, továbbá, hogy a nemesség rablótámadás esetén ott találjon menedéket. A munkálatokat természetesen a néppel végeztette ingyen, a terv azonban meghiusult a helytartótanács népvédelmi politikáján; amint tudomást szerzett a megindult építkezésekről, amelyekből egyedül a nemességnek lett volna haszna, azonnal közbelépett és abbahagyatta a munkát.¹²¹

A közbiztonságot a rablókon kívül helyi jellegű zavargások is fenyegették. Ezek között legjelentékenyebb volt az 1730-as években a békési parasztlázadás, amelynek leverésére a helytartótanács Bihar, Csongrád, Bács, Szabolcs, Borsod, Heves és Pest megyék nemességét, továbbá a jászokat, kúnokat és a hajdúvárosokat szólította fegyverbe.¹²²

Az 1730-as években a Felvidéken is izgatták a népet. Ugocsa megye kénytelen volt minden járásban két nemest biztosnak kijelölni, akiknek feladata az volt, hogy a falvakban felállított őrségeket ellenőrizzék. Az ellenőréssel ugyan minden faluban egy esküdtet is megbíztak, de félték, hogy az őrség, amely nappal egy, éjjel pedig két emberből állott, összejátszik vele, hiszen az esküdt is a falu embere volt. Az őrség pedig azt az útasítást kapta, hogy útlevél nélkül senkit se engedjen keresztül, jobbágyoktól pedig a földesúri elbocsátólevelet is követelje.¹²³

De az útlevelekkel is sok visszaélést követtek el. A munkácsi katonai parancsnokság 1726-ban azt jelentette, hogy az ungvári, homonnai, sztropkói és bártfai szorosokon keresztül az ország északkeleti részét ruthén papok özönlik el, akik Lengyelországból jönnek, végig-

¹²⁰ Miscellanea, fasc. 14. No. 131.

¹²¹ Prot. cons. 1736. márc. 3.

¹²² Prot. cons. 1735. máj. 4.

¹²³ Litt. mens. 1738. júl. 14. Ugocsa m.

koldulják a vidéket és megrakódva távoznak az országból. Nem tar-
tóztathatják fel őket, mert a munkácsi ruthén püspök útleveleit tud-
ják felmutatni. A helytartótanács azonnal szigorú tilalommal fordult a
püspökhöz, továbbá Sáros, Ung, és Zemplén megyékhez.¹²⁴

Külföldről kolduló szerzetesek is jöttek az országba. Különösen
Lengyelországból, de a többi szomszédos országból is, minoriták, kar-
meliták, stb. Főleg szüret idején jelentek meg nagyobb számban, ami-
kor mustot gyűjtöttek. A központi kormány ebben az országban lakó
és vallásos feladatokat teljesítő szerzetesrendek sérelmét látta és 1732-
ben a külföldi szerzetektől a bebocsátási engedélyt megtagadta, amit
a megyék örömmel vettek tudomásul.¹²⁵ Ezt a tilalmat csak egészen
kivételes esetekben függesztették fel, így pl. a szerbiai nyomor enyhí-
tésére a belgrádi ferencesek Budán koldulhattak és az összegyűjtött
bort vámmentesen szállíthatták haza.¹²⁶

A közbiztonság érdekében történt intézkedésekkel kapcsolatban
meg kell végül emlékeznünk a tűzvészek elhárítására kiadott rende-
tekről is. A helytartótanács circulareiben csak a védekezés szükségét
hangsúlyozta, annak módját csak nagy általánosságban jelölte meg, a
részletes kivitelt az egyes törvényhatóságokra bízta.¹²⁷ Ezek a gyujto-
gatókat, beleértve az erdő felégetőit is, a bűn minősége és az okozott
kár nagysága szerint szigorúan büntették, az ellenőrzésben hanyag-
nak bizonyult falubírákat pedig börtönbe vetették. A föld és a rét
javítását célzó égetéseket is csak abban az esetben engedélyezték, ha
a szomszédos birtokosokat előre értesítették és a perzselésnél a leg-
nagyobb gonddal jártak el.¹²⁸ A megye a közgyűlésen kihirdetett sta-
tutumokat minden községnek megküldötte, mégpedig a lakosság anya-
nyelvén. Minden falu köteles volt a tűzvész megakadályozására is őr-
séget állítani, amelynek feladata az volt, hogy vigyázzon arra, hogy
az istállók, szalmakazlak és szénaboglyák közelében, valamint a házak
belsejében semmi olyat ne cselekedjenek, ami tűzvészélyes, így első-
sorban ne dohányozzanak.¹²⁹ A rendelet ellen vétő nemesembert a me-
gyei ítélőszék vonta felelősségre, a nem nemes a szolgabíró büntette
meg, aki szükség esetén a katonaság segítségét is igénybevehette.¹³⁰

¹²⁴ Prot. cons. 1726. jan. 7.

¹²⁵ Litt. mens. 1733. jan. 3. Libetbánya. 1733. jan. 9. Moson m.

¹²⁶ Litt. mens. 1736. nov. 15. Ferencesek.

¹²⁷ Acta. id. misc. No. 1.

¹²⁸ Kolosvári-Óvári: i. m. II. 408. l.

¹²⁹ Litt. mens. 1731. máj. 23. Pozsony. v.

¹³⁰ Litt. mens. 1730. febr. 28. Komárom m.

Tartoztak a hatóságok tűzoltó eszközökről is gondoskodni.¹³¹ Szentgyörgyön pl. erre a célra minden új polgárt megadóztattak, hét forintot fizetett, ha helybeli volt, huszonegyet, ha máshonnan költözött a városba.¹³² Mindez természetesen csökkentette a tűzvész lehetőségét, de teljesen kizárni nem tudta. Olyan esetekben, amikor a károsultak ártatlansága bebizonyosodott, a helytartótanács gyakran kieszközölte, hogy az adót elengedjék, sőt több évi mentességet is sikerült kijárania.¹³³ A biztosítást még nem ismerték, így a biztosítási csalást sem, de adóelengedés reményében már abban a korban is követtek el visszaéléseket, amelyeknek megvizsgálását, továbbá a gyujtogatók megbüntetését a helytartótanács őrizte ellen.¹³⁴

Mindezek az intézkedések már III. Károly uralkodása idején jelentékeny mértékben könnyítettek az adózó nép sorsán. Mária Terézia uralkodásának első felében a hosszú és költséges háborúk következtében a jobbágyság helyzete újra rosszabbodott. A központi kormány csak a béke megkötése után, az 1760-as években vette újra kezébe a jobbágykérdés intézését, a század első felének állami népvédelmi politikáját újra felelevenítette, az új kor új eszméinek megfelelően sokkal szélesebb körben és sokkal rendszeresebben juttatta diadalra.

Ember Győző.

¹³¹ Ben. res. 1739. ápr. 3.

¹³² Kolosvári-Óvári: i. m. IV./2. 706. l.

¹³³ Litt. mens. 1736. márc. 2. Székesfejérvár.

¹³⁴ Litt. mens. 1735. júl. 22. Berényi Tamás.

DIE ENTSTEHUNG DES UNGARISCHEN ZOLLTARIFES VON 1784.

Seit sich in der staatlichen Wirtschaftspolitik die Einsicht durchgesetzt hatte, daß die Zölle nicht allein die fiscalen Einkünfte erhöhen, sondern auch die Gestaltung des wirtschaftlichen Lebens in hohem Maße beeinflussen, wurde das Zollsystem allgemein als Mittel zu Hebung des inländischen Wirtschaftslebens angewandt. Im Zeitalter des Merkantilismus schien es durchaus einleuchtend, daß der Zoll das einfachste Mittel zur Einfuhrverhinderung ausländischer Waren sei, die Ausfuhr der inländischen hingegen steigere. Die österreichischen Kameralisten standen auf diesem Gebiete den Gleichgesinnten des übrigen Auslandes nicht nach. Bereits zur Zeit Maria Theresiens, ja schon früher trachteten sie nach völliger Autarkie.

Wenn man auch während der Regierung der Kaiserin diesem Ziel mit bedeutenden Schritten nähergekommen war, erreichte die Abschließungspolitik doch ihren Höhepunkt erst zur Zeit Josefs II. In ihrem Geiste entstand der neue österreichisch-ungarische Zolltarif von 1784.¹

Der ungarische Zolltarif von 1754 hatte allgemeine Unzufriedenheit erregt. Ungarn war in diesem gänzlich den österreichischen wirtschaftlichen Interessen ausgeliefert und das Land auf das Niveau einer Kolonie herabgedrückt worden. Die seither erlassenen ergänzenden Verordnungen und zahllose Einfuhrverbote verwirrten die Zollverhältnisse in solchem Maße, daß eine neue Zollregulierung unvermeidlich war. Maria Theresia ordnete bereits 1762 die Ausarbeitung

¹ Kulischer, Josef: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. München u. Berlin, 1929. II. Bd. — Sombart, Werner: Der moderne Kapitalismus. II. Bd. Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus. München u. Leipzig, 1924. 2. Hbd. — Sieveking, Heinrich: Grundzüge der neueren Wirtschaftsgeschichte vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Leipzig u. Berlin, 1923. — Sieghart, Rudolf: Zoltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreich-ungarischen Zwischenzoll-Linie. Wien, 1915.

eines neuen österreichischen Zollwesens an und verfügte im Jahre 1768 die Neubearbeitung des ungarischen Zolltarifes.² Während aber der neue österreichische Zolltarif schon 1775 in Kraft trat, wurde die Frage des ungarischen noch nahezu anderthalb Jahrzehnte hingezogen und auch dann brachte das Ergebnis nichts anderes, als die Anwendung des nochmals neugeschaffenen österreichischen Systems auf Ungarn.

Die Verhandlungen, die in dieser Sache noch während der Regierung Maria Theresiens abgehalten wurden, sind bekannt, es kann daher von ihrer Besprechung abgesehen werden.³ Diese endlos langwierigen Verhandlungen vererbten sich von seiner Mutter auf Josef II., und auch er mußte noch lange Jahre auf ihren Abschluß drängen. Nach dem Zustandekommen des Zolltarifes von 1784 beschäftigte die Zollfrage den Herrscher und seine Behörden weiterhin und mehrere wesentliche Änderungen wurden während seiner Regierung durchgeführt.

Wie eingehend diese Frage von den Behörden behandelt und welche Bedeutung ihr zugesprochen wurde, beweisen die zahllosen Hinweise auf die Verhandlungen über den ungarischen Zolltarif. Andererseits boten diese sich hinziehenden Verhandlungen eine ausgezeichnete Gelegenheit, die Lösung heikler wirtschaftlicher Fragen bis zur Erledigung des ungarischen Zolltarifs hinauszuschieben.⁴

Im ersten Monat seiner Herrschaft wandte sich der Monarch an den Staatsrat, ihm einige Fragen vorzulegen, die gegebenenfalls im ungarischen Landtag vorgetragen werden könnten, falls ein solcher einberufen würde. Die hiefür bestimmten Angelegenheiten sollten für das Land nützliche Vorschläge enthalten, doch weder auffällige Neuerungen, noch neue Steuern sein. Die Staatsräte lenkten die Aufmerksamkeit des Monarchen bei diesem Anlasse auf die ungarische Zollfrage, wengleich ihnen diese für die Landtagsverhandlung nicht geeignet schien, da in derartigen Fragen der Monarch ganz und gar nach eigenem Gutdünken verfahren konnte.⁵

² Eckhart, Franz: Die ungarische Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes zur Zeit Maria Theresias. Budapest, 1922. 68—69. S. (Deutscher Auszug.)

³ D. s. 67—78.

⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Staatsrat 2823/1781, 801/1783. (Die Staatsratsakten bezeichnen wir mit St. R.)

⁵ St. R. 2164/1780 „keinen Gegenstand eines Landtags ausmachen solle.“ Noch klarer: St. R. 1098/1781: „Da aber das Mautregale in Ungarn lediglich dem Landesfürsten zugehet...“

Für den 25. Dezember war laut Vortrag der Hofkammer der ungarische Zolltarif für die gemeinschaftliche Beratung (Concertation) vorbereitet, es fehlte einzig die Stellungnahme der böhmisch-österreichischen Hofkanzlei.⁶ Und doch zogen sich die Verhandlungen noch weitere vier Jahre hin, um auch dann noch zu keinem Endpunkte zu gelangen.

Den Grund dieser Erscheinung darf man nicht allein in der üblichen bürokratischen Schwerfälligkeit suchen, sondern vor allem in jenem großen prinzipiellen Gegensatz, der die Staatsmänner dieser Zeit in ihren wirtschaftlichen Anschauungen voneinander trennte. Bis zu Beginn der siebziger Jahre herrschten im Kreise der österreichischen Staatsmänner ausschließlich die Ideen des Merkantilismus bzw. Kameralismus, die ein geschlossenes Zollgebiet, die Unterstützung des Handels und der Industrie durch Zölle, Monopole und Prämien forderten. Seit jener Zeit aber treten die Ideen des Freihandels — wenn auch mehr in der Theorie als in der Praxis — immer mehr in den Vordergrund. Der einzige unbedingte Vertreter dieser Richtung war Graf Zinzendorf. Er blieb aber mit seiner Anschauung auch jetzt, wie früher in anderen derartigen Angelegenheiten, allein. Gleichwohl findet man die Spuren der neuen Gedanken in der Stellungnahme der übrigen Staatsmänner. Ihre und des Monarchen Auffassung stimmte darin unbedingt überein, daß Privilegien in Handel und Industrie schädlich seien.⁷ Aber im Außenhandel betrachteten sie die Abschließungspolitik nicht nur für richtig, sondern suchten diese im großen Maße noch weiter auszubauen. Graf Hatzfeld, das einflußreichste Mitglied des Staates, sah im freien Verkehr mit dem Auslande einen schönen, aber vorderhand unerreichbaren Idealzustand.⁸ Josef II selbst war begeisterter Anhänger der Autarkie.⁹

⁶ St. R. 2213/1780.

⁷ St. R. 2115/1780, die Resolutionen Josefs II.: „da zur Industrie, Handlung und Verschleis nichts unentberliches ist, als Freyheit, und nichts schädlicher als privata und Monopolia.“ Verfolgt also den Gedanken Sonnenfels: „Überhaupt ist jeder Zwang mehr schädlich als beförderlich.“ (Sonnenfels, Josef v.: Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaften. I. Theil, Polizey. 2. Aufl. Wien, 1768.)

⁸ St. R. 1407/1783.

⁹ Über die wirtschaftliche Auffassung Josefs II. siehe eingehender die Abhandlung des Vf. „Die Aufhebung des Zollgrenze zwischen Ungarn und Siebenbürgen im Jahre 1784.“ (Ungarisch.) Im Bd. 1934 dieses Jahrbuches. Die wichtigste ungarische und ausländische Literatur daselbst: vor allem: Schünemann, Konrad: Die Wirtschaftspolitik Joseph II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. (Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung XLVII, Bd. 1. H. 1933.)

Selbst innerhalb des Gebietes der Monarchie war die Aufhebung sämtlicher, den Handel im höchsten Grade hemmender Zollgrenzen unmöglich, da der ungarische Adel von jeder Steuerentrichtung enthoben war und dadurch ein unüberwindliches Hindernis der erwünschten Aufhebung der inneren Zollgrenze bildete. Doch erfolgten zu jener Zeit trotzdem auf diesem Gebiet bedeutende Neuerungen.¹⁰ Wie sehr man aber die Aufhebung der Zwischenzollgrenze wünschte, drückte am klarsten Staatsrat Gebler aus: „Wie glücklich wäre die Monarchie, wenn man von diesem System gleich jetzt völlig abweichen, wenn man jenes ganz freie *Commercium reciprocum*, welches seit 1775 zwischen den deutschen Erblanden besteht, auch zwischen diesen und Ungarn von nun an festsetzen, und alle inneren Ein-, Aus-, und Durchfuhrzölle aufheben könnte!“¹¹

Davon könne aber keine Rede sein, solange der ungarische Adel keine Steuern zahle, in den deutschen Erblanden aber die Staatslasten Jedermann in gleichem Maße trage. Das heißt: alles, was die Entwicklung der ungarischen Industrie gefördert hätte, bedeutete in den Augen der österreichischen Regierung eine ungerechte Unterdrückung des mit Steuern arg belasteten österreichischen Wirtschaftslebens.

¹⁰ Obige Abhandlung des Vf.

¹¹ St. R. 2164/1780. „Fast mit Gewissheit also ist aus einem, von der Hungarischen Kanzley ohnlängst heraufgegebene Volumina gravaminum commercialium, vorzusehen, dass Ungarn sich um die Zollfreyheit oder wenigstens geringe Belegung seiner Produkten in den deutschen Erblanden; um die Herabsetzung der Dreisigstgebühren, insonderheit respectu der einfuhrenden fremden Waaren, und den freyen Essito seiner Weine, Viehes, Knopern etc. und überhaupt um die Aufhebung jener Abhängigkeit bewerben werde, worinnen man bisher diess sonst in allen Ständen begünstigte Land zu einigem Gegengang für so vieles hinabgehendes deutsches Geld zur Emporbringung der deitscherbländischen Manufakturen, und zu indirecter Byziehung des sonst von allen Abgaben befreyten Hungarischen Adels, zu erhalten beschliessen gewesen. Wie glücklich wäre die Monarchie, wenn man von diesen System gleich jetzt völlig abweichen, wenn man aber jenes ganz freye *commercium reciprocum*, welches seit 1755 zwischen den deutschen Erblanden besteht, auch zwischen diesen und Ungarn von nun an festsetzen, und alle innere Ein-, Aus-, und Durchfuhrzölle aufheben könnte! Allein, so lange nur der deutsche Grundherr Steuern, Accisen Mauthe entrichtet, und der Hungarische Grundherr *gar nichts* zu der Staatsbedürfnissen beyträgt, scheint mir das Begehren, wegen gleicher Begünstigung mit dem Oesterreichischen Producenten, oder vielmehr Unterdrückung dieses letzten, der neben jenem Befreiten nicht Markt halten kann, offenbar ungerrecht. Tragen einmal alle Erbländer, jedes nach Maass seiner Kräfte, die Lasten des Staats mit gemeinschaftlichen Schultern: so mache man alles auf, und gestatte die vollständigste Commercialfreyheit!“

Der Staatsrat begann die meritorische Behandlung des ungarischen Zollwesens im Mai des Jahres 1781. Graf Kollowrath legte die Protokolle, die die Ergebnisse der Verhandlungen der politischen und finanziellen Behörden enthielten, vor, damit nach den Äußerungen der Staatsräte der Monarch seinen Entschluß fassen könne.¹² Vor allem wurden vier Hauptgesichtspunkte untersucht: war die Aufrechterhaltung der Zollgrenze zwischen Ungarn und den deutschen Erbländern notwendig und wie sollten der Einfuhrzoll (Consumo), Ausfuhrzoll (Essito) und Durchfuhrzoll (Transito) gestaltet werden?

Die erste Frage stellte Graf Zinzendorf, damals Gouverneur von Triest. Die Behörden stimmten alle darin überein, daß die Aufhebung der Zölle dem Handel von größtem Nutzen wäre, der Fiscus aber einen Verlust von jährlich einer Million Gulden erleiden würde. Wenn auch dieser Ausgangspunkt der Verhandlungen ein kleinlich fiscalischer war, wurde doch anerkannt, daß die Reformierung des ungarischen Zollsystems unumgänglich notwendig sei. Es ist interessant zu beobachten, welchen Standpunkt die Staatsräte in dieser vielbesprochenen, für Ungarn so wichtigen Angelegenheit einnahmen. Wenn dem Staatsrate auch keine vollziehende Macht zugewiesen war, wurden seine Vorschläge doch vom Monarchen, — auch von einer so unabhängigen Persönlichkeit wie Joseph II. — meistens angenommen. War die Auffassung der Staatsräte auch in Einzelheiten verschieden, in der endgültigen Konklusion waren sie sich einig: bei den gegebenen Verhältnissen sei der Zoll gegen Ungarn aufrechtzuerhalten.

Nach dem Votum Baron Löhrs hätte eine Aufhebung der Zollgrenze zwischen Ungarn und den deutschen Erbländern größten Schaden für letztere bedeutet und außerdem die Zolleinnahmen empfindlich getroffen, sie sollte also *niemals* erlaubt werden.¹³

Baron Gebler hielt demgegenüber daran fest, daß der freie Verkehr gewiß nützlich und notwendig sei, aber auf politische Hindernisse stoße (die Steuerfreiheit des ungarischen Adels), die zuerst zu beheben seien. Bis dahin müsse die Zollgrenze aufrecht erhalten bleiben.

Baron Kresel suchte ausführlich nachzuweisen, daß der ungarisch-österreichische Zoll in erster Reihe den österreichischen Konsumenten berühre, da die nötigen ungarischen Waren zwar eingeführt würden,

¹² St. R. 1120/1781. Sieghart, S. 237 ff.

¹³ D. s. „Nach dem Erachten des Baron von Löhr wäre diese den deutschen Erbländern zum größten Nachtheil gereichende reciproque Aufhebung der Zölle, welche zugleich einen beträchtlichen Entgang des Mauth gefälls verursachen würde, nie zu gestatten.“ Sieghart, S. 249.

der österreichische Konsument sie aber des Zolles wegen nur zu einem erhöhten Preise erhalte. Die Aufhebung des Zolles wäre also ein Vorteil für die deutschen Erbländer. Seiner Ansicht nach ergaben sich nur finanzielle Schwierigkeiten. Ungarn könnte eine Verringerung der Mauteinkünfte nur durch eine neuerliche Belastung der armen arbeitenden Volksklasse ersetzen. Solange es im eigenen Interesse nicht geneigt sein werde, irgend etwas an seiner politischen Einrichtung zu ändern, sei aus finanziellen Gründen die Zollgrenze zu erhalten.

Graf Hatzfeld stellte sich entschiedener gegen die Auffassung Kresels. Seiner Meinung nach mußte die Aufhebung des Zwischenzolles für Ungarn den größten Vorteil bringen. Die ungarischen Waren würden in größeren Mengen in die Erbländer strömen, österreichische und ausländische Fabrikanten in Ungarn Fabriken bauen, der ungarische Adel keine österreichischen Industriewaren mehr kaufen, da er dann selbst mit diesen versehen sei, ja sogar zum Teil Österreich mit solchen versehen könnte. Das Geld würde so nicht mehr von Ungarn nach Österreich, sondern von dort nach Ungarn fließen. All das wäre an sich nicht ungünstig, wenn beide Teile des Reiches die gleiche Konstitution besäßen, so könnte man einfach die Steuern des reicheren Landes heben und jene des ärmeren herabsetzen. Aber — und hier kehren die alten, stets wiederholten Worte wieder — dies sei eben unmöglich, da der ungarische Adel keine Steuern zahle. Der innere Zoll müsse somit erhalten bleiben.

Staatskanzler Fürst Kaunitz,¹⁴ in dieser wichtigen Sache ebenfalls befragt, stellte sich auf den Standpunkt Geblers, ebenso der Monarch selbst.

Die Verhandlungen und verschiedenen Stellungnahmen zu den weiteren Fragen des Zolltarifes sollen hier nicht besonders behandelt werden, da sie, wie im weiteren hervorgeht, niemals in dieser Form in Kraft traten. Hier sei nur kurz der Inhalt der kaiserlichen Resolution erwähnt. Bezüglich jener Waren, die unmittelbar vom Auslande nach Ungarn eingeführt wurden, also im Falle des Consumozolles, bil-

¹⁴ „Dass aber die Aufhebung dieser Mauthen suppositis supponendis eine allgemeine erspriesliche Sache sey, schein eben so wenig als die Richtigkeit der von dem Gebler gemachte Bemerkungen einigen Zweifel zu unterliegen, dass man nemlich diesen grosen Endzweck stets vor Augen haben, und durch die Hinwegraumung der in Hungarn noch entgegen stehenden Hindernisse ununterbrochen darauf arbeiten solte. Hierzu die wahren Mittel und Weege auszufinden auch den eigentlichen Modum zu bestimmen, wie sich nach und nach dem Haupt Endzweck genähert werden könnte, wäre eine der wichtigsten und nothwendigsten Deliberationen.“ St. R. 1120/1781. Sieghart a. a. O.

ligt der Monarch den Vorschlag der Behörden, den Zoll so hoch festzusetzen, daß er den Gesamtbetrag des österreichischen Ein-, Aus-, und Durchfuhrzollens entspreche. Werde die ausländische Ware nicht direkt, sondern durch die österreichischen Provinzen eingeführt, so sollte der ungarische Kaufmann einen um 1% kleineren Einfuhrzoll bezahlen, der österreichische aber auch vom Transitozoll befreit werden. Der Fiscus werde zwar einen gewissen Schaden erleiden, das System bedeute aber einen Vorteil für den österreichischen Kaufmann. Die erste Möglichkeit, direkte Wareneinfuhr aus dem Auslande nach Ungarn, hatte eigentlich keine besondere praktische Bedeutung, da das Land nach Norden und Westen, also nach den mitteleuropäischen Märkten, überall von den österreichischen Provinzen begrenzt war. Von Süden und Osten aber war es dem türkischen Reiche benachbart und zwischen der Türkei und der Monarchie war der Handelsverkehr schon seit langem auf anderer Grundlage geregelt.¹⁵ Nur das ungarische Littorale hatte unmittelbar Verbindung mit dem Auslande, jedoch war dieser Verkehr ohne Bedeutung.

Der Ausfuhrzoll (Essito) sollte im allgemeinen 5/12% betragen, wie in den österreichischen Provinzen, doch seien mit Rücksicht auf den Bedarf der österreichischen Industrie an Rohprodukten diese mit einem höheren Ausfuhrzoll zu belegen. Der Transitozoll sollte 1% betragen.

Dieses schöngedachte neue ungarische Zollsystem konnte aber nicht in Kraft treten. Die Resolution bestimmte nämlich: da durch diese neue Ordnung der Fiscus jährlich 100.000 Gulden Schaden erleiden würde und diese Regelung einen Vorteil für Ungarn bedeute, solle dieses für die Entschädigung des Fiscus Sorge tragen. Es seien also mit der ungarischen Hofkanzlei Verhandlungen einzuleiten darüber, in welcher Weise der Fiscus entschädigt werden könnte. Als ein Weg hiefür wurde eine Erhöhung der Salzpreise vorgeschlagen.¹⁶

Obwohl die Verhandlungen auch begonnen und vom Herrscher wiederholt persönlich betrieben wurden, stellte doch Staatsrat Gebler im Januar 1782 fest, daß in der Sache des neuen ungarischen Zollwesens noch nahezu nichts geschehen sei.¹⁷ Dessen Notwendigkeit jedoch ergab sich von Tag zu Tag deutlicher. Die ungarische Hofkanzlei stellte fest, es sei gar nicht überraschend, daß angesichts der zahl-

¹⁵ Eckhart, Franz: Die Vermittler unseres Handels im XVIII. Jahrhundert. (Századok, LII. 1918. 356.—) (ungarisch)

¹⁶ St. R. 1120/1781.

¹⁷ St. R. 17/1782.

losen Menge von Erlässen die Zollbehandlung in vielen Fällen unrichtig erfolge.¹⁸ Auch über die Lage im österreichischen Zollwesen waren mancherlei Klagen zu vernehmen.¹⁹

Josef II, der große Reformier, suchte auch den chaotischen Verhältnissen in einer so wesentlichen Frage abzuhelfen und wollte das ganze System von Grund aus neugestalten. Auf seine Initiative und unter seiner Leitung begann eine rege Tätigkeit der Behörden um dem Zollsystem der Monarchie neue Grundlagen zu geben.²⁰ Über diesen Verhandlungen verschwand endgültig die Frage eines selbständigen neuen ungarischen Zollsystems. Für die ganze Monarchie wurde ein einheitliches, neues System ausgearbeitet, das auch für Ungarn Geltung haben sollte, allerdings mit einigen ergänzenden, diesem Lande nachteiligen Verordnungen. Ein solches einheitliches Zollsystem entsprach ja auch weit mehr den vereinheitlichenden Bestrebungen Josefs II.

Der Kaiser entwickelte seine Grundsätze, nach welchen er das ganze Zollsystem zu reformieren beabsichtigte, vorerst in einem Handschreiben vom Januar 1783 an den böhmisch-österreichischen Hofkanzler Graf Kollowrath, außerdem später in einer seiner Resolutionen.²¹ Nach diesen lag das Ziel vor allem in einer Verhinderung des Geldstromes in das Ausland, sodann im Schutz der Interessen des Fiskus auf dem Gebiete der Zolleinkünfte. Nach der Ansicht Josef II. wären die importierten Waren in 3 Gruppen zu gliedern. Der ersten Gruppe gehörten jene an, welche unumgänglich notwendig waren, z. B. Rohstoffe, die von der österreichischen Industrie verarbeitet und von der Monarchie nur in ungenügenden Mengen gewonnen wurden. Diese wären mit ganz niedrigem Zoll zu belegen gewesen. Die zweite Gruppe bildeten die nicht unbedingt notwendigen Waren, an die sich aber die Bevölkerung dermaßen gewöhnt hatte (Kaffee, Zucker, Gewürze usw.), daß sie als notwendig bezeichnet werden mußten. Diese sollten mit einem höheren Zoll belegt werden, damit trotz dem Sinken des Konsums infolge des erhöhten Preises doch dem Fiskus durch dieselben Einkünfte gesichert wären. In die dritte Gruppe endlich gehörten jene Waren, deren Konsum auf bloßem Vorurteil beruhte, da sie teils im Lande selbst in genügenden Mengen und in guter Qualität

¹⁸ St. R. 2013/1782. „da dermalen die Beamte mit so vielen Verordnungen und verschiedenen Manipulationsarten beschwert sind.“

¹⁹ St. R. 156/1783: „Die Verbesserung der Mautanstalten, welche sich itzo wirklich in schlechten Umständen befinden.“ — 4398/1782.: „Es ist leider notorisch wie schlecht und elend die Verfassung unseres ganzes Mauth System ist.“

²⁰ St. R. 4398/1782.

²¹ St. R. 156/1783. 1407/1783.

erzeugt wurden, teils überflüssige Luxusartikel waren (ausländische Weine usw.). Diese wären aus dem Handelsverkehr gänzlich auszuschließen gewesen. Nur Privatpersonen sollten befugt sein, diese Waren auf Grund einer Sondererlaubnis zu bestellen und sie nach Entrichtung von 60% Zollgebühren aus, in den Hauptstädten aufzustellenden fiscalen Magazinen beziehen. Diese Richtlinien waren den Behörden mitzuteilen, um deren Ansichten über die Verwirklichungsmöglichkeit dieser Pläne zu erfahren. Bei dieser Gelegenheit ergab sich die Tatsache von großen grundsätzlichen Gegensätzen der Wirtschaftspolitiker jener Zeit. Gr. Kollowrath und die ganze böhmisch-österreichische Hofkanzlei nahmen insoferne den Standpunkt des Monarchen ein, als sie die einzige leitende Idee im Zollwesen in einer Verminderung der Einfuhr und einer Steigerung der Ausfuhr erblickten. Zur Erreichung dieses Zieles erschienen ihnen jedoch die Grundlagen des österreichischen Zolltarifes von 1775 als völlig entsprechend. Es seien allein in Einzelheiten jene Umstände zu berücksichtigen, die bis dahin irgendwelche Änderungen erfahren hatten. Wenn also Seine kaiserliche Majestät die alten Grundsätze annehme, — und die Hofkanzlei sehe keinen wesentlichen Unterschied zwischen diesen und den eben geäußerten Anschauungen des Monarchen, — so werde die Kanzlei an die eingehende Ausarbeitung der Vorschriften gehen.²²

Gr. Zinzendorf, der Präsident der Hofrechnungskammer stellte als entschiedener doktrinärer Anhänger des Freihandels sich auf einen scharf entgegengesetzten Standpunkt. Er lehnte die Bestrebungen des Merkantilismus nach Autarkie entschieden ab. Seiner Auffassung nach sollte im Wirtschaftsleben den Zöllen überhaupt keine Rolle beschieden sein. Sofern nämlich der Außenhandel von Zöllen beeinflusst werde, könne dieser Einfluß nur ein schädlicher sein, indem er den freien Verkehr verhindere. Ein auch noch so starker Import könne nicht schädlich werden, da ihm ein ebenso großer Export entsprechen werde. Hingegen sei der Export der eigenen Waren unmöglich, wenn er nicht durch den Import einer gleichen Menge ausländischer Waren ausgeglichen werde. Der freie Verkehr reguliere sich selbst und behalte sein Gleichgewicht. Der Zoll könne nichts anderes sein, als eine indirekte Steuer, eine Einnahme des Fiskus. Er sollte eine höchst unschädliche Steuer mit einem einfachen klaren System sein, die dem freien Verkehr nicht im Wege stehe, sonst werde er zu einer unbeliebten Drangsalierung. Es sei weder erwünscht noch möglich, den Zoll-

²² St. R. 1407/1783, 3651/1783.

tarif von 1775 plötzlich aufzuheben, aber eine allmähliche Herabsetzung der Zölle solle stufenweise diesen Grundsätzen näher kommen.²³

Die Resolution des Kaisers war außerordentlich scharf und entschieden. Er drückte in ihr sein Anschauung über das Zollwesen neuerlich aus und daß er es nicht zur Kenntnis nehmen wolle, wenn Einzelne durch das neue System Schaden erlitten; er werde immer das Interesse „der größeren Zahl“ im Auge behalten. Das Volk müsse davon überzeugt werden, daß die neue Einrichtung in seinem Interesse und nicht zur Bereicherung des Fiscus erfolge. Übrigens wolle er nicht eine Verteidigung des alten Systems zu hören bekommen, sondern einen greifbaren Vorschlag, wie seine Grundsätze in Praxis durchzuführen seien.²⁴

Bei all diesen bisherigen Verhandlungen über den einheitlichen Zolltarif war von Ungarn noch nicht die Rede gewesen, auch hatten bisher keine ungarischen Behörden an ihnen teilgenommen. Zu ihrer Heranziehung kam es erst Ende 1783. Der Kaiser richtete am 4. Dezember ein Handschreiben an den ungarisch-siebenbürgischen Hofkanzler Graf Franz Eszterházy, worin dieser aufgefordert wurde, von der ungarisch-siebenbürgischen Hofkanzlei einen Sachverständigen in die aufzustellende Kommission für einheitliches Zollwesen zu entsenden. Unter den drei Direktoren der Zollverwaltung sollte ein Ungar sein, der bis zu Beginn der neuen Ordnung als Referent an den Sitzungen der vorbereitenden Kommission teilzunehmen hatte. Alle diese Verfügungen hielt der Monarch für unumgänglich notwendig, da nur durch diese die Möglichkeit gewonnen werden konnte, das Zollsystem im ganzen Reiche in gleicher Weise und Genauigkeit einzuführen. Um

²³ St. R. 1407/1783.: „Zinzendorf erwäget, dass es keinen schädlichen passiv Handel gebe... Der Handel ist das Band der Nationen, und der ihn nicht so betrachtet, der arbeitet der Ausbreitung der eigenen National Industrie und Thätigkeit gerade entgegen.“

²⁴ St. R. 1024/1784. „...dagegen dem Publico meine Gesinnung dahin erklärt werde, wienach der Endzweck dieser Einrichtung nicht in der Vermehrung des Gefälls, sondern darinnen gesucht werde; den inländischen Fabriken und Manufacturen einen besseren Vertrieb und Verschleiss zu verschaffen und das gemeine Weesen durch die Herabsetzung des Zolls auf die nutzbahnen, nothwendigen und inner Landes nicht erzeugenden Waaren aus der Fremde, zu erleichtern.“ — St. R. 3651/1783. „Diese Vorstellungen der Kanzley enthalten zum Theil die Vertheidigung oder Entschuldigung der angenommenen vorigen Mautgrundsätzen, dann weiters die Prophetzeyung der Bedenklich- und Beschwerlichkeiten bey einer neuen Zoll-Einführung, nach den ihr bereits mitgegebenen Entwürfen. ...Die Kanzley wird sich alsogleich mit diesem wichtigen Gegenstande beschäftigen, damit selber, nur wegen des quomodo, ehestens richtig gestellt werden könne.“

die ungarische Hofkanzlei über die bisherigen Verhandlungen am Laufenden zu halten, verfügte der Monarch, daß ihr die bisherigen Beschlüsse durch die böhmisch-österreichische Hofkanzlei zu übermitteln seien.²⁵

Der Wunsch des Monarchen war es, das neue Zollsystem bereits mit 1. November 1784 in der ganzen Monarchie in Kraft treten zu lassen. Dieser Plan stieß auf Schwierigkeiten.²⁶ Die ungarisch-siebenbürgische Hofkanzlei führte sie in ihrem Vortrage vom 25. Juni 1784 an. Der Tarif und das dazugehörige Patent seien nicht einmal für die deutschen Erbländer abgeschlossen. Erst wenn dies der Fall sei, könne man mit der Übersetzung ins Ungarische sowie in die übrigen Sprachen des Landes beginnen und die Verordnungen veröffentlichen. Weiters sei die Ausarbeitung einer Instruktion für Zollbeamte notwendig, was ebenfalls geraume Zeit in Anspruch nehmen werde. Auch müsse eine Regelung der Verhältnisse in dieser Frage zwischen den Erbländern und Ungarn gefunden werden. Damit die ungarisch-siebenbürgische Hofkanzlei in diesen Fragen eine reiflich erwogene Meinung unterbreiten könne, hätte man sie über die bisherigen Arbeiten in Kenntnis setzen müssen, was aber trotz den Anordnungen des Monarchen und ihrem eigenen wiederholten Drängen von der böhmisch-österreichischen Hofkanzlei bis dato unterlassen worden sei.²⁷

Auch im Staatsrate hielten Reischach und Hatzfeld den Termin von 1. November für verfrüht.

Die erste gemeinsame Verhandlung der böhmisch-österreichischen und ungarisch-siebenbürgischen Hofkanzlei über die Durchführung des Zollsystems in Ungarn und Siebenbürgen fand am 6. Juli 1784 statt. Die ungarische Kanzlei hatte am neuen System mehreres auszusetzen. Sie befürchtete z. B., daß der 60 Prozentige Zoll der ausländischen Waren im Auslande zu kommerziellen Retorsionen führen werde, durch welche der Export leiden könnte. Diese Verfügung beunruhigte die Hofkanzlei besonders deshalb, weil gerade damals Versuche mit dem Export ungarischer Weine nach England unternommen wurden. Auch Fürst Kaunitz erschien dieser Umstand beachtenswert. Die ungarische Hofkanzlei unterbreitete wiederholt ihre Meinung, daß der neue Zolltarif bis zum angegebenen Termin nicht eingeführt werden könne, da seine Vorarbeiten kaum vor dem 1. April beendet seien. Der Zolltarif für die österreichischen Provinzen werde nicht vor 1. Novem-

²⁵ St. R. 4292/1783, 585/1784, 1025/1784, 1452/1784.

²⁶ St. R. 2222/1784.

²⁷ St. R. 2410/1784.

ber fertiggestellt werden und sei dann noch für Ungarn zu bearbeiten und zu übersetzen. Auch müßten die Zollbeamten entsprechend instruiert und eingeschult werden.²⁸

Diese verschiedenen Einwände der Kanzlei erreichten nichts. Der Monarch duldete keinen Widerspruch. Es ist zu wundern, warum er überhaupt in dieser Frage Vorschläge von seinen Behörden einforderte, wenn er weder die Kritik seiner Pläne duldete, noch den unterbreiteten, nur im geringsten abweichenden Vorschlägen Beachtung schenkte. Die schneidende Ironie dieser Resolution übertraf noch jene der eben angeführten. Josef II. war nicht geneigt, die geringste Ausnahme für Ungarn zu gestatten, Ungarn sei ein Teil der Monarchie, das Zollwesen müsse dort genau so durchgeführt werden, wie in den übrigen Provinzen, da in *einem* Reiche auch nur *ein* Zolltarif bestehen könne. Dies beziehe sich natürlich nicht auf den Zoll zwischen Österreich und Ungarn. Dieser bleibe unverändert bestehen, bis alle Provinzen die gleichen Steuerlasten tragen würden. Der Zeitpunkt dafür sei übrigens nicht sehr weit entfernt. Der ungarische Zolltarif könne und müsse bis zum ersten November fertiggestellt werden, wenn ernstlich an die Arbeit gegangen und „wenn ... sich mit dem gewöhnlichen dicasterial Schlendrian nicht aufgehalten wird“. — Es sei keine außerordentliche Arbeit, keine besondere Bearbeitung nötig, der deutsche Tarif sei einfach wörtlich zu übersetzen.²⁹

Es soll hier nicht weiter auf die langwierigen Verhandlungen eingegangen werden, erwähnt sei nur, daß das Patent, welches das neue Zollsystem für Österreich mit 1. November 1784 anordnet, am 16. September erschien. Am selben Tage auch verordnete der Monarch, daß der ungarische Zolltarif in kürzester Zeit unter Dach gebracht werde. In Abwesenheit Hatzfelds wurde Staatsrat Reischach vom Monarchen beauftragt, die Beratung des Staatsrates und der beiden Hofkanzleien einzuleiten. Die Sitzung fand am 21. September statt,³⁰ einige Tage später, am 29. September, wurde der ungarische Zolltarif erlassen, der mit 1. Dezember, also einen Monat nach dem österreichischen, in Kraft zu treten hatte.

Damit war das langwierige, bisweilen übermäßig seichte, bisweilen in seiner Gegenüberstellung scharfer Gegensätze höchst spannende Werk zum Ziel gelangt.

Unter den hier besprochenen Umständen entstand also der unga-

²⁸ St. R. 2782/1784.

²⁹ D. s.

³⁰ St. R. 3678/1784.

rische Zolltarif von 1784.³¹ Das Zollsystem selbst verdiente eine selbständige eingehendere Behandlung an anderer Stelle, hier seien bloß seine Hauptgesichtspunkte erwähnt. Sein Wesen lag, wie aus den oben angeführten Äußerungen des Monarchen hervorgeht, in der strengsten Abschließung gegenüber dem Auslande. Die entbehrlichen Auslandswaren wurden aus dem Handel ausgeschlossen. Privatpersonen konnten solche mit vorheriger — in Ungarn von der Kammer, in Siebenbürgen vom Thesaurariat — eingeholter Einfuhrbewilligung zum eigenen Gebrauche bestellen. Als Zoll mußte der Besteller 60 Prozent des Preises im Voraus erlegen, dann erst war die Einfuhr gestattet. Sollten nach dem 1. Dezember derartige Waren in den Geschäften vorgefunden werden, so seien diese zu beschlagnahmen. Da es in der gegebenen kurzen Frist kaum wahrscheinlich war, daß die ungarischen Kaufleute für ihre Vorräte den nötigen Absatz finden würden, so errichtete man in den verschiedenen Städten des Landes, wie Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Temesvár, Nagyszeben und Kolozsvár staatliche Warenmagazine, wohin diese Waren von den Kaufleuten gebracht und von dort ausverkauft werden konnten.³²

Der zu Maria Theresiens Zeiten geplante und in Arbeit genommene selbständige Zolltarif kam niemals zustande. Statt eines solchen erhielt die ganze Monarchie ein einheitliches Zollsystem, das sich viel besser den übrigen Einrichtungen Josef II. einfügte. Mit diesem Zollsystem wurde eine Menge für Ungarn nachteiliger Verfügungen aufgehoben. Das Land genoß von nun an eine in der Zollfrage den übrigen Provinzen gleiche Behandlung. In den gegenseitigen Zollbeziehungen Österreichs und Ungarns jedoch blieb das alte, für Letzteres nachteilige System weiterhin in Geltung. Josef II. hoffte zweifellos, daß das einzige Hindernis der völligen Gleichstellung — die so oft und vielfach betonte Steuer — und Zollfreiheit des ungarischen Adels — behoben werden könne. Diesem Plane des Monarchen aber machten der zähe Widerstand des ungarischen Adels, die Schwierigkeiten in den letzten Jahren seiner Regierung und sein früher Tod ein Ende.

Csaba von Csapodi.

³¹ Allgemeine Dreyssigstordnung für sämtliche Hungarische Erbländer, Wien, 1784 — und Dreyssigst-Ordnung in Ansehen der ausscr Handel gesetzten ausländischen Teilschaften, (1784).

³² Von da an wurden Österreich, Böhmen und Galizien als ein einheitliches Zollgebiet betrachtet, ebenso wie Ungarn und Siebenbürgen. — Die Waren der übrigen Provinzen des Kaiserhauses, wie Toscana, Mailand, Niederlande und Tirol wurden nicht als Auslandswaren behandelt. Ihr Zoll betrug 10%. Der Handel mit der Türkei und Polen blieb unverändert auf der früher festgesetzten Grundlage.

GESAMTSTAATSIDEE UND WIRTSCHAFTSPOLITIK IN UNGARN

1790—1848.*

Der Ausbau der ungarischen Eigenstaatlichkeit und des magyarischen Nationalstaates gehört zu den schicksalschwersten Prozessen in der Geschichte der alten Habsburgermonarchie und des Donauraumes. Der Zusammenstoß und der Drang nach Alleingültigkeit weltanschaulicher Auffassungen traten klar zu Tage in dem Kampf für neue staatliche und verwaltungstechnische Einrichtungen, für neue soziale und Wirtschaftssysteme, in dem Suchen neuer Lebensformen der Gesellschaft. Dieser Kampf und die durch ihn hervorgerufene Gegenwirkung der konservativen Kräfte bilden den geschichtlichen Inhalt jenes Zeitalters, das man in der ungarischen Geschichtsschreibung „die Epoche der Reformen“ nennt, in der österreichischen Historiographie „den Vormärz“. Diese erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts war wohl reich an Verwirklichungen neuer Ideen, aber noch reicher an auftauchenden lebenswichtigen Fragen, von denen ein Teil unter der Habsburger Monarchie nicht gelöst werden konnte und noch heute zu jenen Faktoren gehört, die das Leben des Donaubeckens in entscheidender Weise beeinflussen. Es ist eine lohnende Aufgabe, den wirtschaftlichen Grundlagen der Monarchie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts besonderes Augenmerk zu widmen, die, nach dem Ergebnis meiner Studien zu urteilen, in der Regelung des Entwicklungsrythmus von hervorragender Wichtigkeit waren. Wir stehen einem Problem gegenüber, das bis jetzt systematisch noch nicht bearbeitet worden ist. Die methodisch, wie inhaltlich wertvollen ungarischen Publikationen der letzten fünfzehn Jahre sind wohl geeignet überaus wichtige Beiträge zur Kenntnis der Verwaltungs-, Regierungs- und Nationalitätenpolitik der Epoche zu liefern, was jedoch die

* Antrittsvortrag des Vefassers als Gastprofessor an der Wiener Universität am 25. Februar 1936.

Wirtschaftspolitik der Regierung betrifft, — abgesehen von kleineren Arbeiten — kommt allein dem aufschlußreichen Werke von Franz Eckhart „Die Wirtschaftspolitik der Wiener Regierung in der Epoche von Maria Theresia“ eine grundlegende Bedeutung zu, wenngleich diese ausgezeichnete Arbeit nur die Zeit der großen Königin behandelt. Das Werk von Rudolf Sieghart, betitelt „Zolltrennung und Zolleinheit“, stützt sich zwar auf wertvolle archivalische Materialien, ist aber wegen des engen wirtschaftspolitischen Gesichtskreises des Verfassers kaum geeignet, eine ausreichende Lösung des Problems zu bieten. Um also die ganze Tragweite der Frage zu erfassen und sie richtig zu verstehen, sieht sich der Forscher bemüht, zu jenen zwei großen Werken zu greifen, die zwar von einer eingehenden Behandlung des Wirtschaftsproblems absehen, aber die tiefgründigsten Hinweise zur Erfassung der Problematik der alten Habsburger-Monarchie enthalten: zum Werke Josef Redlichs über „Das österreichische Staats- und Reichsproblem“ und zur monumentalen Metternich-Biographie Heinrich von Srbiks. Dies sind die Werke, die mir überaus wichtige Dienste leisteten, als ich auf Grund meiner archivalischen Forschungen bestrebt war die Entwicklungsmomente im alten Regime zu rekonstruieren. Der Rahmen einer kurzen Vorlesung gestattet mir nur die Streifung, nicht die nähere Erörterung sehr wichtiger Fragen; möge dieser Umstand die unvollkommene Behandlung der Frage entschuldigen.

Die Analyse der politischen Prinzipien, von denen die maßgebenden Staatsmänner der Monarchie im Vormärz geleitet wurden, hat H. von Srbik in meisterhafter Weise durchgeführt. Beim Versuch, das praktisch-politische zu studieren, trat mir immer klarer hervor, was als führender politischer Faktor in jeder Äußerung der Regierungspolitik des Systems vorherrschend gewesen war und oft, ohne den Grad des Bewußten zu erreichen, das Wirken der Zentralorgane und der vornehmsten Vertreter des Regierungssystems in entscheidender Weise beeinflußt hatte. Dieses zentrale Problem der hohen Politik bestand im Hinüberretten und in der Pflege der Idee einer virtuellen Gesamtmonarchie, nachdem Kaiser und König Leopold, im Prinzip und in der Form, jeder Fortsetzung des josephinischen zentralisierenden Systems entsagt hatte. Aber diese Politik war amorph und ihr Mangel an Folgerichtigkeit trug die Verantwortung nicht nur für die Ersütterung von 1848—49, sondern auch für die tiefgreifenden Übel, an denen die Monarchie bis zu ihrem Untergange krankte. Und der verhängnisvollste Irrtum war es, der auf dem Gebiete der Wirtschaftspolitik begangen wurde.

Als Ausgangspunkt diene die einfache inductive Feststellung, daß das von Maria Theresia in Ungarn inaugurierte Wirtschafts- und Zollsystem seine unheilvollen Wirkungen zwar erst später verspüren ließ, dann aber zum Gegenstand ständiger Klagen und immer wachsender Unzufriedenheit wurde, wie dies die ungarische politische Literatur und die Gravamina auf den Reichstagen beweisen. Zu Ende des 18. Jahrhunderts schon zeigten sich die ungünstigen politischen Ergebnisse des Systems. In der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts, als die Idee der vollkommenen Eigenstaatlichkeit und des magyarischen Nationalstaates in der Seele des ungarischen Volkes reifte, blieb das Solidaritätsgefühl mit dem Schicksal der Monarchie auf dieselben Elemente beschränkt, die hauptsächlich durch die weitblickende Politik Maria Theresiens zu den bewußten Trägern des Gesamtmonarchiegedankens bestimmt worden waren, wie die Armee, die ungarischen Beamten der Wiener Hofstellen und ein bedeutender Teil der ungarischen Aristokratie, der dem amalgamierenden Einflusse der Residenzstadt erlegen war. Die Entwicklung eines starken Bürgertums in Ungarn wurde durch das herrschende Wirtschaftssystem verhindert. Während nun in den Bürgern der Erblande neben dem Lokalpatriotismus auch das Bewußtsein der Zugehörigkeit zum einheitlichen Österreich rasch emporwuchs und in den napoleonischen Kriegen zu mächtigem Ausdrucke kam, blieb der einzige Inbegriff des ungarischen staatlichen Bewußtseins ausschließlich das Reich der Stephanskronen. Der Forscher steht der seelischen Einstellung zweier Generationen gegenüber, einer besonders wichtigen Tatsache, deren Auswirkungen kaum mehr gutzumachen waren in dem nicht allzulangen Leben, das nach 1848 der Monarchie noch beschieden war.

Gegen das Emporkommen eines gesamtstaatlichen Bewußtseins wurde von derselben Maria Theresia der entscheidende Schlag geführt, die andererseits seine Bedeutung mit sicherem Blicke erkannt und sein Gedeihen mit allen ihr zu Gebote stehenden Mitteln gefördert hatte. Die Erstarkung des gemeinsamen österreichischen Bewußtseins ist kaum denkbar ohne ihre tiefgreifenden Reformen; ohne die Schaffung der einheitlichen Landeshoheitsverwaltung, ohne die Abtragung der die einzelnen Provinzen trennenden Zollschranken, ohne das Gedeihen der unter staatlicher Kontrolle, nach einheitlichen Gesichtspunkten geförderten österreichischen Industrie und ohne das Emporblühen des wirtschaftlich starken und kulturell hochstehenden österreichischen Bürgertums. In Ungarn hingegen verhinderte, wie schon gesagt, die Wirtschaftspolitik der Königin jegliche Entwicklung einer lebens- und aufnahmefähigen bürgerlichen Klasse, die ihre materiellen Inter-

essen naturgemäß in enge Berührung mit dem österreichischen Bürger-
tum gebracht hätten. Die Zolllinie zwischen Ungarn und den Erbländen
verhinderte außerdem durch Generationen jedes Ausreifen des Ge-
fühles der Lebensgemeinschaft und der bezwingenden Kraft gemein-
samer materieller Interessen mit ihren politischen Konsequenzen. Vom
Standpunkte der modernen Politik aus erwies sich dieses Wirtschafts-
system als höchst unglücklich, welches das materielle Leben Ungarns
an dasjenige der Erblände kettete, und zwar in einer Form, die für
die Erstarkung des Zusammengehörigkeitsbewußtseins alles eher denn
günstig genannt werden kann. Dies war vielleicht der schwerwie-
gendste immanente Fehler des alten Regimes. Wohl wurde sich die
Regierung dieses Fehlers bewußt, doch viel zu spät, als daß noch eine
Abhilfe möglich gewesen wäre; hatte sich ja der Gedanke der unga-
rischen Eigenstaatlichkeit bereits aus der organischen Ideenwelt der
alten Monarchie losgelöst.

Was ihre politische Einsicht betraf, standen die Staatsmänner
Franz' II. unter den großen Mitarbeitern Maria Theresiens und Josefs
II., von deren wirtschaftspolitischer Konzeption sie wohl die rein
wirtschaftlichen Gesichtspunkte zu übernehmen und — gewisser-
maßen in versteinelter Form — zu bewahren wußten, ohne sich jedoch
zu einem Verständnis der *politischen Faktoren* aufschwingen zu kön-
nen. Es ist eine bekannte Tatsache, daß die politischen Folgen des
mangelnden gemeinsamen Zollgebietes von derselben merkantilistisch
eingestellten Generation am stärksten vorausgesehen wurden, welche
die Verantwortung für die Schaffung eines, das ungarische materielle
Leben aufzehrenden Systems trugen. Die gebildeten, über einen weiten
Horizont verfügenden Staatsmänner vom Format eines Fürsten
Kaunitz oder des dem Physiokratismus sich nähernden Grafen Zinzen-
dorf erkannten sehr wohl den gefährlichen Selbstbetrug eines Gedan-
kenganges, der in der Nebeneinanderstellung der zentralisierenden und
nivellierenden Doktrinen des Kameralismus und der Tatsache eines
verschärften Zollsystems an der österreichisch-ungarischen Grenze
keinen Gegensatz erblicken wollte, indem man sich auf die Ausrede
stützte, daß *dem Ausland gegenüber* sämtliche Länder der Habsburg-
Monarchie ein einheitliches Zollgebiet bildeten. Graf Zinzendorf ver-
langte entschieden die Aufhebung der inneren Zolllinie und selbst Fürst
Kaunitz betrachtete die Abschaffung dieser Scheidewand als eine
„sehr wünschenswerte“ Sache, als einen „immer vor den Augen zu
haltenden Endzweck“. Kaunitz, der führende politische Geist der
Gesamtmonarchie, bot in dieser seiner ausgereiften Meinung die Probe
eines Scharfblickes, den wir während der zwei folgenden Generationen

vergebens suchen. Bis zu den vierziger Jahren, bis zu den Zeiten eines Fiquelmont, eines Kübeck und der ungarischen Jungkonservativen würden wir nach einem Politiker vergeblich Ausschau halten, der die veralteten finanziellen Gesichtspunkte zu überwinden im Stande gewesen wäre. Dabei muß festgestellt werden, daß sich das Problem, wenigstens in seinen rein wirtschaftlichen Momenten, zu Anfang des 19. Jahrhunderts schon in sehr vereinfachter Form zeigte, nachdem die österreichische Industrie, dank dem prohibitiven Zollsystem, vor der Konkurrenz des Auslandes wie der ungarischen Industrie geschützt, sich mächtig entwickelt hatte. Der wirtschaftspolitische Zweck der inneren Zolllinie beschränkte sich nur auf den Schutz der unter ungünstigeren Bedingungen erzeugenden österreichischen Landwirtschaft. Die Äußerungen der Regierungsorgane erwecken lange Jahre hindurch den Eindruck, daß die Aufrechthaltung der ererbten Wirtschaftspolitik, abgesehen von den keineswegs bedeutenden Zolleinnahmen des Ärars, in den Interessen der österreichischen landwirtschaftlichen Bevölkerung ihre einzige Existenzberechtigung gefunden habe. Der moderne Forscher wird selbstredend kaum begreifen können, wieso die durch die Schaffung eines gemeinsamen Zollgebietes bedingten politischen Vorteile den Interessen einer verhältnismäßig kleinen Schichte der österreichischen Landwirte geopfert werden konnten, da es sich ja bei den damaligen Transportmöglichkeiten einzig um die Landwirte der an Ungarn grenzenden Gebiete handelte. Andererseits wird der moderne Forscher in Staunen geraten vor den verhängnisvollen Folgerscheinungen einer Politik, die Ungarn jedweder Möglichkeit einer Industrialisierung beraubte, ohne ihm zumindest in *vorteilhaften* Absatzmöglichkeiten seiner landwirtschaftlichen Produkte einen Ersatz, eine Beruhigung zu gewähren und solcherart einer unausbleiblichen Mißstimmung vorzubeugen.

Gerade bei diesem Punkte muß in Betracht gezogen werden, daß die besondere Dynamik eines Problems, wenn die Totalität der historischen Entwicklungsmomente nicht genügend bekannt ist, unerklärlich bleibt. Mehr als die veralteten traditionellen Bedenken — also mehr oder weniger irrationale Faktoren — waren es die damaligen Lebensbedingungen der Monarchie, die den Regierungsorganen des Herrschers die klare Erkenntnis der eminenten Wichtigkeit eines gemeinsamen Wirtschaftsgebietes für die Erstarkung des gesamtstaatlichen Gedankens unmöglich machten; des gesamtstaatlichen Gedankens, den sie im übrigen mit allen Mitteln durchzusetzen suchten.

Schon zu Beginn der französischen Kriege hatte sich die Unzulänglichkeit des wirtschaftlichen Unterbaues der Monarchie in einem

Masse ergeben, daß selbst ihre Großmachtstellung gefährdet erschien, für eine tiefgreifende Reform aber bot sich weder Zeit, noch Gelegenheit. Auch mangelte es der Regierung oft an dem notwendigen Scharfblick, um die tieferen Gründe des Übels zu erkennen. Im ersten Jahre des Krieges gegen das revolutionäre Frankreich, als die Kassen des Hofkriegsrates völlig leer standen und die Kriegslieferanten sich beeilten, ihre Obligationen, wenn auch mit Verlust, loszuwerden, als die Erblande keine neue Belastung mehr ertragen konnten und von Ungarn eine ausgiebige Hilfeleistung kaum zu erwarten war, erkannte ein einziger Staatsmann, der zum Physiokratismus bekehrte Graf Zinzendorf, die richtige Ursache der verzweifelten Lage in den merkantilistischen Ausfuhrverboten und in den dadurch bedingten niedrigen Preisen der ungarischen Landwirtschaftsprodukte, während die anderen Staatsmänner erbitterte Klagen führten über die Engherzigkeit der ungarischen Stände und die Beschränkung der königlichen Rechte. Dieser Standpunkt — ein sehr gefährlicher Standpunkt, da er geeignet war, zu absolutistischen Versuchen und revolutionärem Widerstande zu führen — verfehlte seine Wirkung auch auf Zinzendorf nicht, der später besorgt fragte, warum die Gestaltung der Lage in Ungarn nicht früher, vor der Einmischung in die französischen Wirren, in Betracht gezogen worden sei. Solcherart verschob sich die rein wirtschaftliche Frage in der Richtung nach dem Politischen und in den Regierungskreisen erstarkte der Wunsch nach einem kräftezusammenfassenden absolutistischen Regierungssystem. Ich wäre geneigt, für die Erklärung des auffallenden Sinneswechsels Franz' II. neben den Verschwörungen von 1794 den oben erwähnten, mehr organisch-politischen Faktor in erster Linie heranzuziehen. Die Lasten der endlosen Kriege, die Inflation, die Sorge vor dem drohenden Zusammenbruch waren geeignet, die Meinung derer, welche die Aufrechterhaltung der Großmachtstellung der Monarchie an eine intensivere Ausnützung der ungarischen Wirtschaftskräfte geknüpft wädhnten, immer mehr in den Vordergrund zu rücken. Allgemein bekannt ist der Rat Erzherzogs Karl, der mehr Nutzen in der Gewinnung der Ungarn für das Tragen eines bedeutenderen Anteils der gemeinsamen Lasten erblickte, als in der Eroberung eines neuen Königreiches. Außerdem mußte der Monarch des gefährlichen Umstandes gewahr werden, daß gerade in Kriegszeiten, da der Erfolg einer Aktion in der raschen Ausnützung der Hilfsquellen lag, mit einer sofortigen Hilfe Ungarns nicht gerechnet werden konnte. Wohl bewilligten die ungarischen Reichstage die verlangten Blut- und Geldopfer, aber im Sinne eines späten feudalen Dualismus verlangten sie als Gegenleistung

dafür Zugeständnisse, die nach der von josephinischen Ideen saturierten Auffassung der wiener Staatsmänner eine Lostrennung des ungarischen Königreiches vom Körper der Monarchie vorbereiten mußten. Der logische Abschluß dieses Gedankenganges konnte nur die Überzeugung sein, daß der Herrscher, um die Lebensinteressen des Gesamtstaates beschützen zu können, auf alle Fälle und um jeden Preis über die materiellen Hilfsquellen Ungarns frei verfügen müsse. Dies ist die aus dem Wirtschaftsfaktor entspringende praktische Rechtfertigung der franziszeischen Politik in Ungarn in den ersten zwei Jahrzehnten des vorigen Jahrhunderts.

Es scheint nötig, diese Gedankengänge etwas eingehender zu erläutern. Die Kabinettsreferenten Franz' II. besaßen weder die politische Scharfsicht von Kaunitz, noch eine ganz zeitgemäße wirtschaftspolitische Bildung. Sonst tüchtige Staatsmänner wie Baldacci und seine Nachfolger, Wallis und Stadion, betrachteten öfters die politischen, wie die wirtschaftlichen Probleme ausschließlich vom Gesichtspunkte der zweifellos schon veralteten kameralistischen Ideen aus, ohne der Fehler des Systems gewahr zu werden, und anstatt auf großzügige notwendige Verbesserungen, drängten sie auf den weiteren Ausbau der bestehenden Übelstände. Ihre wirtschaftspolitischen Axiome lassen sich in einigen kurzen Sätzen zusammenfassen: die Beseitigung des die Großmachtstellung der Monarchie gefährdenden Defizits und eine Verminderung der Staatsschulden wären die unerläßlichen Bedingungen für die Gesundung der Finanzen gewesen; für diesen Zweck hatte die Regierung die Kraft der Erblände schon bis zur äußersten Grenze in Anspruch genommen, andererseits aber auf die Hilfe Ungarns verzichten müssen; eine Verfügung also, welche die Steuerkraft der österreichischen Provinzen vermindert hätte, schien nicht ratsam, die ungarische Erzeugung sollte in ihrer untergeordneten Stellung, in ihrer vollständigen Angewiesenheit auf den österreichischen Markt belassen werden; von der Aufhebung der inneren Zolllinie oder von einer wirtschaftlichen Reziprozität zwischen den zwei Hälften der Monarchie, konnte nicht einmal die Rede sein, weil ein solcher Schritt notwendigerweise die Erblände schwächen und die Einnahmen des Ärars schmälern würde. Diese Prinzipien sind identisch mit den um 50—60 Jahre älteren, rein kameralistischen Prinzipien, die auf die Dauer einen jeden politischen, kulturellen und wirtschaftlichen Aufschwung Ungarns verhindert hatten.

Letzten Endes muß aber jede Wirtschaftspolitik notwendigerweise als die Funktion eines allgemeinen, umfassenden politischen Systems betrachtet werden. Dieser Satz bewahrheitete sich auch in der alten

Monarchie; eingebettet in das allgemeine System, wurden auch der Wirtschaftspolitik die Merkmale eines politischen Faktors verliehen, einer Kraftprobe zwischen der Nation und dem Herrscher. Die Regierungskreise waren nicht im Stande, die ernsten Lehren der Bewegung von 1790 zu überwinden, und fahndeten prinzipiell in jedem ständischen Vorschlage nach separatistischen Tendenzen. Unter dem Einfluß des unvermeidlichen Kampfes zwischen feudalen Kräften und Herrschergewalt wurde für die Entscheidung der materiellen Fragen nicht der wirtschaftliche, sondern der politische Gesichtspunkt maßgebend und zwar hauptsächlich die Eifersucht, mit der die Herrschergewalt über ihren althergebrachten Rechten wachte. Neben dem geringen Betrage der Kriegssteuer wuchs naturgemäß die Bedeutung der Salzregale und der Einkünfte aus der inneren Zolllinie, umso mehr, als dies Einkünfte waren, die der Herrscher für die Zwecke des Gesamtstaates frei verwenden konnte. Wesentliche Reformen — und wären diese, zumindest im Augenblicke ihrer Verwirklichung, noch so nützlich gewesen — hätten also den Interessen der Gesamtmonarchie Abbruch getan. Der Standpunkt der Regierung im Jahre 1807 wurde am schärfsten von Baldacci formuliert. Er suchte politische Motive auch hinter den materiellen Forderungen der ungarischen Stände und argwöhnte, diese wollten dadurch den König zur Abhaltung von Reichstagen zwingen, wo immer von neuem um gewisse königliche Rechte gehandelt werden sollte. Zur Wahrung der Herrschermacht weigerte sich die Regierung bis zu den vierziger Jahren, die Ingerenz der ungarischen Stände in wirtschaftlichen Fragen, sogar in jenen prinzipieller Natur, anzuerkennen. So häuften sich die Klagen der ungarischen Stände, so wuchs die Unzufriedenheit im Lande nicht nur gegen die Regierung, gegen das System, sondern selbst gegen die Form der Verbindung mit den österreichischen Provinzen. Nachdem nun endlich die Führung der ungarischen Wirtschaftspolitik unter der Kabinettsregierung Franz' II. zur Lebensfrage des Gesamtstaates erhoben worden war, ließ die Abhilfe sehr lange, zu lange auf sich warten. Die Hervorhebung des Politikums und dessen ständige Betonung gewann einen noch energischeren Verkünder als Baldacci im Grafen Wallis, der in seiner übertriebenen Leidenschaftlichkeit die Ansicht vertrat, daß der ungarische Adel vom Wunsche beseelt sei, das wirtschaftliche Leben der Monarchie zu Grunde zu richten und auf dessen Trümmern die eigene Herrschaft zu errichten. Er erblickte eine einzige Möglichkeit zur Rettung des Gesamtstaates: dies war die Verfolgung einer kraftvollen Politik in Ungarn und die Verwirklichung des Prinzips, nach welchem Ungarn nur als eine Provinz der Monarchie

betrachtet werden sollte, eine Provinz, die sich unmöglich von den anderen isolieren durfte. Damit wurde die Schaffung einer absolutistisch-zentralistisch regierten Gesamtmonarchie als politische Notwendigkeit verkündet. Wäre Franz II. ein Mann des klaren und kraftvollen Entschlusses gewesen, er hätte die von ihm sonst gutgeheißenen Prinzipien des Grafen Wallis sich zu eigen gemacht und um 1810 die ungarische Verfassung außer Kraft gesetzt, um nach dem Beispiel des absolutistischen Versuches Leopolds I. mit der unbeschränkten Einführung der indirekten Steuern die Finanzen der Monarchie einer Gesundung entgegenzuführen. Auf jeden Fall verstand es der vom Grafen Wallis verfochtene einseitig finanzpolitische Standpunkt sich volle Geltung zu verschaffen, durch die starke Erhöhung des Salzpreises den Viehbestand der ungarischen Landwirte zu gefährden und mit seiner Zollpolitik die Preise der landwirtschaftlichen Produkte derart herabzudrücken, daß die Ertragsfähigkeit des Besitzes in der Folgezeit problematisch wurde. Es muß festgestellt werden, daß weder er, noch der Finanzminister, der dann später die Valuta stabilisierte, auf das Wirtschaftsleben Ungarns die geringste Rücksicht nahmen. Es kam ihnen nie zu Bewußtsein, daß dasselbe Ungarn, dessen materielle Kräfte in hohem Masse zur Erstarkung der Gesamtmonarchie herangezogen werden sollten, infolge der Zollverordnungen prohibitiven Charakters die ausländischen Absatzgebiete der Reihe nach verlor, in einer Zeit, als die Konkurrenz des odessaer Getreideexports sich immer fühlbarer machte und die Landwirtschaft infolge der unerträglichen Spannung der Agrarschere eine schwere Krise durchmachte.

Auch muß festgestellt werden, daß das in seinen Hauptzügen hier dargestellte Wirtschaftssystem sich überdies in dem allgemeinen System eines streng orthodoxen Konservatismus als störendes, amorphes Element erwies. Seit der Mitte des XVIII. Jahrhunderts war eine lange Reihe österreichischer Staatsmänner geneigt gewesen, die Schwäche der Monarchie in wirtschaftlicher Hinsicht hauptsächlich auf die Steuerfreiheit des ungarischen Adels zurückzuführen und diese Steuerfreiheit als ein auszumerzendes Übel zu betrachten. Die hochkonservativen Prinzipien des Kanzlers Metternich brachten eine grundlegende Revision dieser Ansichten mit sich. Er war der erste österreichische Staatsmann, in dessen fein durchdachtem konservativem System eine gewaltsame Schmälerung der adeligen Rechte nicht mehr als wünschenswert erschien, mit der logischen Begründung, daß die Regierung selbst dadurch den Angriffen der radikalen Elemente Unterstützung gewähren würde. Diese Logik des Hochkonservatismus beraubte das alte Regime ein für allemal der prinzipiellen Möglichkeit

der Einführung eines absolutistischen Systems aus wirtschaftspolitischen Bedenken, brachte aber auch gleichzeitig den Gesamtstaat um die Hoffnung, die Großmachtstellung der Monarchie mit der herkömmlichen Wirtschaftspolitik auf die Dauer aufrechterhalten zu können. Das Ideengebilde, welches in den ersten Jahrzehnten des XIX. Jahrhunderts im Namen der wirtschaftlichen Einheit des Gesamtstaates die Außerkraftsetzung der ungarischen Verfassung verlangt hatte, um zu einem einheitlich-gesunden Finanzsystem zu gelangen, war zusammengestürzt und hatte unter sich die Existenzberechtigung eines zentralisierenden wirtschaftlich-autonomen Absolutismus begraben. Dies war die Vorbedingung zu Ungarns nationalstaatlicher Entwicklung, die Bedingung des Freiwerdens mächtiger konstruktiver Kräfte, deren Wirken in Ungarn um das Jahr 1825 einsetzte.

Die Auswirkungen des orthodox-konservativen Gesellschafts- und Wirtschaftssystems Metternichs hätten dem Gesamtstaatsgedanken ohne Zweifel einen entscheidenden Schlag versetzt, wenn zur gleichen Zeit, als die Idee der ungarischen Eigenstaatlichkeit ausreifte, in der wirtschaftlichen Konzeption der Regierung nicht neue, regenerierende Elemente aufgetaucht wären. Der eine dieser Faktoren ist geistesgeschichtlicher Natur. Ignaz Beidtel, der ausgezeichnete Beobachter der österreichischen Verwaltung, lenkt die Aufmerksamkeit des Forschers auf die Tatsache, daß — vielleicht wirklich unter dem Einflusse der Vorlesungen des wiener Professors Heinrich Watteroth, wie jener behauptet, vielleicht auch unabhängig von diesen Vorlesungen, wie man voraussetzen dürfte — die alte kameralistische Einstellung im zweiten Jahrzehnt des vorigen Jahrhunderts ihre Vorherrschaft eingebüßt hatte und daß die jüngere Generation, darunter die zu großem Wirken berufenen Kübeck und Knorr, die Freihandelstheorien A. Smith's, zumindest im Prinzip, sich zu eigen machte. Jahrzehnte waren vergangen, seitdem der große österreichische Staatsmann des Physiokratismus, Graf Zinzendorf, die antiquierte kameralistische Politik der Regierung mit wechselndem Erfolge angegriffen hatte, weil sie Ungarn wirtschaftlich ruiniert und es zur selben Zeit von den Erbländen durch eine unübersteigbare Mauer abgetrennt habe. In der staatsmännischen Auffassung des Wirtschaftslebens erwies sich Kübeck als würdiger Nachfolger Zinzendorfs in der Regierung Franz' II. War doch er der erste Staatsmann, der, von der jüngeren Mitgliedern der Hofkammer unterstützt, von der Regierung denselben Schutz für die Landwirtschaft beanspruchte, den die Industrie schon seit langem genoß, vor allem die Eroberung entsprechender ausländischer Märkte und im Inlande die Förderung einer gerechten Preisbildung. Das war allerdings schon

ein erfolgverheißendes Anzeichen dafür, daß in der Beurteilung der wirtschaftlichen Lage Ungarns eine neue Epoche hereinbreche. Bald trat auch ein anderer Faktor auf den Plan, der die Unhaltbarkeit der Wirtschaftspolitik, wie sie bisher gewesen war, hauptsächlich der Zollpolitik, in ein scharfes Licht zu stellen geeignet war: Die Gründung des Zollvereins, dessen voraussichtliche Folgen von Metternich und Kübeck frühzeitig erwogen wurden.

Diese geistigen und praktisch-reellen Faktoren griffen die Überreste des Kameralismus in ihr Grundlagen an und schoben eine ganze Reihe von gewichtigen prinzipiellen Bedenken gegen eine Aufhebung der inneren Zolllinie, gegen die Schaffung des einheitlichen Zollgebietes und gegen die Bildung eines wirtschaftspolitisch einheitlich organisierten Gesamtstaates beiseite. Das einheitliche inländische Absatzgebiet, die Schaffung eines gesamtstaatlichen inländischen Marktes, werden das neue Schlagwort der wiener Wirtschaftspolitik, gewiß auch unter dem Drucke des Zollvereins. Die Generation, der Kübeck und Krauss angehörten, bewies eine ungewohnte Schärfe und Weite staatsmännischen Blickes, indem sie die politischen Folgen eines intensiven Warenaustausches klar erkannte. Ihre Auffassung wird in gerader Entwicklung hinüber verbunden zur Wirtschaftspolitik des österreichischen Liberalismus, zu jener Richtung, die unter Franz Joseph ihre volle Geltung erreichen sollte.

Doch war der Rhythmus der politischen Entwicklung viel zu mächtig und mitreißend, als daß, trotz den oben dargelegten Umständen, nach dem Tode Franz' II. eine auf neuen Prinzipien aufgebaute, durch die Erkenntnis der wirtschaftlichen und hochpolitischen Bedürfnisse bedingte Wirtschaftspolitik systematisch hätte verwirklicht werden können. Im ungarischen Leben erwacht der Drang nach einer auf Basis der Selbsthilfe zu verwirklichenden Autarchie. Die wiener Staatsmänner erkennen wohl die Gefahren, die diese Bewegung für die Gesamtstaatsidee bedeutet; aber mehr noch als die vorbeugenden Maßnahmen im Wirtschaftsleben, bildet die Paralysisierung des Selbsthilfsgedankens, des Ungehorsams, der seelischen Scheidung den Gegenstand ihrer Sorge. Alle jene materiellen Konzessionen, die die Regierung der anstürmenden ungarischen Bewegung in den Jahren 1836—42 machte, entsprangen dem Angstgefühl, dem Wunsche, die politischen Gefahren des Augenblicks zu bannen. Aber aus der Tiefe der Einzelerscheinungen ragt ein großer prinzipieller Gedanke empor, sorgsam gehegt von Metternich, Kübeck und ihren Parteigängern: die Rettung der auf konservativer Weltanschauung aufgebauten Gesellschaftsordnung. Es war der Regierung wohl bekannt, daß Ungarn kapitalarm

und für seine Entwicklung auf die Hilfe des österreichischen Kapitals angewiesen war. Nun beabsichtigte die Regierung für den finanziellen Beistand politische Vorteile zu erlangen und um den Preis der Hilfeleistung österreichischen Kapitals in Ungarn die Herrschaft der Ruhe und der konservativen Ordnung aufrechtzuerhalten. Es war zu spät: die Dynamik der — hauptsächlich durch die verfehlte Wirtschaftspolitik der vergangenen Jahrzehnte hervorgerufenen — ungarischen Eigenstaatsidee ließ sich nicht mehr abschwächen.

Gerade im Jahre 1842 wurde das Memorandumwerk eines österreichischen Staatsmannes zu Papier gebracht, das, wenn auch verspätet, die inneren Zusammenhänge zwischen Gesamtstaatsidee und Wirtschaftspolitik mit bewundernswerter Sicherheit und Aufrichtigkeit feststelle. Es wird von Nutzen sein, von seinen Hauptgedanken diejenigen kennen zu lernen, die das alte Regime — ob freiwillig oder nur unter dem Zwange der raschen Entwicklung, bleibe dahingestellt — sich später zu eigen machte. Der Ausgangspunkt des Graf Fiquelmont'schen Gedankenganges ist die Erkenntnis, daß die innere Zolllinie Ungarn — gegenüber Österreich — zum Ausland machte und sowohl den Ausbau des äußerst wichtigen Innenhandels, wie auch den moralischen Fortschritt hemmte. Eine Aufhebung der Zolllinie würde den Gedanken der Gesamtmonarchie kräftiger verwurzeln und gleichzeitig das Vordringen nationaler — oder, wie man heute sagen würde, eigenstaatlicher — Vorurteile eindämmen. In Ungarn werde die Ordnung hergestellt und die Autorität der Regierung erst dann befestigt werden können, wenn das Land durch mächtige materielle Fäden mit den Erblanden verknüpft wäre. Die Schaffung eines gemeinsamen Zollgebietes würde, ohne die österreichische Landwirtschaft ernstlich zu bedrohen, die Entwicklung der ungarischen Industrie und des magyarischen Nationalreichtums begünstigen, der intensivere Warenaustausch würde sogar das deutsche Element in Ungarn verstärken. Es ist bezeichnend, daß in dem Verfasser, Grafen Fiquelmont, gar nicht die Idee auftaucht, der Verwirklichung des gemeinsamen Zollgebietes könnten von Seite der Regierung Schwierigkeiten bereitet werden.

Wohl kam das Memorandum Fiquelmonts drei Dezennien zu spät, aber es besitzt, zumindest für seine Epoche, einen großen symptomatischen Wert. Das veraltete, auf kameralistischen Prinzipien aufgebaute System konnte dem Ansturm der politischen Bedenken unmöglich standhalten. Die jüngeren und elastischeren Staatsmänner der vierziger Jahre waren tief durchdrungen vom Bewußtsein der Notwendigkeit, eine wirtschaftspolitische Grundlage für die Gesamtstaats-

idee zu schaffen, und ebenso von der Erkenntnis der Zusammenhänge zwischen Gesamtmonarchie und Wirtschaftssystem. Man könnte mit Recht behaupten, daß die in den letzten Jahren des Vormärz herangereiften wirtschaftspolitischen Prinzipien, vom ideengeschichtlichen Standpunkte aus beurteilt, logisch viel eher in der franzisco-josephinischen Epoche, als in dem alten Regime ihren gebührenden Platz gefunden hätten. Ihr Geltungsdrang konnte nicht mehr unterdrückt werden, nicht einmal von den sehr ernstesten gesellschaftspolitischen Bedenken Metternichs, der im Sinne seiner hochkonservativen Prinzipien, im Falle der Industrialisierung Ungarns für dessen konservative Gesellschaftsordnung fürchtete. Man erkannte in Wien, daß die Gesamtstaatsidee nicht mehr mit den Prinzipien des hochkonservativen Regimes zu retten war, und man war entschlossen, neue Wege einzuschlagen. Bei dieser Entwicklung der Ansichten konnte der persönliche Besuch und das Memorandum Friedrich Lists, der die wirtschaftliche Machtentfaltung der Monarchie von der Schaffung eines mächtigen Inlandsmarktes abhängig machte, keinen besonderen Eindruck hervorrufen. Der aus der Antithese der Gesamtstaatsidee und der ungarischen Eigenstaatlichkeit entstandene Gedankengang begann, als stärkster politischer Faktor der Epoche, seinen Einfluß auf dem Gebiete der Wirtschaftspolitik mit mächtigem Schwunge fühlen zu lassen. Als charakteristisches Beispiel dieser unter der Oberfläche des politischen Kampflärmes verborgenen stillen Kraftprobe könnte die Frage der Bahnbauten angeführt werden. Bei Festsetzung der zu bauenden Bahnlinien hatte der ungarische Reichstag in erster Linie auf die Erfordernisse des ungarischen Wirtschaftslebens Rücksicht genommen; die höchsten ungarischen Würdenträger forderten dementsprechend mit zäher Standhaftigkeit, daß die ungarische Eisenbahn sich dem nach Deutschland und Italien gerichteten, einer großzügigen mitteleuropäischen Konzeption entsprungenen, österreichischen Eisenbahnnetz einfüge und daß die Hauptlinien in Ungarn zu Staatseisenbahnen erklärt werden. Einen neuen Vorstoß der ungarischen Eigenstaatsidee bedeutete die Gründung der ungarischen Handelsgesellschaft und des Schutzvereines. Die Sorge vor dem Abfall Ungarns und die Erkenntnis der gefährlichen Lage, in welcher der Gesamtstaatsgedanke sich befand, veranlaßte die Regierung, mit Unterstützung der ungarischen Jungkonservativen ein großzügiges Wirtschaftsprogramm auszuarbeiten: ein Programm, das im Stande sein sollte, auf der Grundlage des alten gesellschaftlichen und politischen Systems die Interessen des Gesamtstaats sicher zu stellen. Die Bewahrung dieser Interessen wäre dadurch garantiert worden, daß zur

Verwirklichung der Reform die Hilfe des österreichischen Kapitals unerlässlich war. Hier seien einige Worte über den Plan gesagt, der sowohl nach Ansicht Metternichs und Kübecks, wie nach jener der ungarischen Staatsmänner: des Erzherzogs-Palatin Joseph und der Hofkanzler Graf Anton Mailáth und Georg Apponyi geeignet wie notwendig für die Rettung des alten Regimes erschien. In diesem Plane kann man vieles finden, was tatsächlich der Auffassung einer neuen Zeit entsprach und das alte Regime, am Ende seiner Existenz noch, erdennahe und beinahe im Lichte einer Erneuerungsfähigkeit zeigte.

Einer der Hauptgründe für die oppositionelle, staatsfeindliche Einstellung des ungarischen Adels — so sagt das Programm — sei das Gefühl der materiellen Zurückstellung, dieses Gefühl störe die Eintracht zwischen Österreich und Ungarn, daher müsse der Einklang in den Wirtschaftsinteressen der beiden Teile der Monarchie unbedingt gesucht werden, nach einem Grundsatz, der recht und billig sei. Der erste Schritt wäre die Beseitigung der inneren Zolllinie; die materiellen Vorbedingungen dieses Schrittes wären die Besteuerung des Adels, was kaum mehr auf Hindernisse stoßen würde, weiters die Einführung des Tabakmonopols in Ungarn, was durch die Kanzlei in vorsichtiger Weise vorzubereiten sei. Die Inanspruchnahme des österreichischen Kapitals sei durch eine gewisse Reform der ungarischen Rechtsprechung und der gesellschaftlichen Ordnung in Ungarn bedingt; die Regierung denke nicht gerade an die Mobilisierung des adeligen Besitzes, wünsche aber eine entsprechende Möglichkeit für eine normale Abwicklung der Kreditgeschäfte. Sie wünsche vor allem die Einführung des Katasters. Um der mißlichen Lage des besitzenden Adels abzuhelfen, werde eine Hypothekenanstalt geschaffen und zwar unter Aufsicht der Regierung; die ungarischen Hypothekenkreditbriefe seien an der wiener Börse einzuführen. Da zu befürchten sei, daß die Höhe des ungarischen Zinsfußes übermäßig viel österreichisches Kapital in das Land locke, wo es sich in den ungarischen Unternehmungen festlegen könnte, sei der Kapitalzustrom durch die Regierung zu regeln, unter ständiger Beobachtung der gesamtstaatlichen Interessen; zu diesem Zwecke seien die großzügigen materiellen Reformen, wie Wegbauten, Flußregulierungen usw., bürokratisch zu behandeln. Es müsse nach Möglichkeit verhindert werden, daß die Opposition im Wege der Banken, Sparkassen, Kreditinstitute usw. über ausgiebige finanzielle Mittel verfüge, denn solche würden ausschließlich wieder für politische Zwecke verwendet werden und die Separierung Ungarns vom System der Gesamtmonarchie weiter fördern.

Dies ist das Regierungsprogramm, das der junge Hofkanzler Graf Georg Apponyi und die konservative Partei im Reichstage von 1847—1848 hätten vertreten sollen. Obzwar seine Analyse höchst aufschlußreich wäre, muß doch auf eine solche verzichtet werden, wohl aber können einige Bemerkungen nicht unterdrückt werden. Es geschieht zum ersten Male, daß in einem amtlichen Regierungsprogramm dem Gesamtstaatsgedanken eine wirtschaftspolitische Unterlage geschaffen und zur Erfüllung dieser Aufgabe das österreichische Kapital herangezogen wird. Der volle Verzicht auf das alte System erhellt aus dem Bekenntnis, daß das ungarische Wirtschaftsleben nicht auf der Basis der Billigkeit behandelt worden sei, und es wird anerkannt, wenn auch nur indirekt, daß die Gesundung der Monarchie allein von der Erstarkung der ungarischen Wirtschaft zu erhoffen sei. Eigenstaatlicher Autarchie werden die Kräfte des Gesamtstaates und die durch einen ausgedehnten Inlandsmarkt gebotenen Vorteile gegenübergestellt. Die Regierung ist gewillt, sich an die Spitze der zeitgemäßen Reformen zu stellen, um der liberal-oppositionellen Bewegung den Wind aus den Segeln zu nehmen. Es ist nicht unsere Sache, zu beurteilen, ob die angeführten Reformen, drei Jahrzehnte früher verwirklicht, der Entwicklung einen anderen Lauf gegeben hätten; umso gewisser aber ist die Tatsache, daß im Jahre 1847 das rein Politische, der infolge des alten Systems mächtig gewordene Wille zur vollen Autonomie keine Möglichkeit mehr für die organische Entfaltung eines noch so segensreichen Wirtschaftsprogrammes bot.

Hier ist freilich anzumerken — und dies entspricht dem packend-schicksalhaften in der Wechselwirkung des politischen und des wirtschaftlichen Faktors im Vormärz — daß dieses Programm diesen Grad von Reife höchstwahrscheinlich nie, oder wenigstens nicht so schnell, erreicht hätte, wenn die Regierung durch die gefürchteten separatistischen Tendenzen, die großzügige organisatorische Tätigkeit und die Selbsthilfe der ungarischen Opposition sich nicht zum energischen Handeln gezwungen gesehen hätte. Zu Beginn der vierziger Jahre hofft die Regierung noch, für die wirtschaftliche Beihilfe politische Konzessionen erhalten zu können; ganz im Gedankengange des feudalen Dualismus verspricht sie österreichisches Kapital, Eisenbahn und Hypothekenanstalt, aber dafür verlangt sie Ordnung und Gehorsam. Nach 1844 verschwindet sozusagen die letzte Spur der früheren Sicherheit aus der Phraseologie der wiener Staatsmänner, um dem Verzicht und der Sorge vor dem Kommenden Platz zu machen. Nur Graf Apponyi und seine jungkonservativen Gefährten ließen den Mut nicht sinken, sie sind das bewegende Element, sie vermitteln der Regierung

alle diese erwähnten Ideen in systematischer Form. Die österreichischen wie die ungarischen Staatsmänner waren sich völlig klar darüber, welche große Interessen nun auf dem Spiel standen. Die Erhaltung der alten Gesellschaftsordnung hörte langsam auf, das wichtigste Problem zu sein, an ihre Stelle trat nun die Rettung der Gesamtstaatsidee. Letzten Endes wurde es schwer, die beiden Fragen von einander zu trennen. Die Interessen der Gesamtmonarchie, wie jene der ungarischen Nation hätten, entsprechend den Ideen des großen ungarischen Staatsmannes der konservativ-liberalen Reform, des Grafen Stephan Széchenyi, im Regierungsprogramm von 1847 ihre Befriedigung erhalten. Doch kam dieses Programm zu spät: der Gedanke der ungarischen Eigenstaatlichkeit, zum großen Teil von einem verfehlten System hervorgerufen und dann von den österreichischen Wirtschaftskräften sich selbst überlassen, war schon über die gesamtstaatlichen Gedankengänge hinausgewachsen. Auf die Darlegung der diese Entwicklung bestimmenden geistigen Faktoren muß hier verzichtet werden.

Wer immer sich mit der österreichischen Regierungspolitik beschäftigt, wird die Wahrnehmung gemacht haben, daß die Bewegungen des Jahres 1790 in den Ansichten der Regierungsorgane eine tiefgehende Änderung hervorgerufen hatten. Von diesem Jahre an taucht — oft aus kleinlichen Anlässen — immer wieder die Furcht vor angeblichen Separierungstendenzen Ungarns auf, um schließlich Gestaltung und Bild des politischen Lebens auf die Dauer zu beeinflussen. Von dieser Beobachtung geleitet, wäre ich geneigt, das stabile Element, den entscheidenden determinierenden Faktor der Regierungspolitik weniger in dem Kampfe gegen die gesellschaftliche Umgestaltung und im Schutze der rechtlichen und sozialen Einrichtungen des alten Regimes zu suchen, als vielmehr in diesem Zusammenstoße zwischen dem Gesamtstaatsgedanken und der aus ihren Anfängen immer kraftvoller und organischer sich entwickelnden ungarischen Nationalstaatsidee. Der österreichische Kameralismus des XVIII. Jahrhunderts beging im Ausbau des Wirtschaftssystems der Monarchie einen grundlegenden Fehler, als er zu Gunsten der materiellen, finanziellen wie wirtschaftlichen Faktoren den politischen Faktor vollkommen vernachlässigte, die Monarchie in zwei verschiedene Interessensphären teilte und so in der Tat die materiellen Grundlagen für die Großmachtstellung der Monarchie zu schaffen verabsäumte. Die innere Zolllinie ließ das Gefühl der nationalen und staatlichen Isoliertheit, wie nicht minder das Gefühl des wirtschaftlich Auf sich angewiesenen-Seins und der Ausnützung emporwuchern. Und dieses System

trägt die Verantwortung für den erwachenden Drang nach einer ungarischen nationalen Wirtschaftsautonomie, was sich letzten Endes als mit der überstaatlichen Interessen der Habsburgermonarchie und mit der übernationalen Organisation des Donaupraumes unvereinbar erwies. Der seit den dreißiger Jahren unwiderstehlich vordringende wirtschaftliche Liberalismus versuchte die Verfehlungen des alten Regimes gutzumachen und war bereit, mit den finanziellen Kräften der Erblande einen letzten Versuch zur Erhaltung der althergebrachten geschichtlich-organischen Gesellschaftsordnung zu unternehmen. Die Parteigänger der alten Ordnung waren auch bereit, die Lebensinteressen der Gesamtmonarchie gegen die separatistischen Tendenzen der ungarischen Eigenstaatlichkeit in Schutz zu nehmen. Wenn wir uns diesen Gesichtspunkt vor Augen halten, sind wir im Stande, die Wirtschaftspolitik der Regierung in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts mit ihrer Nationalitäten- und Gesellschaftspolitik in lückenlosen Einklang zu bringen; die Haupttendenz der Regierungspolitik im alten Regime bildete ja doch die Erhaltung des Gesamtstaatsidee.

Die reifen Gedanken hatte Franz Joseph wohl vom alten Regime geerbt, aber sein Verdienst ist es, eine kraftvolle Donaumonarchie, unter Achtung des im Jahre 1848 verwirklichten ungarischen Nationalstaates, geschaffen zu haben.

Julius Miskolczy.

Országos Széchényi Könyvtár

DIE THRONBESTEIGUNG FRANZ JOSEPHS I.

Einige Wochen nach der Thronbesteigung Franz Josephs sprach Erzherzogin Sophie, indem sie voll Stolz auf ihren Sohn wies, zum belgischen Gesandten folgende Worte: „Er ist unsere ganze Freude. Seitdem er auf der Welt ist, hat er uns keinen Augenblick gekränkt.“¹

Und in der Tat, während die Erzherzogin die Erziehung Franz Josephs leitete und seine Entwicklung beobachtete, konnte sie mit steigender Freude feststellen, daß ihr ältester Sohn jenes Ideal verkörpere, das ihr von einem wirklichen Fürsten vorschwebte und von dem ihr Schwager, ja zum Teil auch ihr Gatte selbst so entfernt waren.

Franz Joseph war 14 Jahre alt, als er das nach ihm benannte Dragonerregiment Nr. 3 im mährischen Proßnitz besichtigte. Bei der Vorstellung der Behörden und Stabsoffiziere zeigte er eine, im Vergleich zu seinem Alter überraschende Würde und Schlichtheit. Auch auf dem Exerzierplatz salutierte und befahl er, mit einer Sicherheit, als ob er schon lange an der Spitze seiner Reiter gedient hätte.²

In der mährischen Garnison wurde die schier männliche Ruhe und Haltung des Knaben von den tschechischen Dragonern bewundert. Drei Jahre später waren es, wie schon an anderer Stelle geschildert,³ die Stände des Pester Komitats und die vornehme Gesellschaft der ungarischen Hauptstadt, die sich für den jungen Erzherzog begeisterten. Über den Brief, den Franz Joseph von seiner Pester Reise 1847 an Erzherzog Ludwig sandte und den dieser an Metternich übermittelte, bemerkte letzter mit Freude, daß Auffassung und Ausdrucksweise des jungen Erzherzogs auch erfahrener Staatsmänner nicht unwürdig

¹ Bericht O'Sullivan's, Olmütz, 29. Dez. 1848. (Archiv d. Außenminist. Brüssel.)

² Schlitter: Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Josephs I. Wien, 1919. S. 3.
Nach dem Briefe Erzherzogs Albrecht v. 3. Okt. 1844.

³ Historische Blätter, 1934, Heft 6. S. 97.

seien. Auch Fürstin Metternich beglückwünschte die Mutter zu dem großen Erfolge ihres Sohnes.⁴

Im Herbst dieses Jahres 1847 sah der Hof, auf der Höhe seiner Macht, ruhig der Zukunft entgegen und ahnte nicht, daß nur wenige Monate später den frühreifen Erzherzog noch viel schwerere Aufgaben erwarten sollten als jene, die er auf dem mährischen Exerzierplatz und im Pester Komitatshaus erfüllt hatte.

Obzwar der junge Franz Joseph sich in der Gesellschaft seiner Eltern, seiner Geschwister und Verwandten sehr glücklich fühlte und obzwar Jagd, Tanz, militärische Inspizierungen und Übungen, Reisen und die Huldigungen, die ihm allerorts dargebracht wurden, seine Seele durch ständig neue frohe Eindrücke vor der Dürsterkeit böser Ahnungen schützten, war er viel zu intelligent, als daß er den liberalen und nationalen Bewegungen der 40-er Jahre gleichgültig gegenübergestanden wäre. Als Siebzehnjähriger äußerte er sich, daß er es als seine Pflicht erachte, den guten Geist der Armee durch freundliche Herablassung zu pflegen, denn angesichts der schweren Verwicklungen der Zeit bedürfe die Dynastie eines solchen Geistes. Schon 1847 warfen die italienischen nationalen Bewegungen, wenn auch nur vorübergehend, Schatten auf sein heiteres Gemüt. Er bezeichnete jene Richtungen, die sich der Macht und der Würde des absolutistischen Herrschers entgegenzustellen versuchten, als „liberal“. Ihm war dieses Attribut „liberal“ verhaßt. Er pflegte von dem Onkel seines Vaters, dem nun 65jährigen Erzherzog Johann, dem man nicht ohne Grund demokratische und deutschnationale Gefühle zuschrieb, mit spöttischen Beinamen zu sprechen. Hingegen pries er wiederholt die „antiliberalen Gefühle“ seines Veters Herzog Albert, des späteren Königs von Sachsen. Die beiden Thronerben schloßen damals eine Freundschaft, die bis zum Tode währte. Im Jahre 1847 schreibt Franz Joseph erfreut, daß Albert sich nur ungerne an der Bonner Universität als Hörer des damals hochangesehenen Dahlmann inskribieren lasse, denn Dahlmann sei einer jener sieben Göttinger Professoren, die gegen den Eidbruch des Königs von Hannover protestiert hatten und ihrer Lehrkanzel verlustig gegangen waren. Diese Sünde Dahlmanns hätte Franz Joseph auch dann nicht verzeihen, wenn er jenen Satz des berühmten Professors gekannt hätte: Österreich könne seinen Völkern keine staatsrechtlichen Freiheiten geben, ohne seinen Bestand zu gefährden.⁵ Aber

⁴ Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren, Bd. VII. S. 312.

⁵ Vgl. dazu: Schnürer, Briefe Kaiser Franz Josephs, SS. 78, 79, 82. Dahlmann wird von Springer angeführt. Geschichte Österreichs, Teil II. S. 243. Über Erzherzog Johann: Srbik, Deutsche Einheit, Bd. I. München, 1935. S. 353.

seit der Pariser Februarrevolution erwarteten auch die Völker Österreichs die Anerkennung ihrer Rechte nicht mehr von der Gnade des Herrschers, sondern sie forderten, und dies nicht in der glattesten Art, die verfassungsmäßige Freiheit.

Die Eltern Franz Josephs gehörten vor der Wiener Revolution zu Jenen, die durch gewisse Zugeständnisse die Spannung der Lage zu mildern suchten. Ihr ältester Sohn hing mit so aufrichtiger Ehrfurcht an ihnen, daß man wohl annehmen darf, er habe die Ansicht seiner Eltern zur eigenen gemacht.

Gewiß interessierte er sich lebhaft für die monatliche Generalversammlung des niederösterreichischen Gewerbevereines vom 6. März 1848, der auch Franz Karl als Protektor des Vereines beiwohnte. Der Redner dieser Versammlung, Fabrikant Arthaber, setzte auseinander, daß das Bürgertum von der Umgestaltung der staatlichen Organisation den Aufschwung des Wirtschaftslebens erwarte. Franz Karl nahm die an den Kaiser gerichtete Denkschrift des Vereines entgegen und sicherte mit deutlicher Erregung die Erfüllung der Wünsche der Bürgerschaft zu. Die liberale Öffentlichkeit erblickte im Erscheinen und Auftreten des Erzherzogs ein bedeutendes und kennzeichnendes Symptom der Zeit. Siehe da, sagt ein Journalist jener Zeit, die bürokratische Verwaltung wurde übergangen und man war verwegen genug, das zum Thron führende Amtslabyrinth mit Verachtung beiseite zu stoßen.⁶ Franz Joseph teilte wohl kaum die Freude der Demokraten über diese Neuerung, aber wir können ruhig annehmen, daß er jene Reform der alten österreichischen ständischen Verhältnisse gerne verwirklicht gesehen hätte, welche die Regierung noch in den Tagen der Kanzlerschaft Metternichs mit ihrer Verordnung vom 12. März in die Wege leiten wollte.⁷ Die Zeit einer stufenweisen Umgestaltung war allerdings schon vorbei. Nicht die in den Ratssälen gefaßten Beschlüsse, sondern revolutionäre Losungsworte entschieden über Richtung und Reihenfolge der Reformen.

Am 13. März mußte Metternich abdanken. „Fast der Einzige der kaiserlichen Familie, — schreibt der Biograph Metternichs — der nicht nur den Zusammenbruch des alten Österreich, sondern auch das tragische Schicksal des alten Staatsmannes schmerzlich empfunden hat, scheint der jugendliche Erzherzog Franz Joseph, der Schüler Metternichs in der Politik, gewesen zu sein.“⁸

⁶ Augsburger Allg. Zeitung, 1848, Nr. 76, Wiener Brief v. 12. März.

⁷ Die Bedeutung der Verordnung v. 12. März hat Hugelmann geklärt: Historisch-Politische Studien, Wien, 1915, S. 76.

⁸ Srbik: Metternich, II. S. 291.

Für diese Verluste fand Franz Joseph keinen Trost in der Tatsache, daß die demonstrierende und Forderungen erhebende Menge zur selben Zeit für seine Person sich geradezu begeisterte. Ein Rechtshörer namens Putz verlas in deutscher Übersetzung Kossuths „Donnerrede“ vom 3. März im Hofe des Hauses der niederösterreichischen Stände. „Das Volk ist ewig, sagte Kossuth, und wir wollen, daß auch das Vaterland dieses Volkes ewig sei und wir wünschen für ewig den Glanz dieser Dynastie, die wir als unsere Herrscherin anerkennen. Diese Menschen einer nun schon vergangenen Zeit werden bald ins Grab sinken, aber den hoffnungsvollen Sproß des Hauses Habsburg, Erzherzog Franz Joseph, der bei seinem ersten Auftreten sich die Liebe dieser Nation erworben hat, erwartet das Erbe eines glanzvollen Thrones, der seine Kraft aus der Freiheit schöpft, der aber infolge der unglücklichen Wiener Politik nur schwer in seinem alten Glanze bewahrt werden mag.“ Bei der Nennung des Namens Franz Joseph schwenkte die Menge unter langen und stürmischen Hochrufen ihre Hüte und der Redner mußte die oben gebrachten Sätze wiederholen. Die revoltierenden Wiener liebten nämlich ihre Dynastie. Sie liebten den ohnmächtigen, gutmütigen Kaiser und sie gewannen in diesen Tagen Franz Karl und seine Gemahlin lieb, deren Parteinahme für ihre Wünsche sie als gewiß ansahen. Sie hatten mit gleicher Liebe auf den Sohn des erzherzoglichen Paares geblickt, aber die außerordentlich wirkungsvollen rednerischen Wendungen Kossuths steigerten nun die Sympathie der Wiener für den Jüngling fast bis zur Schwärmerei.

So trug Kossuth damals, im März 1848, nicht wenig zur Volkstümlichkeit Franz Josephs bei, eine Tatsache, an die er später nicht mit ungetrübter Freude zurückdachte.⁹

Diese Volkstümlichkeit jedoch vermochte nicht der Familie des Thronfolgers die Bedeutung der Tatsache zu verbergen, daß die Revolution immer kühnere Neuerungen schaffe. Am 14. März wurde bereits die Aufstellung einer Bürgergarde und die Abschaffung der Zensur verkündigt. Die Vertreter der deutschslavischen Provinzen wurden für den 3. Juli zu einer Zentralversammlung der Stände einberufen, um dem Kaiser bei seiner Arbeit in Gesetzgebung und Verwaltung zur Seite zu stehen. Aber die Straße lärmte weiter. Franz Karl rief für den 14. März um 11 Uhr nachts die Staatskonferenz zusammen, der auch die Erzherzoge Franz Joseph und Albrecht bei-

⁹ Über diese Szene v. 13. März: Die drei Tage der Revolution in Wien. (Augsburger Allg. Zeitung 1848, Nr. 97, Beilage. Nach Frankls Wiener Sonntagsblättern.) Über Franz Karl und seine Gattin ebendort: Wiener Brief v. 7. April. — Schriften Ludwig Kossuths, Bd. XI. S. 131.

wohnten. Der vorsitzende Erzherzog legte dar, daß die bisherigen Verfügungen das System der Staatsverwaltung bereits wesentlich verändert hätten und daß man nun wegen der ständigen Unruhe nicht mehr wissen könne, wohin das noch führe. Es sei also ratsam, dem Volke aus eigenem Entschluß eine Verfassung zu geben, soweit eine solche mit den Verhältnissen der Monarchie vereinbar. Sei diese aber einmal gewährt, dann müsse man allen weiteren politischen Forderungen in jeder Weise entgegenreten. Alle Mitglieder der Konferenz billigten die Ansichten Franz Karls, obgleich die Zusicherung einer Verfassung durch den Thronerben in den Herzen der vornehmen Herren böse Ahnungen erweckte. Sie äußerten sich auch sogleich dahin, daß eine Verfassung im vollen Sinne des Wortes solange in der österreichischen Monarchie eine Unmöglichkeit sei, als die eigenen besonderen Verfassungen Ungarns und Siebenbürgens bestünden. Diesen ein wenig unklaren Beschluß fassen wir dahin auf, daß die Konferenz die Proklamierung einer Verfassung für notwendig erachtete, um weiteren Forderungen vorzubeugen, daß sie aber nicht an eine parlamentarische Verfassung dachte, die sich auf die ganze Monarchie erstrecken sollte; denn dies hielt sie in der österreichischen Monarchie schon wegen der Ungeregeltheit der österreichisch-ungarischen Verhältnisse für unmöglich.¹⁰ Franz Joseph verließ äußerlich ruhig, aber nicht in bester Laune den Konferenzsaal. In diesen Tagen pflegte er darauf zu achten, was man dem Kaiser zur Unterschrift vorlegte. Am 15. März vormittags, nach dieser nächtlichen Konferenz, sah er die angeblich von Franz Karl verfaßte und vom Kaiser bereits unterzeichnete Proklamation. In dieser war das Versprechen einer Verfassung entschiedener abgefaßt, als dies die Mitglieder jener wichtigen Konferenz ausgesprochen hatten. Außerdem enthielt sie die Gewährung völliger Preßfreiheit, obwohl in der Konferenz selbst kaum die Rede davon gewesen war. Die öffentliche Meinung forderte jedoch stürmisch diese Gewährung in klarer Form, denn das mißtrauische Publikum hielt eine einfache Aufhebung der Zensur für bloße Kriegslist und witterte hinter einer solchen Aufhebung nur die Verordnung einer neuen Zensur. Franz Joseph gefiel diese Proklamation nicht und er sah ihre Verkündigung als gefährlich an. Er zeigte sie dem über seinen Auftrag rasch herbeigerufenen Fürsten Windischgrätz, dem damaligen bevollmächtigten Militärgouverneur, und befragte ihn, ob man sie veröffentlichen dürfe. Windischgrätz antwortete mit Nein. Die Kaiserin,

¹⁰ Hugelmann, a. a. O. S. 79, und Friedjung: Österreich von 1848—1860, Bd. I. S. 487.

ständig besorgt über die Aktunterzeichnungen ihres Gatten, zerriß die unterschriebene Proklamation; es scheint, daß auch Franz Karl nichts dageden einzuwenden hatte. Gegen Mittag aber fuhr der Kaiser zusammen mit Franz Karl und Franz Joseph aus; die Straßen waren von der Menge so dicht besetzt, daß der Wagen des Kaisers nur langsam vorwärts kam. Die Massen empfingen mit Begeisterung den Monarchen, der durch die Liebe seines Volkes tief gerührt wurde. In seine Gemächer zurückgekehrt, unterschrieb er eine neue, der zerrissenen Fassung wahrscheinlich ähnliche Proklamation. Darin legte er fest, daß er „wegen der durch Uns beschlossenen *Verfassung* des Vaterlandes“ die notwendigen Verfügungen einer rascheren Einberufung der Zentralversammlung der Stände getroffen habe. Die Preßfreiheit ist durch die Aufhebung der Zensur bereits gewährt, heißt es in der Proklamation, in eben der gleichen Weise, wie diese Freiheit in anderen Ländern schon besteht. Die Wirkung der Proklamation war außerordentlich. Jene, die sie lasen oder hörten, umarmten einander, von Freude berauscht.

Die Märzrevolution war in Wien beendet, aber nicht so, wie es Franz Joseph gewünscht hätte. Damit hatte er sich schon am 14. nachts abgefunden, daß die Verfassung in irgend einer Form versprochen werden müsse. Die Sprache der kaiserlichen Proklamation vom 15. jedoch kam ihm allzu liberal vor.¹¹ Die Entschlossenheit und der energische Konservatismus, die den Erzherzog in jenen Tagen der Wiener Märzrevolution auszeichneten, stärkten in den Hofkreisen das Vertrauen zu ihm.

Auch in Prag war damals die Wirkung der Pariser Revolution stark fühlbar, ebenso wie in Wien und Preßburg. Das erste, verhältnismäßig bescheiden gehaltene Ansuchen der Tschechen erhielt am 23. März vom Hofe eine nur laue Antwort. Diese Hofresolution reizte das tschechische Nationalgefühl zu heftigem Ausbruch. Das

¹¹ Das hier Gesagte wurde auf Grund authentischer Angaben kombiniert. Im Großen und Ganzen dürfte es sich so ereignet haben. Über das Zerreißen der ersten Verordnung s. Schlitter: Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Josephs I. S. 5, weiters die Mitteilungen Eduard Wertheimers, Neue Freie Presse, 13. März 1903. Wertheimer veröffentlichte das Tagebuch des Grafen Bombelles. Inhalt der zerrissenen Schrift und Namen des Verfassers haben wir dem Tagebuch entnommen. Paul Müller: Feldmarschall Fürst Windischgrätz, Wien 1934, S. 96 ff. enthält nichts, was unseren Annahmen widerspräche. — Über die kaiserliche Ausfahrt s. Augsb. Allg. Zeitung 19. März 1848, außerordentliche Beilage, ebendort Wiener Briefe v. 15. März. Die Wirkung der Ausfahrt auf das Gemüt des Kaisers wird in der Proklamation selbst lebhaft geschildert. Vergl. noch Helfert: Geschichte der österr. Revolution, Bd. I. S. 270 ff.

zweite tschechische Ansuchen forderte, durch den Erfolg der ungarischen Opposition ermutigt, die verfassungsmäßige Selbständigkeit Böhmens. Die Erfüllung dieses Ansuchens — und die damalige österreichische Regierung konnte es nicht verweigern — lockerte die Verbindung Böhmens mit dem österreichischen Reiche in beträchtlichem Maße. Gleich nach dem Einlangen des Ansuchens in Wien ernannte der Hof Franz Joseph am 6. April zum Statthalter Böhmens. Diese Ernennung war von Jenen erwirkt worden, die sich von der Statthalterwürde des Kronprinzensohnes in Prag eine so starke Wirkung versprochen, daß die Tschechen sich auf die erhaltenen Zugeständnisse ohne Verletzung der Reichsinteressen beschränken würden. Graf Kolowrat jedoch, der damals schon zurückgetretene Ministerpräsident war anderer Meinung. Am 8. April, also am Tage der günstigen Erledigung des zweiten tschechischen Ansuchens, teilte er dem Ministerrat mit, daß man nach seiner Meinung Franz Joseph nicht so eilig nach Prag schicken solle; es wäre besser, den Eindruck der Bewilligung des zweiten Ansuchens auf die Tschechen abzuwarten. Der Ministerrat war für diesen Aufschub, indem er bemerkte, daß diese Entsendung niemals ein günstiges Ergebnis zeitigen werde, wenn den noch nicht mündigen Erzherzog auch Graf Bombelles, der durch seinen katolischen Eifer berühmte Erzieher, nach dem nationalliberal schwärmenden Prag begleitete. Graf Kolowrat und die ihm beistimmenden Minister oder Mitglieder des Hofadels wünschten den Aufschub, aus Furcht, es könne der Zusammenstoß der tschechischen nationalen Leidenschaften mit den dynastischen Interessen die Autorität des jungen Thronerben zerstören. Diese Möglichkeit hatte Erzherzogin Sophie schon vor der Ernennung vom 6. erwogen. Der Hof zog die Ernennung nicht zurück, sondern suchte nur nach einem Vorwand zur Bemäntelung des wahren Grundes für den Aufschub.¹²

Einen solchen geeigneten und wirkungsvollen Vorwand lieferte außer anderem der Krieg in Italien. Auf die Nachricht von der Wiener Revolution hin hatten sich die Italiener gegen die tödlich gehaftete österreichische Herrschaft erhoben. Felmarschall Radetzky war gezwungen, am 22. März Mailand zu räumen. Beim Ausmarsch sagte er, indem er auf die Stadt zurückblickte: Wir kehren bald zurück.¹³ In der

¹² Schlitter, a. a. O. S. 5. und 6. Paul Müller: a. a. O. S. 357, Anm. 228. Hartig: Genesis. 215/6. Zehentbauer: Verfassungswandlungen im neuen Österreich. Heidelberg, 1911. S. 118. — Protokoll des Ministerrates v. 8. April. (Wiener HHST: Archiv.)

¹³ Erinnerungen eines österreichischen Veteranen (Schönhals). Bd. I. Stuttgart und Tübingen, 1852. S. 124.

Tat, am 6. August rückte er nach viereinhalb Monaten blutiger Kämpfe wieder in die Stadt ein.

Die österreichischen Militär- und Hofkreise wie alle Jene, denen die Vergangenheit und Zukunft des österreichischen Reiches am Herzen lag, begleiteten mit erregtem Interesse die ausgezeichnete Heerführung des greisen Feldmarschalls und das Heldentum seiner Armee. Schon auf die erste Nachricht von den italienischen Wirren empfahl Bombelles der Erzherzogin Sophie, die jungen Erzherzoge und mit ihnen auch Franz Joseph ins Feld zu schicken; so wären sie von einer allenfalls drohenden peinlichen Lage fernzuhalten, in die sie durch die Revolution gerissen werden könnten.¹⁴ Die Erzherzogin widersetzte sich nicht dem Rate des treuen und ihr volles Vertrauen genießenden Mannes, aber der Gedanke, daß ihr Sohn ins Feld ziehen sollte, fiel ihrem mütterlichen Herzen nicht leicht. Franz Joseph jedoch drängte so ungestüm auf die Erlaubnis zur Fahrt nach Italien, daß man sie ihm nicht verweigern konnte.¹⁵ Er war entschlossen, auf dem Schlachtfelde seine Pflicht zu erfüllen, aber nicht nur um dieser Pflicht willen zog er nach Italien, sondern auch, um jenem Orte zu entfliehen, wo aufgeregte Menschenmassen dem Herrscher und seiner Regierung Befehle erteilen. Am 20. April beschloß der Hof, den Wunsch des Jünglings zu erfüllen; er trat jedoch seine Reise erst 5 Tage später an. Sein Aufbruch von Wien geschah zu eben jenem Zeitpunkte, als die neue österreichische Verfassung vom 25. April, die in liberalem Geiste gehaltene Formulierung des Versprechens vom 15. März, verkündigt wurde. Der freudige Jubel der Bürgerschaft drang zu den Gemächern der kaiserlichen Familie empor.¹⁶

Kann man glauben, daß Franz Joseph diesen Jubel nicht gerne vernahm? Seine Mutter empfing die neue Verfassung mit einer gewissen Beruhigung, da sie auch Sicherungen gegen die radikalen Ausschweifungen gewährte. Franz Joseph war auch in dieser Hinsicht mit seiner Mutter innerlich eins, wir wissen ja, daß er der letzten Konferenz, in welcher die neue Verfassung beschlossen worden war, beigewohnt hatte.¹⁷ Trotzdem sehnte er sich aus dem für den Konstitutionalismus entflammten Wien in eine Umgebung, in der die Geringschätzung des verfassungsmäßigen Lebens als Bedingung für die An-

¹⁴ Tagebuchaufzeichnung Bombelles' v. 20. März. Wertheimers Mitteilung a. a. O.

¹⁵ Hofdamenbriefe S. 95, Wiener Brief v. 7. Mai 1848.

¹⁶ Reinoehl: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie. Historische Blätter 1931, S. 119. Schnürer: Briefe Franz Josephs, S. 85.

¹⁷ Helfert: a. a. O. Bd. I. S. 474. — Reinoehl: a. a. O. Aufzeichnungen v. 25. und 26. April.

gehörigkeit zur guten Gesellschaft galt.¹⁸ Die besorgte Mutter sandte durch ihren Sohn ein Schreiben an Radetzky. „Mein Theuerstes, Mein Herzblut übergebe ich Ihren treuen Händen! Leiten Sie mein Kind auf Ihrer Bahn — so geht er gut und mit Ehren“ — beginnt der Brief, in dem die Mutterliebe und die Ehrfurcht der Mitglieder der Dynastie vor dem alten Heerführer sich in schönster Vereinigung zeigen.

Der Feldmarschall spricht in seiner Antwort von einer Träne, die er nicht zurückhalten konnte, als er die rührend-erhabenen Worte der Mutter las. Er habe nicht geglaubt, so schreibt er, daß er an seinem Lebensabend so schwere Zeiten werde erleben müssen, aber diese Zeit werde vorübergehen, und er glaube, daß die Monarchie sich neu befestigen werde. Diesen Glauben wolle er mit in die Gruft nehmen.¹⁹

Dieser Glaube Radetzkys an die Zukunft war auch gegründet auf die einnehmende Persönlichkeit des Erzherzogs, welche die Herzen der Soldaten gewinnen werde. Daher fühlte er eine gewisse Unruhe, als der junge Prinz in der Uniform der Kaiserhusaren im Hauptquartier von Verona am 29. April um vier Uhr früh vor ihm erschien. „Bedenken Sie, sagte er ihm, wenn Sie, was Gott verhüten wolle, in Gefangenschaft gerieten!“ — „Herr Feldmarschall, erwiderte der Erzherzog, es mag eine Unvorsichtigkeit gewesen sein, mich hierherzuschicken, aber nun ich einmal da bin, gebietet es meine Ehre, nicht zurückzukehren, ehe ich etwas vom Kriege gesehen habe.“ Der Feldmarschall war gerührt, und indem er die Hand des Erzherzogs ergriff, sagte er: „Nun wohl, Euere Kaiserliche Hoheit sollen bleiben!“²⁰ Franz Joseph wollte kein müßiger Zuschauer des Krieges sein; er konnte kaum seine Feuertaufe erwarten. Nicht in den Kämpfen um Pastrengo, wie Helfert schreibt, sondern in der großen Schlacht bei Santa Lucia empfing er das erste Feuer des Feindes.²¹

¹⁸ Bombelles schreibt in seinem Tagebuch am 1. März: Nur die Einfältigen können noch an das constitutionelle System glauben; dessen Zeit ist abgelaufen. (Wertheimers Mitteilungen a. a. O.) — Schönhal's Erinnerungen Bd. I. S. 13, sprechen von einem „Constitutionsschwindel“ der ersten Jahrzehnte des XIX. Jhdts.

¹⁹ Sophiens Brief s. Otto Ernst: Franz Joseph in seinen Briefen, S. 139. Die Antwort bei Schnürer: a. a. O. S. 92.

²⁰ Helfert: Geschichte der österr. Revolution, Bd. II. S. 143. Schnürer: a. a. O. S. 88. Der von Helfert angeführte Dialog entspricht den Umständen und den Gefühlen der Sprechenden.

²¹ Helfert: Geschichte der österr. Revolution, Bd. II. S. 144 schreibt, daß General D'Aspre in den dreitägigen Kämpfen von Pastrengo Franz Joseph bei seiner „Feuertaufe“ begrüßte. Der Kampf um Pastrengo tobte vom 28. bis 30. April. Franz Joseph kam erst am 29. in Verona an und schreibt am 1. Mai seiner Mutter: „Hier sind wir leider noch nicht ins Feuer gekommen, obwohl gestern ein ziemlich

Die Schlacht bei Santa Lucia am 6. Mai war nach den Worten des FMLts. Schönhals die glänzendste, rühmlichste und einflußreichste Waffentat des ganzen italienischen Feldzuges. Bis dahin war das Glück auf der Seite Karl Alberts gestanden, bei Santa Lucia aber trat eine Wendung ein. Diese Schlacht erschütterte das Selbstbewußtsein des piemontesischen Heeres und stärkte andererseits die Hoffnung und den Willen zum Sieg in der österreichischen Armee, die bis zu diesem Tage nur wenige Erfolge hatte erringen können. Radetzky und Korpskommandant D'Aspre gedenken mit Bewunderung des ruhigen Mutes, den Franz Joseph auf dem Schlachtfelde zeigte. Eine Kanonenkugel bohrte sich in seiner Nähe in den Boden, aber er verriet, obzwar sein Leben in Gefahr war, mit keiner nervösen Gebärde irgendwelche Unruhe. D'Aspre hielt es für gut, durch die Anordnung einer angeblich notwendigen taktischen Bewegung den, wirklichen Soldatenruhm erscheinenden Erzherzog hinter die Feuerlinie zu bringen. In dieser denkwürdigen Schlacht riß eine Kanonenkugel dem 58jährigen Andreas Pottornyay von Pottornya und Csáth, Oberst des Regiments Franz Karl, den rechten Arm weg. Der Oberst ritt zu FMLt. D'Aspre und sagte ruhig: „Ich melde Eurer Exzellenz gehorsamst, daß ich den rechten Arm verloren habe' und mich aus dem Gefechte zurückziehen muß.“ Über Bitte Franz Josephs wurde Pottornyay mit dem Range eines Generals pensioniert und zum Kommandanten des Invalidenhauses in Tyrnau ernannt.²² Das unmittelbare Erleben der für das Schicksal der Monarchie entscheidenden Kriegsereignisse, die Pflicht, zu belohnen und ein Beispiel geben zu müssen, wie auch die Vermittlerrolle zwischen Armee und Hof erregten das Interesse des Jünglings und bedeuteten eine Befriedigung seines Pflichtgefühles. Er gewann das Feldleben mit all seinen traurigen, aber das Herz erhebenden Eindrücken, mit seinen Beschwerlichkeiten, seinen Enttäuschungen und Hoffnungen lieb. Selbst die bittersten Erfahrungen des Feldzuges konnte er leichter ertragen als die von Wien einlangenden Nachrichten. Die österreichische Verfassung, die am Tage des Aufbruches Franz Josephs nach Italien in Wien verkündigt worden war, sicherte so sehr die Freiheit und ungestörte Entwicklung der Völker der Erbländer,

starkes Gefecht an der Etsch war, das ich aber versäumt habe.“ (Schnürer: a. a. O. S. 89.) Er nahm also am Gefechte von Pastrengo nicht teil und hatte am 1. Mai noch keine Kugeln pfeifen gehört. Erst am 6. Mai schreibt er: Ich habe zum ersten Male die Kanonen Kugeln um mich pfeifen gehört, und bin ganz glücklich. (Schnürer S. 93.)

²² Schönhals' Erinnerungen, S. 223, 225 ff. — Schnürer: a. a. O. S. 93—96. Duncker: Das Buch von Vater Radetzky. SS. 92, 93.

daß Franz Deák sich darüber zu Palatin Stephan in folgender Weise äußerte: ich würde dafür sogar die ungarische Verfassung von 1848 hergeben.²³ Aber der radikale Flügel der Wiener Demokraten wollte in der gerechten Beurteilung der Verfassungsbriefe nicht mit Deák wetteifern. Der Verfassungsbrief vom 25. April wurde Gegenstand einer immer schärferen Kritik. Das Ministerium, dessen Aufgabe es sein sollte, die Verfassung in Kraft treten zu lassen, verlor seine Autorität vor den Parteien infolge seiner Schwäche. Graf Ficquelmont, der gütige alte General, der erfahrene Diplomat, kam als Ministerpräsident in den Ruf eines reaktionären Führers. Man haßte ihn, weil er der vertraute Freund Metternichs und weil er mit einer Russin verheiratet war. Am 3. Mai suchte ihn eine Abordnung in seiner Wohnung, fand ihn nicht dort, trommelte dann an der Türe seines Amtesraumes, bis der Minister die ungeladenen Gäste einließ. Sie forderten seine Abdankung, begleiteten ihn dann bis zur Wohnung der Fürstin Clary, der Tochter Ficquelmonts, dort trat ihm eine neue Abordnung entgegen und verließ ihn nicht eher, bis er versprochen hatte, innerhalb von 24 Stunden seine Abdankung dem Kaiser zu unterbreiten. Man habe nicht nur gegen ihn selbst, sondern auch gegen Mitglieder seiner Familie wiederholt Beleidigungen ausgestoßen, erklärte Ficquelmont in seinem Rücktrittschreiben. Der Ministerrat unterstützte am 4. Mai seine Abdankung mit der bezeichnenden Begründung, daß auf diese Weise „die Ruhe für heute Abend gesichert werden könne“. Der zurückgetretene Ministerpräsident war ein gerne gesehener Vertrauter der kaiserlichen Familie, deshalb schon war Franz Joseph empört, als er in Verona von den Begleitumständen der Abdankung vernahm. „Kann denn nie Ruhe werden?, rief er aus, der arme Ficquelmont hat es doch nicht verdient, so behandelt zu werden!“²⁴ Ficquelmonts Nachfolger Pillersdorf war ein gutmütiger, aber schwacher Mann, der zu allen stürmischen Willensäußerungen des Volkes Ja sagte, um nach den Worten des Ministerrates vom 4. die Ruhe für den Abend jenes

²³ Im Ministerrat v. 6. Mai berichtet Pillersdorf, daß Palatin Stephan, indem er ihm für die Übersendung des Verfassungsbriefes v. 25. April dankte, ihm mitgeteilt habe, „daß der gesetzte und einsichtsvolle ungarische Minister Deák als er die ihm von S. Kais. Hoheit mitgeteilte Verfassungs Urkunde durchgelesen, sagte, mit dieser Constitution möchte ich sogar die ungarische vertauschen.“ (Wiener HHST. Archiv, Ministerratsprotokolle.) Die Tochter Pillersdorfs schrieb ihrer Tante von dieser Anerkennung Deáks. (Helfert: Gesch. d. österr. Revol. Bd. II. S. 317.)

²⁴ Reinoehl: a. a. O. S. 118, Aufzeichnung v. 17. März. — Schnürer: a. a. O. S. 93. Über die Abdankung Ficquelmonts s. das Protokoll des Ministerrates v. 4. Mai. Wiener HHST. Archiv. Min. R. Protokolle.

Tages zu sichern. Die Wiener Studenten und Arbeiter, die Kämpfer der revolutionären Bewegung, kannten das Verlangen der Regierung nach Ruhe und die Schwäche ihrer Machtmittel — sie waren vielleicht auch von fremden Hetzern aufgewiegelt — und wollten daher auf Demonstrationsumzüge und Katzenmusik nicht verzichten. Sobald die Regierung irgend ein Zeichen davon gab, etwas befehlen zu wollen, wurde sie vom Wiener Volk gezwungen, diesen Befehl zu widerrufen, ja, es drängte sie sogar durch Erpressung neuer Zugeständnisse aus der früherern Machtstellung. Das Ergebnis der groß angelegten Demonstration vom 15. Mai bestand darin, daß das Ministerium die Aufrechterhaltung der Ordnung völlig der Bürgergarde überließ, die Verfassung vom 25. April beiseite schob und die Redaktion der neuen Verfassung als eine Aufgabe des einzuberufenden konstituierenden Reichstages erklärte. Es schaffte das Oberhaus des Reichstages ab und führte ein erweitertes Wahlrecht ein. Jeder fernere Zweifel an der Vollkommenheit der Volksvertretung, so besagt die ministerielle Verordnung, sei nicht mehr am Platze. Die kaiserliche Familie empfand aber wohl, daß die Revolution vom 15. Mai auch unzweifelhaft ein Sinken der Herrschermacht erwiesen habe. Sie floh aus Wien in die Hauptstadt des treuen Tirol.

Franz Joseph war erschüttert, als er die Nachricht über die Revolution vom 15. Mai erhielt. Er glaubte, daß die Zugeständnisse überflüssig gewesen seien, und gab dem Ministerium Pillersdorf die Schuld daran. Er nannte sie unbegreifliche Minister, schließlich direkt Spitzbuben. Sie hatten jedoch nur das Beste gewollt, und hätten gerne im Geist der demokratischen Monarchie regiert, mußten sich aber auf Soldaten stützen, die ihre Patronen manchmal den gegen das Ministerium ziehenden Studenten verkauften.²⁵

Die Minister waren schwach, aber nicht nur infolge ihres Charakters, sondern auch infolge der Lage, in der sie sich befanden. Gegen die Alles niederzwingende Kraft der Losungsworte Verfassung und Freiheit hätte im damaligen Österreich nur eine heldenhafte Entschlossenheit Widerstand leisten können. Auch die veränderte Auffassung Franz Josephs zeigt die Wirkungskraft der Zeitströmung. Wie sehr er auch im Innersten dem Absolutismus zugetan war, wies er doch auch seit den Märztagen den Gedanken nicht ganz von sich, daß eine verfassungsmäßige Monarchie nach englischem Muster die

²⁵ In der Nr. v. 19. Mai der Augsb. Allg. Zeitung, S. 2131, schreibt ein Wiener Korrespondent: „Die Studenten und Techniker hatten ihre Gewehre geladen; ich sah selbst Soldaten die ihnen Patronen verkauften.“

Aufrechterhaltung der Ordnung sichern und so eine feste Stütze der Herrscherautorität werden könnte. Mit großer Befriedigung nahm er die Nachricht von der Flucht der kaiserlichen Familie nach Innsbruck auf und bat seine Mutter, nicht mehr nach dem undankbaren Wien zurückzukehren. Er war von der Proklamation Ferdinands vom 20. Mai begeistert. Diese Proklamation verurteilt die Demonstration am 15., erklärt jedoch, daß der Herrscher nicht zurücknehmen wolle, was er im März bewilligt habe, daß er sogar geneigt sei, den Wunsch seiner Völker nach Förderung der lokalen und Reichsinteressen zu erfüllen. Aber derartige Wünsche mögen ihm aus den Verhandlungen des Reichstages heraus zur Sanktionierung vorgelegt und nicht von unverantwortlichen Menschen durch überraschenden Angriff abgezwungen werden. Über diese Proklamation schreibt Franz Joseph, daß sie „das Schönste ist, was man in dieser Art sehen kann“. Die Verurteilung der Straßendemonstrationen gefiel ihm wohl am meisten, aber auch die Empfehlung der richtigen Methode des verfassungsmäßigen Fortschrittes billigte er, denn schon in seiner Jugend war Franz Joseph fähig, seine Gefühle den Forderungen der politischen Vernunft unterzuordnen.²⁶ Aber gegenüber den Methoden der Wiener war diese Innsbrucker Proklamation in den Wind gesprochen. Jene akademische Legion, deren Rolle von der kaiserlichen Proklamation verurteilt wurde, sollte durch die Regierung am 25. Mai aufgelöst werden. Darauf wurden in den Wiener Straßen Barrikaden errichtet, Bürgergarde und Arbeiter vereinigten sich mit den Studenten. Die Regierung war am 26. Mai nachmittags zu der Erklärung gezwungen, daß die Zugeständnisse vom 15. Mai in vollem Umfange gälten und daß die akademische Legion in gleicher Stärke mit Militär und Bürgergarde die Bewachung der Tore übernehmen dürfe.

Unter solchen Umständen fühlte Franz Joseph kein Verlangen, die Armee Radetzky's zu verlassen. Er war glücklich, sich zusammen mit anderen Erzherzogen dort aufhalten zu dürfen, wo „Treue und Anhänglichkeit“ noch heimisch seien. Er bat seine Mutter, ihn um Gottes willen nicht so bald nach Wien zurückzurufen, wo er seine Autorität aufs Spiel setzen müßte. Man möge ihn für bessere Zeiten erhalten, wo er dann vielleicht noch gute Dienste leisten könnte.²⁷

Die Erzherzogin würdigte in vollem Maße die kluge Voraussicht ihres Sohnes und hätte gerne seine Autorität aus dem Strudel der politischen Wirren in den Port stillerer Zeiten hinübergerettet. Doch

²⁶ Schnürer: a. a. O. SS. 101—107.

²⁷ Schnürer: a. a. O. SS. 98—102.

konnte sie wegen verschiedener Umstände seinem Wunsche nicht willfahren.

Der Ministerrat drückte schon in seiner Sitzung vom 29. April die Hoffnung aus, daß Franz Joseph nach der Besichtigung des Kampfgebietes in Oberitalien nach Wien zurückkehren möge um sich seiner Aufgabe in Böhmen widmen zu können. Der Ministerrat vom 13. Mai bat nach der Schlacht von Santa Lucia über Vorschlag Pillersdorfs den Kaiser, Franz Joseph zurückzurufen, da sein Leben im Felde gefährdet sei und er leicht Augenzeuge jener Strafmaßnahmen werden könne, die an den aufrührerischen Untertanen zu vollziehen seien; vor solchen Bildern solle der Jüngling bewahrt bleiben. Pillersdorf glaubte, daß Franz Karl seine Auffassung billige.²⁸ Dies dürfte auch der Fall gewesen sein, denn selbst in der Umgebung Franz Josephs regten sich Zweifel darüber, ob es gut sei, daß der zukünftige Herrscher der grausamen Bestrafung der lombardischen Aufrührer beizuhelpe.²⁹ Der Ministerrat drängt am 18. Mai wiederholt auf Franz Josephs Rückberufung in Anbetracht der Wendung vom 15. Mai und ihrer Folgen.³⁰

Als um den 20. Mai 1848 die von Graf Thurn geführte Reservearmee sich mit der Hauptarmee in Italien vereinigt hatte und so ein Angriff Radetzky's mit seiner verstärkten Heeresmacht gegen die Piemonteser zu erwarten war, schrieb Kaiser Ferdinand — unter Gegenzeichnung durch Franz Karl — an den Feldmarschall, bei den nächsten Kriegsbewegungen über die Erzherzoge nach seinem Gutdünken zu verfügen; die Armee solle durch die Rücksicht auf die persönliche Sicherheit der Prinzen nicht unnötig belastet und ein Erfolg dadurch nicht allenfalls in Frage gestellt werden.³¹ Dieser Auftrag war ein Zeichen dafür, daß Franz Karl und seine Gemahlin schon müde waren der Aufregungen, die mit dem Ausfluge ihres Sohnes ins Feld verbunden waren. So bedeutete es für Graf Nostitz und Dr. Rieger, die vom Präsidenten des tschechischen Guberniums nach Innsbruck gesandt wurden, eine leichte Aufgabe, die Rückberufung Franz Josephs zu erwirken, damit er als Statthalter die am 8. April Böhmen verliehenen Rechte in Kraft treten lasse.³²

Unweit von Mantua, bei Sanguinetto, trennte sich am 5. Juni Franz Joseph mit großem Bedauern von der auf Vicenza marschieren-

²⁸ M. R. Protokolle. (Wiener HHSTArchiv.)

²⁹ Schnürer: a. a. O. S. 97.

³⁰ M. R. Protokolle (Wiener HHSTA).

³¹ Die Verordnung v. 25. Mai in den M. R. Akten 1183/1848 (ebendort).

³² Helfert: Gesch. d. österr. Revolution. Bd. II. SS. 313—358.

den Armee und traf am 8. in Innsbruck ein.³⁸ Er hatte fünf Wochen vor dem Feinde in Radetzky's Lager verbracht. Er hatte deutsche, ungarische, tschechische, walachische, sogar italienische Soldaten unter den kaiserlichen Fahnen kämpfen und verbluten gesehen. Dort erfaßte er mit der unauslöschlichen Kraft unmittelbaren Erlebens, was er bis dahin eher nur gedanklich begriffen hatte, daß die vielsprachige Monarchie einzig durch die strenge Disziplin einer einheitlichen, der Dynastie treu ergebenen Armee vor der Auflösung bewahrt werden könne. Grillparzers an Radetzky gerichtetes berühmtes Wort „In deinem Lager ist Österreich“ ward ungefähr damals gesprochen, als Franz Joseph aus Sanguinetto nach Innsbruck reiste. Nicht aus den gereimten Zeilen, sondern aus den Szenen der blutigen Schlachtfelder zwischen Mincio und Adige schöpfte er die Überzeugung, daß er in den Lagern seiner Heerführer die Zukunft Österreichs suchen müsse.³⁴ Graf Nostitz und Dr. Rieger, die ihn nach Innsbruck zurückriefen, waren eigentlich die Beauftragten einer nicht gesetzlichen Behörde. Nach den beiden Wiener Mairevolutionen errichteten nämlich drei böhmische Aristokraten — Graf Thun, Fürst Windischgrätz und Graf Mittrovsky — am 30. Mai eine provisorische Regierung, die die Verordnungen des Ministerium Pillersdorf nicht annehmen wollte, indem sie erklärte, daß dieses zum Sklaven der Wiener Straße geworden sei. Das Ministerium Pillersdorf protestierte gegen dieses ungesetzliche Gebilde, aber Leo Thun und seine Anhänger verbündeten sich mit dem tschechischen Nationalkomité in der Hoffnung, einen dynastisch gesinnten, in religiöser und gesellschaftlicher Hinsicht konservativen tschechischen Nationalstaat gründen zu können. Dieser Staat, an dessen Spitze die von Leo Thun geleitete Regierung Franz Joseph als Vizekönig nach Prag rief, hätte den Anstoß zu einer föderativen Umgestaltung Österreichs geben können. Der Plan der böhmischen Aristokraten, vorgetragen von den Abgesandten Thuns in Innsbruck, gewann die Billigung der Erzherzogin Sophie. „Es ist Zeit, sagte sie, mit der Stephansturmpolitik zu brechen.“ Als dann die beiden böhmischen Abgesandten auf ihrer Heimreise nach Nürnberg kamen, hörten sie von der Prager Revolution des 12. Juni. Die tschechischen Radikalen hatten sich in Prag gegen die Aristokratenregierung empört. Windischgrätz unterdrückte diese Erhebung, der föderalistische Gedanke wurde fallen gelassen: die böhmischen Aristokraten kehrten zu dem von Pillersdorf verteidigten Zentralismus zurück. Die Würde Franz Josephs

³⁸ Schönhals Bd. II. S. 38 und Schlitter: a. a. O. S. 7.

³⁴ Vergl. Eduard Heller: Kaiser Franz Joseph I. Wien, 1934. S. 21. ff.

als Vizekönigs hatte nun keine besondere Bedeutung mehr; es schien überhaupt nicht ratsam, den jungen Prinzen in die Stadt der niedergehaltenen slavischen Radikalen zu entsenden.³⁵

Er blieb also am Innsbrucker Hof. Seine Umgebung machte die Wahrnehmung, daß die körperliche Elastizität des Erzherzogs, die Würde seiner Haltung und die Kraft seines Verstandes sich während des italienischen Feldzuges bedeutend entwickelt hatten.³⁶ Immer mehr verstärkte sich die Auffassung, daß der nun kriegserfahrene Jüngling berufen sei, auf dem Throne seiner Vorfahren die geschwächte Herrscherautorität wieder zu festigen. Die in der Literatur oft ausgesprochene Ansicht scheint berechtigt, daß Sophie auf die Abdankung Ferdinands V. zu Gunsten Franz Josephs drängte. Gewiß ist, daß sie diese sehnlichst wünschte, jedoch hat Hübner, der spätere Botschafter und Minister, das Richtige hierüber in seinen tagebuchartigen Aufzeichnungen folgendermaßen festgestellt: „Die Abdankung Kaiser Ferdinands ist im Kopfe und im Herzen seiner Gemahlin entsprungen.“³⁷ Maria Anna, die das Leben einer Heiligen führende Kaiserin aus dem Hause Savoyen, liebte und pflegte ihren Gatten wie eine Mutter ihr Kind. Aber seit den 40er Jahren schon beunruhigte ihr Gewissen der Gedanke, es könne die völlige Unselbständigkeit ihres Gemahls eine Gefahr für die Dynastie bedeuten, mit der sie selbst durch ihre Mutter blutsverwandt war. Im November 1847 hatte sie mit Metternich die Vereinbarung getroffen, daß der Thronwechsel am 18. August 1848 stattfinden solle, da dann Franz Joseph nach Vollendung seines 18. Lebensjahres großjährig sei.³⁸ Wie kam es nun, daß Metternich das achtzehnte Lebensjahr als das Jahr der Großjährigkeit des Herrschers betrachtete? Bestimmten doch die Statuten des Hauses Habsburg, die Ferdinand 1839 mit Metternichs Gegenzeichnung unter-

³⁵ M. R. Protokolle aus den ersten Monaten 1848 (Wiener HHSTA) und Louis Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois*, Paris, 1904, SS. 96, 97. Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*, Bd. I. SS. 57, 58 berichtet über die Ereignisse nicht in der entsprechenden Reihenfolge. Er erwähnt zuerst die Niederwerfung der Juni-revolution und setzt dann fort: darauf faßten der Statthalter (Thun) und der General (Windischgrätz) den sinnreichen Plan usw. — Thun und seine Anhänger jedoch bildeten die provisorische Regierung am 30. Mai und die Prager Revolution brach am 12. Juni aus. Wenn die Revolution dem Unternehmen Thuns zuvorgekommen wäre, könnten wir die Reise Nostitz' und Riegers nach Innsbruck schwerlich verstehen.

³⁶ Helfert: *Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes*, Bd. III. S. 385.

³⁷ *Ein Jahr meines Lebens*, S. 319.

³⁸ A. a. O.

schrieben hatte, schon das 16. Lebensjahr als das Jahr der Großjährigkeit des thronberechtigten Prinzen.³⁹ Metternich konnte sich scheinbar nicht leicht mit einer Änderung der legitimen Erbfolge abfinden, daher trachtete er den Thronwechsel hinauszuschieben, indem er sich wohl daran erinnerte, daß die Habsburger in früheren Zeiten den Thronerben erst mit 18 Jahren als großjährig anerkannt hatten. Aber in diesen stürmischen Märztagen war das Gewissen von Maria Anna stark beunruhigt. In der Nacht, die dem ersten Revolutionstage folgte, ließ sie den zurückgetretenen Kanzler zu sich rufen und bat ihn um seinen Rat, da sie es gerne gesehen hätte, daß Ferdinand am 14. März abdanke. Metternich mahnte zur Geduld; sie möge warten, bis Franz Joseph sein 18. Lebensjahr erreicht habe. Maria Anna aber konnte sich nicht beruhigen. Am folgenden Tage, als Metternich zur Flucht rüstete, ließ sie ihn wissen, daß sie doch gerne die Abdankung ihres Gatten für den 14. März sähe, damit diesem auf keinen Fall noch neue Zugeständnisse abgepreßt würden. Metternich beschwichtigte die Sorgen der frommen Frau.⁴⁰

Nach seiner Flucht folgte die Kaiserin dem Räte Windischgrätz', der Mitglied eines mediatisierten Fürstengeschlechtes war, wie Metternich, und als eine der stärksten Stützen der Dynastie galt. Sie hatte sich schon vor ihrer Flucht nach Innsbruck wie aus Innsbruck selbst mit ihrem Gemahl ins Privatleben zurückziehen wollen, aber Windischgrätz hielt ebenso wie Metternich an dem Gedanken des Legitimus fest und verlangte eine Aufschiebung der Abdankung, solange nicht Ferdinand in die Lage komme, eine irgendwie gefährliche Unterschrift leisten zu müssen.⁴¹

Einstweilen ließ nun der Innsbrucker Hof den Gedanken einer Abdankung ruhen, wurde ja seine Aufmerksamkeit seit Mai 1848 von der Frage festgehalten, ob der kaiserliche Hof zur Eröffnung des, nur bitteren Herzens anerkannten, konstituierenden Reichstages in den ewig brodelnden Hexenkessel nach Wien zurückkehren solle. Die Ministerien Pillersdorf, Doblhoff und Wessenberg drängten auf die Rück-

³⁹ Ferenc Eckhart: A Habsburg-Lotharingiai ház családi törvénye. (Familiengesetz des Hauses Habsburg-Lothringen.) Budapest, o. J. S. 83.

⁴⁰ Srbik: Metternich. Bd. II SS. 285 u. 288. Die Darstellung Helferts, der zufolge Ferdinand am 14. März vor seiner Gattin erklärt habe, ab danken zu wollen, bedarf demnach einer Berichtigung. (Geschichte Österreichs vom Ausgange usw. Bd. II. S. 342.) — Schlitter: Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Josephs I. Anhang, S. 24. Die Einleitung der hier veröffentlichten Denkschrift von Hummelauer hat bis zum ersten Absatz auf S. 25 Metternich zum Verfasser.

⁴¹ Helfert: a. a. O. SS. 342—349.

kehr; der monarchische Gedanke sei in Gefahr, wenn die Eröffnung des bis Ende Juli verschobenen Reichstages wegen Abwesenheit des Kaisers und der Erzherzoge zu einer farblosen Formsache herabsinke.

Der Hof jedoch betrachtete eine Rückkehr als Demütigung, ihm schwebte wohl die Rückfahrt Ludwigs XVI. aus Varennes vor Augen. Ferdinand ernannte endlich Mitte Juni Erzherzog Johann zu seinem bevollmächtigten Stellvertreter, den im folgenden Monat gewählten Verweser des Deutschen Reiches. Johann eröffnete zwar den Wiener Reichstag, fand aber seine beiden Ämter nicht vereinbar und bat den Innsbrucker Hof, Franz Joseph als Stellvertreter des Kaisers nach Wien zu entsenden. Da man sich diesem Vorschlage gegenüber ablehnend verhielt, schrieb der Erzherzog am 19. Juli einen energischeren Brief nach Innsbruck und zwar in drei Stücken: einen an Maria Anna, den zweiten an Franz Karl, den letzten endlich an Franz Joseph. Er erklärte darin, es sei nicht weiter zu zögern, man dürfe nicht mehr einen alter ego nach Wien schicken. Wenn der Kaiser nicht nach Wien zurückkehren wolle, gebe es keinen anderen Weg denn seine Abdankung als Kaiser und König und die Großjährigkeitserklärung Franz Josephs. Der kaiserliche Prinz war zwar kein geliebter Verwandter jener, an die er seine Briefe richtet, dennoch dürften seine Worte wohl nicht ohne Wirkung verklungen sein. Ein weiterer Widerstand dem Willen des Reichstages gegenüber schien nun nicht mehr ratsam; so entschloß sich der Hof zur Rückkehr.⁴² Beim Einzug am 12. August fiel das bleiche Antlitz des Kaisers auf, die Kaiserin und Erzherzogin Sophie zeigten Tränen in den Augen, jedoch nicht Freudentränen, wie die Wiener meinten. Die Miene Franz Josephs war ernst, fast finsternisvoll.⁴³

Das Gerücht, es sei beim Einzug ein Attentat gegen die Person des Kaisers geplant, hatte in diesen Tagen die Polizei stark beschäftigt. Es war nicht das einzige Zeichen dafür, daß die Volkstümlichkeit des Kaiserhauses seit den Märztagen in Wien stark gesunken war.^{43a} Die Anwesenheit des Hofes konnte die revolutionäre Stimmung nicht unterdrücken. Hübner war schon am 11. Sept. von dem Herannahen eines neuen Aufruhrs überzeugt. Schon vor dem 6. Oktober kennzeichnete er die Lage folgendermaßen: „Was sehen wir? In Schönbrunn den

⁴² M. R. Protokolle von 1848, Mai bis Juli. (HHSTA.) — Über Erzherzog Johann: Berichte des belgischen Gesandten O'Sullivan, 17. u. 19. Juli. (Archiv d. Außenminist. Brüssel.)

⁴³ Hübner: a. a. O. S. 189.

^{43a} M. R. Protokoll v. 13. August. (Wiener HHSTA.)

kranken, jeder Macht entkleideten Monarchen mit der Kaiserlichen Familie gewissermaßen im Hausarrest. Wenn nicht rasche Hilfe kommt, ist dies eine Haltstelle auf dem Wege nach dem Temple oder der Conciagerie.“⁴⁴ Die Lage in Wien und die Verwicklungen in Ungarn milderten den strengen Legitimusismus Windischgrätz' in solchem Maße, daß er den Entwurf für die Thronwechselurkunden schon zu Anfang September der Kaiserin übersandte. Er brachte den Zeitpunkt der Abdankung mit allenfalls zu erwartenden Beschlüssen des aus der Mai-revolution hervorgegangenen Reichstages in Zusammenhang, welche die Herrscherautorität demütigen würden. Die Revolution vom 6. Oktober, die grausame Tötung Latours, die Flucht der mit dem Tode bedrohten Bach und Wessenberg beschleunigten die Vorbereitungen zum Thronwechsel.⁴⁵ Der Hof konnte nicht mehr im Schönbrunner Hausarrest verbleiben. Er brach am 7. Oktober nach Olmütz auf; Franz Joseph begleitete die Hofwagen zu Pferd. Ernst, doch eher empört als zaghaft sprach er über die Lage.⁴⁶

Am 21. November wurde das Ministerium Schwarzenberg als Nachfolger des liberalen Wessenberg gebildet. Der neue Ministerpräsident erblickte den wahren Sinn des Legitimusismus in der Thronbesteigung des energischen jungen Erzherzogs. Maria Anna war sich noch am 24. November nicht gewiß, ob sie schon innerhalb der nächsten Tage ihren Gemahl zur Abdankung bewegen dürfe. Sie befragte Windischgrätz darüber, dessen Wort besonders seit der Eroberung Wiens von zwingendem Einflusse auf ihre Seele war. Als Jener antwortete, der Zeitpunkt für die Abdankung sei gekommen, waren alle ernstesten Hindernisse gegen den Thronwechsel am 2. Dezember beseitigt. Denn die schwankende Haltung Franz Karls in den letzten Minuten, wie auch die plötzliche Unruhe Ferdinands V., als er sich von seiner Scheinmacht trennen mußte, waren nur vorübergehende, wenn auch vom psychologischen Standpunkte nicht uninteressante Symptome.⁴⁷

Am 1. Dezember noch sprechen die über die Thronbesteigung verfaßten Urkunden von dem neuen Herrscher als Franz II. Schwarzen-

⁴⁴ Hübner: a. a. O. SS. 202, 220.

⁴⁵ Helfert: a. a. O. S. 351.

⁴⁶ Hübner: a. a. O. S. 234. — Reinoehl: a. a. O. S. 124.

⁴⁷ Helfert: a. a. O. S. 355. Bibl: Der Zerfall Österreichs, Bd. II. SS. 165, 166. Auch Wessenberg spricht in seinem Briefe v. 26. Dez. von der „heftigen Gemütsbewegung“ Ferdinands V. (Briefe Wessenbergs an Isfordnik v. Kostnitz. Teil I. Leipzig, 1877. S. 1.) Nach Kübeck soll Franz Karl noch am 21. Dezember in etwas gedrückter Stimmung gewesen sein. (Tagebücher, Bd. II. S. 32.) Hingegen spricht Sophie am 3. Dez. über ihren Gatten als einen glücklichen Vater. (Reinoehl: a. a. O. S. 127.)

berg ließ sie dann auf den Namen Franz Joseph I. abändern. Die Wahl dieses Namens erklären Manche damit, daß dieser die Vereinigung der Richtungen des Kaisers Franz und Josephs II. ausdrücken wollte. Wir dürfen darin wohl kaum einen tieferen Sinn suchen, wurde ja der neue Herrscher schon in seiner Wiege Franz Joseph genannt, obzwar ihn später die Familie einfach Franz rief. Es ist aber sehr wahrscheinlich, daß Schwarzenberg mit der Erneuerung des Doppelnamens das volkstümliche Andenken an Joseph II. im Interesse des neuen Herrschers verwerten wollte.⁴⁸

Die feierliche Zeremonie des Thronwechsels am 2. Dezember steigerte noch die empfindsame Rührung der durch die Revolutionen seelisch mitgenommenen Familie. Die Frauen weinten, selbst Schwarzenbergs Stimme zeigte Rührung, als er die Urkunden über die Abdankung, die Großjährigkeitserklärung und die Thronbesteigung verlas. Ferdinand ermahnte mit wienerischer Gemütlichkeit den vor ihm knienden Neffen, er möge sich brav aufführen, er habe ihm ja dieses Geschenk gerne gegeben. Maria Anna umarmte glücklich den neuen Herrscher, die Hoffnung der Dynastie. Die stolze Ruhe der dem zurückgetretenen Kaiser gegenüberstehenden Generale Windischgrätz und Jellachich drückte stumm, aber deutlich die Richtung der neuen Regierung aus.

Unter den Gesandten ausländischer Mächte war Graf Sullivan de Grass, der belgische Gesandte, der Erste, der sein Beglaubigungsschreiben dem neuen Herrscher überreichte. Der Kaiser unterhielt sich beim Empfang am 28. Dezember geraume Zeit mit ihm. Sullivan berichtet hierüber: „Inmitten der jetzigen schweren Verhältnisse schenkte die Vorsehung Österreich einen Herrscher, dessen Jugend, dessen Verstandeskraft, Charakterfestigkeit und persönlicher Mut dem Reiche eine ruhmvolle Zukunft verheißen.“⁴⁹ Diese seine Hoffnungen konnten auch durch den ungarischen Freiheitskampf nicht getrübt werden, dessen Niederwerfung ja scheinbar für die nahe Zukunft zu erwarten war.

Dem im Hasse gegen Revolutionen erzogenen Herrscher lag der Gedanke völlig fern, daß der Thronwechsel eine ausgezeichnete Gelegenheit zur Herstellung der alten ungarischen Rechtsordnung böte. Dem Hofe erschien es ungeheuerlich, im Dezember 1848 daran zu denken, dem ungarischen Reichstag den Thronwechsel mitteilen und

⁴⁸ Hübner: a. a. O. S. 317 und Baronin Luise Sturmfeder: Die Kindheit unseres Kaisers, S. 49. Joseph Redlich: Kaiser Franz Joseph von Österreich. Berlin, 1928. S. 41.

⁴⁹ Bericht v. 29. Dez. (Archiv d. Außenminist. Brüssel.)

die verfassungsmäßige Regierung des neuen ungarischen Königs durch zweckmäßige Ergänzung der 48er Gesetze vorbereiten zu müssen. Ungarische Patrioten träumten damals von solchen Möglichkeiten. Die Stadt Preßburg bat zu Anfang 1849 Franz Joseph, dem Beispiele seiner ruhmvollen Ahnen zu folgen, unter seinen treuen Ungarn zu erscheinen und durch die traditionell verfassungsmäßige Krönung die kindliche Liebe seiner ungarischen Untertanen gegenüber dem Thron zu heiligen. Die Antwort auf die Bitte der Preßburger Deputation wurde von Schwarzenberg verfaßt; sie erwähnte die Krönung mit keinem Worte, ermahnte jedoch die ungarische Nation, möglichst bald zu ihren Untertanenpflichten zurückzukehren. Auch die Stadt Neusohl erklärte, mit Vertrauen den Augenblick zu erwarten, in dem die heilige Krone das Haupt Seiner Majestät schmücken werde. Sie erhielt keine Antwort.⁶⁰

Dieser Traum wurde fast neunzehn Jahre später erst Wirklichkeit. Einstweilen freuten sich die führenden Minister der neuen Regierung, wie wir auch aus einem Berichte des belgischen Gesandten wissen, über den Widerstand der Ungarn, denn dieser war ihnen willkommen Vorwand, in Ungarn nach Eroberrecht zu regieren.⁶¹

Dieses Vorhaben war allerdings kein Unterpand des durch den belgischen Gesandten geweissagten zukünftigen Ruhmes, sondern vielmehr der Anlaß von Verwicklungen, die mit verhängnisvoller Kraft die Monarchie dem Zusammenbruche entgientrieben.

Dávid Angyal.

⁶⁰ Über die Preßburger Deputation: M. R. Akten. Nr. 3168/1849, über die Adresse von Neusohl: M. R. Akten Nr. 759/1849 (HHSTA). Über die Zurückweisung der Preßburger Deputation schreibt Helfert ausführlich: Der ungarische Winterfeldzug, Teil II. S. 421, die Adresse selbst ist ihm scheinbar unbekannt.

⁶¹ Bericht v. 20. Dez. (Ebendort.) Dieser Bericht bestätigt die Auffassung Albert v. Berzeviczys, daß Österreich den Absolutismus verursacht und nicht Ungarn die Ursache dazu geliefert habe. Az absolutismus kora Magyarországon. (Das Zeitalter des Absolutismus in Ungarn.) Bd. I. Budapest, 1922. 1. Kapitel.

DIE GEHEIMPLÄNE KOSSUTHS FÜR EINEN ZWEITEN BEFREIUNGSFELDZUG IN UNGARN 1849—1854.*

Die politischen Emigrationen des XIX. Jahrhunderts weisen in ihrer psychologischen Entwicklung unverkennbar analoge Züge auf, als deren erstes Bild die überschwängliche Hoffnung auf ein Neuentflammen der politischen Kämpfe im Vaterlande bezeichnet werden muß. Waren dann die im Geheimen geschürten Konspirationen in die Tat umgesetzt, ohne den erhofften Erfolg geblieben, veränderte sich das Bild in sein zweites Stadium: in fieberhafte literarische Tätigkeit, deren treibendes Moment die Rechtfertigung der erlittenen Niederlage war. Die Begleiterscheinungen dieser Rechtfertigungsversuche wirkten jedoch in der Regel mehr zersetzend als festigend auf die Mitglieder der verschiedenen nationalen Emigrationen. Durch sie gelangten die scharfen politischen Gegensätze wie die maßlosen gegenseitigen Beschuldigungen der einzelnen Emigranten vor die Öffentlichkeit, konnten also keineswegs ein Durchhalten der Emigration bis zum günstigen Zeitpunkt einer Wiederaufnahme der politisch-romantischen Offensive begünstigen. Im Gegenteil, der Faktionsgeist gewann die Oberhand und es begann eine Zersetzungsperiode der Emigrationen, da ihre militanten Mitglieder weder an die Durchschlagskraft der Befreiungspläne ihrer

* Es ist mir angenehmste Pflicht, bei Veröffentlichung dieser Arbeit Sr. Exz. dem Herrn k. ung. Minister für Kultus und Unterricht Dr. Valentin Hóman, Budapest, Sr. Exz. dem Herrn Gesandten der USA. Georg. S. Messersmith in Wien, Sr. Exz. dem Herrn k. ung. Staatssekretär Dr. Koloman v. Szily, Budapest, sowie den Herren Univ. Prof. Dr. Julius Bittner und Univ. Prov. Dr. Lothar Groß, Leitern des Haus-, Hof- und Staatsarchivs in Wien, Dr. Hilary Jenkinson, Leiter des Public Record Office in London, Dr. M. Rigault, Leiter der Archives du Ministère des Affaires Etrangères in Paris, Gian Carlo Buraggi, Leiter des Archivio di Stato in Torino, Univ. Prof. Dr. Julius Miskolczy, Leiter der ungar. Kulturanstalten in Wien, Dr. Josef Herzog, Leiter des k. ung. Staatsarchivs in Budapest für ihre tatkräftige Unterstützung meiner in den verschiedenen Archiven durchgeführten Forschungen den ergebensten Dank zum Ausdrucke bringen zu dürfen. Der Verfasser.

politischen Führer noch an die Organisationsfähigkeit der Gesamt-
emigration weiter so vorbehaltlos glauben wollten, wie sie es beim
Verlassen der Heimat und vor dem Mißlingen der ersten tatsächlichen
Befreiungsversuche getan hatten. Dies führte zur schweren und ent-
scheidenden letzten Periode, jener der seelischen Lethargie, die nichts
anderes bedeutete als das Ende jeglichen politischen Aktionsgeistes.

Hochfliegende phantastische Hoffnung, Erwachen aus den Träu-
men und endlich die vernichtende Lethargie: sie scheinen die Haupt-
stationen des Weges aller Emigrationen zu sein. So war es der Fall
bei den Polen, die nach 1830 zwei Jahrzehnte hindurch das Interesse
und die Sympathien der Franzosen und Engländer wachzuhalten ver-
standen, bis die Ereignisse des Jahres 1848, welche die Grundpfeiler
der Staatsverfassungen in mittel- und westeuropäischen Kontinent
drohend erschütterten, die Aufmerksamkeit der öffentlichen Meinung
aller Staaten und Kabinette auf ihre eigenen Probleme lenkten, wo-
durch ein Nachlassen des intensiven Interesses gegenüber der polni-
schen Frage eintreten und der bisherigen Aktivität der polnischen
Emigrationszentren in Paris und London das passive Zuwarten folgen
mußte.

Dasselbe gilt von den deutschen Emigranten, die nach den ver-
hängnisvollen Auswirkungen des Jahres 1848 die Schweiz, Frankreich,
England, sogar die Vereinigten Staaten von Nord-Amerika überfluteten.
Ihre fieberhafte Tätigkeit im Interesse der deutschen Einheit und
Republik mußte im Sande verlaufen, sobald der Sieg der österrei-
chischen und russischen Heere in Ungarn die unleugbare Wiedererstar-
kung der Reaktion in der europäischen Politik erwiesen hatte.

Dasselbe Schicksal ereilte die französischen Emigranten, die bald
nach den Barrikadenkämpfen im Februar des Jahres 1848 flüchteten,
um der starken Hand des Generals Cavaignac zu entgehen. Der Wieder-
aufnahme neuer politischen Bewegungen gegen die Reaktion schien
der Staatsstreich Ludwig Napoleons einen endgültigen Riegel vor-
geschoben zu haben: Ledru Rollin und Louis Blanc mußten zuerst in
London, dann auf der Insel Jersey in hoffnungsloser Lage die höchst
ungewissen Möglichkeiten zu einer neuen Erhebung abwarten.

Von nicht mehr Glück begleitet kämpfte in England die italienische
Emigration, trotz dem überlegenen Konspirations- und Organisations-
geist ihres Führers Giuseppe Mazzini, der über eine in seiner Heimat
aufgebrachte 10 Millionen-Anleihe und über ein Heer von mehr als
150.000 angriffslustigen Freiwilligen verfügte. Seine großzügigen Vor-
kehrungen, an deren Spitze das Londoner Revolutionszentralkomité
stand, welches planmäßig an der Überwindung der Reaktion aller

Länder arbeitete, erreichten gleichwohl nicht mehr als den mißlungenen Staatsstreich in Mailand und schließlich eine völlige Lahmlegung bis zum Ausbruch des Krimkrieges.¹

In der rastlosen Tätigkeit, die unermüdlich immer wieder neue Wege fand und sich nicht in fruchtlose Pläne verrannte, kann neben Mazzini nur Ludwig Kossuth, der Führer der ungarischen Emigration gestellt werden. Obwohl sein politisches Schicksal nicht weniger erfolglos blieb als jenes Mazzinis, ließ er sich doch von ihm bis in sein Greisenalter nicht niederwerfen.

Dieser unerschütterliche Glaube an den endgültigen Sieg seiner Pläne, welche die Selbständigkeit Ungarns anstrebten, hob ihn weit über die Mehrzahl seiner ungarischen Emigrantengefährten hinaus, die nach dem wiederholten Mißlingen des Kampfes um ihre politischen Ziele sich, wie viele Emigranten anderer Nationen, der Zwietracht und Verzagtheit überließen.

Betont muß werden, daß Kossuths Mißgeschick in nicht geringem Maße durch seine psychologische Einstellung gegenüber seinen politischen Zielsetzungen bedingt war. Es kann nicht bezweifelt werden, daß ein konspirativer Charakter nur dann Aussicht auf politische Erfolge haben kann, wenn bei Voraussetzung der, seinen Plänen günstigen gesamtpolitischen Lage seine Ziele — den gegebenen Verhältnissen angepaßt — die Grenzen der Wirklichkeit nicht überschreiten.

Kossuths Mißgeschick ist wohl dem Mangel an diesen Voraussetzungen zuzuschreiben. Denn auch dort, wo die Realität seiner politischen Kombinationen den verlässlichen Boden des Möglichen schon verloren hatte, ließ er von eben diesen Kombinationen nicht ab, ja, versuchte sie in die Tat umzusetzen. Sein Genie überschritt also diese gezogenen Grenzen der Wirklichkeit in das Gebiet des romantisch Unwirklichen und so mußten seine Geheimpläne, deren spannende Entwicklung im Folgenden geschildert werden soll, trotz seiner genialen Kombinationsgabe scheitern.

¹ A. Akten 2925. Denkschrift über die Emigrationen. — Haute Police, Fasc. 13. 1851. Interna I. Ad Num. 735/g und 915/g ex 1851. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. — Menghini Mario, Luigi Kossuth nel suo carteggio con Giuseppe Mazzini. Pag. 23. et sequ. Aquila, 1921.

Kossuths Verhandlungen mit Serbien über bewaffnete Unterstützung und Ausgleich in der südslawischen Frage. — Seine Ideen zur Lösung des Nationalitätenproblems nach Wiedererlangung der Macht in Ungarn. — Die ungarische Emigration in London und Paris. — Forderung der Rumänen in Paris nach föderativer Staatsform in Ungarn. — Kossuths Auffassung über eine nicht territoriale Föderalisierung der Staatsverwaltung. — Meinungsverschiedenheiten mit Teleki.

Nach der niederschmetternden Katastrophe von Világos, die das jähe Ende des nahezu einjährigen Kampfes Ungarns gegen den vereinten russisch-österreichischen Absolutismus bedeutete, setzte auf Wochen hinaus die Massenflucht jener Ungarn ein, welche die strafende Hand Österreichs zu fürchten hatten. In dieser Zeit seelischer Niedergeschlagenheit und körperlicher Erschöpfung galt es vor allem die eigene Person zu retten, so daß die Sorge um die schicksalsschwere Zukunft des Vaterlandes vorerst in den Hintergrund trat. Sobald aber die Flüchtlinge bei den türkischen Behörden, wohin die meisten geflohen, Aufnahme gefunden hatten und vorläufig im Lager bei Widdin untergebracht worden waren, riefen die glühenden Erinnerungen an alles Erlebte bald banges Angstgefühl um das trostlose Schicksal des Vaterlandes wach. Wie beim einfachen Manne, so auch bei Jenem, der an der Spitze stand, Kossuth selbst, der nach wiedergewonnener persönlicher Sicherheit seine eigene Zukunft mit jener des Vaterlandes unlösbar verbunden glaubte. Von allem Anfang an schien es ein Axiom für sein weiteres Tun und Wollen zu sein, daß die Waffenstreckung von Világos nur einen Tiefpunkt aufgezwungenen Kampfes bedeute: keinen Tag dürfe gezögert werden, um an den Vorbereitungen zur Wiederaufnahme des Kampfes mit allen Kräften zu arbeiten.²

In Widdin aber, abgeschnitten von der äußeren Welt, in Ungewißheit über die nächste Zukunft seiner eigenen Person, wie auch die seiner Leidensgenossen, richtete er vor allem seine Aufmerksamkeit auf die Wiederanknüpfung seiner Verbindungen mit jenen Vertrauensorganen, die zur Zeit des Kampfes die Interessen seiner Regierung im Auslande zu vertreten hatten. Dieser Gedankengang entsprang mehreren Motiven.

Das alarmierende Gerücht über die Auslieferung der Flüchtlinge an Österreich hielt ihn selbst wie auch seine Leidensgenossen in stän-

² Vergl. die Ausführungen Hajnals, A Kossuth emigráció Törökországban, Kapitel I. und II. Bpest, 1927.

diger Erregung. Dazu kamen Nachrichten, die aus der Heimat durchsickerten und von einer Pazifizierung des Landes sprachen — freilich mit Bluturteilen — und die daher nur allzusehr geeignet waren, die allgemeine Unruhe noch zu steigern.

Kossuth schien stark genug beiden schweren Sorgen entgegenzutreten. In klarer Voraussicht der Schwäche der Pforte in der Frage der Auslieferung entwickelte er eine überaus rege Tätigkeit, um die Gesandten Englands und Frankreichs in Konstantinopel von der Billigkeit eines Schutzes der Emigration zu überzeugen.³

Die Entwicklung der Dinge in der Heimat spornte ihn an, mit den ihm zur Verfügung stehenden, wenn auch nur bescheidenen Mitteln den neuen Kampf vorzubereiten. Ohne persönliche Freiheit, ohne materielle Mittel und militärische Organisation war es ihm vor allem nur möglich, die diplomatischen Voraussetzungen für seine geheimen Pläne anzubahnen.

Im Kampfe gegen die russisch-österreichischen Streitkräfte war es ein nicht unbedeutender Schwächepunkt des ungarischen Widerstandes gewesen, daß die Regierung keine Einigung mit den anderen Nationalitäten des Vaterlandes zustande bringen konnte. Wie anders hätten sich die Ereignisse gestalten können, wenn vor allem mit den Serben und Rumänen ein Ausgleich getroffen worden wäre, der dem Widerstande eine erhöhte physische und moralische Kraft verliehen hätte!

Zweifellos waren sich Kossuth und besonders sein Minister des Äußern, Graf Kasimir Batthyány, dieser primären Notwendigkeit in der inneren Politik bewußt gewesen und hatten auch während der siegreichen Erfolge der ungarischen Armeen nichts unversäumt gelassen, um mit den Serben und Rumänen einen billigen Ausgleich zu treffen. Batthyány hatte sich direkt an den französischen Konsul in Belgrad, Herrn Limperani, gewandt, um seine Vermittlung in der Aufnahme der Verbindungen mit der serbischen Regierung zu erbitten.⁴ Auch hatte er den Versuch des Grafen Bystronowski,⁵ eines Agenten

³ Vergl. Canning an Palmerston, *Therapia* Sept. 3, 1849. No 269. F. O. 78/779; Sept. 5, 1849. Private F. O. 78/779; Okt. 5, 1849. No 298. F. O. 78/780; Dez. 28, 1849. No 388. F. O. 78/783; January 19, 1850. No 19. F. O. 78/817; February 16, 1850. No 50. F. O. 78/817, Public Record Office, London; — Aupick an de la Hitte, *Therapia*. Sept. 5, 1849. No 76. *Turquie* vol. 302; Dec. 5, 1849. No 90. vol. 302, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris, Hajnal a. a. O. Kapitel IV, V.

⁴ Debrecen, 28. Mai, 1849, *Turquie*, vol. 3. 1848—49. AdMdAE. Paris.

⁵ Der polnische Emigrant Graf Ludwig Bystronowski wurde auf Antrag des Fürsten Czartoriszky durch den französischen Minister des Äußern, Bastide, im

des Prinzen Czartorisky, gerne gesehen, dessen Tätigkeit auf eine Annäherung der Kroaten und Ungarn hinarbeitete. Bystronowski's Versuch war jedoch gescheitert, da der Patriarch Rajasich, durch den Wiener Hof ermutigt, sich gegenüber, einer Annäherung an Kossuths Regierung reserviert benahm, wie auch die Bemühungen der französischen Konsuln Fabre und Limperani sich als erfolglos erwiesen hatten in Anbetracht des Umstandes, daß außer dem Minister Garaschanin weder Fürst Karageorgewitsch, noch seine Minister Geneigtheit zeigten, mit Ungarn zu verhandeln. Im Übrigen war ihre Bedingung für einen Ausgleich — Errichtung einer Woiwodina in Südungarn und deren Abtretung — so exorbitant gewesen, daß sie selbst nach Ansicht des französischen Vermittlers von der ungarischen Regierung nicht hätte erfüllt werden können.⁶ Da die Belgrader Politiker sich dieser Nichterfüllbarkeit ihrer Bedingungen wohl bewußt waren, an deren Realisierung jedoch festhielten, erschien ihnen eine wohlwollende Annäherung an die Regierung Kossuths insoweit zwecklos, als sie eine Erfüllung dieser Forderung weit eher noch von der Wiener Regierung als von den Ungarn erwarten konnten.

Auch die Annäherungsversuche Kossuths an Abraham Janku, den Führer der Siebenbürgischen Rumänen, verliefen erfolglos, da Kossuth keine Erwiderung auf seine dargebotene Freundeshand erhielt. Es blieb ihm leider unbekannt, daß seine Briefe an Janku ihre Bestimmung nie erreichten, sondern von General Lüders, dem Kommandanten der russischen Interventionsstreitkräfte in Siebenbürgen, aufgefangen wurden.⁷

Trotz diesen entmutigenden Erfahrungen spornte die harte Notwendigkeit Kossuth und Batthyány an, in Schumla wohin er mittlerweile mit seinen Leidensgenossen von Widdin abgeschoben worden war, einen neuerlichen Versuch zu unternehmen, um die Belgrader Politiker zu einer Kooperation mit Ungarn umzustimmen, da der Verlauf der Ereignisse in Südungarn kurz nach Beendigung der Kämpfe zur Genüge bewiesen hatte, welchen Vorteil es für Ungarn bedeutete, wenn im Falle einer Wiederaufnahme der Freiheitsbewegung Kossuth sich auf Serbien stützen könnte.

Herbste 1848 nach Kroatien entsandt, um einen Ausgleich der Kroaten und Ungarn anzubahnen. Siehe seine Berichte sub Turquie. *Mémoires et documents, 1838—1855, Provinces Slaves*, vol. 60. AdMdaE. Paris.

⁶ Der französische Konsul, Fabre an den Minister des Äußern. Belgrad, 13. Febr. 1849. Rapport No 45. Turquie, vol. 3. 1848/49. AdMdaE. Paris.

⁷ Rapport No 28. 17. Sept. 1849. Turquie, vol. 7. Mai—Nov. 1849. AdMdaE. Paris.

So ging er nun mit Batthyány noch einen Schritt weiter. Der offiziöse Agent der geflüchteten ungarischen Regierung, Signor Carosini in Belgrad, ein piemonteser Kaufmann, war trotz dem Verluste seiner halbamtlichen Bestimmung an Ort und Stelle verblieben. Kossuth entschloß sich, Carosini eine neue geheime und wichtige Weisung zu erteilen.⁸

Carosini wurde beauftragt, die Möglichkeiten eines Schutz- und Trutzbündnisses zwischen Serbien und Ungarn zu untersuchen und dieses in bejahendem Falle durchzuführen. Es war seine Aufgabe, die kompetenten Politiker darüber aufzuklären, welche Grundsätze für Kossuth bei einem innerpolitischen Umbau Ungarns gelten würden, wenn der neue Kampf von Erfolg begleitet wäre.

In den von Südslawen bewohnten Gebieten Ungarns sollte, so erklärte sich Kossuth bereit, den Sprachforderungen der serbischen und der kroatischen Bevölkerung soweit nachgekommen werden, als dies ohne Gefährdung des staatlichen Organismus möglich war. Darunter verstand Kossuth die unbeschränkte Benützung der nationalen Sprachen bei den Autonomien, in Kirche und Schule. Er wäre ferner geneigt gewesen den Sprachforderungen auch bei den Zentralstellen mit dem Vorbehalt der Wahrung der gesamtstaatlichen Regierungsinteressen entgegenzukommen, hielt aber daran fest, daß die Sprache der ungarischen Diplomatie und der Legislative auch weiterhin einheitlich die ungarische bleiben müsse.

Den Anträgen Kossuths ist eine gewisse föderative Färbung der innerstaatlichen Einrichtungen nicht abzusprechen. Er ging aber noch weiter, indem er den Serben territoriale Zusicherungen machen wollte für den Fall, als Serbien die Regierung Kossuths in dem neuen Befreiungskampfe auch mit Waffen zu unterstützen bereit wäre. Kossuth dachte, mit einem Abfall Kroatiens auf alle Fälle rechnen zu müssen. Wir würden ihn jedoch nicht mißverstehen, wenn wir meinten, daß er an die Abtretung der an Kroatien östlich anschließenden Gebiete — etwa an Syrmien — dachte; denn eben auf diesen Umstand wurde Carosinis Aufmerksamkeit in der an ihn erteilten Weisung gelenkt, daß bei diesem Angebot einer territorialen Abtretung an Serbien unter keinen Umständen das Komitat Bács und der Bánát gemeint seien, deren Bevölkerung wohl eine starke Mischung der Nationalitäten auf-

⁸ Hajnal a. a. O. pag. 671—677 nach einem im Kossuths Nachlaß gefundenen deutschen Konzept. Staatsarchiv Budapest. Die Originalinstruktion in französischer Sprache verfaßt unter Carte Bianchi, Mazzo No 6/IV. R. Archivio di Stato, Torino.

weise, eine absolute Mehrheit der serbischen Bevölkerung jedoch nicht besitze.

Alle diese Anregungen beweisen genügend, daß Kossuth gewillt war, bis zur äußersten Grenze des staatlichen Einheitsprinzips nachzugeben, mit der Einschränkung freilich, daß er die kardinale Forderung der Belgrader Politiker nach Errichtung einer serbischen Woiwodina mit Einschluß der stark gemischten Komitate Bács, Temes, Torontál und Krassó nicht erfüllen konnte.

Inwieweit es Carosini glückte, die Belgrader Politiker von der Nutzbarkeit der Angebote Kossuths zu überzeugen, ist uns quellenmäßig nicht bekannt. Jedenfalls hätte ein neuer Aufstand in Ungarn oder dessen endlicher Erfolg Belgrad vor die Wahl gestellt, von Kossuths Angebot Gebrauch zu machen oder es endgültig abzulehnen. Bei Erwägung der politischen Gesinnung der machthabenden serbischen Staatsmänner wäre anzunehmen, daß sie nur dann für die Annahme von Kossuths Anträgen gestimmt hätten, wenn sie volle Gewißheit über den erfolgsverheißenden Ausgang einer neuen Revolution gehabt hätten. Abgesehen von Garaschanin, der stets bereit war, in Verhandlungen mit Kossuth einzutreten, soll auch der Realpolitiker General Knitschanin, der die serbischen Freischärler im Jahre 1849 gegen die Ungarn geführt, dabei aber der Lage Ungarns gegenüber viel Verständnis bekundet hatte, der Meinung gewesen sein, Kossuth Truppen für eine neue Offensive zur Verfügung zu stellen, allerdings mit dem Vorbehalt, dieselbe Anzahl von Truppen auch für die Wiener Regierung zu reservieren.⁹

Jedenfalls hatte diese Fühlungnahme Carosinis nur rein theoretischen Charakter, da weder Kossuth noch die übrige Emigration zu Beginn des Jahres 1850 in der Lage waren, eine neue Revolution in der Heimat wachzurufen. Sie waren mehr oder weniger Gefangene der Pforte, die mit Unterstützung Cannings, des englischen, wie Aupicks, des französischen Gesandten in Konstantinopel, über ihr weiteres Schicksal mit den Kabinetten in Wien und St. Petersburg in endlosen Verhandlungen stand, die schließlich dazu führten, daß das Emigrantenlager in Schumla aufgelöst, die Emigranten selbst unter Leitung des k. k. Generals Hauslab in die Heimat zurückgebracht, die leitenden Personen unter den Flüchtigen aber — darunter vor allem

⁹ Foublanque an Canning. Belgrad. 6. Aug. 1850. Turkey. F. O. 195/336 ex 1850. PRO. London.

Kossuth — nach Kleinasien überführt und in Kutahia bis auf weiteres interniert wurden.¹⁰

* * *

Während der darauffolgenden anderthalb Jahre schicksalsschwerer Prüfungen hatte Kossuth fern von jeglicher europäischen Kultur ein neues Leben aufzubauen. Der unerschütterliche Glaube an seine künftige politische Berufung stählte seine Seele und verlieh ihm die Kraft, für die Befreiung der Heimat systematisch weiter zu kämpfen. In aller Stille widmete er sich Sprachstudien und nahm von dem mit ihm gemeinsam internierten polnischen General Bulharin Stunden in Kriegs- und Operationswesen.¹¹

Seine Bemühungen konzentrierte er im Übrigen auf die Herstellung einer Verbindung mit seinen Leidensgefährten in London und Paris, um mit ihrer Intervention bei den Kabinetten von Paris und London seine Befreiung durchzusetzen.

Um die Mitte des Jahres 1850 bot die Lage der ungarischen Emigrationszentren in London und in Paris kein erquickendes Bild.

London war überschwemmt von Emigranten der meisten kontinentalen Länder, die, in nationale Komités geteilt und wieder in Fraktionen zersplittert, alle Schattierungen eines politischen Spektrums vertraten. Kein Wunder, daß der Fast-Kommunist Louis Blanc, der Sozialdemokrat Karl Marx, der republikanisch gesinnter Mazzini wie der liberale Franz Pulszky, Kossuths gewesener offiziöser Agent in der Themsestadt, nicht auf einen gemeinsamen Nenner zu bringen waren. Im zentraldemokratischen Komité Mazzinis hatten mehr oder weniger die radikalen Elemente die Oberhand gewonnen. So hielt sich Pulszky dieser Organisation fern, in welcher Ungarn durch zwei radikaldenkende gewesene Honvédunteroffiziere, Simonyi und Mihalóczy, vertreten war. Die Zielsetzung dieses Komités erstreckte sich auf die

¹⁰ Canning an Palmerston, *Therapia*, 24. Dec. 1849. No 384. Present state of the Refugee Question. Turkey. F. O. 78/783 ex 1849. Constantinople, 15. March, 1850. No 85. Resp. Situation of Refugees from Hungary PRO. London; Aupick an de la Hitte, *Therapia*, 5. Dec. 1849. No 90. Turquie vol. 302. Août. — Déc. 1849. AdMdaE. Paris; Stürmer an Schwarzenberg, *Therapia*, Rapp. No 5. C, 16. Jan. 1850; Rapp. No 11. A—G. 6. Februar, 1850; Rapp. No 13. B. 13. Febr. 1850; Rapp. No 14. A—C. 16. Febr. 1850; Rapp. No 17. B. 27. Februar, 1850; HHStA. Wien; Über die Tätigkeit des Internuntius Graf Stürmer und des Generals Hauslab im Herbst 1849 vergl. Hajnal a. a. O. Pag. 699—798.

¹¹ László Károly, *Naplótöredék*, Bpest 1887. pag. 58.

Durchführung eines radikalen Umsturzes in allen kontinentalen Ländern, in welchen der absolutistische Staatsgedanke vorherrschte.¹²

Pulszky sympatisierte nur notgedrungen mit der Tätigkeit dieses Zentralkomités, er ging eigene Wege zur Gewinnung von Sympathien für Ungarn, versuchte Palmerston für eine Intervention im Interesse der Freilassung Kossuths zu bewegen und wollte neue Möglichkeiten finden, um die materiellen Mittel für den weiteren Kampf in Ungarn zu sichern. Unter großen Schwierigkeiten gelang es ihm, den brieflichen Verkehr mit Kossuth herzustellen. Dieser war anfangs Pulszky gegenüber etwas zurückhaltend, da dieser, wohl mit seiner Genehmigung, jedoch ohne sein Wissen Ungarn im Jänner 1849 verlassen hatte; dessenungeachtet hieß er die Tätigkeit seines gewesenen Staatssekretärs gut, an dessen Redlichkeit und gutem Willen für die große Sache er ja nicht zweifeln konnte.

Während sich in London nur verhältnismäßig wenig ungarische Emigranten aufhielten, hatten sich in Paris mehrere bedeutende Staatsmänner und Militärs niedergelassen, die, in Fraktionen geteilt, die Befreiung Ungarns auf eigenen Wegen suchten. Die drei Hauptgruppen, die aristokratische Partei, genannt „Burggrafen“, die militärische Partei und die der Demokratie standen einander in dauerndem Kampfe gegenüber. Die Begabten und Gebildeten unter ihnen entfalteten eine überaus rege literarische Tätigkeit — einschließlich der hohen Militärs —, letzte beschäftigten sich außerdem mit kombinativen Operationsplänen und mit der Ausforschung der nach Ungarn nicht abgelieferten, jedoch von der Regierung bestellten, ja sogar bezahlten Kriegswaffen und Munition.¹³

¹² A. Akten. 1289. 31. Dez. 1849. No 2123. 13. Mai; No 2507. 1. Juli; No 3684. 28. Okt; No 4045. 25. Nov. 1850. Meldungen des Polizeispions unter dem Decknamen „Berndorff“. Über die Tätigkeit des Londoner Zentralkomités siehe den polizeilichen Bericht im Archiv d. Min. d. Äußern, Preussen Varia, 1850; eine sehr interessante Beschreibung über die Emigration in London stammt aus der Feder des Honvédmajors Richard Gelich, der sich vorerst dem österreichischen Gesandten in Brüssel zu vertraulichen Diensten anbot, nach deren Zurückweisung aber an den Brüsseler Polizeichef Baron Hody wandte, der ihn mit Geldmitteln versah und nach London sandte. Siehe Haute Police, Brüssel 1851. 923/G; seine Meldungen ibidem 918/G und 1034/G ex 1851. HHStA. Wien.

¹³ Die Tätigkeit der Emigration in Paris wurde durch einen Polizeispion, der unter dem Decknamen „Kiamil“ bekannt ist, überwacht. Er war durch Jazmagy, den zu vertraulichen Diensten herangezogenen Dolmetsch der österreichischen Internuntiat in Konstantinopel für Paris in Antrag gebracht. Siehe seine Meldungen unter A. Akten 4082 No 9. v. 4. Dez. 1850, A. Akten 5262 No 24. v. 10. März. 1851. — Ferner hat sich in Paris in vertraulichen Diensten der Honvédoberst

Die Pariser Emigration mußte aber außer ihren eigenen Sorgen und Gegensätzen wohl auch noch andere Schwierigkeiten überwinden. Ihre literarische, hauptsächlich aber ihre politische Tätigkeit hatte einen starken Widerhall unter den in Paris lebenden Repräsentanten der Moldo-Walachei verursacht; diese hielten hartnäckig an der These fest, daß die Ungarn nicht den guten Willen hätten, den Nationalitäten in Siebenbürgen gleiche Rechte zuzusichern, daß daher als einzige Lösung die Lostrennung dieses Landes von Ungarn anzustreben sei.

Bei der starren Festhaltung an diesem Gedankengange in der dem rumänischen Einfluß zugänglichen französischen Presse war es kein Wunder, daß auch ansehnliche französische Politiker, wie Lamartine und Desprez, sich diese Auffassung zu eigen machten.¹⁴

Es ermangelt nicht der Ironie, daß eben jener Nicolaus Balcesco, der im Sommer 1849 mit Cesar Bolliak Kossuth seine Dienste angeboten hatte, um eine rumänische Legion für die Sache Ungarns zu organisieren und zwischen den Siebenbürger Rumänen und Ungarn einen Frieden und Ausgleich vermitteln¹⁵ nun im Frühjahr 1851 in Paris in einer an den Grafen Ladislaus Teleki, den Leiter der ungarischen Emigration, gerichteten Denkschrift eine Dreiteilung Ungarns forderte.¹⁶ Nach seinen Forderungen sollte man aus Kroatien, Slawonien, dem Komitate Bács-Bodrog und dem westlichen Teile des Bánáts Jugoslawien, aus dem östlichen Bánát, sowie aus ganz Siebenbürgen Rumänien errichten, die dann in föderativer Staatsform sich an das übriggebliebene Rumpfungarn anschließen sollten. Nur die Diplomatie und die Landesverteidigung sollten auch weiterhin als gemeinsame Angelegenheiten betrachtet werden.

Diese Denkschrift rief große Erregung unter den Ungarn vor, da bei ihnen im Gegensatze zu diesen Forderungen die Auffassung vorherrschte, daß eben die Interessen der Rumänen mit jenen der Ungarn identisch seien, um gegen die Absorbierungsgefahr durch die geographisch um Ungarn wohnenden slawischen Völker Schulter an Schulter Widerstand zu leisten. So erschien es ganz unverständlich,

Johann Bangya besonders hervorgetan, der auch seinen Emigrantengenossen, den Literaten Ludwig Csernátoni für ähnliche Dienste gewann. A. Akten. 2811, 2870, 2897, 4200, 4202, 4204, 4206, 4208 aus 1850; 4784 aus 1851. HHStA. Wien.

¹⁴ Vergl. Anonym, A közelmúlt titkaiból, Bpest, 1878. pag. 62 et sequ.

¹⁵ Kossuth-Archiv. Gouvernementsakten No 9314/k. vom 15. Juli. 1849. StA. Bpest.

¹⁶ Über Telekis und Pulszkys Auffassung betreffend die Föderationspläne siehe A. Akten 2843. aus 1850. HHStA. Wien.

daß eben von rumänischer Seite die Errichtung eines Jugoslawiens auf ungarischem Boden gefordert werde.¹⁷ Abgesehen von der weitgehenden Forderung bestand auch innerhalb der ungarischen Emigration in Paris eine erhebliche Verschiedenheit in der Auffassung, ob in Zukunft die föderative Umgestaltung vorgezogen oder aber die bestehende staatsrechtliche Verfassung des Landes beibehalten werden solle.

In ihrer Ratlosigkeit einigte sich dann doch die Mehrheit dahin, daß zu diesem hochpolitischen Fragenkomplex Kossuths Ansicht eingeholt werden müßte, damit seine Ansicht als Stellungnahme der ungarischen Emigration gegenüber den wallachischen Forderungen bezeichnet und zur Aufklärung der französischen öffentlichen Meinung benützt werden könne. Es war ja Jedem klar, daß in der Handhabung dieses entscheidend wichtigen innerpolitischen Problems eine für beide Parteien zufriedenstellende Einigung erzielt werden mußte, um mit Erfolg an die Befreiung des Landes schreiten zu können.

Kossuth kam dieser Aufforderung der Pariser Emigration nach. Er verfaßte ein umfangreiches Memorandum,¹⁸ in dem er seine Auffassung über die politische Neueinrichtung des Landes ausführlich darlegte. Seine Prinzipien bauen sich auf der Überzeugung von einer durchgreifenden Errichtung der Selbstverwaltung auf. Die Verwaltungssprache sollte von der Entscheidung der Bevölkerung abhängen mit jenem Vorbehalt, wie er ihn noch im Schumla für die serbischen Staatsmänner formuliert hatte.

Er gab also nicht die Möglichkeit einer nach den Nationalitäten territorial getrennten, föderativen Lösung zu, ließ jedoch die Föderalisierung insoweit eintreten, als den Rumänen und Serben das Recht einzuräumen wäre, ihre eigenen Hospodaren oder Vojwoden zu wählen, welche die territorial zerstreuten oder in geschlossener Masse lebenden Nationalitäten in eine nationale Einheit zusammenfassen würden. Nur den Kroaten und Slavoniern hatte er angeboten, sich nach ihrem Gutdünken von Ungarn staatsrechtlich vielleicht ganz zu sondern, aber möglicherweise einer Föderation anzuschließen.

In der Tat, dieses Angebot Kossuths ging bis zur äußersten Grenze der Aufrechterhaltung der staatlichen Einheit. Ein Schritt weiter hätte bereits die Auflösung des tausendjährigen Staatsgebildes be-

¹⁷ Vergl. die Ausführungen Vukovich's an Kossuth, Paris, 6. März. 1851. Kossuths Nachlaß. StA. Bpest.

¹⁸ Vergl. Kossuths eigenhändiges Konzept in seinem Nachlaß No 1112 StA. Bpest. — Vergl. ferner Hóman—Szekfű, Magyar Történet, Bpest, Bd. VII., 282—283.

deutet, um einer Staatenföderation oder sogar einem Zerfall Ungarns die politisch-geographischen Voraussetzungen zu schaffen.¹⁹

Dessenungeachtet wurde sein Angebot von den hochnationalistisch-separatistisch eingestellten rumänischen Kreisen in Paris — hauptsächlich von den Radikalnationalisten der Societatea Studentilor Romani²⁰ — nicht mit jenem Verständnis aufgenommen, wie es dies wohl verdient hätte. Es fehlte eben die Überzeugung, daß eine für beide Teile annehmbare Lösung ohne eine relativ große politische und wirtschaftliche Erschütterung des alten Staatsgebildes allen Völkern des Landes die gleichen Freiheiten hätte gewähren können.

Dieselbe Reserve zeigte sich übrigens auch seitens der Serben, wie aus der Korrespondenz Kossuths mit Carosini hervorgeht.²¹ Er versuchte daher die Belgrader Machthaber wenigstens zu bewegen, die Aufstellung von Fremdenlegionen auf serbischem Gebiet zu gestatten, welche aus Offizieren und Mannschaften der ungarischen Emigration zu bilden wären.

Kossuths Idee verhiess tatsächlich gewisse Vorteile. Eine solche Lösung hätte ihn von den Sorgen der Unterbringung der beschäftigungslosen Flüchtlinge befreit, dabei wären ihm Stoßtruppen an der Südgrenze Ungarns zur Verfügung gestanden, wenn die Uhr für den neuen Einmarsch geschlagen hätte.

¹⁹ Siehe Kossuths obzitiertes Memorandum. Nachlaß Kossuth No. 1112. Übrigens war die Meinungsverschiedenheit zwischen Kossuth und Teleki bezüglich der Lösung des Nationalitätenproblems schwerwiegend, welche aus dem folgenden Briefe Kossuths an Teleki klar ersichtlich ist: „...Du willst sogar den Serben und Rumänen die Staturexistenz separierter Provinzen zulassen: hoffentlich liessst Du aber nicht ausser Acht, dasz Alles, was den genannten Nationalitäten zugelassen wird, musste lediglich auch den Slovaken, Ruthenen und Deutschen zugegeben werden. Bitte, nimm doch die Bevölkerungsstatistik von Fényes in Deine Hände, wirf einen Blick auf die Landkarte unseres Vaterlandes und versuche nun Deine Idee, die provinzielle Delineation der Nationalitäten durchzuführen. Mögen wir die Sache verschönern, wie wir sie wollen: dies bedeute doch die Zerstückelung Ungarns in 6 Teile, die den politischen Tod der Nation nach sich ziehen müszte. Die ungarische Provinz würde damit eine isolierte Nationalität darstellen ohne die Möglichkeit irgendwelcher Aggregation: die delinierten serbischen, rumänischen, slovakischen, ruthenischen und deutschen Provinzen muszten nämlich früher oder später der Anziehungskraft der homogenen Nachbarnationen nachgeben, womit die ungarische Provinz auf sich selbst verlassen bliebe. Nach meiner Ansicht dürfte man doch nicht mit dem Schicksal meiner Nation auf dieser Weise spielen und einer vermeintlichen, vorübergehenden Ruhe ihre ganze Zukunft opfern...“ Kutahia, 22 Aug. 1850. NK. 433 St.A. Bpest.

²⁰ Betreffend die Tätigkeit dieses Vereines vergl. A. Akten 7287. HHStA. Wien.

²¹ Kutahia, 14. Mai 1850, Carte Bianchi, Mazzo No. 6/IV. RAdSt. Torino.

Allein das Zögern Belgrads vereitelte auch diese Pläne. Weder der Fürst, noch die Minister zeigten die Entschlußkraft oder Bereitwilligkeit, über derartige Fremdenlegionen mit der Pforte wie mit der Wiener Regierung fruchtlose Rechtfertigungsverhandlungen zu führen.

II.

Mazzinis Annäherung an Kossuth. — Gemeinsame Pläne für gleichzeitige Erhebung in der Lombardei und in Ungarn. — Vorbedingung des Gelingens der geplanten Erhebung in Ungarn: Ausgleich mit den Nationalitäten. — Die geheimen Vorbereitungen. — Die Tätigkeit der Schwester Kossuths. — Makks geheime Reise zu Kossuth nach Kutahia. Kossuth beauftragt Makk mit der
Organisierung der Erhebung.

So verliefen fruchtlos mehr als anderthalb Jahre damit, die politischen Vorbedingungen eines zweiten Befreiungsfeldzuges zu schaffen. Kossuth hielt jedoch seine den Nationalitäten gewährten Versprechungen aufrecht und suchte neue Mittel und Wege, um seine Ideen zu verwirklichen, verstand er es ja besonders, neue unerwartete Ereignisse seinen Zwecken dienstbar zu machen.

Seitdem Mazzini im Sommer 1850 in London das demokratische Zentralkomitée errichtet und für dessen erste Leitung Ledru Rollin aus Frankreich, Josef Darasz aus Polen und den gewesenen Frankfurter Deputierten Arnold Ruge gewonnen hatte, entfaltete es eine umfangreiche und fieberhafte Tätigkeit. Sein Programm war vor Allem, für alle Länder theoretische, bis in die kleinsten Details gehende Aufruhrpläne auszuarbeiten und in den kontinentalen absolutistischen Staaten durch eingeschmuggelte Proklamationen die Stimmung für eine Erhebung zu schüren. Infolge der überaus radikalen Auffassung einiger seiner Mitglieder aber entstand in Bälde ein Bruch innerhalb des ganzen Organismus, welcher den Austritt dieser Radikalen der französischen Gruppe zur Folge hatte. Auch die zwei radikalen Ungarn, Simonyi und Mihalóczy wurden entfernt. Es blieben daher der Pole Darasz mit seinem Kreis, der die osteuropäischen Interessen zu vertreten hatte, und die italienische Gruppe, welche durch Saffi, Saliceti, Sistori, Montecchi und Agostini organisiert wurde.

Um die Tätigkeit des Komités neu auszubauen, wandte sich Mazzini an Kossuth mit der Bitte, an der Arbeit des Komités mit der ungarischen Emigration teilzunehmen.²²

²² Vergl. Menghini a. a. O. pag 20 et sequ.

Kossuth nahm die dargebotene Hand an, in der Überzeugung, daß Mazzinis Organisation in der Tat an der Zertrümmerung Österreichs arbeite und daher mit ihm die gleichen Ziele verfolge. Solange er sich aber in der Internierung befand, konnte er an einen breitangelegten Operationsplan kaum denken. So suchte er vor allem jene Berührungsmöglichkeiten, aus denen irgend ein Nutzen für die Ziele beider Emigrationen erwachsen konnte.

Es war beiden Emigrationsführern wohl bekannt, daß in den österreichischen Truppenkörpern in der Lombardei und in Venetien viele Ungarn und Kroaten, in jenen aber, die in Ungarn Dienst leisteten, auch eine beträchtliche Zahl von Italienern eingereiht waren, deren Bearbeitung für die gemeinsame Sache durch eingeschmuggelte Proklamationen ins Auge gefaßt wurde. Auch die Frage der Haltung und künftigen Zugehörigkeit Dalmatiens wurde ausführlich behandelt, da diesem Lande nach dem Urteil der beiden Führer eine fast ausschlaggebende Bedeutung für den Ausgang einer neuen Revolution beizumessen war. Es erschien infolge seiner geographischen Lage als besonders verwendbar, um für beide Emigrationen Kriegsmaterial aufzustapeln.

Kossuth ermangelte nicht, die Wichtigkeit einer vernünftigen Proklamationsverbreitung besonders zu betonen, da er die allzu lauten Arbeitsmethoden des Londoner Zentralkomités grundsätzlich verwarf. „Mit Glockenschwengel kann man doch nicht Sperlinge fangen“ schrieb er in einem temperamentvollen Briefe an Mazzini.²³

Übrigens fühlte er sich verpflichtet, auch Mazzini mit seiner Auffassung über die Neuregelung des Verhältnisses zwischen den Magyarern und den in Ungarn ansässigen Nationalitäten vertraut zu machen, indem er ihm ein Exemplar seines für die Pariser Emigration verfaßten Memorandums über die zukünftige innerpolitische Organisation Ungarns übersandte.²⁴ In seiner Korrespondenz aber ließ er die Befürchtung durchblicken, daß — wie schon erwähnt — die Rumänen nicht mit den Ungarn verhandelten, sondern die eindeutige Lostrennung Transsylvaniens mit allen möglichen und unlauteren Mitteln anstrebten, ungeachtet der Tatsache, daß die Rumänen in Transsylvanien nur eine geringe Mehrheit gegenüber den Ungarn und Sachsen besaßen

²³ Kutahia, 19. März. 1851. Menghini a. a. O. pag. 23.

²⁴ Kutahia, 25. April 1851 mit der Beilage: Exposé des principes de la future organisation de l'Hongrie. Nachlaß Pulszky. Nat. Museum, Bpest. Veröffentlicht von Kastner, Eugenio, Mazzini e Kossuth, Firenze, 1929. pag. 120—140. — Vergl. ferner Kutahia, 19. Juni, 1851, Menghini, a. a. O. pag. 31—37.

und daher Transsylvanien unter keinen Umständen als Land rumänischen Charakters betrachtet und gefordert werden konnte. Ganz anders stehe die Sache in Kroatien und Slavonien, wo die Kroaten das vorherrschende Nationalelement bildeten und auch die geschichtliche Entwicklung ihre staatsrechtliche Absonderung etwa in Form einer föderativen Anlehnung an Ungarn begründen könnte. Da nun — abgesehen von Rumänen — die politischen Wünsche der Kroaten und Serben von ungarischer Seite zur Genüge erfüllt werden könnten, wäre es nicht schwierig, die kroatischen Elemente der k. k. Armee für einen neuen Aufstand zu gewinnen.

Auch die Frage der polnischen Nationalität in Galizien mußte in Anbetracht der k. k. Armee, welche gegen den künftigen Aufstand in Ungarn und in der Lombardei von der Wiener Regierung ins Feld geschickt würde, eingehend behandelt werden. Leider zeigte sich die polnische Emigration in zwei Lager gespalten, ein aristokratisches und ein demokratisches, so daß eine konzentrische Leitung und Beeinflussung der polnischen Elemente in Galizien nicht erhofft werden konnte. Übrigens waren politische Reserve und Antagonismus der österreichischen Polen keineswegs so sehr gegen die Wiener, als vielmehr gegen die St. Petersburger Regierung gerichtet, daher mochte es wohl auch an Geneigtheit fehlen, sich gegen Wien aufzulehnen.

Nach Kossuths Ansicht konnte eher die panslavische Idee die galizisch-polnischen Regimenter beeinflussen, da sie wohl kaum geneigt gewesen wären, gegen ihre Slavenbrüder, die Kroaten, ins Feld zu ziehen, vorausgesetzt, daß diese durch Ungarn zum Abfall von Wien bewogen werden konnten.

So schien der Schwerpunkt in der Haltung und im Entschluß Kroatiens zu liegen, wovon sich Kossuth sehr viel versprach in der Überzeugung, daß Ungarn sine ira et studio in der Lage wäre, die kroatischen Hoffnungen vollends zu erfüllen.

Er hielt es daher nicht für aussichtslos, sich in eine gemeinsame Unternehmung mit Mazzini einzulassen. Ein gleichzeitiger Aufstand in der Lombardei, in Venetien und Ungarn ließ, nach vorherigen Bearbeitung der ungarischen, italienischen, kroatischen, serbischen und polnischen Elemente der österreichischen Armee, den erwünschten Ausgang des Kampfes erwarten, den in Österreich eigentlich nur das deutsche und in Ungarn das rumänische Element ablehnen mochten. Kossuth verfolgte mit dem geplanten Aufstand zweierlei Ziele: die Selbständigkeit Ungarns und die Errichtung einer Republik — mög-

licherweise unter dem Oberhaupt eines Gouverneurs, — welche den historischen Traditionen des Landes angepaßt erschiene.²⁵

Mazzini wollte noch im Jahre 1851 losschlagen, Kossuth dagegen war mehr für das Abwarten einer günstigen europäischen Konstellation, um — nach den tragischen Erfahrungen der russischen Intervention — einer Einmischung fremder Staaten vorzubeugen. Jedenfalls gedachte er eine zweite russische Hilfe für Österreich unter allen Umständen zu verhindern. „Schalten Sie mir, bitte Russland aus — so schrieb er an Mazzini²⁶ — werde ich allein als armer Exilierter Österreich in drei Monaten für immer vernichten.“ Mit einer solchen Ausschaltung konnte — aller Wahrscheinlichkeit nach — nur dann gerechnet werden, wenn ein russisch-türkischer Krieg ausbrach, der infolge seiner starken politischen Gegensätze und durch Rußlands Expansionsdrang in der Frage der Dardanellen seine günstigen Möglichkeiten bald gezeigt hätte.

Der baldige Ausbruch einer Erhebung war daher gegen Kossuths politische Kombinationen. Auch bedeutete, wie schon gesagt, seine Internierung ein schweres Hindernis, da er im Frühjahr 1851, seiner Bewegungsfreiheit beraubt, eine aktive Führerschaft nicht ausüben konnte. Er wäre indes, von seinem träumerischen Optimismus getrieben, nicht gegen ein Losschlagen noch in diesem Jahre gewesen, immer unter der Bedingung, daß die Erhebung der bisherigen Zusammenarbeit entsprechend gleichzeitig auch von Mazzini durchgeführt werde, wodurch die Stoßkraft des Aufstandes an den Südgrenzen Österreichs und an jenen Ungarns ihnen einen nicht zu unterschätzenden strategischen Vorteil zu sichern schien.

*
* *

Inzwischen waren die geheimen Vorbereitungen in Ungarn aus dem Stadium des romantischen Pläneschmiedens zu den ersten Anfängen einer tatsächlichen Organisation gediehen. Den Mittelpunkt bildeten von allem Anfang an die in Pest, Abony und Bőny lebenden Mitglieder von Kossuths zurückgebliebener Familie, seine Schwestern mit ihren vertrauten Freuden.

²⁵ Kossuth an Mazzini, Kutahia, 19. März. 1851. Menghini a. a. O. pag. 25 und siehe das Memorandum über die neue Staatseinrichtung Ungarns. NK. No 1112 StA. Bpest.

²⁶ Oben zitierter Brief vom 19. März. 1851. Siehe Menghini, pag. 24.

Um die Mitte des Jahres 1850 sammelte sich der Kreis der Unzufriedenen in Bóny im Hause von Sigismund Zsulavszky, dem Gatten der Schwester Kossuths, Emilie, um von einer besseren Zukunft zu träumen. Diese kleine Ortschaft im Komitat Győr schien eher dem wachsamem Auge der Polizei zu entgehen, als die Pester Wohnung der verwitweten Mutter Kossuths, die dort mit ihrer gleichfalls verwitweten Tochter Susanne lebte. Die ehrwürdige, bejahrte und kränkelige Mutter, wie auch die romantisch veranlagte, im Übrigen energische Susanne, die ihren Bruder Ludwig Kossuth wahrhaft vergötterte, standen im Mittelpunkt allgemeiner Verehrung und tiefsten Mitgeföhles aller derjenigen, in deren Seele die Erlebnisse der nahen Vergangenheit tiefe Spuren zurückgelassen hatten.

Durch diese persönliche Verehrung, durch Sympathie und Mitleid bewogen, kamen viele Kreise mit der Familie Kossuths in Berührung. Kein Wunder, daß ihr Gesprächsstoff sich zumeist auf das Schicksal der Heimat konzentrierte.

Einer der vertrautesten Freunde der Mutter Kossuths und Susannens war Karl Jubal, vormals Erzieher in der Familie, der alle Sorgen des Lebens mit ihnen teilte. In der Pester Wohnung war auch der Kaufmannsohn Philipp Merks alias Figyelmessy immer gerne gesehen, zumal sein adeliger Charakter, seine Furchtlosigkeit und sein Edelsinn ihm allgemeine Zuneigung erwarben.

Zwar hatten sie keinerlei klare Vorstellung davon, was man für die Befreiung des Vaterlandes von der Reaktion unternehmen müsse, doch entschlossen sie sich zur Verbreitung einer Proklamation in ihren Freundeskreisen, deren Motto war: Bereitet euch vor zum Gehorsam! Sie dachten wohl, daß die später erfolgenden geheimen Befehle nur in den zum Gehorsam erzogenen Seelen Widerhall finden könnten.

Dieser Kreis nun kam auch mit Mathias Ruzsicska, alias Rózsafi in Berührung, einem blutjungen Schwärmer, der mit seinen kaum 21 Lebensjahren bereits auf die Vergangenheit eines Klerikers, Komorner Kapitulanten und Gründers des Komorner Anzeigers zurückblicken durfte, eine Karriere, die in Revolutionszeiten nicht zu den Ausnahmefällen gehörte. Auf der Suche nach seinem innigsten Freunde Josef Makk, gewesenem k. k. Unteroffizier, später Honvéd-Artillerieoberst, Komorner Kapitulanten und Mitbegründer des Komorner Anzeigers machte er die Bekanntschaft von Sigismund Zsulavszky und zeigte sich gleichfalls bereit, in einem zu organisierenden Geheimbund eine aktive Rolle zu spielen.

Alle waren sich darüber einig, daß in Anbetracht der Wichtigkeit ihrer gesetzten Ziele Kossuths Zustimmung und Vollmacht einzuholen

seien, wenn sie über ihre Träumereien hinaus eine aktive Geheimtätigkeit entwickeln wollten.

Wer indessen sollte sich stark genug fühlen, in dieser Organisation der Heimat die Führerrolle zu übernehmen? Rózsafi nahm entschieden Partei für Makk, den er wegen seiner Entschlossenheit und strotzenden Tatkraft vorbehaltlos bewunderte, er war bereit zu Kossuth zu fahren, um ihn über die Bónyer und Pester Pläne zu unterrichten und für die Wahl des Führers des Bundes Josef Makk vorzuschlagen.²⁷

Kossuth aber zögerte Monate lang, Rózsafi zu empfangen, der bereits anfangs Dezember 1850 aus Brussa, Kleinasien, um eine Unterredung mit Kossuth ansuchte. Als es ihm dann Ende März 1851 glückte, Kossuth in Kutahia unter vier Augen zu sprechen und die Aufnahme des von ihm vergötterten Makk zu vermitteln, ermangelte er nicht, die geheimen Beweggründe seiner langen Reise aufzudecken.²⁸

Inzwischen entschloß sich Figyelmessy, Makk über die ungarische Grenze zu bringen und damit dessen baldige Vorsprache bei Kossuth zu beschleunigen.²⁹ Susanne Kossuth hatte ein entschlossenes Wort im Interesse Makks bei ihrem Bruder³⁰ eingelegt, dagegen dachte Zsulavszky mehr oder weniger skeptisch darüber, ob Makk tatsächlich der richtige Mann wäre, eine so verantwortungsvolle Geheimorganisation zu leiten. Der bekannte entschlossene und tatkräftige Charakter Makks allein konnte seine viel getadelten Komorner Gewalttätigkeiten³¹ nicht vergessen machen, so hatte sein Name nicht einmal in jenem engen Kreis seiner Bekannten jenen populären Klang, welcher als Grundlage für das Vertrauen eines ganzen Volkes hätte dienen können.

In der Tat, die Briefe Makks, die er vor seiner Aussprache mit Kossuth an diesen schrieb, in welchen er sich gegen die wegen seines Benehmens laut gewordenen Beschuldigungen zu rechtfertigen suchte und seine Dienste für die geheime Verschwörung anbot, machen mehr den Eindruck eines exaltierten Menschen, als den eines gebildeten und klaren Organisationsgeistes, dessen Persönlichkeit Zutrauen einflößen sollte.³²

²⁷ Susanne Meszlényi an Kossuth, Pest, 22. Aug. 1851. NK. StA. Bpest.

²⁸ Kossuths Briefe an Rózsafi, Kutahia, 23. Dez. 1850, 21. März. 1851; vergl. Hentaller Ludwig, Balavásári szüret, Pag. 23—26, Bpest, 1894.

²⁹ Makk an Kossuth, Konstantinopel, 2. Juni, 1851, NK. StA. Bpest.

³⁰ Susanne Meszlényi an Kossuth, Pest? Mai? 1851, NK. StA. Bpest.

³¹ Vergl. seinen oben zitierten Brief an Kossuth, Konstantinopel, 2. Juni, 1851. NK. StA. Bpest.

³² Für die exaltierte, manchmal nahezu geistesgestört erscheinende Persönlichkeit Makks ist jener Brief kennzeichnend, welchen er nach erhaltener Vollmacht

Seine banalen Eigentümlichkeiten jedoch³³ und die an Vergötterung grenzende Art, mit der er sich selbst, sein Leben und Sterben Kossuth vorbehaltlos anbot, schienen einen entscheidenden Eindruck auf Kossuth gemacht zu haben. Übrigens war Makk der Erste und Einzige, der sich für die erstrebten Ziele seinen Befehlen unterstellte, welcher Umstand die Gründe für die Wahl Makks durch den ohne Zweifel träumerisch veranlagten, von der Welt abgeschlossenen Kossuth in ein milderes Licht rücken dürfte.³⁴

Makk, der seine Person mit allerlei mysteriöser Wichtigtuerei umwob, verbrachte drei Wochen in Kutahia, in der Rolle des Dieners eines amerikanischen Porträtmalers. Während dieser Zeit bot sich genügend Gelegenheit, mit Kossuth die Vorbereitung einer neuen Erhebung zu besprechen, als deren Ergebnis Makk mit der Organisierung einer Insurgentenarmee, der Beschaffung von Kriegsmaterial und Geldmitteln betraut wurde.³⁵

Alles wurde in Einzelheiten durchberaten. Um einem Verrat vorzubeugen, entschloß sich Kossuth, das Prinzip des Mazzinischen zwei Männer-Systems bei Anwerbung der Teilnehmer anzuwenden. Danach sollten sich immer nur zwei, einander untergeordnete Glieder der Kette kennen, dagegen die Gleichgestellten einander unbekannt bleiben. Nach dem gleichfalls aus der italienischen Konspirationstechnik entlehnten Zeitsystem wurde das Land in 12 Distrikte — 12 Monate genannt — eingeteilt, welche wieder in je 4 Bezirke, das heißt in je 4 Wochen, diese weiter in je 7 Unterbezirke, d. h. in je 7 Tage — deren jeder wieder in 24 Gemeinden, d. h. in 24 Stunden zerfiel. So ging es weiter bis zu den Minuten und Sekunden, um die einzelnen Teilnehmer mit Ziffern benennen zu können. Ein gegenseitiger Eid

noch in Kutahia an Kossuth adressierte und worin er diesen bat, ihm ein Andenken zu schenken. Er dachte hierbei an einen abgetragenen Mantel oder vielleicht Pantoffel, allenfalls an eine türkische Pfeife, und erklärte, er wolle mit diesen Reliquien bestattet werden, womöglich mit der Pfeife im Munde. Für diesen Fall wünschte er auf seinem Grabstein folgende Aufschrift: „Nach getaner Arbeit raucht Makk seine Pfeife.“ Kutahia, 25. Juni, 1851. NK. StA. Bpest.

³³ Er schließt z. B. einen Brief an Kossuth mit den Worten: „Ich küsse Ihre Gedanken“, oder „Ich küsse Ihre kleinen Hände“. Brussa, 16. Juni, 1851; Kutahia, 25. Juni, 1851, NK. StA. Bpest.

³⁴ Charakteristisch ist der Brief Kossuths an Makk, datiert in Kutahia, 14. Juli 1851, No. 1, in welchem er den Adressaten für den Fall seines unerwarteten Todes mit rührenden Worten zum Vormund seiner Kinder bestellt. NK. StA. Bpest.

³⁵ Seine von Kossuth erhaltene Vollmacht von 25. Juni, 1851 siehe in Faksimile abgedruckt in „Magyar Salon“, Bpest, Jahrgang 1887, Pag. 586.

sollte für die Geheimhaltung der übermittelten Befehle zwischen 2 Gliedern der Kette sorgen.³⁶

Großes Gewicht wurde auf das Einholen von Informationen über die österreichischen Truppenverteilungen, über Pulver- und Waffensmagazine gelegt, um bei Ausbruch des Kampfes gegen die österreichische Armee systematisch vorgehen zu können.

Was die Sammlung der für die Vorbereitung und für die Operationen notwendigen Geldmittel betraf, schien es nicht ratsam, diese im Lande selbst durchzuführen, da durch diesen Akt auch die Aufmerksamkeit Jener erweckt werden konnte, die vielleicht nicht gewillt waren, sich der Bewegung anzuschließen. Jedoch wurde beschlossen, in entsprechender Weise die ungarischen Banknoten der Kossuth-Regierung einzuziehen und für sie gleichwertige Kassenscheine³⁷ auszufolgen. Da nämlich die ungarische Banknotenpresse samt den Klischees in die Hände der Wiener Regierung geraten war, mußte man voraussehen, daß bei Ausbruch eines Aufstandes das Land von Seite Österreichs mit nachgedruckten Banknoten überschwemmt würde, um damit deren Wert und Kaufkraft zu schädigen. Im Falle einer Emmission von Kassenscheinen aber konnten im Zeitpunkte des Ausbruchs alle früheren ungarischen Banknoten, somit auch die vermutlich von Seite Österreichs Nachgedruckten mit Leichtigkeit außer Kurs gesetzt und daher das in Kossuth-Noten eingelegte Kapital des Volkes vor der Kursvernichtung bewahrt werden. Für diese ganze Geldgebarung sollte eine sogenannte Bewegungskasse eingerichtet werden, für deren weitere Speisung das einzuführende Verbot der österreichischen Tabakmonopol-Erzeugnisse dienen sollte, indem man das Volk aufforderte, das für den Tabak ausgegebene Geld dieser Kasse zuzuführen.³⁸

Kossuth legte übrigens großes Gewicht darauf, das Volk rechtzeitig aufzuklären, welche volkswirtschaftlichen Reformen er nach Erlangung der Selbständigkeit und Errichtung einer demokratischen Republik im Lande einzuführen gedenke.

³⁶ Kriegsgericht Hermannstadt an das Militärgouvernement-Präsidium dortselbst. 20. April 1852. No. 70. BM. Akten 282. HHStA. Wien.

³⁷ Ein Kassenschein erliegt unter den Vorakten (Folio 51) des a. h. Vortragsbachs, Wien, 14. Jänner, 1852. 268/M. I. Gen. Dept. Jänner—April 1852, HHStA. Wien.

³⁸ Umfassende Meldung des Generalmajors Bordolo über die Entdeckung des Siebenbürger Komplotts. Hermannstadt, 2. Sept. 1851. Gen. Dept. HHStA. Wien; vergl. auch Makks zitierte Vollmacht vom 25. Juni, 1851, Magyar Salon, Bpest. Jhg. 1887.

Die so verhaßte Verzehrer- und Stempelsteuer, sowie das Tabakmonopol sollten aufgehoben werden. Diese Versprechungen waren berufen, die Stimmung zu heben. Aber von noch größerem Eindruck sollte die in Aussicht gestellte Aufteilung der Staatsgüter unter die Aufständischen wie unter die Familienmitglieder der während des Aufstandes Gefallenen sein. Die Größe der Parzellen sollte unter allen Umständen ein Existenzminimum der Beteiligten sichern.³⁹ Weiters wurde die allfällige Teilnahme der Nationalitäten und die Organisation von Banden beraten.

Wie aus seiner Korrespondenz mit Mazzini ersichtlich, hielt es Kossuth für überaus wichtig, auf einen Übertritt der in der k. k. Armee eingereichten Nationalitäten auf die Seite der Aufständischen hinzuwirken. Nun hieß es, die zivile Bevölkerung der Kroaten und Serben, ja vielleicht der Rumänen dazu zu bewegen, sich seiner Fahne anzuschließen.

Makk ging auf Alles ein. Er übernahm die Verpflichtung, Vertrauensmänner der genannten Nationalitäten ausfindig zu machen und dieselben zu Kossuth zu senden, damit dieser in Stand gesetzt werde, mit ihnen die Einzelheiten persönlich zu beraten.

Möglicherweise war es Makks eigene Idee, Banden zu organisieren, damit zur Zeit des Ausbruchs Stoßkräfte zur Verfügung stünden, bis die aufzustellenden Insurgententruppen kampfbereit wären. So phantastisch dieser Gedanke auch sein mochte, er fand Kossuths Beifall, obzwar der wenig praktische Wert derartiger irregulären Formationen auch einem in Verschwörungen Unbewanderten eingeleuchtet hätte. Die Durchführung solcher Pläne mußte doch eine direkte Herausforderung zu vorzeitiger Entdeckung der geplanten Erhebung bedeuten!

Die Banden sollten Streifzüge durch die Gebirgsgegenden Ungarns unternehmen: als ihre Führer waren Gracza im Matraer Gebirge, Noszlopi in Transdanubien, Pósa in der Gehöftegegend von Szeged und Kapitän Cseh in den Szekler Alpen ausersehen.⁴⁰ Kossuth erhoffte besonders viel von den unter Kapitän Cseh zu organisierenden Banden, deren Kopfzahl er auf 4—5000 schätzte. Sie waren seinen Zwecken besonders willkommen gewesen, da er hoffte, sich an der ungarisch-rumänischen Grenze selbst an ihre Spitze zu stellen und nach Siebenbürgen einzumarschieren.

³⁹ Kossuths Brief an Makk. 16. Aug. 1851. Magyarország, 6. Febr. 1914.

⁴⁰ Kossuths Briefe an Makk, Kutahia, 14. Juli, 1851. NK. StA. Bpest.; Gemlik, 8. Sept. 1851. Magyar Figyelő, 1914. I. 431.

Schließlich durften auch die befestigten Plätze ihrer Aufmerksamkeit nicht entgehen. So zog man selbst Wien, weiters Wiener-Neustadt, Komorn und Peterwardein in Betracht, deren Überrumpelung ihrer Ansicht nach eine nicht gering zu schätzende psychologische Wirkung ausüben konnte. Für die Bearbeitung Wiens hatte Kossuth den gewesenen Honvédmajor und Komorner Kapitulanten Johann May ausersehen, der sich im Sommer des Jahres 1851 freiwillig der Revolution anbot.⁴¹

Solcherart dachte Kossuth den nötigen Rahmen geschaffen zu haben. Die notwendigen Geldmittel freilich konnte er für Makk noch nicht aufbringen.⁴² Er wandte sich vorerst an Mazzini, ihm für die Vorbereitungen etwas Geld aus seiner 10 Millionen-Anleihe zu überlassen,⁴³ erhielt jedoch keine befriedigende Antwort.

Adriano Lemmi, sein italienischer Sekretär und Mazzinis Verbindungsmann, half ihm mit einem Darlehen von 20.000 Piastern aus, mit denen Makk die Vorarbeiten der Organisation beginnen konnte.⁴⁴

III.

Kossuths Freilassung aus Kleinasien und Eintreffen in London. — Erregung über Makks erwiesene Unfähigkeit, die Erhebung zu organisieren. — Persönliche Verfügungen über eine Neuorganisation. — Alexander Gaál Oberkommandierender der Siebenbürger Befreiungsarmee. — Kossuths Reise durch die Vereinigten Staaten von Amerika zwecks Kapitalsbeschaffung und Ankaufes von Kriegsmaterial. — Einige Demokraten bieten ihm Waffen und Ozeandampfer an. — Seine Kriegsbetriebe in Morningville und Weawertown.

— Kossuths Kriegsleihe: Die Kossuthdollars.

Nach seiner inzwischen erfolgten Freilassung hatte es Kossuth nicht unterlassen, bei Makk die rasche Organisierung der Erhebung unaufhörlich zu betreiben. Fast aus allen Häfen, welche die zu seiner Überstellung nach Amerika entsandte Kriegsfregatte „Mississippi“ anlief, richtete er neue Weisungen an ihn und erwartete nach seiner Ankunft in London voll gespannter Hoffnung seinen Bericht über den Stand der Organisation.

⁴¹ May an Kossuth, Konstantinopel, 26. Aug. 1851. NK. StA. Bpest.; Über seine Ankunft in Konstantinopel vergl. Haute Police Fasz. 10. No 823/G. Circularia 1851. HHStA. Wien. Seine Personalien in Klapkas Erinnerungen Bpest, 1886. pag. 275.

⁴² Anfangs Juli 1851 sandte er nur 2500 Piaster für Makk. Vergl. seinen Brief an Makk, Kutahia, 14. Juli, 1851. No 1. NK. StA. Bpest.

⁴³ Kutahia, 27. Juni, 1851. Menghini a. a. O. pag. 37—38.

⁴⁴ Über die Tilgung dieses Darlehens siehe Hajniks Verrechnungen in den Vereinigten Staaten in 1851. NK. StA. Bpest.

Der grenzenlose Enthusiasmus der Engländer bei seinem Empfange konnte aber seine nervöse Ungeduld wegen des Ausbleibens der so sehnsüchtig erwarteten Meldungen nicht unterdrücken.⁴⁵ Auch beklagte sich seine Schwester Susanne, daß es Makks erste Tat gewesen sei, die in Ungarn lebenden Schwestern Kossuths trotz seiner ausdrücklichen Mahnung in die Organisation hineinzuziehen.⁴⁶

Nun aber stellte sich heraus, daß Makk im Lande nicht einmal den für die Geheimpläne zugänglichen Bekanntenkreis besaß, um die Sache in Gang zu bringen, und es schien, als ob er die ganze Leitung im Lande auf Frau Susanne Meszlényi übertragen wollte, deren opferwilliger Patriotismus aber nicht genügen konnte, das Fehlen der für den ersten Anfang nötigen Geldmittel zu ersetzen. Überdies war seine Aufforderung an die Meszlényi höchst verworren und vom Standpunkte ihrer praktischen Durchführbarkeit geradezu besorgniserregend. So erwies sich Makk schon bei den ersten Schritten eher als ein schwärmerischer Hasardeur denn als vertrauenswürdiger Leiter einer Erhebung. Seine an Frau Meszlényi übersandten Proklamationskonzepte waren in einem Tone angefaßt, der nicht einmal geeignet war, sie als einen mißlungenen Scherz aufzufassen, ganz abgesehen von der Unmöglichkeit, sie als überzeugende und das Volk entflammende Schriften mit Nutzen zu verbreiten.

Ebenso waren seine persönlichen Verfügungen schon auf den ersten Blick entweder undurchführbar oder aber zu nachteilig, um davon irgend einen Erfolg zu erwarten. Wie wäre auch eine Frau Meszlényi fähig gewesen, den verurteilten Honvédoberst Lukács aus der Festung Komorn entführen zu lassen, damit er mit Johann May gemeinsam die Aufwiegelung der Festungsbesatzungen bewirke?

Auch die Wahl der Person seines Emissärs, dessen Aufgabe es sein sollte, mit den ausersehenen Bandenführern in Fühlung zu treten und diesen seine Weisungen zu vermitteln, schien die denkbar schlechteste. Der dazu bestimmte Andrásfy war ein junger, eleganter Salonmensch, früherer Gardeoffizier, dessen planloses und leichtsinniges Auftreten die ganze Aktion schon im Keime verraten hätte. Frau Meszlényi mußte viel Geschick und Takt anwenden, um diesen Sendling Makks unschädlich zu machen.

Merkwürdig genug mutet es an, wenn wir sehen, daß Frau Meszlényi in dieser beginnenden Verschwörung mehr Wirklichkeitssinn

⁴⁵ Kossuth an Susanne Meszlényi, London, 16. Nov. 1851. A. Vörös Sammlung No. 1533 StA. Bpest.

⁴⁶ Vergl. Susannes zitierten langen Brief, Pest, 22. Aug. 1851. NK. StA. Bpest.

zeigte, als Kossuth und Makk zusammen. Mit Recht war sie über den Plan erregt, Freischärlerbanden schon bei Beginn der Organisation aufzustellen. Dies schien ihr das beste Mittel, alles zu diskreditieren, da solche Banden die Wachsamkeit und das Interesse der Polizei nur zu rasch erwecken konnten.

Bei Erwägung aller dieser Erfahrungen war selbstverständlich Frau Meszlényi mit der Tätigkeit und Organisationsfähigkeit Makks höchst unzufrieden und erbat von ihrem Bruder rasche Abhilfe. Dieser Brief erreichte Kossuth in London, und er erfüllte ihn mit Enttäuschung und Erbitterung.

In seiner Erregung machte er Susanne Meszlényi bittere Vorwürfe, sie habe ihn schlecht beraten. Wenn Makk tatsächlich ein Trunkenbold, ein unverlässlicher Charakter sei, weshalb habe sie ihn mit ihren Empfehlungszeilen nach Kutahia gesandt? Und nun, da Makk mit Vollmacht versehen an die Arbeit gegangen sei, weshalb werde seine Unverwendbarkeit nachträglich erst festgestellt?⁴⁷

Susanne Meszlényi empfahl nun statt Makk Karl Jubal,⁴⁸ den Erzieher und Vertrauten der Familie als Leiter der Organisation. Kossuth war empört über diesen Antrag. Jubal war ihm je als harmloser Philister bekannt, der keine Ahnung von einer militärischen Organisation hatte. Wie wäre er fähig gewesen, Truppen zu rekrutieren und zu befehligen! Schon sein unmilitärisches Auftreten hätte bei den gewesenen Honvédoffizieren der Aktion jeden Ernst nehmen können.⁴⁹

Kossuth ertrug nur schwer die durch Makks Unfähigkeit planlos verlorenen drei Monate, welche seit seiner Freilassung verfloßen waren. Auch war er schwer darüber enttäuscht, daß weder vor seiner Einschiffung in Kleinasien, noch in London selbst die von Makk so sicher versprochenen rumänischen, kroatischen und serbischen Vertrauensmänner erschienen waren, um mit ihm über das Verhalten ihrer Nationalitäten zu verhandeln.

Bei diesem Stand der Dinge erfuhr er von Mazzini über den Fortschritt von dessen Vorbereitungen in Italien, die so weit gediehen waren, daß ein Losschlagen in der allernächsten Zukunft möglich schien. Hauptsächlich drängte die politische Krise in Frankreich Mazzini dazu, für alle Fälle kampfbereit zu stehen. Die Royalisten-

⁴⁷ Kossuth an Susanne Meszlényi, London, 16. November, 1851. A. Vörös Sammlung. StA. Bpest.

⁴⁸ Über Jubals Tätigkeit bezgl. der geheimen Bewegung vergl. seine Briefe an Kossuth und Rózsafi, sowie auch sein umfangreiches Elaborat über die Organisation in Ungarn. Ohne Datum. NK. StA. Bpest.

⁴⁹ Ibidem.

mehrheit der Kammer stimmte gegen den Antrag des Präsidenten Louis Napoleon betreffend die Wiedereinführung des allgemeinen Wahlrechtes. Es war daher nicht ausgeschlossen, daß Napoleon infolge der Stellungnahme der Royalisten sich zu einem Staatsstreich entschließen würde, um seine Macht auch für die Zukunft zu sichern.⁵⁰

Die Vorahnung dieses Umsturzes hatte in den französischen und italienischen Emigrantenkreisen in London ungewöhnliche Nervosität hervorgerufen, da es Jedem klar war, daß der glückliche Ausgang dieses Staatsstreiches die Pläne der Errichtung einer sozialen Republik, in Frankreich sowohl wie auch in Italien, zunichte machen würde. Von diesen Besorgnissen getrieben, hatte Mazzini alles aufgeboten, um in der Lombardei die soziale Republik zu proklamieren.

Sobald Kossuth diese Möglichkeiten mit Mazzini ausführlich besprochen hatte, entschloß er sich an dessen Seite zu treten, um sich nicht die günstige Gelegenheit für ein gemeinsames Losschlagen entgehen zu lassen. Durch diese offene Stellungnahme auf Seite Mazzinis wollte er die Durchschlagskraft der neuen italienischen Revolution stärken, da seine Persönlichkeit auch den vielleicht noch schwankenden italienischen Kreisen die Gewähr bieten konnte, daß die sozialistischen Auswirkungen der geplanten Revolution nicht bis zur Verleugnung des Prinzips des Eigentumsrechtes gehen würden.⁵¹ Voraussetzung für diesen gemeinsamen Schlag aber waren Geldmittel und Organisation, und gerade diese letzte war infolge Makks erwiesener Unfähigkeit völlig ins Stocken geraten.

Auch bezüglich der Geldmittel hatte er wenig Aussicht, in England das Nötige zu beschaffen, da die Engländer sich wohl zu einer Unterstützung seiner Person, nicht aber einer Revolution bereit zeigten. Nach den ihm zugekommenen Informationen hätte er in Amerika viel mehr zu erwarten gehabt. Er entschloß sich also, unverzüglich nach den Vereinigten Staaten abzureisen, um dort für die Revolution Geldspenden zu sammeln oder eine entsprechend große Anleihe zu erreichen. Jedenfalls mußte er spätestens im Jänner 1852 zurückkehren, um Mazzini beizustehen, immer in der Voraussetzung, daß der Letzte nicht genötigt war, schon früher loszuschlagen.

Bezüglich der Organisation in Ungarn beeilte er sich noch vor seiner Abreise umfangreiche Vorbereitungen zu treffen und alle notwendigen Weisungen zu erteilen. Es war nicht schwer neue Mitarbeiter zu finden, da ihn die meisten hervorragenden Mitglieder der ungarischen

⁵⁰ Irányi an Kossuth, Paris, 27. Nov. 1851. NK. StA. Bpest.

⁵¹ Kossuth an Monti, London, 19. Nov. 1851. NK. StA. Bpest.

schen Emigration in London aufsuchten, um ihn ihrer Ergebenheit zu versichern und über ihr künftiges Verhalten zu beraten.

Nach eingehenden Verhandlungen mit dem Insurgentengeneral Johann Czeecz, mit Oberst Alexander Gaál und Major Vetter⁵² entschloß er sich, die ganze Aktion in Ungarn auf Siebenbürgen, hauptsächlich aber auf das Széklerland zu konzentrieren, dessen Volk — dank seinem glühenden Patriotismus und Freiheitssinn -- die meiste Gewähr zu bieten schien für eine entscheidende Stoßkraft. Für die Aktion der Székler, die in Siebenbürgen zwischen Rumänen, Sachsen und Armeiern wohnen, war es von nahezu ausschlaggebender Bedeutung, wie sich diese Nationalitäten dem Kampfe gegenüber verhalten würden. Die Sorge galt vor allem der Stellungnahme der Rumänen, die durch ihre Bevölkerungszahl schwer in die Wagschale fiel.

Bekanntlich hatten die Verhandlungen der Pariser Emigration mit den Rumänen bis zur Ankunft Kossuths in England zu keinem befriedigenden Ergebnisse geführt. Noch dazu hatten die Rumänen sich nahezu alle maßgebenden Zeitungsorgane in Paris, so unter anderen den National, La République, L'Avènement und La Presse für ihre politischen Forderungen gewonnen und agitierten heftig gegen Ungarn.⁵³ In diesem Sinne entwickelten die jungen radikalen Rumänen, hauptsächlich Bratiano, eine rege literarische Tätigkeit, auch hatten sie es verstanden, Professor Michelet der Pariser Sorbonne für den Plan einer Donaukonföderation und als wertvollen literarischen Mitarbeiter zu gewinnen.⁵⁴

Wenn auch Kossuth nicht alle Einzelheiten der Lage kannte, wußte er doch, daß hier Abhilfe geschafft werden mußte. Bis zu seiner Abreise war weder die Möglichkeit, noch die Aussicht vorhanden, diese tiefen Gegensätze aus dem Wege zu räumen. Daher konzentrierte er seine Bemühungen darauf, eine politische Ruhepause zu erlangen. um dann nach seiner Rückkehr aus den Vereinigten Staaten die Leitung der Verhandlungen selbst wieder in die Hand zu nehmen und einem billigen Ausgleich zuzuführen. In diesem Sinne beauftragte er

⁵² Siehe seine Vollmachten für Czeecz, Gaál und die Proklamation an die in Italien stationierten ungarischen Soldaten über Veters Bestimmung. London, 19. Nov. 1851. NK. StA. Bpest.

⁵³ Im Übrigen wurde schon anfangs Jänner 1851 durch die Pester Polizei ein Pamphlet, betitelt „La Romanie future“ aufgefangen, welches die Pariser radikalen Rumänen in Siebenbürgen verbreiten ließen und in welchem sie die Idee der Union Siebenbürgens mit der Moldo-Walachei offen verfochten. Präsidium der Ofner Statthalterei. No 56. 24. Jänner, 1851. StA. Bpest.

⁵⁴ Irányi an Kossuth, Paris, 27. November, 1851. NK. StA. Bpest.

den in Paris lebenden Grafen Julius Andrássy und Daniel Irányi, bei den Rumänen einzuwirken und gleichzeitig die ungarfeindliche Pariser Presse davon zu überzeugen, daß es einem Ausgleich nur dienen könnte, wenn sie ihre flammenden prorumänischen Artikel einstweilen einzustellen gewillt wäre.⁵⁶

Diese Weisungen ergänzten seine Verfügungen, die er betreffs Fühlungnahme mit den Linksparteien in Frankreich und Deutschland als überaus notwendig erachtete, damit die republikanischen Abgeordneten in Paris, wie auch die deutschen Radikalen über die jeweilige Richtung seiner politischen Konzeption entsprechend informiert waren. Hiezu bestellte er für Frankreich Baron Cesar Mednyánszky, für Deutschland Grafen Alexander Teleki, die ihre Instruktionen aus seiner Hand in London erhielten.⁵⁶

Auf die Treuga Dei mit den Rumänen bauend, hatte nun Alexander Gaál seine Geheimorganisation und den Aufmarschplan in Siebenbürgen ausgearbeitet und Kossuth zur Entscheidung vorgelegt. Gaál ging von der Annahme aus, die Siebenbürger Rumänen wenigstens zu neutraler Haltung bewegen zu können, um den Kämpfen die nötige Operationsbasis zu sichern. Aus allen rumänischen, sächsischen und székler Komitaten seien Vertrauensmänner nach Bukarest oder Galatz zu bestellen, um die Befehle der „unsichtbaren Regierung“ auszuführen.

Gaál selbst war nicht gegen die Freischärlerbanden, meinte jedoch, daß nur die Salzschnuggler unter den Székeln dafür verlässlich zu verwenden seien, vor allem für den Transport von Waffen, Munition und sonstigem Kriegsgeräte über die moldo-walachische Grenze ins Széklerland.⁵⁷

Wurde die Erhebung durch die Arbeit der Geheimorganisation von Makk in ganz Siebenbürgen während einer Nacht durchgeführt, so sollte das Hauptaugenmerk auf die Überrumpelung von Karlsburg und Hermannsstadt gerichtet sein, deren Besitz die Herrschaft über Siebenbürgen sicherte.

Gaál erhielt Kossuths Zustimmung zur Durchführung seiner Pläne und wurde unter Einem zum Oberkommandierenden der Siebenbürger Befreiungsarmee ernannt. Auch erteilte ihm Kossuth Vollmacht, mit den Rumänen und Armeniern zu verhandeln, die so weit gehen durfte,

⁵⁶ Vergl. Irányis oben zitierten Brief an Kossuth.

⁵⁶ Vergl. Klapka, Erinnerungen, pag. 341, 344 usw.

⁵⁷ Siehe Gaáls Ansichten und seinen detaillierten Operationsplan über die geheimen Vorbereitungen. London, 15. November, 1851. NK. StA. Bpest.

diesen Nationalitäten Alles anzubieten, was nicht eine Zerstückelung Ungarns bedeutete.⁵⁸

Anschließend an Siebenbürgen sollte die Entwaffnung der österreichischen Armee im Banat, wie auch in der angrenzenden Militärgrenze und der Festung Temesvár durchgeführt werden. Dazu bestimmte Kossuth — vielleicht auf Anraten Gaáls — den gewesenen Insurgentenoberst Stephan Szekulits, dem er die Aufforderung dazu durch den Emissär Figyelmessy zukommen ließ.⁵⁹ Im Übrigen blieb es Makks Aufgabe, Ungarn zu organisieren; ein Handstreich auf die Festungen von Komorn, Esseg und Peterwardein durch Johann May wurde eingehend erwogen.⁶⁰

May hatte ferner freie Hand, die Haupt- und Residenzstadt Wien mit Hilfe der Studenten und Arbeiter durch Paralysisierung der militärischen Streitkräfte zu überrumpeln und durch Einnahme der Hofburg den moralischen Sieg zu erzwingen.⁶¹

Außer dieser Kette von Vorbereitungen hatte Kossuth noch weitere eingehende Verfügungen getroffen. Es bestand kein Zweifel darüber, daß das nötige Kriegsmaterial größtenteils aus dem Auslande, vornehmlich über die Moldo-Walachei nach Ungarn eingeschmuggelt werden mußte. Auch die nötige Anzahl von Offizieren der verschiedenen Waffengattungen sollte aus den Emigranten gewählt und entsprechend ausgebildet werden. Kossuth beauftragte hiemit den General Johann Czech.

Eine der größten damaligen Errungenschaften der Kriegstechnik war die Kriegsrakete,⁶² die im Kampfe kaum noch erprobt war, in den englischen Fachkreisen jedoch bereits allgemeines Interesse und große Erwartung erregte. Auch diese noch völlig neue Kriegswaffe war Kossuths Aufmerksamkeit nicht entgangen. Eine der vornehmsten Pflichten von Czech war es, diese Waffe eingehend zu studieren und eine entsprechende Zahl von Emigranten in ihrer Erzeugung auszubilden.

⁵⁸ Gaál an Kossuth, London, 22. Jänner, 1852. NK. StA. Bpest.

⁵⁹ Szekulits beeilte sich, die ihm zugestellte Vollmacht den Polizeibehörden unverzüglich vorzulegen. Gen. Dept. 506/II/1852; BM. Akten. 1496/1852. HHStA. Wien.

⁶⁰ Gen. Dept. 1851. 20. Dez. HHStA. Wien.

⁶¹ Kossuth an Makk, Magyar Figyelő, 1914. I. 426; ferner über May siehe Haute Police, Fasz. 10. Circularia, 1851. 823/G. HHStA. Wien; Klapka a. a. O. 275.

⁶² Schon während des Freiheitskampfes interessierte sich dafür die ungarische Regierung, und Graf Ludwig Batthyány entsandte Major Graf Alexander Karacsay nach dem Auslande, um über die Herstellung der Raketen Informationen einzuholen. B. M. Akten, Fasz. 77. No 1142 v. 1857. HHStA. Wien.

Für die Schulung von Pionieroffizieren, deren Verwendung bei der Insurrektionsarmee geplant wurde, hatte Kossuth unter Oberleitung des Generals Czeucz Oberst Baron Wolfgang Kemény bestellt.⁶³

Nicht weniger wichtig erschien eine möglichst enge militärische Kooperation mit Mazzini. Zu diesem Behufe wurde Major Anton Vetter in die Lombardei entsendet, um die in Oberitalien stationierten ungarischen Soldaten durch Proklamationen zu veranlassen, bei Ausbruch der Revolution auf die Seite der italienischen Insurgentenarmee zu treten und unter Veters militärischer Leitung als ungarische Legionen am Kampfe gegen Österreich teilzunehmen. Ferner wurde er mit der Ausarbeitung eines strategischen Planes betraut, mit dessen Hilfe die vereinten ungarischen und italienischen Insurgentenstreitkräfte die Lombardei und Venetien in ihre Hand bekommen sollten.⁶⁴

Dies waren die großen Umrisse seiner militärpolitischen Ideen, auf deren Durchführung er alle seine Kräfte konzentrierte. Die weiteren Ereignisse zeigen, inwieweit es ihm gelingen sollte, die allerwichtigsten Vorbedingungen des erträumten Erfolges, Geldmittel und Ausrüstung, zu beschaffen.

Inmitten des Freudentaumels der Newyorker Festlichkeiten, da Kossuth als der Märtyrer und Apostel der durch den siegreichen Absolutismus niedergeschlagenen Demokratie gefeiert wurde, entstand jene psychologische Atmosphäre, welche besonders dazu angetan war, die mit seiner Amerikafahrt verknüpften geheimen Zielsetzungen volkstümlich zu machen. Auf seine Initiative hin entstand schon am 15. Dezember in Newyork ein Zentralkomité, das es sich zur Aufgabe stellte, Geldmittel zum Zwecke der Erlangung von Ungarns Selbständigkeit zu beschaffen. Der bekannte Diplomat und Historiker George Bancroft stand an der Spitze dieses Komités, in dessen Arbeitskreis die zwei bekanntesten Redakteure der amerikanisch-demokratischen Presse u. zwar Henry Jarvis Raymond der New York Times und Horace Greeley des New York Tribune sich zur aktiven Teilnahme

⁶³ Vergl. Vollmacht für Czeucz, London, 19. November, 1851. NK. StA. Bpest.

⁶⁴ Kossuths Proklamation an die in Italien stationierten ungarischen Soldaten. London, 19. Nov. 1851. NK. StA. Bpest.

verpflichteten⁶⁵ und binnen kurzer Zeit Kossuth 26.000 Dollars zur Verfügung stellten.⁶⁶

Der Gedanke, durch die mächtige Newyorker demokratische Presse volkstümlich gemacht, wurde im Lande mit Enthusiasmus aufgenommen.⁶⁷ Mit unglaublicher Raschheit bildeten sich in den großen Städten des Westens sowie auch des Mittelwestens ähnliche Komités der Ungarnfreunde. Kossuth betrieb die Bildung solcher Freundeskreise nicht nur in den großen Industriezentren, sondern auch in den entlegendsten Orten Amerikas, die das gesammelte Geld an das Zentralkomité in New York abzuliefern hatten.

Für die technische Durchführung galt der Antrag der Newyorker demokratischen Partei, wonach die Spenden sich auf einen Dollar beschränken sollten, und diese Summe auch in vier Monatsraten zu 25 Cents eingezahlt werden konnte.⁶⁸ Durch dieses System erhoffte man sich die Spenden der breiten Volksmassen zu sichern, deren große politische Bedeutung nicht zu verkennen war.

Kossuth war jedoch nicht gewillt, diese Beträge als reine Geschenke anzunehmen. Auch stand es ganz im Einklang mit der praktischen Denkungsweise der Amerikaner, anstatt „Almosen“ zu geben, für die geopferte Summe irgend einen Gegenwert zu erwarten. Schon während seiner Rundreise in England befaßte er sich mit dem Gedanken, statt der Spenden eine große Volksanleihe⁶⁹ durchzuführen, wofür es aber damals an der nötigen Zeit mangelte.

Nach eingehenden Beratungen mit seinen amerikanischen Freunden entschloß sich nun Kossuth, Obligationsscheine zu emittieren. Er gedachte diese Scheine nach Erkämpfung der Selbständigkeit Ungarns mit Zinseszinsen einzulösen. Zur Deckung wurden die Einkünfte der ungarischen staatlichen Salzbergwerke in Aussicht gestellt.⁷⁰

⁶⁵ Vergl. New York Herald, 18. Dez. 1851; ferner Rapport No. 43. v. 1851. Washington. HHStA. Wien

⁶⁶ Loosey, Konsularkanzleidirektor an Schwarzenberg, New York, 5. Juni 1852. Bericht No. 19. HHStA. Wien.

⁶⁷ New York folgte Philadelphia mit der Gründung des Vereines der Ungarnfreunde. Siehe Elder an Kossuth, Philadelphia, 4. Jänner, 1852, NK. StA. Bpest. Dann kam Pittsburg an die Reihe. Siehe New York Tribune, 13. Jänner, 1852.

⁶⁸ Nicht zu unterschätzen ist die Bewegung unter den Freimaurerlogen, die ihre Mitglieder zu Spenden aufforderten. Vergl. das Circulare der Großloge der Vereinigten Staaten des Alten Deutschen Ordens von Harugari. New York, 21. Dez. 1851. NK. StA. Bpest.

⁶⁹ Kossuth an Toulmin Smith, Harrisburg, 15. Jänner, 1852. NK. StA. Bpest.

⁷⁰ Vergl. Kossuths Rede in Cleveland, 1. Febr. 1852, NK. StA. Bpest.; ferner das Tagblatt The Republic, Washington, 7. Febr. 1852. Kossuth selbst hatte die

So entstanden die amerikanisch-ungarischen Anleihescheine, genannt Kossuth-Dollars, welche nicht nur in Amerika, sondern auch in Ungarn viele Abnehmer fanden.⁷¹ Ein gewaltiges, gewagtes Unternehmen, welches seine Rechtfertigung darin fand, daß die Möglichkeit einer neuen Erhebung in der Tat ausschließlich von dem Verkaufserfolge dieser Scheine abhing.

In Anbetracht der allgemeinen Begeisterung der breiten Volksschichten ließ sich Kossuth zu optimistischen Schätzungen verleiten und schritt, ohne die Kassenausweise abzuwarten, unverzüglich zu großen Einkäufen.

In dieser Zeit war New York der größte Markt der Welt, auf dem das verschiedenste Kriegsmaterial frei zum Kaufe angeboten wurde. Durch Vermittlung des Grafen Samuel Wass kam er in Verbindung mit George Law, einem reichen Spekulanten, der die Demokraten der Union gegen die Whigs für die im Herbst 1852 stattfindende Präsidentenwahl bedeutend unterstützte. Graf Wass kannte Law noch aus der Zeit des Freiheitskampfes von 1849, als er mit ihm über den Ankauf von Kriegsmaterial für die ungarische Insurgentenarmee verhandelt hatte.⁷²

Nun bot Law Kossuth 40.000 Handgewehre an, ausgemusterte Waffen aus den Kriegsmagazinen der Union, da für die amerikanische Miliz statt dieser alten Vorderladergewehre ein neues Rückladesystem eingeführt werden sollte. George Law hatte diese ausgemusterten Gewehre mit seinem Geschäftsfreunde George N. Sanders noch im Jahre 1848 erworben und versuchte sie zur Zeit der Revolutionen in Europa zu verkaufen. Sanders fuhr tatsächlich hinüber, konnte aber die Waffen infolge der mittlerweile erfolgten Unterdrückung der Bewegungen nirgends unterbringen. So kam ihnen Kossuths Anfrage nach Waffen sehr zustatten, sie erhofften sich einfach ein gutes Geschäft davon.

Der Kauf dieser Gewehre aber hätte bei einem Einheitspreis von 2 Dollar pro Stück allein 80.000 Dollar gekostet. Dessenungeachtet

Einkünfte der heimischen Salzbergwerke auf 5 Millionen Gulden geschätzt, die entsprechende Deckung geboten hätten für eine Dollaranleihe im Werte von einer Million. *Ibidem*.

⁷¹ Die Kossuth-Dollars, als gute Kapitalanlage, wurden hauptsächlich durch die New York Times und die New York Tribune empfohlen. Rapport No. 25 von 1851. Folio 287. Washington. HHStA. Wien. Später ließ sie Kossuth im Werte von etwa einer halben Million durch die Emissäre Figyelmessy und Horváth nach Ungarn schwärzen. Siehe Varga an Kossuth, London, 25. März 1854. NK. StA. Bpest.

⁷² Nur die Waffenstreckung hatte den Abschluß der diesbezüglichen Verträge vereitelt. Wass an Kossuth, San Francisco, 12. Jänner, 1852, NK. StA. Bpest.

schloß Kossuth den Vertrag mit Law tatsächlich ab⁷³ konnte aber die Gewehre wegen Zahlungsschwierigkeiten nicht übernehmen. Glück im Unglück, denn diese hätten — um wirklich verwendbar zu sein — mit nicht geringen Kosten auf das damals neue Rückladesystem umgebaut werden müssen!

Mehr Erfolg verhielt der Antrag von Sanders und Sickles, zwei aktiven Mitgliedern des linken Flügels der Demokraten, die ihm einen modern ausgerüsteten Ozeandampfer im Namen der Partei zu schenken versprochen in der Voraussetzung, daß er gewillt sei, die Partei in der Präsidentenwahl zu unterstützen und hauptsächlich die Stimmen der Deutschamerikaner, in deren Kreisen Kossuth besonderes Ansehen genoß, für die Demokraten zu gewinnen.⁷⁴

Kossuth war über ein derartiges Angebot glücklich; nur hätte er gerne den Dampfer unverzüglich in Empfang genommen, da er, durch die Briefe Mazzinis beeinflusst, sich auf einen baldigen Beginn der neuen Erhebung vorbereiten wollte und es ihm zu spät schien, den Dampfer erst nach der Wahl des neuen Präsidenten in Amerika im Herbst des Jahres 1851 erhalten zu können, abgesehen davon, daß dieses Anerbieten nur für den Fall eines Sieges der Demokraten gestellt war. Sanders, Law, Sickles und ihre politischen Freunde beabsichtigten eine neue Schifffahrtlinie, die Ebony Line zu errichten, wozu sie die Subvention der demokratischen Regierung — im Falle ihres Wahlsieges — erhofften. Einen Dampfer dieser Linie gedachten sie Kossuth zu überlassen. Sanders und Sickles hatten daher überhaupt keinen Dampfer in ihrer Hand als sie Kossuth einen solchen anboten.⁷⁵

Abgesehen von diesen geschäftlichen Verhandlungen faßte Kossuth weitere Beschlüsse, deren Verwirklichung die ihm bereits zur Verfügung stehenden Mittel ermöglichten. Er sorgte für die Herstellung von Lederzeug und Munition und ließ zu diesem Zwecke unter der Leitung von Oberst Asbóth in Morningville, Hoboken bei New York einen Munitions-, in Weawertown einen Lederzeugbetrieb einrichten. Man mietete hierfür in Weawertown die Farm des polnischen Insurgenten Major Grafen Theodor Dembinsky, der auch für die Verpflegung und Unterbringung der Belegschaft zu sorgen hatte. Es

⁷³ Vergl. seine vor dem Redakteur des Plain Dealer von Cleveland gemachten Äußerungen. Daily Commercial Journal, Pittsburg. 3. Febr. 1852.

⁷⁴ Vergl. „Practical Suggestions“ von Sanders und Sickles an Kossuth betreffend sein Verhalten gegenüber den politischen Parteien, New York, 20. Dezember, 1851, NK. StA. Bpest.; Kossuth an Sanders, Pittsburg, 27. Jänner. 1852, Collection Feleky, New York.

⁷⁵ Vergl. Newyork Evening Post, Weekly, 5. Febr. 1852.

waren ausschließlich arbeitslose ungarische Emigranten, die in diesen Betrieben Anstellung fanden.⁷⁶

Nach Asboth's Plan wurde das fertiggestellte Kriegsmaterial in Fässern verpackt und in New York eingelagert, um für die Zeit des Abtransportes bereit zu stehen. Man wollte dann diese Fässer unter anderer Warenbezeichnung nach der Insel Malta verfrachten und von dort auf die Prinzen-Insel am Bosphorus schmuggeln. Endlich war beabsichtigt, daß Adriano Lemmi, Mazzini's Vertrauter und Verbindungsglied bei Kossuth in Kutahia, der den Exgouverneur auch nach Amerika begleitete, in Malta die Fässer in Empfang nehmen und für deren Aufbewahrung Sorge, bis sich Gelegenheit bot, sie nach dem Bosphorus weiterbefördern. Um diese geheime Verbindung mit der Levante herzustellen, hatte Lemmi bereits kurz nach seiner Ankunft mit Kossuth in New-York Amerika wieder verlassen und sich samt seiner Familie in Malta niedergelassen, wo er nach außen hin einen Weinhandel betrieb — zum Ärgernis der österreichischen Spione, da er, durch den Londoner amerikanischen Gesandten mit Paß versehen, als „amerikanischer Staatsbürger“ nicht leicht zu entfernen war.⁷⁷

Auf eine der wenigst bewohnten unter den Prinzen-Inseln am Bosphorus zog sich Alexander Gaál, der Befehlshaber der ungarischen Befreiungsarmee, von Zeit zu Zeit zurück, wenn sein Aufenthalt in Konstantinopel durch das eifrige Nachspüren des österreichischen Nachrichtendienstes ungemütlich wurde. Hier befand sich der Hauptlagerplatz des Kriegsmaterials von Kossuth, das dann über das Schwarze Meer und auf der Donau etwa auf der Höhe von Galatz weiter befördert, durch Schmuggler bis zur Grenze Siebenbürgens geführt und dort durch die Freischärlerbanden in Empfang genommen werden sollte.⁷⁸

Nun hing es von der richtigen Ausführung ab, wie weit die an diese Organisation geknüpften Hoffnungen und schön ausgedachten Pläne in Erfüllung gingen.

⁷⁶ Zum Betriebsleiter wurden in Morningville Major Waagner, in Weawertown Major Csomortányi bestellt. Über den Geschäftsgang dieser Betriebe vergl. Asboth an Kossuth, New York 21. März. 1852; Ihász an Kossuth, New York, 26. März. 1852; Asboth an Csomortányi, New York, 29. März. 1852; Asboth an Kossuth, New York, 29. März. 1852; Asboth an Waagner, New York, 29. März. 1852; Ausweis über die Angestellten in Weawertown, 27. April. 1852. NK. StA. Bpest.

⁷⁷ Haute Police, London, Buol an Kübeck, Wien, 12. Mai. 1852. HHStA. Wien.

⁷⁸ Vergl. die Briefe Gaál's an Kossuth No 3, Dardanellen, 15. März. 1852; Konstantinopel, 18. März, 21. April, 12, 25. Mai. 1852. NK. StA. Bpest.

Abgesehen von seinen politischen Zielen, die auf den Rat Cobdens und Walkers, des gewesenen amerikanischen Staatssekretärs für Finanzen, eine Allianz der großen anglo-amerikanischen Demokratie gegen den kontinentalen Absolutismus anstrebten, konzentrierte sich die gesamte Tätigkeit Kossuths auf das glückliche Zustandekommen der bereits oben geschilderten großen ungarischen Dollaranleihe.

Für die Agitation in Amerika stand ihm ja genügend Zeit zur Verfügung. Nach dem siegreichen Staatsstreich Louis Napoleons erschienen ihm die drängenden Briefe Mazzinis auf rascheste Rückkehr nach London gewissermaßen ohne Aktualität, da ja der plötzliche Ausfall der hilfreichen Hand der französischen Demokratie in dem für Beginn des Jahres 1852 geplanten italienisch-ungarischen Aufstande die Aktion vorläufig zum Scheitern bringen mußte.

Auch hatte er Mazzinis Äußerungen nicht vergessen, daß dieser aus seiner italienischen 10 Millionen-Anleihe nichts für die Sache Ungarns zur Verfügung stellen könne, ja sogar im Gegenteil ihn wiederholt gebeten hatte, seine Vorbereitungen in der Lombardei mit Kriegsmaterial zu unterstützen.

Seine zuerst für Februar 1852 geplante Rückkehr nach London wäre daher in materieller Hinsicht als Mißerfolg zu werten gewesen, da er bis zu diesem Zeitpunkt nicht einmal die Mittel besaß, um seinen für bestelltes Kriegsmaterial eingegangenen Verpflichtungen nachzukommen, ganz zu schweigen von dem in die Millionen Gulden gehenden Bargeldfond, der für den Beginn der Feindseligkeiten unerlässlich war.

So blieb er bis zum Sommer in den Staaten und bereiste einen großen Teil des Landes im Interesse seiner politischen Ziele. Die Nettoeingänge der Spendensammlungen und der verkauften Kossuth-Bonds genügten jedoch nicht annähernd, um seine großzügigen Rüstungspläne verwirklichen zu können. Es konnten nur 85.000 Dollar statt der erhofften Hunderttausende aufgebracht werden. Davon verwendete er nahezu die Hälfte für Rüstungszwecke⁷⁹ noch immer viel zu wenig, um den eingegangenen Bindungen nachzukommen.

Freilich betrugen die Gesamteingänge nach verlässlicher Schätzung über 100.000 Dollar, doch hatten die Organisationskosten der einzelnen Komitès wie die zu Ehren Kossuths gegebenen Festmähler

⁷⁹ 36.018 Dollar für Kriegsausrüstung und 22.717 Dollar für die Aktion Makks und Gaáls is Siebenbürgen. Der Gesamteingang betrug in Amerika 84.096 Dollar. Vergl. Paul Hajniks summarischen Ausweis, Washington City, 10. Juni. 1852. NK-StA. Bpest.

Unsummen verschlungen. Kein Wunder, daß er dieses System der Geldgebarung mit scharfen Worten verurteilte und auf seiner Rundreise in der Union, von Cincinnati angefangen, in allen Orten ausdrücklich betonte, daß er auf jedwede Ehrung verzichte, wenn sie auf Kosten der Spenden und Sammlungen gehe.

Trotz diesen Schwierigkeiten sah er mit Optimismus dem End-erfolge entgegen. Im Sommer des Jahres 1852 standen ja die Aussichten der Demokraten für die im Herbst erfolgende Präsidentenwahl auf Sieg. Ihr Kandidat selbst, Franklin Pierce, agitierte in seiner Wahlkampagne mit Kossuths politischer Devise, es sei historische Verpflichtung der Union, den europäischen Demokratien zur Seite zu stehen. Diese Stellungnahme Pierces war Kossuth wohlbekannt. So hatte er begründete Aussicht, daß ihn die Partei im Falle ihres Sieges in politisch geeigneter Form wie auch materiell unterstützen werde.

In dieser zuversichtlichen Stimmung verließ er am 14. Juli, 1852 New-York.⁸⁰ Sein Reiseziel war London, wo er das zweite Gebiet seines

⁸⁰ Am Tage vor seiner Einschiffung nach London hatte er noch einen romantischen Plan mit Charles Frederic Henningsen ausgesonnen, den er beauftragte, Verhandlungen mit der Republik von San Domingo über eine dort zu errichtende ungarische Niederlassung einzuleiten. Henningsen, den Spoxton in seinem Werke „Palmerston and the Hungarian Revolution“, als „versatile and travelled man“ schilderte, hatte Kossuths Vertrauen noch in Viddin erworben, indem er unter Vorlage falscher Dokumente Kossuth davon zu überzeugen verstand, daß er das Vertrauen der englischen Regierung besäße. Siehe Foublanque an Palmerston, Belgrad, 18. März. 1850. Private and secret. F. O. 78/826. PRO. London. — Kossuth hatte ihn tatsächlich zum Bevollmächtigten der Festung Komorn bestellt. Vergl. Hajnal, a. a. O. 495. Später versah Henningsen Kurierdienste zwischen London und Kutahia und folgte dann Kossuth nach Amerika, wo er ihm wertvolle literarische Hilfe leistete, indem er die für seine Reden notwendigen Unterlagen sammelte. Der zweite Beteiligte an diesem Plane Nelson, war Offizier der amerikanischen Kriegsfregatte Mississippi, welche Kossuth mit seinem Gefolge von Gemlik in Kleinasien bis Gibraltar geführt hatte. Er war ein treuer Anhänger Kossuths, und stand auch durch seine Verwandtschaft in wertvollen Beziehungen zur Finanzwelt New Yorks, wie zu dem Präsidentschaftskandidaten der Demokraten Franklin Pierce. Siehe seine Briefe an Kossuth im Laufe d. Monats Juni, 1851. NK. StA. Bpest. Der Plan dachte an die Errichtung einer amerikanisch-ungarischen Legion von 1500 Mann in San Domingo — unter dem Vorwande einer „Niederlassung“. Bis zum Ausbruch des Aufstandes in Ungarn wäre diese Legion verpflichtet gewesen, die Mahagonywälder und Kohlenbergwerke der amerikanischen Kapitalisten zu bewachen. Nach Henningsens Aide-Mémoire hätte die Aufstellung dieser Legion etwa 100.000 Dollar beansprucht. Die Kapitalisten hätten zu diesem Zwecke 50.000 Dollar, außerdem 25 acres Land für jeden Mann angeboten. Kossuths Vollmacht in the Proceedings of the Massachusetts Historical Society, Nov. 1910. pag. 212—213; Henningsens Aide-Mémoire in NK. StA. Bpest.

ständigen Interesses, Ungarn selbst, aus möglichster Nähe überwachen wollte, ohne zu ahnen, daß während seiner Abwesenheit von Europa die Geheimorganisation in Ungarn kritische Zeiten erlebt hatte.

IV.

Die Rückwirkungen der Verhaftung Michael Patakis. — Michael Biró verrät die geheimen Vorbereitungen in Siebenbürgen. — Der Pester Polizeispion Stefan Warga an der Spitze der geheimen Organisation in Pest. — Massenverhaftungen. Todesurteile. — Kossuths Rückkehr nach London. — Plan für einen Einfall in Siebenbürgen. — Kossuths Aufruf an die Demokraten in Amerika. — Gaál benachrichtigt Kossuth über den Zusammenbruch der Organisation in Ungarn.

Trotz seinem bedeutenden Geldaufwande von über 28.000 Dollar für die Arbeit der Emissäre und Korrespondenten waren an ihn nach Amerika nur spärliche Meldungen über deren Aktivität eingelaufen. Die erste traurige Nachricht über den Stand der Dinge in Ungarn stammte aus der Feder seines vertrauten Korrespondenten in London Oberst Nikolaus Kiss, daß Michael Pataki alias Moriz Piringer, den er noch vor seiner Abreise nach Amerika persönlich abgefertigt hatte, in Rendsburg mit seinem Begleiter, dem Hamburger Schneider Rustyák erkannt und arretiert worden sei.⁸¹ Der junge Pataki, vormals Zahlmeister Bems, nachher Adjutant Klapkas in Komorn, war — vielleicht vom Oberst Thaly — als unerschütterlicher Anhänger Kossuths diesem in London empfohlen worden. Nicht ohne Grund führte er den Beinamen „Verwegener“: er schreckte nicht vor dem waghalsigsten Unternehmen zurück.⁸²

Es war auch keine leichte Aufgabe, die ungarischen Soldaten der in Schleswig-Holstein stationierten österreichischen Truppen zur Meuterei oder zumindest zum Verlassen ihrer Fahne zu bewegen, auch stieß man auf Schwierigkeiten bei der Übermittlung von detaillierten Instruktionen an den Genieoberst Josef May über die Revolutionierung Wiens.

Aber nicht nur dafür hatte Pataki die Verantwortung übernommen. Bekanntlich hatte Kossuth noch vor seiner Abreise von London durch seine Schwester Susanna Meszlényi von dem ungeschickten Benehmen Makks innerhalb der Organisation Kenntnis erhalten. Nun führte Pataki äußerst wichtige Weisungen mit sich, in welchen Kos-

⁸¹ Vergl. 146/B. M. Akten Hamburg, 8. Februar, 1852. HHStA. Wien.

⁸² Vergl. 1401/G. Haute Police, Interna II. Fasz. 14. HHStA. Wien.

suth die Art und Weise der Organisation scharf verurteilte und den Befehl gab, kein sogenanntes Zentralkomité in Pest aufzustellen, damit im Falle einer Entdeckung nicht sofort die Zentralstelle mit aller Korrespondenz in die Hände der Polizei falle.⁸³ Er selbst, Kossuth, wollte die Oberleitung behalten, alle Organe sollten von nun an seinen Befehlen gehorchen oder die ihm vorgelegten und von ihm gutgehei enen Anträge durchführen.

Auch Thaly, Leiter der von Kossuth in London für Emigrantenoffiziere aufgestellten Pionierschule — den Kossuth in seine Geheimpläne einweihte — hatte wichtige Aufträge für Pataki und diesem eine lange Liste von Ungarn mitgegeben, die vermutlich mit der Geheimorganisation sympathisierten und Pataki möglicherweise von Nutzen sein konnten.

Durch die Verhaftung Patakis, die dem Verrat eines  sterreichischen, bisher angeblich ungarfreundlichen Offiziers zu danken war, fiel die gesamte Korrespondenz in die Hände der Polizei, die durch diesen Fang nicht nur grundlegende Aufschlüsse über die Geheimorganisation selbst erhielt, sondern auch jene Liste von meistens harmlosen Menschen, deren Schicksal nun von den weiteren Verfügungen der Polizei abhing.⁸⁴

Die Rückwirkungen dieser Verhaftung konnte Kossuth in Amerika kaum abschätzen: jedenfalls mußte sie ihm aber als schwerer Schlag für sein Unternehmen erscheinen. Nicht nur das Schicksal Patakis allein bereitete ihm jedoch tiefe Sorgen. Fehlten ja auch beruhigende Nachrichten über die Lage seiner anderen Emissäre, Matheidesz und Magyar dy, von deren der erste nach Oberungarn, der zweite zu den Kroaten entsandt worden waren, um deren politische Leiter zu direkten Verhandlungen mit Kossuth zu bewegen.

Zu dieser zermürbenden Unsicherheit gesellte sich die fälschliche Nachricht von dem Ableben seiner vergötterten Mutter, die ihm inmiten der größten Festlichkeiten in Washington übermittelt wurde. Der

⁸³ Vergl. auch Kossuth an Susanna Meszlényi, London, 16. Nov. 1852. A. Vörös Sammlung, StA. Bpest. In diesem stellte er bereits die These auf, er sei selbst die „Unsichtbare Regierung“ deren Befehle von Jedem befolgt werden müßten, und nicht das Zentralkomité in Pest, dessen Tätigkeit durch die unvermeidlichen Indiskretionen zum Unheil führen werde.

⁸⁴ Thaly an Kossuth, London, 7. Dezember. 1851. NM. StA. Bpest. Thaly versuchte sich vor Kossuth zu rechtfertigen gegen die Behauptungen, als ob seiner Geschwätzigkeit die Gefangennahme Patakis zuzuschreiben wäre: auf Grund der bei Pataki vorgefundenen Korrespondenz wurden 57 Personen in Ungarn verhaftet. Vergl. Gen. Dept, 1162 ex 1855.

amerikanische Staatssekretär für Äußeres, Daniel Webster, bezeugte viel Mitleid und Verständnis dem Gaste der Regierung gegenüber und bot ihm seine Vermittlung an, über die amerikanische Gesandtschaft in Wien eine Verbindung mit der Familie Kossuths herzustellen.⁸⁶ Die Antwort von Frau Emilia Zsulavszky an Kossuth über das Befinden der alten Frau Kossuth lautete zwar zufriedenstellend, jedoch besagte eine zweite Hiobspost, daß seine beiden Schwestern Susanna Meszlényi und Louise Ruttkay⁸⁶ wie der Freund des Hauses, Jubál, verhaftet seien, da ihre Beteiligung an dem Geheimunternehmen, auf Grund der vorher durchgeführten Hausuntersuchung, durch die Polizei als zweifelsfrei angesehen wurde.

Zu diesen Unglücksnachrichten kamen noch die Briefe Alexander Gaáls aus Varna und Rustschuk, die meldeten, daß Makk und eine große Anzahl der Führer in Siebenbürgen sich in Haft befänden.⁸⁷

*
* *

Alle diese Tatsachen ließen Kossuth nur vermuten, daß das Unternehmen in Ungarn in Schwierigkeiten geraten sei. Er wollte einfach nicht glauben, daß die wichtigsten Fäden bereits entdeckt und nahezu alle leitenden Personen in Haft seien.

Tatsache ist, daß Alles schon verraten und alle wichtigeren Dokumente in den Händen der österreichischen Behörden waren, zu

⁸⁶ Webster an Charles J. Mac Curdy, Washington, 15. Jänner. 1852. The Writings and Speeches of Daniel Webster, Band VI. pag. 588. Kossuth ersuchte Webster, seiner Familie 121 Pfund Sterling zukommen zu lassen; seine Schwestern Susanne und Louise waren jedoch bereits verhaftet, als das Geld dem amerikanischen Geschäftsträger in Wien, Mc. Curdy, zugestellt wurde. Infolge dieses Ereignisses war es für Mc. Curdy eine heikle Sache mit den Schwestern Kossuths in Verbindung zu treten und so entschloß er sich, durch den Privatbankier Kappel, den gewesenen amerikanischen Konsul in Pest, zu Handen der Mutter Kossuths — als Spende eines Unbekannten — aus dem überwiesenen Betrag eine Monatsrente von 250 Gulden auszahlen zu lassen. Gleichzeitig aber unterließ er es nicht, von dieser Verfügung Fürst Schwarzenberg zu verständigen. Sein Brief an die Mutter Kossuths, Wien, 20. Febr. 1852, an Schwarzenberg 25. Febr. 1852. Gesandtschaftsarchiv d. USA in Wien. Despatches Volume No 3. 1848—1852.

⁸⁶ Wien, 2. März. 1852. NK. StA. Bpest. Frau Zsulavszky versuchte das Verhalten ihrer Schwester zu rechtfertigen und schwor, daß sie gegen ihren Willen durch die Unvorsichtigkeit der Emissäre in die Affäre mithineingerissen worden seien.

⁸⁷ Gaál an Kossuth, Varna, 12. Mai. 1852; Rustschuk, 25. Mai. 1852. NK. StA. Bpest.

einem Zeitpunkte, da Kossuth kaum Amerika betreten hatte. Es ist wohl die größte Tragik in Kossuths Leben, daß seine Geheimorganisation für den geplanten Aufstand schon damals im Wesentlichen aufgerollt war, als er eben in ihrem Interesse seine Kreuz- und Querfahrten durch die Union mit ihren fast übermenschlichen geistigen und physischen Anforderungen auf sich nahm, erfüllt von romantischen Hoffnungen. Der schwer erworbene Betrag von nahezu 30.000 Dollar, für die Organisation bestellt, war im Zeitpunkte seiner Verwendung zwecklos vergeudet!

Schon im Jahre 1850 hatte es Oberstleutnant Baron Heydte, der Kommandant des Udvarhelyer k. k. Militärdistriktes verstanden, den Székler Gutbesitzer Michael Biró für die Interessen der Wiener Regierung zu gewinnen.

Dieser erstattete ihm von Zeit zu Zeit verlässliche Angaben über die Stimmung seiner Landleute, erschien jedoch in den Protokollen stets nur unter dem Decknamen Ignatz A.⁸⁸

Als im Juli 1851 Makks intimer Freund Rózsafy alias Rusitschka mit den geheimen Vereinsstatuten aus Kutahia in der Heimat eintraf, wurden diese durch die Angaben Birós unverzüglich der Militärbehörde übermittelt.

Nach dem Mazzinischen Zeiteinteilungssystem hatte nämlich Makk Professor Török in Marosvásárhely zum Monatschef des 11. Monats, d. h. des Széklerlandes, dieser wiederum zu seinen Wochenchefs der Csiker, Háromszéker, Udvarhelyer und Maros-Aranyoser Stuhlbezirke den Franziskanermönch Vörös, recte Gasparich, und die Grundbesitzer Karl Horvát, Michael Gálffy und jenen eben erwähnten Michael Biró bestellt. Dieser erfuhr also aus erster Hand von der Organisation des noch im Werden begriffenen Unternehmens.

Rózsafy-Rusitschka hielt sich etwa 14 Tage in Háromszéker Stuhlbezirk auf und beorderte den Honvédhauptmann Szent-Györgyi, mit den Rumänen in Fühlung zu treten, um über den Grad deren Mitwirkung Gewißheit zu erlangen.

Nicht nur Rózsafys Ankunft, sondern auch die der anderen Emisäre hatte Biró unverzüglich angezeigt. Ihm wie den Militärbehörden war es bewußt, daß er sein Leben aufs Spiel setzte, falls die Kossuth-

⁸⁸ Vergl. die Meldung No 70 des k. k. Kriegsrichtes in Hermannstadt vom 30. April, 1852 an das k. k. Mil. Gouvernement-Präsidium dortselbst. BM. Akten 282. HHStA. Wien.

partei von seiner Haltung Kenntnis erhielte. Seine Angeberdienste wurden daher von den Behörden auch tatkräftig unterstützt.

Ebenso wurde die Anwesenheit des Emissärs Alexius Kese eines früheren Kanzlisten bei der kgl. Tafel in Pest⁸⁹ von Biró unverzüglich weitergemeldet. Bei der mißlungenen Verhaftung des Kese, wobei auch Biró anwesend war, hatte dieser mit Wissen des Militärkommandos in seinem Auftreten von den Gendarmen so echt den Anhänger Kossuths vorgetäuscht, daß sie statt des geflüchteten Kese ihn selbst verhafteten,⁹⁰ aber natürlich bald wieder entließen. Durch solche Manöver wußte er sich vor dem Argwohn seiner Landsleute zu schützen.⁹¹

Den Wert seiner Angaben und die Echtheit der übermittelten Dokumente bestätigten auch die Aussagen des Schulmeisters Andreas Makai aus Rugonfalva und des Juristen Ludwig Demjén, aus Marosvásárhely, eines gewesenen Honvédoffizieres und Ammanuensis Professor Töröks, die auch ihrerseits wichtige Details über den Stand der Bewegung lieferten.⁹²

Alle diese Indizien waren so schwerwiegend, daß das k. k. Militär- und Zivilgouvernement in Hermannstadt mit dem gerichtlichen Verfahren das k. k. Kriegsgericht dortselbst betraute. Major-Auditor Taf-ferner trachtete nun, auf Grund der Vorerhebungen des Udvarhelyer Militärdistriktskommandanten, alle Fäden dieser weitverzweigten Organisation in die Hand zu bekommen.

Durch Vermittlung des Angebers und der geständigen Häftlinge gelangten auch einige Briefe des Leiters des Komplottes Josef Makk in seine Hände, der sich abwechselnd in Rustschuk, Bukarest und Konstantinopel aufhielt, von wo er seine Weisungen nach Ungarn schickte. Eine Hausdurchsuchung bei dem in Bukarest ansässigen Székler Schneidermeister Josef Nagy, in dessen Haus sich auch Josef Makk gelegentlich aufhielt, brachte weitere wichtige Beweise ans Tageslicht.⁹³ Man fand ein Packet Drucksorten für Quittungen, welche

⁸⁹ B. M. Akten 833 HHStA. Wien.

⁹⁰ A. Akten. 9557. Hermannstadt, 9. Dez. 1851; vergl. auch A. Akten 9607. vom 11. Dez. 1851; A. Akten. 9642. vom 9. Dez. 1851. HHStA. Wien.

⁹¹ Welche Belohnung dem Biró für seine vertraulichen Dienste in Aussicht gestellt wurde, konnte nicht ermittelt werden. Jedenfalls erhielt er eine angemessene Geldbelohnung, deren Höhe nach der Meldung des Hermannstädter Militärkommandos eine sehr beträchtliche gewesen sein muß. Bachs a. h. Vortrag. Wien, 7. November, 851. Gen. Dept. HHStA. Wien.

⁹² K. k. Kriegsgericht. Hermannstadt an das k. k. Militär Gouvernement, dortselbst. No 49., am 19. April. 1852 BM. Akten. 282. HHStA. Wien.

⁹³ Ibidem, sowie BM. Akten. 833. HHStA. Wien.

den Zweck hatten für die von den Aufständischen durchzuführende Einlösung von Kossuthnoten als Gegenscheine zu dienen.⁹⁴

Weitere Fäden führten nach Pest, wo der Advokat Ernst Magos — unter seinen Gesinnungsgenossen als „krummer Teufel“ bezeichnet — durch die Biasinischen Postkurse und durch Székler Schmuggler eine direkte Verbindung für die geheime Korrespondenz von Pest bis Bukarest unterhielt.

Auf Grund dieser Indizien wurden in Pest eifrige Nachforschungen gepflogen und diese förderten sensationelle Tatsachen ans Licht. Der rasche Erfolg der Entdeckung des Zentralkomités in Pest war hauptsächlich dem Umstande zu verdanken, daß die Pester Polizei über einen in alle Details eingeweihten Angeber verfügte, der sogar den Székler Michael Biró an Gewandtheit und Wagemut weit übertraf. Es war Stefan Warga, gewesener Konzipist unter Pulszky im ungarischen Außenamt während des Jahres 1848.⁹⁵ Nach dem Zusammenbruch war er einer der Vertrauten von Susanna Meszlényi geworden. Sein inniges Verhältnis zur Familie Kossuth läßt keinen Zweifel darüber aufkommen, daß er alles wußte, was bei Frau Meszlényi im Graf Szirmayschen Hause vorging.

Das sogenannte Zentralkomité in Pest bestand aus dem Freundeskreise der Meszlényi. Trotz dem ausdrücklichen Verbote Kossuths hatte Makk alle seine Weisungen an sie geschickt, um sie von dort an weitere Vertraute gelangen zu lassen. Dieser Kreis bestand aus dem Exdeputierten Anton Boér, der das Amt eines Sachwalters innehatte, aus dem bereits genannten Advokaten Ernst Magos, der für die Verbindung mit Bukarest sorgte, weiters Stefan Warga, dem ständigen Berater der Meszlényi, hauptsächlich in finanziellen Fragen, und Karl Jubál, dem Intimus der Meszlényi, der die Geschäfte leitete. Wie bekannt, war Meszlényis Versuch, mit Genehmigung Kossuths die oberste Leitung statt Makks an Jubál zu übergeben, an dem energischen Widerstand des Exgouverneurs gescheitert.

Dieser Kreis überwachte auch die Einheitlichkeit der Bewegung, was seine guten Gründe hatte, da die Emissäre des Londoner Zentralkomités, meistens Italiener, Ungarn überfluteten, um für die italienischen demokratischen Bewegungen zu werben. Meszlényi setzte sich

⁹⁴ Vergl. Bachs a. h. Vortrag M. J. 268. Wien, 14. Jänner. 1852. Gen. Dept. Jänner — April, 1852. HHStA. Wien.

⁹⁵ In dieser seiner Eigenschaft gehörte Warga auch zum intimen Kreise Kossuths, den er gegen die Kamarilla des Hofes aufhetzte. Vergl. seine Meldungen an Kossuth vom 24. und 25. Sept. 1848 A. Vörös Sammlung No 1439, 1440. StA. Bpest.

energisch dafür ein, daß diese Agitationen die ungarische Bewegung nicht fühlbar störten.

Inmitten ihrer Tätigkeit traf Susanna Meszlényi und Jubál die unerwartet durchgeführte Hausdurchsuchung, als deren Ergebnis sie beide, sowie die Schwester Meszlényis Frau Louise Ruttkay und der Exdeputierte Anton Boer verhaftet wurden.⁹⁶ Es kann mit Wahrscheinlichkeit, obzwar quellenmäßig nicht nachweisbar, behauptet werden, daß die Verhaftung der Genannten auf Warga's Denunziation zurückzuführen war, da dieser schon vor ihrer Verhaftung in polizeilichen Diensten gestanden war.⁹⁷

Damit aber hatte Warga's unheilvolle Tätigkeit noch nicht ihr Ende gefunden. Das Unglaublichste, freilich vom polizeilichen Standpunkte aus denkbarst Vernünftige ereignete sich bei den Vorgängen, die eine möglichst wirksame Aushebung der ganzen Organisation bezweckten.

Nach der Verhaftung Meszlényis, Ruttkays und Jubáls nämlich übernahm an Stelle des Letzteren kein anderer als der Polizeispion Warga selbst die weitere Leitung des Pester Zentralkomités und leistete in dieser seiner Eigenschaft gründlichste Arbeit.⁹⁸

Inmitten der Ratlosigkeit, die unter den Verschwören nach Verhaftung der Leiter herrschte, ging Warga den eingeschlagenen Weg weiter, er spielte seine Doppelrolle ausgezeichnet.

Das nach Jubáls Abgang neu konstituierte Zentralkomité beorderte den Franziskanermönch Veres alias Hetésy recte Kletus Gasparich nach Pest, der als Wochenchef unter Töröks Leitung im Széklerland fungiert hatte. Es hieß, daß er sich den Einflüssen der italienischen Emissäre des Londoner Zentralkomités zugänglich zeige, worauf das Pester Komité ihn zur Verantwortung ziehen oder zum bedingungslosen Durchhalten in der ungarischen Sache bewegen wollte.

Gasparichs Ankunft in Pest war für Warga eine günstige Gelegenheit, auch den Mönch der Polizei auszuliefern.⁹⁹ Der Unglückliche nun

⁹⁶ Meldung des Oberstleutnants Forgách, Kommandanten des Pester k. k. Gendarmerie-Regiments an Kempen, am 2. Dez. 1851. Präs. No 201. Gen. Dept. Okt.—Dez. 1851. HHStA. Wien.

⁹⁷ Vergl. Gen. Dept. 736/1852. HHStA. Wien. N. B. Warga bezog von der Polizei eine Monatsrente von 150 Gulden.

⁹⁸ Vergl. Gen. Dept. 736 v. 1853; vergl. auch Kempens a. h. Vortrag, Wien, 4. Aug. 1854. Gen. Dept. 728. HHStA. Wien.

⁹⁹ Über Gasparich hatte später der mit ihm im Neugebäude in Untersuchung befindliche Peter Mayerhofer vertraulich mitgeteilt, daß Gasparich seine Briefe vom 3. Stock des Neugebäudes an einem Bindfaden hinabließ, wo sie durch die Emissäre Figyelmessy, Szabó oder Imrefy aufgefangen wurden. Die Letzteren teilten unter

führte die Hauptbeweise für seine Schuld mit sich in der Form eines Tagebuches, in dem er nicht nur die Vereinsstatuten, sondern auch die Tätigkeit der leitenden Verschwörer so ausführlich schilderte, daß dies nicht nur für seine Person, sondern auch für andere bisher unbekannte Mitschuldige zum Verhängnis wurde.

Die Einvernahme der Verhafteten brachte klares Licht über die Zusammenhänge der Vorbereitungen in Wien, Pest und Siebenbürgen. Nach dem Geständnisse Jubáls wurde der Insurgenten Genieoberstleutnant Johann May arretiert, der sich, um nicht Gefahr zu laufen, während der Verhöre auch andere in die Affäre hineinzuziehen, auf grauenhafte Weise in seinem Gefängnis durch Selbstverbrennung entlebte.

Der Selbstmord Mays und die noch am 5. Februar 1852 erfolgte Exekution des Piringer—Pataki hatte zwar gewisse Lücken im gerichtlichen Verfahren verursacht, jedoch bewirkte das Geständnis des zum Tode verurteilten Pataki, welches er im Bewußtsein seines heranahenden Endes kurz vor seiner Erhängung über alles niederlegte, was er wissen konnte,¹⁰⁰ wie auch die Arretierung eines Freundes Mays, des Cäsar Bezard, Assistenten der Wiener Technischen Hochschule, daß die Bewegung in der Kaiserstadt infolge Ausschaltung der leitenden Personen sozusagen zum Stillstand gebracht wurde.

In Pest war die Lage ähnlich durch die Verhaftung der Freunde der Kossuthschen Familie; im Übrigen bürgte Wargas Anwesenheit dafür, daß dort nichts geschehe, was die Ruhe ernstlich stören konnte.

In Siebenbürgen wurden als Folge der Kreuzverhöre der Verhafteten und weiterer Denunziationen Lugosi, der Mitarbeiter der Klausenburger Zeitung, die Advokaten Simonyi und Minorits, Frau Cziriák — von der Verschwörern die „Flora Siebenbürgens“ genannt — alle aus Klausenburg, ferner der Exdeputierte zu Szamosujvár Georg Hankovich, wie der Operateur Karl Haslinger verhaftet, als er gerade die Grenze in der Richtung nach der Türkei passieren wollte, um Nachrichten von der Lage an Makk und Alexander Gaál zu überbringen.

Frau Cziriák wurde zur Last gelegt, sie habe die Aufgabe übernommen, die Frauen Siebenbürgens für die Bewegung zu gewinnen und für die Sammlung von Unterwäsche und Verbandlinnen für die

sich die Rollen. Während der Eine in serbischer Nationaltracht verkleidet den Wachposten ins Gespräch zog, unterhielten sich die Anderen mit Gasparich unter dem Schutze der Dämmerung. Diese Verbindung wurde an Wochenmarkttagen regelmäßig wiederholt. B. M. Akten. 1263. v. 27. Nov. 1852. HHStA. Wien.

¹⁰⁰ Kempen an Schwarzenberg. Haute Police, Interna I. Fasz. 20. 1852. HHStA. Wien.

aufständischen Truppen zu sorgen. Eine ähnliche Rolle war Frau Kendelényi in Abony, Komitat Fehér, für das übrige Gebiet Ungarns zugeordnet, die sich aber vorläufig der Verhaftung zu entziehen wußte.

Nach Aushebung der ganzen Aktion blieb noch die Niederwerfung der Freischärlerbanden zu erledigen. Diese Banden, die sich zumeist aus Wandergesellen, Deserteuren und „armen Burschen“ rekrutierte, hatten die Landbevölkerung stark beunruhigt, auch mehrere, vor allem regierungsfreundliche Gutsbesitzer ausgeraubt. So waren die Behörden lange der Ansicht, daß ihre Straftaten in die Kategorie der gewöhnlichen, nicht aber der politischen Verbrechen gehörten.¹⁰¹

Von den Vertrauensorganen der Behörden wurde aber öfters darauf hingewiesen, daß die Anwerbung der Freischärler durch verschiedene Emissäre Kossuths, hauptsächlich aber durch den schon genannten Figyelmessy durchgeführt worden sei, weshalb es schießlich nahe lag, dieses Bandenwesen in Ungarn mit der eben entdeckten Kossuthschen Bewegung in engste Verbindung zu bringen.

Tatsächlich waren mehrere Banden in verschiedenen Gegenden Ungarns an der Arbeit. Besonders eifrig jene des Baron Wolfgang Kemény, welche unweit von Gyula den Landsturm organisierte; Emmerich Hatvany versteckte sich mit seinen Leuten im Bükker und Matraer Gebirge, Noszlopi war in Transdanubien tätig, Vörös alias Osztrowsky warb über Kossuths direkte Aufforderung die Freischärler in Pest selbst. Er legitimierte sich vor seinen Gesinnungsgenossen mit Kossuths folgendem Schreiben: „Ich werde bis 1. August 1852 den geheiligten Boden des Vaterlandes wieder betreten und durch (Emissär) Molnár 40.000 Fl. C. M. senden. Organisiert euch, seid strenge, aber gerecht.“¹⁰²

Den Bemühungen des Gendarmerie-Oberleutnants Schönborn gelang es, zwei Bandenführer — Baron Kemény und Vörös alias Osztrowsky — samt ihren Leuten gefangenzunehmen und durch teilweise Geständnisse der Verhafteten Einblick in ihre Tätigkeit zu gewinnen, die darin bestand, daß sie für innere Organisation Geld sammelten und ihr Leben durch Gaben, bisweilen durch Raub fristeten.¹⁰³

Warga schwankte offenkundig, wieweit er bezüglich der Banden den Behörden behilflich sein sollte, da er zweifelsohne auch seine Stellung in der Kossuthpartei nicht riskieren wollte. Da aber die

¹⁰¹ Vergl. B. M. Akten 827—828. v. 1852. HHStA. Wien.

¹⁰² Ah. Vortrag Gen. Dept. 323 v. 1852. Gen. Dept. HHStA. Wien.

¹⁰³ Gen. Dept. 229. v. 1856. HHStA. Wien.

Raubanfalle auf Grundbesitzer und Marktleute schon die öffentliche Meinung beschäftigten und die Bande Noszlopi am Grundbesitzer Gindely im Komitate Tolna einen Raubmord verübte, verriet er den Versteck dieses Fühlers der Polizei, worauf seine unerwartete Arretierung im Graf Vay’schen Hause zu Pest erfolgte.¹⁰⁴

Somit dürfte sich die Zahl der in Voruntersuchung befindlichen Personen in Wien, Pest und Hermannstadt auf weit über hundert belaufen haben, die einem sehr zweifelhaften Schicksal entgegensahen. Nur den Geschwistern Kossuths gelang es, über Antrag des Polizeiministers Kempen, vom Monarchen im Gnadenwege ihre Freiheit wiederzuerlangen: eine politische Voraussicht des Hofes, da man nicht durch ihre Verurteilung die Presseangriffe der ausländischen Demokraten noch weiter entfachen wollte.

Susanna Meszlényi befand sich überdies infolge ihres vorgeschrittenen Lungenleidens in trostlosem Zustande, Louise Ruttkay war schwer nierenleidend und hatte für ein epileptisches Kind zu sorgen.¹⁰⁵ Sie wurden zugleich mit der Mutter des Exgouverneurs und der dritten Schwester Emilie Zsulavszky mit Zwangspassen versehen und des Landes verwiesen. Für’s Erste ließen sie sich in Brüssel nieder, wo sie allgemeinen Anteil erregten. Auf eine Anfrage der Wiener Regierung mußte der österreichische Gesandte von Vrints aus Brüssel melden, daß die alte Frau und Susanna Meszlényi dem Tode entgegengingen und daher ein Forcieren ihrer Weiterreise nach Amerika die humanitären Gefühle des Auslandes stark verletzen könnte.¹⁰⁶

Damit trat einstweilen im Lande große Stille ein und Stefan Warga blieb, aus wohlbekanntem Gründen, unter den Fühlern der Bewegung der Einzige, auf freiem Fuße. Der mit der Leitung der Untersuchung betraute Oberstauditor Podolsky ersuchte Polizeiminister Kempen, daß in Anbetracht von Wargas loyaler Gesinnung und tatkräftiger Mitwirkung bei der Verhaftung hervorragender Mitglieder der Bewegung dieser nun im Auftrage der obersten Polizeibehörde nach London entsandt werde, um in Kossuths und Pulszkys Umgebung auch weiterhin polizeiliche Dienste leisten zu können.¹⁰⁷ — Im übrigen stand Warga Jahre hindurch in polizeilichen Diensten und sicherte

¹⁰⁴ Gen. Dept. 368. v. 1852. HHStA. Wien.

¹⁰⁵ Frau Emilie Zsulavszky an Kossuth, Wien. 2. März 1852. NK. StA. Bpest. Sie war so verzweifelt wegen des trostlosen Schicksals ihrer Schwester, daß sie sich sogar entschlossen hatte, die Mutter des Kaisers Franz Josef anzuflehen, damit die sofortige Freilassung der Schwerkranken angeordnet werde. Ibidem.

¹⁰⁶ B. M. Akten 1340. ex 1852. HHStA. Wien.

¹⁰⁷ Vergl. 1424. B. M. Akten. 1852. HHStA. Wien.

sich durch Angabe des Ortes, an dem die ungarischen Krönungsinsignien vergraben worden waren, die Gunst und Gewogenheit der Obersten Polizeibehörde für immer.¹⁰⁸

*
* *

Kossuth hatte sich nach seiner Rückkehr in London fieberhaft an die Arbeit gesetzt. Mazzini, äußerst aufgeregt über die Lage in Italien, schien jeden Tag in der Lombardei losschlagen zu wollen. Der Mantuaer Hochverratsprozeß hatte eine große Anzahl seiner verlässlichsten Gesinnungsgenossen zum Schweigen gebracht, sogar ihr Leben schien in Gefahr. Die Besprechungen Kossuths mit Mazzini führten daher zu dem Schlusse, daß im Falle eines weiteren Zögerns die Aussichten möglicherweise immer geringer würden. Die verlässlichsten Elemente würden eingekerkert oder müßten ins Ausland fliehen, um sich der Verhaftung zu entziehen.¹⁰⁹

Trotz diesen imperativen Wahrnehmungen, von denen getrieben die Führer der Emigrationen keine Gelegenheit versäumen wollten, irgend etwas zu unternehmen, schienen doch die Voraussetzungen keineswegs vorhanden, um eine Erhebung mit Aussicht auf Erfolg riskieren zu können. Die Stimmungsberichte des Generals Vetter, der im Sommer 1852 im Auftrage Kossuths und Mazzinis als Begleiter der Sängerin Ferenczy Italien bereiste, schilderten die Lage als zweifellos ungünstig.

Die bürgerlichen Elemente hatten sich nämlich im Vertrauen auf die unerschöpflichen Naturschätze Italiens mit einem bisher nie gekannten Eifer auf den Seiden- und Ölhandel geworfen, von dem sie sich einen wirtschaftlichen Aufschwung ihres Landes versprachen. Bei der mehr oder weniger materialistischen Denkungsweise der kaufmännische Kreise fehlte daher in breiten Schichten der Bevölkerung jener Idealismus der Revolution, welcher eine ruhige, in materieller Hinsicht ausgeglichene Lebensweise der unsicheren Zukunft und der unabsehbaren finanziellen Belastung eines politischen Aufstandes bedenkenlos gepflegt hätte.¹¹⁰

¹⁰⁸ Vergl. Mil. Gen. Gouvernement Wien an die Zentralkanzlei des Kaisers. 10. Dez. 1853. Gen. Dept. 1218. v. 1853. HHStA. Wien.

¹⁰⁹ Kossuth an Geo. N. Sanders, London, 29. Juli, 1852, Collection Feleky, New York.

¹¹⁰ Vergl. Vettters Mission, Haute Police, Amerika, 1852. HHStA. Wien. — Auch New York Tribune's Korrespondent vom London, 28. Sept. 1852.

Nach Veters Ansicht war bei dieser Lage der Dinge eine Unterstützung des Aufstandes in Italien nur durch ein Auftreten Frankreichs gegen die Monarchie der Habsburger zu erwarten. So blieb Kossuth und Mazzini nichts anderes übrig, als ihre bisher befolgte politische Haltung Frankreich gegenüber zu revidieren und mit den Bonapartisten in Fühlung zu treten, um sie für eine antihabsburgische Politik zu gewinnen.

Kossuth war bei seinem schrankenlosen Optimismus nicht abgeneigt, sich in dieses politische Spiel einzulassen, obzwar es beim bekannten Charakter Louis Napoleons höchst bedenklich erschien, von einer solchen Fühlungnahme etwas für die italienisch-ungarische Bewegung Ersprießliches zu erwarten.

In London vermehrten sich ja die Gerüchte, daß sich Napoleon gerne mit der Kaiserkrone, deren traditioneller Ruhm in Frankreich auf die Massen noch immer von überwältigender Anziehungskraft war, gekrönt sähe. Daher schien eine Unterstützung durch ihn recht aussichtslos. Im Gegenteil, es war viel wahrscheinlicher, daß er die Verschwörer, vor allem Kossuth, ohne Gewissensbisse dem Wiener Hofe ausliefern würde, wenn er dadurch die Unterstützung Franz Josefs zu seiner so heiß ersehnten Kaiserkrönung erlangte. Auch stand, wenn allfällige Verhandlungen Kossuths und Mazzinis allgemein bekannt wurden, ihr Ansehen vor einem Großteil der Emigration auf dem Spiel, welche ohnehin ihre bisherige Tätigkeit mit erbitterter Kritik verfolgte.

Es mag dahingestellt bleiben, ob Kossuth diese Möglichkeiten klar erwogen hatte oder nicht. Jedenfalls wollte er sich kein Mittel entgehen lassen, um seinem Ziele näher zu kommen. Er beauftragte daher seinen bisherigen Londoner Vertrauensmann Oberst Nikolaus Kiss, sich über die Ansichten in Frankreich zu orientieren. Zu gleicher Zeit schritt er von Neuem an den Aufbau der Organisation und die Sicherung gewisser materieller Mittel, deren Mangel er, gleich seinen Anhängern, so oft und drückend empfand.

Stauenswert ist die Energie, mit der er trotz dem Mißlingen seiner bisherigen Versuche wieder rastlos an die Arbeit ging, in grenzenlosem Vertrauen auf eine bessere Zukunft!

Die Nachrichten aus der Heimat klangen recht hoffnungslos. Nach seiner Rückkehr in London hatte er nun damit gerechnet, daß in Ungarn etwa acht Personen gefangengenommen seien. Die Briefe Alexander Gaáls, die ihn im September erreichten, ließen ihm aber keinen Zweifel darüber, daß die ganze bisherige Organisation fehlgeschlagen war; sogar Makk hatte man verhaftet.

Dessenungeachtet versäumte Gaál keine Gelegenheit, um Kossuth alles in den schönsten Farben darzustellen. Dieses Verhalten kann Gaál nicht absolut zur Last gelegt werden; war er ja doch selbst politischer Emigrant und seine weitere, von materiellen Sorgen befreite Existenz hing davon ab, daß Kossuths Pläne zu einem Einbruch nach Siebenbürgen durch türkisches Gebiet noch lange den Mittelpunkt der politischen Kombinationen des Exgouverneurs bildeten.

Adriano Lemmi, der noch immer in Malta die Ankunft der Kriegsausrüstungen erwartete, beurteilte Makks und Gaáls Tätigkeit, von der er nichts Ersprießliches erhoffte, viel reeller,¹¹¹ auch ermangelte er nicht, Kossuths Aufmerksamkeit auf die Aussichtslosigkeit ihrer Tätigkeit zu lenken.

Gaál verstand es immer wieder, neue Pläne zu schmieden, auch die Richtlinien für eine neue Organisation zum Einbruch in Siebenbürgen auszuarbeiten. Noch vor Kossuths Rückkehr aus Amerika hatte er ihm seine Ideen entwickelt, welche darin gipfelten, daß der Transport aller Kriegswaffen aus türkischem Gebiet nach Siebenbürgen durch Schmuggler, wie Kossuth sich dies vorstellte, tatsächlich undurchführbar und unkontrollierbar sei. Sein Gegenvorschlag lautete also: Beförderung der in Fässern verpackten Gewehre auf einem Dampfer bis zum Schwarzen Meer, darauf Besitznahme eines regulären österreichischen Donau—Postdampfers durch Meuterei und Umladen der von Malta bis zur Donaumündung geführten Kriegswaffen auf diesen Dampfer.

Die ganze Überrumpelung gedachte Gaál mit 35—40 verlässlichen Männern durchzuführen. Für die Weiterschaffung der Kriegsmittel von der Donau durch wallachisches Gebiet bis zur siebenbürgischen Grenze sollten 600—800 Pferde dienen, welche für eine vorher bestimmte Sammelstelle durch Kaufleute besorgt worden wären.

Zur Zeit seiner Ankunft in der Pferdesammelstelle, in der Nähe der Grenze Siebenbürgens, sollten sich ihm auch einige Tausend Csángó-Ungarn aus der Bukowina anschließen, dazu die Székler Freischärler, mit deren Hilfe die ganze Kriegsausrüstung über die Grenze zu bringen sei. Diese Truppen hätten dann die ersten Stoßkräfte des neuen Aufstandes gebildet, der Anschluß des organisierten Széklerlandes den Vormarsch gesichert.¹¹²

So romantisch auch diese Pläne erscheinen mögen, Kossuth scheint dieselben angenommen und die Einzelvorkehrungen gänzlich Gaál über-

¹¹¹ Vergl. Lemmis Brief an Kossuth, Malta, 2. Juni, 1852. NK. StA. Bpest.

¹¹² Gaál an Kossuth, Stambul, 11. Juni, 1852. NK. StA. Bpest.

lassen zu haben. Nun konzentrierte er seine Tätigkeit auf die Sicherstellung jener materiellen Mittel, die er von der demokratischen Partei aus Amerika erwartete. Gaál verlangte mindestens 100.000 Gulden für das Unternehmen, obwohl Kossuth bisher noch nicht einmal die Gewehre hatte bezahlen können, die er vertragsgemäß in Amerika übernehmen mußte.

In diesen schweren Sorgen wandte er sich mit flehentlichen Briefen an die Vertrauten des Generals Pierce, des Präsidentschaftskandidaten der amerikanischen Demokraten, um bei der Partei für seine Zwecke 100.000 Dollar in Barem und zwei kleine Dampfer zu erwirken. Sollte die Partei nicht gewillt sein, diese Mittel aufzubringen, so würde sich vielleicht jemand finden, der ihm wenigstens 100.000 Dollar zu Verfügung stellte: „Haben wir noch etwas von den wahren Demokraten Amerikas zu erwarten? — schrieb er verzweifelt an George Sanders, zur Zeit Redakteur des Parteiblattes des *Democratic Review*, — Gibt es keine Partei oder wenigstens eine Fraktion in Ihrer Republik, welche sich bereit zeigen würde, etwas für die Freiheit der Welt zu opfern? — Ich wiederhole feierlich mein Anerbieten: wer immer mir zu den obengenannten Mitteln verhelfen werde, dem verspreche ich im Namen meines Landes — abgesehen von aller Art Auszeichnungen — eine Gratifikation von einer Million Dollar!“¹¹³

Während er nun der heißersehten Antwort harrete, versuchte er noch auf anderem Wege die nötigen Mittel für Gaáls Einbruch nach Siebenbürgen zu sichern. Vertrauend auf die ihm früher zugekommenen Mitteilungen aus der Heimat, daß dort einige hunderttausend Kossuthnoten im Kreise seiner Anhänger untergebracht werden könnten, bestellte er in Philadelphia die Drucklegung von ungarischen Obligationsscheinen im Werte von einer Million Dollar in der Absicht, dieselben durch Emissäre nach Ungarn schicken zu lassen.¹¹⁴

Zu seinem Unglück aber hatte er einen beträchtlichen Teil dieser Noten keinem Anderen als dem Polizeispion Wurga zustellen lassen, der, wie bekannt, an Jubals Stelle die ins Schwanken geratene Organisation in Pest leitete! So war es auch nicht zu wundern, daß weder die in Aussicht gestellten Hunderttausende von Gulden als Gegenwert der Dollarbeträge, noch überhaupt ein nennenswerter Betrag, in seine Hände gelangten, obwohl seine Emissäre und andere Vertraute

¹¹³ Kossuth an Sanders, London, 29. Juli, 1852; — Vergl. auch seinen Brief an Dr. Howe nach Boston, gleichen Datums, Collection Feleky, New York.

¹¹⁴ Kossuth an Thiedemann, London, 27. Juli, 1852; Kossuths Briefe an seine Vertrauten in der Heimat, London, 4. August, 1852 und 7. Sept. 1852. Anton Vörös Sammlung No 1533. StA. Bpest.

fest behaupteten, daß ansehnliche Summen bei Warga eingeflossen seien, die dieser natürlich unterschlagen hatte.¹¹⁵

Die inzwischen eingelaufenen Meldungen von Gaál waren nicht mehr so erfolgverheißend, wie noch im Juni und zu Anfang Juli. Die aus der Heimat an Gaál nach Konstantinopel durchgesickerten Nachrichten ließen so ziemlich klar den Zusammenbruch der Organisation erkennen, er wußte jedoch nicht, daß die Gefangennahme nahezu aller leitenden Personen in Ungarn auf Verrat und auf die Geständnisse der Verhafteten zurückzuführen war. Er beschuldigte bitter die lärmende Taktik Makks, deren ungeschickter Anwendung er das große Unglück zuschrieb.¹¹⁶ Nicht einmal seine Emissäre wagten es mehr, über die Grenze zu gehen, um seine Weisungen zuzustellen, da die Adressaten in der Mehrzahl hinter Schloß und Riegel saßen und schon die Erkundigung nach ihrem Aufenthalte die Verhaftung der Emissäre nach sich ziehen konnte. Zum Glück trat nun ein anderer Faktor auf den Plan.

V.

Gegensätze zwischen der Türkei, Österreich und Rußland. — Kossuths Orientpolitik. — Seine Hoffnungen auf die amerikanischen Demokraten. — Der Mailänder Aufstand. — Kossuths Annäherung an Louis Napoleon. — Seine Verhandlungen in Paris, geführt von Nikolaus Kiss und den Verrätern Johann Bangya und Paul Szirmay. — Abbruch der Verhandlungen. Gegensätze zwischen Louis Napoleon und Kossuth. — Anträge an den amerikanischen Präsidenten Pierce. Versagen der Demokratenpartei.

Die Unruhen, die sich im August 1852 in Konstantinopel ereigneten, hatten in hohem Maße das allgemeine Interesse Europas für die Türkei erweckt. Tägliche Brandstiftungen in den rein türkischen Stadtteilen Konstantinopels riefen unter der Bevölkerung, die wegen der trostlosen innerpolitischen Zustände ohnehin höchst unzufrieden war, nervöse Erregung hervor. Die leere Staatskasse, das skrupellose Steuer- und Zollpachtssystem, mit deren Einführung sich der Großvezier Reschid Pascha bei allen Gesellschaftsklassen verhaßt machte, schürten noch die von Rußland seit langem mit allen unerlaubten Mitteln unterstützte revolutionäre Stimmung.

Niemand wußte, wer für die Brandstiftungen verantwortlich sei. Man beschuldigte die griechische und die christliche Bevölkerung im

¹¹⁵ Vergl. Wargas nachträgliche Rechtfertigung an Kossuth nach seiner Etablierung in England. London, 25. März, 1854, NK. StA. Bpest.

¹¹⁶ Gaál an Kossuth, Konstantinopel, 6. August, 1852. NK. StA. Bpest.

allgemeinen und bezeichnete als ihre Helfershelfer hinter den Kulissen die österreichische und die russische Regierung, deren Verhältnis zu der Pforte bekanntlich schon seit den diplomatischen Reibungen wegen der ungarischen und polnischen Emigranten das denkbar schlechteste war.

Die Gewalttätigkeiten der türkischen Bevölkerung gegen die nicht-islamitischen Elemente waren trübe Symptome für eine Verschärfung der außenpolitischen Beziehungen zu den genannten Mächten, die für den territorialen Bestand der Türkei unabsehbare Folgen nach sich ziehen konnte, war ja seit je Rußlands traditionelles politisches Ziel der Bosphorus, von dem Zar Alexander gesagt hatte, er sei der Schlüssel seines Hauses.

Abgesehen von dieser prekären außenpolitischen Lage, bot das Land selbst ein Bild höchst unerfreulicher Gegensätze. Die politischen Gruppen schienen dem Prinzip des „Bellum omnium contra omnes“ zu huldigen. Die Reformpartei mit dem Sultan an ihrer Spitze tat ihr möglichstes, um die innere Ordnung im Lande herzustellen. Ihnen gegenüber stand der Bruder des Sultans mit den konservativen reformfeindlichen Elementen, die durch ihr passives, zersetzendes Verhalten eigentlich den russischen Einfluß begünstigten.

Kossuth erachtete auf Grund von Gaáls ausführlichen Meldungen über die Lage am Bosphorus diese innerpolitischen Ereignisse als ganz besonders günstig für die Förderung seiner Pläne.¹¹⁷ Sein von der Phantasie geleiteter Kombinationsgeist rechnete damit, daß Rußland die türkischen Verhältnisse sehr bald als Vorwand für eine Einmischung oder sogar für eine Kriegserklärung benützen werde. So mochte vielleicht der Schutz der Religionsfreiheit der griechisch-orthodoxen Unterthanen der Pforte oder seine Kränkung wegen der ablehnenden Haltung der Türkei bezüglich der russischerseits geforderten Vorrechte an den Heiligen Stätten zu Jerusalem als Anlaß dienen, um das alte Ziel, den Besitz der Dardanellen durch Krieg zu erzwingen.

Kossuth sah bereits diesen Krieg herannahen. Und wenn es dazu kam: wer konnte zweifeln, daß Österreich auf Seite Rußlands kämpfen werde, Österreich, das seinen Bestand der russischen Intervention in Ungarn zu verdanken hatte und an der Türkei für seine diplomatischen Mißerfolge sicherlich gerne Vergeltung üben würde?

Im Übrigen: die Türkei war der Prügelknabe Europas. Sollten die bestehenden vielen Gegensätze unter den anderen Kontinental-

¹¹⁷ Gaáls Briefe an Kossuth. No. 11. Konstantinopel v. 6. Aug., No. 12. v. 10. Aug., No. 13. v. 16. Aug. 1852. — No. 14 Prinzen Insel am Marmara Meere v. 19. Aug. 1852. NK. StA. Bpest.

mächten zu irgend einem Kriege führen; immer hätte die Türkei die Rechnung bezahlen müssen, waren doch bei territorialen Verschiebungen in Europa die türkischen Gebiete als Austauschobjekte aus der Kombination der Mächte nicht wegzudenken.

Zu Louis Napoleons Traditionen gehörte sein außenpolitischer Ehrgeiz. Frankreich konnte einen Teil Belgiens oder der Schweiz nur dann sich einverleiben, wenn es dafür Österreich Italien überließ, und Rußland wieder konnte einer solchen Teilung nur dann zustimmen, wenn es dafür im Orient entschädigt wurde. Sollte aber Napoleon auf Italien Aspirationen haben, dann mußten selbstverständlich Österreich und Rußland im Orient kompensiert werden. Dabei war es noch fraglich, ob England einer territorialen Neuordnung auf dem Kontinent ohne irgend welche Konzession untätig zusehen würde? Auf dem Kontinent konnte England wohl keinerlei eigene territoriale Wünsche befriedigen. Wo also sollte es anders dann seinen Anteil sichern, wenn nicht in den türkischen Hoheitsgebieten, etwa in Syrien, was seine Interessen in Indien nur gefördert hätte?

Diese Gedanken führten Kossuth zu der eindeutigen Schlußfolgerung, daß bei den bestehenden scharfen Gegensätzen ein Krieg in Europa unvermeidlich sei. Welche Vorkehrungen nun hatte die Türkei zu treffen, um nicht als Freibeute den Mächten zuzufallen?

Gaál sollte der Pforte Vorschläge übermitteln.¹¹⁸ In diesen empfahl er, daß die Türkei der europäischen demokratischen Revolution Voranschub leiste, was zugleich ihrer Tradition entspräche. Man dürfte die Tatsache nicht vergessen, daß in der Vergangenheit die Türkei ihre Machtstellung der Unterstützung der revolutionären Bewegungen in ihren Grenzstaaten zu verdanken hatte. Der Besitz Bosniens, Serbiens und der Moldau seien doch schlagende Beweise dafür; auch Siebenbürgen, ja, ein Teil Ungarns sei ihr auf diesem Wege zugefallen. Warum sollte sie nicht gerade jetzt die Bestrebungen Kossuths und Mazzinis unterstützen und dadurch auch ihre eigene Widerstandskraft festigen? Warum verschließe sich die Pforte der Einsicht, daß nur ein italienisch-polnisch-ungarischer Aufstand im Stande sei, ihre Zerstückelung zu verhindern?

Im Übrigen sollte die Pforte davon überzeugt werden, daß nur ein freies Ungarn die Zukunft für die Türkei sichern könne. „Wir wünschen es nicht — so schrieb Kossuth an Gaál —, daß die Hohe Pforte sich zu solchen Schritten verleiten ließe, welche ihre bekannte „Scheuchheit“ kompromittieren würde. Wir wünschen es nicht, daß

¹¹⁸ Kossuth an Gaál, London, 20. Nov. 1852. NK. StA. Bpest.

sie in unserem Interesse Krieg führen solle. Aber die Zukunft wird es zu ihrem sündhaftesten Unterlassen brandmarken, wenn sie nicht gewillt ist denjenigen zu unterstützen, der durch die ungarische Nation als ihr Führer betrachtet wird — mag er diese Auszeichnung verdient haben, oder nicht. — Rákóczi gegenüber hatte bereits die Pforte einmal diesen Fehler begangen und die Folge davon war, daß sie nun bloß als Schatten ihrer Vergangenheit betrachtet werden kann.“¹¹⁹

Wenn nun die Pforte von der Wichtigkeit der Selbständigkeit Ungarns, wie auch von der Zweckmäßigkeit ihrer direkten Fühlungnahme mit seinem Führer sich überzeugen lasse, wäre er bereit, die politische Freundschaft der Vereinigen Staaten für die Türkei zu gewinnen.

Bekanntlich verfolgte Amerika — im Gegensatz zu den europäischen Mächten — keine territorialen Aspirationen auf Kosten der Türkei, ja es war sogar infolge seines Orienthandels der natürliche Verbündete der Pforte. Nur mußte nun diese Erkenntnis in beiden Staaten klar formuliert werden, um sie einander näher bringen zu können.

Der Besitz Kaliforniens bedeutete einen mächtigen Schritt zur Ausdehnung der Handelsinteressen der Union über den Stillen Ozean nach Japan und China. Diese handelspolitischen Zielsetzungen traten durch den raschen Ausbau der transkontinentalen Eisenbahnlinie New York—San Francisco klar zutage. Das Erscheinen der amerikanischen Flotte in den japanischen Gewässern und die Förderung der Einwanderung der Chinesen nach Kalifornien waren wohldurchdachte Verfügungen der Regierungspolitik des Weißen Hauses, die keinen anderen Zweck verfolgten, als eine schnelle Sicherung der asiatischen Märkte für den amerikanischen Handel, um der Konkurrenz der europäischen Mächte zuvorzukommen.

Diese gewissermaßen Monopolisierung des Orienthandels in China und Japan durch die Vereinigten Staaten konnte aber nur so lange gedeihen, als die territoriale Integrität der Türkei, hauptsächlich aber ihr Besitz der Meerengen am Mittel- und am Roten Meer auch weiter ungestört bestand und die Pforte nicht jenen direkten Weg für den einen oder für mehrere der europäischen Rivalen Amerikas eröffnete, die dann im Besitze dieser weltpolitisch wichtigen Gebiete, den Konkurrenz-Kampf mit Amerika in berechtigter Aussicht auf Erfolg hätten aufnehmen können. Daher war dieser Gedankengang Kossuths keineswegs von der Hand zu weisen, daß der Besitz des kalifornischen Küstenlandes notwendigerweise die Union dazu zwin-

¹¹⁹ Ibidem.

gen müsse, sich mit den Geschehnissen am Bosphorus zu befassen. Diese gemeinsamen Interessen wären dann durch die beiden Mächte in geeigneter und für beide Teile fruchtbringender Form zu vertiefen gewesen. Die traditionelle Abschließungspolitik der Union hatte bereits seit langem versagt, die Indifferenz den europäischen Machtverschiebungen, hauptsächlich aber den allfälligen territorialen Verlusten der Türkei gegenüber mußte ihre handelspolitische Machtstellung im Oriente in entscheidendem Maße schädigen.

Nicht ohne Grund hatte Kossuth versucht das Interesse der Union für die Wahrung der Machtstellung der Türkei zu erwecken. Schon während seiner Rundreise in Amerika unterließ er es nicht, der öffentlichen Meinung auseinanderzusetzen, welche Möglichkeiten in der Türkei und ihren Balkanprovinzen sich dem amerikanischen Handel eröffnen würden. Dies tat er damals in der Absicht, den Handelsverkehr der Union nach den genannten Gebieten bis zur Grenze des zu befreienden Ungarn anzubahnen.

Auch diesmal war sein geheimes Ziel das gleiche, und dank seinen guten Beziehungen zu den Demokraten, die aus dem Kampfe der Präsidentenwahl siegreich hervorgegangen waren, hoffte er nun auf eine Orientpolitik, bei deren Realisierung alle interessierten Staaten, die Union selbst, die Türkei und auch das zu befreiende Ungarn auf ihre Rechnung kämen. Er bezweifelte nicht, daß die amerikanischen Demokraten ihn in dieser seiner politischen Konstruktion — in ihrem eigenen Interesse — unterstützen würden, waren sie ihm doch wegen seiner tatkräftigen Hilfe bei der Propaganda für die Präsidentenwahl in hohem Maße verbunden, da er tatsächlich die Deutschamerikaner dazu vermocht hatte, für den Kandidaten der Demokraten zu stimmen.¹²⁰ Millionen von ihnen stimmten für Franklin Pierce.

So hatte er getan, was die Demokraten von ihm erwarteten. Nun war die Reihe an ihnen, ihre Versprechungen einzuhalten. In der Überzeugung, die neue Regierung in Amerika werde seine handelspolitischen Pläne gutheißen, welche als Vorläufer einer später zu erfolgenden amerikanisch-türkischen politischen Annäherung dienen konnten, versicherte er die Pforte, daß er die Errichtung einer direkten Schiffahrtslinie zwischen New-York und Konstantinopel bei der siegreichen Partei durchsetzen werde. Indem diese Dampfer den angeregten amerikanischen Exporthandel nach der Türkei und ihren Provinzen besorgten, sollten sie im Kriegsfall der Türkei selbst zur Ver-

¹²⁰ „Kossuth politikai tervei az Amerikai Egyesült Államokban“, vom Verfasser. Napkelet, Bpest, 15. Sept. 1928.

fügung stehen, da deren Kriegsflotte mit ihren veralteten Dampfer-
typen sämtlichen europäischen Seemächten weit unterlegen war und
daher eine fühlbare Unterstützung dringend benötigte.

Es bedarf keiner eingehenden Begründung, welch ein Vorteil sich
der Pforte darbot, wenn ihr gegebenenfalls vier oder sechs moderne
Ozeandampfer zur Verfügung standen, ohne daß sie dafür ein Pfund
riskieren mußte! Die Gegenleistung, die von der Pforte erwartet
werden konnte, wäre das Anerbieten eines Hafens für die amerika-
nischen Dampfer in türkischen Gewässern gewesen, zum Beispiel auf
der Insel Mytilene, wo sie unter amerikanischer Flagge zu jeder Zeit
vollen Schutz genießen sollten.

Nun drängte Kossuth fieberhaft seinen Vertreter Gaál zur Ver-
wirklichung seiner grandiosen Pläne. „Eine mächtige Angelegenheit
anvertraue ich Ihrer Geschicklichkeit — so schrieb er in seiner In-
struktion.¹²¹ — Sie könnten damit nicht nur die baldige Realisierung
unserer innigsten Wünsche fördern, sondern auch auf die Entwicklung
des Schicksals der Welt einen entscheidenden Einfluß ausüben, — von
Ihrem persönlichen Glück zu schweigen, welches Sie damit begründen
könnten. — Nur die Gesandtschaften sollen von der Sache nichts er-
fahren, da ansonsten alles verloren ginge.“

Zu gleicher Zeit drängte er seinen Agenten in New York, Charles
Frederic Henningsen, den Finanzfreund der amerikanischen De-
mokraten, den schon erwähnten George Law für die geplante neue
Schiffahrtlinie zu interessieren. Auch Pulszky schickte er nach
Amerika, damit er den neuen Präsidenten und seine Regierung für
eine aktive Einflußnahme in der so schnell akut gewordenen türkischen
Frage gewinne.

Kossuth sah bereits die Ernte dessen herannahen, was er durch
sieben Monate Arbeit während seines Aufenthaltes in Amerika gesät
hatte. Doch wieder stellten unvorhergesehene Ereignisse seine weitere
Tätigkeit vor die größten Schwierigkeiten.

*

*

*

Alle seine Pläne mit der Türkei und seine Hoffnungen auf die
amerikanischen Demokraten waren seinem Leidensgenossen Mazzini
wohl bekannt. Doch war, wie schon gesagt, die Taktik der beiden
Emigrationsführer eine im Grund völlig verschiedene, wenn es sich

¹²¹ London, 20. Nov. 1852. NK. StA. Bpest.

um das gemeinsame Ziel des Losschlagens handelte. Kossuth besaß viel Phantasie, war jedoch durch die Mißerfolge bei der inneren Organisation in der Heimat sehr vorsichtig und wankend geworden: er erkannte, daß er alles im Auslande vollkommen vorbereiten müsse, um mit Aussicht auf Erfolg die Revolution zu beginnen.

Mazzini hingegen war überzeugt, daß trotz den ungünstigen Meldungen über die Stimmung in Italien seine Organisation in der Heimat die Belastungsprobe eines Aufstandes gut bestehen werde. Er befürchtete höchstens, daß durch das zu lange Ausbleiben des Aufrufs zur Erhebung der Kulminationspunkt des Enthusiasmus zu früh erreicht und diesem die ermüdende Atmosphäre einer Überorganisation folgen werde. Er war jeden Augenblick bereit, den Befehl zum Beginn zu erteilen.

Diese psychologische Verfassung Mazzinis beunruhigte Kossuth schwer. Umsonst versuchte er, jenen zu überreden, die Ergebnisse seiner Geheimverhandlungen in Konstantinopel abzuwarten oder sich mindestens bis zum Amtsantritt des Präsidenten Pierce zu gedulden. Mazzini fuhr gegen den Rat Kossuths heimlich nach dem Süden, um mit seinen eigenen Augen zu sehen und zu urteilen, ob er des Erfolges sicher sei könne.¹²² In seinem vom 26. Jänner datierten Briefe bereitere er Kossuth darauf vor, daß er rasch zu handeln gedenke, und bat ihn nach Brüssel zu fahren.¹²³

Anstatt gegen diesen Gedanken Mazzinis Stellung zu nehmen, entschloß sich Kossuth zur Fahrt nach Italien, um Mazzini mit aller Energie von diesem unüberlegtem Entschlusse abzubringen.¹²⁴ Er wollte die Reise in Begleitung seines Freundes, des Kapitäns Mayne Reid — in der Rolle seines Dieners — unternehmen, als sich in London die Nachricht von dem Mißlingen des Mailänder Aufstandversuches verbreitete. Kossuth war untröstlich. „400 Rasende mit Dolchen gegen eine Garnison von 13.600 Mann, die noch dazu konsigniert waren!“ schrieb er verzweifelt dem Emigrantenoberst Calvi, der seine Empörung an Mazzini weiterleiten sollte.¹²⁵

Kossuth hatte Recht. Der Mailänder Aufstand war nicht dazu angetan, Vertrauen zu den Führern der Emigration in Amerika, Frankreich, oder in der Türkei einzuflößen. Es war ein Unglück für ihn,

¹²² Mazzini an Kossuth, 9. Jänner, 1853. NK. StA. Bpest.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Vergl. Kossuths eigenhändige Aufzeichnungen über die Geschichte des Mailänder Aufstandes. Ohne Datum. NK. StA. Bpest.

¹²⁵ Vergl. den bei der Arretierung Calvis interzipierten Brief. London, 16. Februar, 1853. Haute Police. Fasz. 24. 1853. HHStA. Wien.

daß Mazzini seinen Namen in den Aufstand hineinriß, indem er einen noch in Kutahia verfaßten Aufruf an das ungarische Militär ohne seine vorherige Zustimmung in der Lombardei drucken und während des Kampfes zirkulieren ließ.¹²⁶ Dazu kam noch die verblüffende Überraschung, daß Mazzini diesen nachdatierten und eigenmächtig umgearbeiteten Aufruf mit Kossuths Unterschrift den Londoner Tagesblättern zusandte, die ihn am 10. Februar 1853 auch tatsächlich veröffentlichten.

Kossuths Erregung war unbeschreiblich. Er stand vor der Wahl, entweder beim Verschweigen der Wahrheit seine Ehre vor der öffentlichen Meinung einzubüßen oder durch Mazzinis öffentliche Demütigung sein Verfahren zu brandmarken, welcher Entschluß den Schatten eines unüberbrückbaren Zwiespaltes zwischen den Führern der beiden Emigrationen vorausahnen ließ.

Kossuth wählte die zweite Lösung, unterließ jedoch nicht, die Empfindlichkeit Mazzinis soweit als möglich zu schonen.¹²⁷ Diese bittere Erfahrung aber reifte in ihm die Überzeugung, daß er nun, getrennt von Mazzini, eigene Wege einzuschlagen habe, damit seine Pläne nicht wieder durch unvorsichtiges und voreiliges Eingreifen von der Seite Mazzinis vereitelt würden.

*
* *

Es waren seine noch im Herbst 1852 aufgenommenen Verbindungen mit Frankreich, die er weiter vertiefen wollte, um durch diese Hintertüre seine Orientpolitik auf die Machtstellung und territoriale Integrität der Türkei wie dadurch für die Möglichkeiten einer neuen Erhebung in Ungarn unterstützen zu können.

Vorerst beauftragte er den Honvédoberst Nikolaus Kiss, in Paris über die Orientpolitik des Kaiserreiches Informationen einzuholen, ferner über den Stand einer großen türkischen Rüstungsanleihe Näheres zu erfahren, welche, sollte sie auf dem Pariser Geldmarkt zustande kommen,¹²⁸ ohne Zweifel geeignet schien, den französischen Einfluß am Bosphorus zu festigen. Dieser finanziellen Transaktion hatte

¹²⁶ Vergl. Kossuths eigenhändige Aufzeichnungen. Der gedruckte Aufruf dort selbst. NK. StA. Bpest.

¹²⁷ Vergl. seine offenen Briefe in *The Daily News*, London, 18. und 20. Febr. 1853; Mazzini an Kossuth, 23. Febr. 1853. Menghini a. a. O. Pag. 144—45; Kossuth an Mazzini, vom 23. Febr. 1853. NK. StA. Bpest.

¹²⁸ Kiss an Kossuth, Paris, 16. Sept. 21. Okt. 1852. NK. StA. Bpest.

Kossuth große Bedeutung beigemessen, da ihr Ergebnis auch die Richtung der Stellungnahme der französischen Regierung angedeutet hätte.

Die Intrigen aber gegen Kiss setzten bald ein, auch verlor Kossuth das Vertrauen in seine Redlichkeit, indem er jenen beargwöhnte, er sei in Paris mit politischen Gegnern der dortigen ungarischen Emigration in nähere Beziehungen getreten. Er ließ daher Kiss noch im Herbst 1852 durch Paul Szirmay, den gewesenen Deputierten des Komitats Sáros, ablösen, den er gleichzeitig zu seinem „Polizeichef“ bestellte und zu dessen Wirkungskreise er die Durchführung der vertraulichen Agenden zuwies.¹²⁹

So wurde Kossuth das Opfer seiner mangelnden Menschenkenntnis, da er an die Stelle des ihm ergebenen und ehrlichen Kiss einen Verräter setzte, der bereits im Juni 1849 sein Vertrauen mißbraucht hatte. Damals nämlich hatte Szirmay den Auftrag erhalten, nach Deutschland zu gehen und die Krone Ungarns dem Herzog von Leuchtenberg anzubieten, war aber direkt über Hamburg nach London gefahren, hatte sich bei dem dortigen österreichischen Gesandten gemeldet und ihm seine Bestimmung eröffnet, deren Annahme er damit zu begründen versuchte, daß er nur unter diesem Vorwande einen Reisepaß in das Ausland erhalten und sich dadurch dem Einflusse der Kossuthianer habe entziehen können.¹³⁰

Aber die Hoffnungen, die Kossuth an Szirmays Tätigkeit knüpfte, erfüllten sich nicht.¹³¹ Daher mußte er an seine Ablösung denken und fand keinen seines Vertrauens Würdigeren als den Honvédoberst Johann Bangya, wieder einen Verräter, der bekanntlich schon seit dem Jahre 1850 für die österreichische und französische Polizei vertrauliche Dienste durchführte.¹³² Ist es also zu wundern, wenn seine Mitarbeiter, wie die Geschehnisse im Frühjahr 1853 dann genügend bezeugten, seine Pläne schon von vorneherein zum Scheitern gebracht hatten?

*
* *

Eigentlich hatte Kossuth anfänglich nicht beabsichtigt sich mit Louis Napoleon in ernsthafte politische Beziehungen einzulassen. Er

¹²⁹ Kossuths Vollmacht an Szirmay, London, 29. Okt. 1852, NK. StA. Bpest; Haute Police, Fasz. 25. No 273/G. 1853. HHStA. Wien.

¹³⁰ Colloredo an Schwarzenberg, Bericht No IXXIII, London, 22. Sept, 1849; Haute Police Interna, 364/G. 1854. HHStA. Wien.

¹³¹ Szirmay an Kossuth, Paris, 10. Nov. 1852. NK. StA. Bpest.

¹³² B. M. Akten, 56/1849; Haute Police Interna, Fasz. 20. No 1222/G. 1852. HHStA. Wien; Hajnal a. a. O. 331.

traute ihm einfach nicht. Sein Urteil über Napoleons leichtsinnigen Charakter und seine politische Unbeständigkeit brachte ihn zur Überzeugung, daß jener ihn nur als Werkzeug seiner Politik benützen und sofort im Stiche lassen würde, wenn diese Verbindungen seinen Plänen hinderlich wären. Daher gedachte er sich vorläufig sehr reserviert zu verhalten, denn erst später, wenn die Verhältnisse die in Frankreich führende Friedenspartei verdrängt hätten und Napoleon sich gezwungen sähe Krieg zu führen, würde die richtige Zeit kommen, um an ernste Verhandlungen zu denken.

Sein Zweck war es vor Allem, über die auswärtigen politischen Pläne Napoleons verlässliche Informationen einzuholen und ihn wissen zu lassen, daß eine Verbindung für beide Teile günstig sei, hauptsächlich aber im Interesse Napoleons läge.¹³³

Für solche Vorverhandlungen schien Bangya, der sehr offen über seine Beziehungen zu hochgestellten, der Regierung nahestehenden Personen sprach, tatsächlich der richtige Mann zu sein, nur wußte Kossuth nicht, daß diese Verbindungen größtenteils Bangyas früheren vertraulichen polizeilichen Diensten zuzuschreiben waren.

Als Kossuths Beauftragter trat Bangya mit Grafen Karl Morny, Napoleons Halbbruder, ferner mit Carlier, dem Direktor der geheimen Hofpolizei in Verbindung¹³⁴ und suchte sie über Kossuths politische Auffassung bezüglich der Machtstellung Napoleons zu orientieren, mit der offen bekannten Absicht, diesen Ideengang an den Herrscher weiterzuleiten.

Kossuth vertrat die Ansicht, daß Napoleon seine Macht nur der Furcht der Kontinentalmächte vor einer neuen Revolution zu verdanken habe. Warum habe man anders seinen Staatsstreich im Dezember 1851 unterstützt und das Kaiserreich im Widerspruch mit dem Übereinkommen des Wiener Kongresses anerkannt, wenn nicht aus Furcht und Selbsterhaltungstrieb, in der Zuversicht, daß er der kontinentalen Reaktion tatkräftig beistehen werde? Wenn nun diese Furcht aufhörte die Triebfeder ihrer Unterstützung zu sein, werde auch die Freundschaft dieser Mächte zu Ende sein. Kein Zweifel, daß das französische Kaiserreich von der Reaktion nur als notwendiges Übel angesehen und sein rapider Machtzuwachs verdächtigt werde, ein An sich-Reißen der Leitung der europäischen Politik vorzubereiten.

¹³³ Kossuths Instruktion für Bangya, beigelegt dem a. h. Vortrag Kempens. 23. Jänner, 1853. Gen. Dept. 341/II. 1853. HHStA. Wien.

¹³⁴ Bangya an Kossuth, Paris, 13. März. 1853. NK. StA. Bpest.

Wer wäre nun im Stande, die kontinentalen Mächte in dieser ewigen Furcht zu erhalten, wenn nicht die politischen Emigrationen zusammen mit der europäischen Demokratie, deren Hilfe daher für Napoleon in seinem eigenen Interesse nicht unterschätzt werden dürfe.

Eine gute Politik könne sich bei der Wahl ihrer Mittel nicht allein von Prinzipien leiten lassen, daher läge kein Widerspruch in der Auffassung, daß auch die Demokratie dem Kaiserreiche dienlich sein könnte.

Kossuth bot sich nun an, Napoleon zu unterstützen, sogar sein Leben gegen die unsichtbaren Dolche Mazzinis zu schützen, wenn er sich bereit zeigte, dieselbe Orientpolitik zu vertreten, die Kossuth bisher verfolgt hatte: Front gegen Rußland und Schutz des territorialen Bestandes der Hohen Pforte.

Dieser Ideengang war in Paris nicht ungerne gesehen, da die französische Regierung tatsächlich gewichtige Interessen hatte, die territoriale Integrität der Türkei zu schützen. Dieser Erkenntnis aber folgten keine Taten; auch waren die Ansichten geteilt, ob Kossuth als ernstest Verhandlungspartner angesehen werden könne oder nicht, da seine durch Mazzinis Unübergelegtheit vorgetäuschte aktive Anteilnahme an dem mißlungenen Staatsreich zu Mailand nicht dazu angetan war, das Vertrauen in seine politische Weisheit zu heben.

Bangya suchte allerlei Ausflüchte, um Kossuth in dieser Affäre reinzuwaschen. Er wollte den Polizeiminister Maupas überzeugen, daß Kossuth Mazzinis Mailänder Putsch im Einvernehmen mit der türkischen Regierung unterstützt habe. Die Ursache dazu sei die Einmennung Österreichs und Rußlands in die montenegrinische Frage gewesen, welche die Türkei zu raschem Handeln im Interesse der inneren Ordnung Montenegros getrieben habe. Um einer Konzentration der österreichischen Truppen an der türkischen Grenze vorzubeugen, sei es der Türkei ratsam erschienen, das Interesse der österreichischen Regierung von Montenegro abzulenken. Und so, zur Unterstützung der Hohen Pforte bei einer ungestörten Säuberung Montenegros, hätten sich Kossuth und Mazzini zum Mailänder Putsch entschlossen, für dessen glücklichen Ausgang sie schon von vorneherein keine Hoffnungen hegten.¹³⁵

Natürlich entsprach kein Wort den Tatsachen bezüglich Kossuths Rolle in Mailand und in der montenegrinischen Frage, jedoch war Bangya überzeugt, daß sein Vortrag auf Maupas den erwarteten überzeugenden Eindruck machte. Und nicht mit Unrecht. Maupas schien

¹³⁵ Bangya an Kossuth, Paris, 16. Febr. 1853. NK. StA. Bpest.

mit diesen Erklärungen zufrieden gestellt und ließ als Zeichen seines Vertrauens Kossuth durch Bangya wissen, daß Österreich wegen seiner Mailänder Proklamation seine Ausweisung von England verlange. Im Übrigen fand er Kossuths Ideengang für die französische Regierung beachtenswert, dessen Übermittlung an die kompetenten Persönlichkeiten, wie auch die Flüssigmachung einer Subvention für Kossuth er mit Wissen des Kaisers in Aussicht stellte.

Der offene Brief des Kapitäns Mayne Reid und Kossuths kam gerade zu rechter Zeit, um den Folgen der diplomatischen Demarche des österreichischen Gesandten in London zu entgehen;¹³⁶ andererseits aber gab er den Anstoß, daß von Österreich die Revision des damals geltenden Asylrechtes angeregt wurde, was offensichtlich auf eine Ausweisung Kossuths hinzielte.

Diese beunruhigende Tatsache — die Handhabung des Asylrechtes beschäftigte über Interpellation des Lord Synhurst auch das englische Oberhaus¹³⁷ — dürfte wohl dazu beigetragen haben, daß Kossuth die Stellungnahme der französischen Regierung, vor allem des Kaisers selbst, zu seinen Anträgen mit steigender Ungeduld erwartete und äußerst erregt war, als die Verhandlungspartner Bangyas, Morny und Carlier, sich gegen die Vorlage, seines an den Kaiser gerichteten Memorandums¹³⁸ in Originalfassung aussprachen.¹³⁹ Wenn auch wohl vertraut mit der Eitelkeit Napoleons, schien es ihnen doch unmöglich, dem Kaiser eine Schrift vorzulegen, welche ihm die Wahrheit offen bekennen, die Gärung im Lande selbst, die Möglichkeiten einer inneren Revolution ausführlich schildern und ihn geradezu anspornen sollte, die scheinbar bestehende Einheit in Frankreich zur Wahrung und Stärkung seiner Machtstellung durch einen Krieg zu sichern, das heißt, mit Österreich sobald als möglich abzurechnen und die Erhebungen in der Lombardei und Ungarn tatkräftig zu unterstützen.

Dies war der Inhalt von Kossuths Memorandum, dessen politische Konzeption darin gipfelte, daß Frankreich, gestützt auf die Freundschaft eines befreiten, selbständigen Ungarns und Italiens, wie auch einer Türkei, welche unter seinem Einflusse stehe, stark genug sein werde, seine vorherrschende Machtstellung in Europa gegen die absolutistischen kontinentalen Mächte, aus deren Reihe Österreich dann verschwinden würde, für die Zukunft ungestört zu behaupten.

¹³⁶ Morning Post, London, 17. und 18. Febr. 1853; Colloredo an Buol, Bericht No 10/B und 15/E v. 27. Febr. 1853. HHStA. Wien.

¹³⁷ Colloredo an Buol, Bericht No. 22. 5. März, 1853, Angleterre, HHStA. Wien.

¹³⁸ London, 27. März, 1853, NK. StA. Bpest.

¹³⁹ Bangya an Kossuth, Paris, 6. März, 1853, NK. StA. Bpest.

Morny und Carlier ließen Bangya wissen, daß sie diese Schrift dem Kaiser nur nach entsprechenden Änderungen¹⁴⁰ vorlegen könnten, unter denen sie eigentlich das Fallenlassen aller wichtigeren Punkte über die innere politische Lage, wie die auswärtige politische Linie verstanden.

Bangya, gewiß nicht willens, nur Kossuth Dienste zu leisten, da er gleichzeitig wichtige Stücke seiner Korrespondenz mit diesem der österreichischen Polizei zukommen ließ,¹⁴¹ willigte in die erwünschten Änderungen, ohne vorher Kossuths Zustimmung eingeholt zu haben. Dieser jedoch bestand auf sofortigem Widerruf aller Änderungen und auf der Überreichung der Denkschrift in ihrer Originalfassung an den Kaiser.¹⁴²

Bangya erklärte sich dazu bereit und wollte durch Vermittlung¹⁴³ des jungen Prinzen Napoleon, des Sohnes des Prinzen Jérôme den Auftrag Kossuths durchführen, freilich gegen das Einverständnis seiner Verhandlungspartner Morny und Carlier, die von ihm erwarteten, mit dieser Aufgabe betraut zu werden, und nicht ohne Grund die Ansicht vertraten, daß die Vermittlung einer dritten Person für sie höchst kompromittierend sei. Beleidigt durch Bangyas Handlungsweise, fanden sie allerlei Ausflüchte, um sein Erscheinen vor dem Kaiser zu verhindern. So hatte Jener keine andere Möglichkeit dem Befehle Kossuths zu entsprechen, als ihre Vermittlung in Anspruch zu nehmen.¹⁴⁴

Morny vor Allem war bereit, das Originaldokument dem Kaiser vorzulegen; auch versprach er Bangya, Kossuths Ratschlag dem Kaiser zu vermitteln, daß man die Pforte in ihrem Widerstande gegen die Demarchen Österreichs und Rußlands unterstützen möge. Einem solchen Rate würde der Kaiser sicherlich ein offenes Ohr leihen, da das Ultimatum Österreichs an die Pforte und die Ablehnung der Vermittlung Frankreichs und Englands durch Österreichs Bevollmächtigten Graf Leiningen für einen Ausgleich der Gegensätze der letzten Monate in Paris schon zu Ende Februar allgemeine Erregung hervorgerufen hatte. Kossuth beantragte ferner, die Entsendung der französischen Flotte in die Levante, um der Türkei den notwendigen Rückhalt gegen weitere Forderungen zu sichern. Auch nach der Schweiz richtete er seine Blicke, vor allem auf den Kanton Tessin, dessen Lokalbehörden

¹⁴⁰ Memorandum v. 9. März, 1853. NK. StA. Bpest.

¹⁴¹ Gen. Dept. 341/II. 1853. HHStA. Wien.

¹⁴² Kossuth an Bangya, London, 15. März, 1853, NK. StA. Bpest.

¹⁴³ Bangya an Kossuth, Paris, 17. März, 1853, NK. StA. Bpest.

¹⁴⁴ Bangya an Kossuth, Paris, 21. März, 1853.

sich stets bereit zeigten bei einem Einfall in die Lombardei den militärischen Organisationen der Emigranten Vorschub zu leisten. Kossuth wünschte nun eine Zusicherung Napoleons an die Schweiz, daß diese bei einem Konflikt mit Österreich von Frankreich nichts zu fürchten hätte.¹⁴⁵ Ein solcher Konflikt war ja nicht ausgeschlossen, da Österreich bei der Bundesregierung schon zu wiederholten Malen und nachdrücklichst gegen die Gewährung eines fast ungehinderten Aufenthaltes für die politischen Flüchtlinge aller Staaten Beschwerde eingelegt hatte.¹⁴⁶

Napoleon nahm Kossuths Anregungen mit viel Verständnis entgegen.¹⁴⁷ Ein Konflikt mit Österreich schien auch ihm unvermeidbar, nur fand er noch nicht die Zeit für gekommen, die Maske gegenüber der Heiligen Allianz abzuwerfen.¹⁴⁸ Als der Ministerrat die Entsendung der Flotte in die türkischen Gewässer zur Unterstützung der Hohen Pforte besprach, entnahm Napoleon als Vorsitzender des Rates alle seine Argumente dem Memorandum Kossuths obzwar die Mehrzahl im Ministerrat für ein weiteres Zuwarten stimmte — wie Morny Bangya versicherte. Eine ernste Sorge des Kaisers war freilich, wie England, sich am Bosphorus verhalten und ob es Frankreich in seinem Entschluß unterstützen werde. Dessenungeachtet war er entschlossen, den Verträgen, welche die Unabhängigkeit der Türkei verankerten, mit allen Mitteln Geltung zu verschaffen.¹⁴⁹

Bezüglich Ungarns Selbständigkeit jedoch zeigte er sich nur dann bereit, die Souveränität des Landes anzuerkennen, wenn diese Selbständigkeit auch de facto bestünde. Auch erwartete er eine Zusiche-

¹⁴⁵ Kossuth an Bangya, London 18. März, 1853. NK. StA. Bpest.

¹⁴⁶ Karnicki an Buol, Rapp. No. 12 A—B. Haute Police, Schweiz, 1853. HHStA. Wien.

¹⁴⁷ Gewiß waren es nur rein politische Erwägungen, die ihn dazu bewogen. Er empfand kein Vertrauen zu Kossuth, hatte er doch schon im Herbst 1852 dessen wirkliches, für ihn nicht sehr schmeichelhaftes Urteil über seine Politik aus einem aufgegriffenen Briefe kennen gelernt. Daß er dadurch sehr getroffen war, beweist jenes Gespräch, welches Hübner, der österr. Gesandte in Paris, in der Nacht des 21. Nov. 1852 anlässlich eines Balles in St. Cloud mit Napoleon über Kossuth führte: „Je viens de recevoir une lettre de Kossuth — sagte Napoleon — c'est une lettre infame... Elle porte, qu'un seul homme empêche la Hongrie, l'Italie et la France de se lever en masse: que c'est homme c'est moi; qu'il faut m'assassiner... Nous ne pouvons tolérer que l'Angleterre continue à accorder un asyle à des miserables comme Kossuth et ses confrères.“ Rapport No. 151 Litt. A—B. France, Paris, 25. Nov. 1852. HHStA. Wien.

¹⁴⁸ Gen. Dept. 465/1853, HHStA. Wien.

¹⁴⁹ Bangya an Kossuth, Paris, 24. März, 1853. NK. StA. Bpest.

zung Kossuths, falls Ungarn nach seiner Befreiung für die monarchische Regierungsform stimme, nichts dagegen zu unternehmen.

Trotz dieser zurückhaltenden, nicht sehr verheißungsvollen Stellungnahme, welche weit davon entfernt war, Kossuths politische Pläne im Allgemeinen wie in ihren Einzelheiten anzuerkennen, wünschte der Kaiser doch weiterhin die inoffizielle Verbindung mit Kossuth, bis im Laufe der künftigen Entwicklung der orientalischen Frage die Zeit zum Handeln gekommen sei.

Inzwischen rüstete die Regierung im Geheimen für den kommenden Krieg im Orient, ohne aber Kossuth aufzufordern, mit Frankreichs Hilfe am Bosphorus tätig einzugreifen, wie er dies ständig erwartete. Die Versicherung, es würden ihm, wenn die Zeit komme, etwa 100.000 Gewehre und zwei Segelschiffe in Marseille zur Verfügung gestellt, war nur in einem Gespräch Bangyas mit Morny aufgetaucht, ohne später durch eine bindende Erklärung maßgebender Persönlichkeiten bestätigt zu werden.

Während dieser fieberhaften Kriegsvorbereitungen spielten sich in Paris bemerkenswerte Ereignisse ab. In Anbetracht der ständigen Bedrohung des Lebens des Kaisers ergingen zahlreiche Haftbefehle gegen Orleanisten, wie Demokraten. Im Zuge dieser umfassenden Säuberungsarbeit erhielt auch Bangya zu seiner Überraschung den polizeilichen Befehl, Frankreich unverzüglich zu verlassen.¹⁵⁰

Es mag sein, daß seine Anwesenheit infolge des unaufhörlichen Drängens nach einer günstigen Entscheidung hochstehenden Personen lästig geworden war, vielleicht auch hatte seine stürmische Vergangenheit — sein Doppelspiel in staatspolizeilichen Diensten — das Mißtrauen Carliers erweckt. In dieser fortgeschrittenen Phase der Verhandlungen setzte man jedenfalls wenig Vertrauten in seine Verlässlichkeit und der allgemeine Befehl zur Säuberung der französischen Metropole bot die günstige Gelegenheit, sich seiner zu entledigen.

Kossuth erfuhr bitteren Herzens durch den in London eingetroffenen Bangya von den Ereignissen der letzten Tage und sah die Entfernung seines Agenten von Paris — wie er schon von allem Anfang an vermutet hatte — als Eingeständnis dafür an, daß Napoleon ihn nicht als ersten Verhandlungspartner betrachtete. Nichts konnte nun mehr seinen Argwohn beseitigen, daß Napoleon ihn nur ausholen und, einmal im Besitze aller seiner Pläne, vor aller Welt bloßstellen wolle.¹⁵¹

¹⁵⁰ Bangya an Kossuth, Paris, 14. April, 1853, NK. StA. Bpest.

¹⁵¹ Gen. Dept. 506/1853. HHStA. Wien.

Hierin irrte er. Nach Bangyas Abreise nahm Innenminister Persigny die unterbrochenen Verhandlungen wieder auf und ließ Kossuth durch seinen Vermittler Malingré wissen, daß er sich mit der zuwartenden Politik Napoleons abfinden müsse, wenn er auf Frankreichs Hilfe rechnen wolle. Er erklärte offen: bei Ausbruch des Krieges zwischen Österreich und Frankreich würde sich Napoleon an die Spitze der Revolution stellen und die Unabhängigkeit der Nationalitäten, hauptsächlich aber Ungarns, proklamieren.¹⁶²

Diese Worte verfehlten ihre Wirkung auf Kossuth, der mit unverminderter Hartnäckigkeit auf den sofortigen Abschluß einer Geheimkonvention drängte, von der Persigny jedoch nichts wissen wollte.

Das wachsende Mißtrauen Kossuths entzweite immer mehr die beiden Verhandlungspartner. Auf französischer Seite war man unzufrieden, daß Kossuth noch nicht von Mazzini Sicherheiten für das Leben des Kaisers erreicht habe. Allerdings schienen die unterirdischen Bewegungen in Paris dafür zu sprechen, daß Kossuth nicht im Stande war, Napoleons Leben zu schützen. Die Pariser Polizei hatte infolge der entdeckten Attentatspläne außergewöhnliche Arbeit zu leisten.

In Anbetracht der wachsenden Gegensätze und beiderseitigen Enttäuschungen dachte Kossuth bereits an einen völligen Abbruch der Verhandlungen, da er Napoleon verdächtigte, in der orientalischen Frage, wie auch in der Spannung zwischen der Schweiz und Österreich geheime Verbindung mit dem Wiener Hofe zu unterhalten. Er entschloß sich daher, Frankreich einstweilen den Rücken zu kehren und alles auf eine Karte, auf seine Verbindungen mit dem neuen Präsidenten der Vereinigten Staaten zu setzen.¹⁶³

*

*

*

Die Meldungen Pulszkys, — den er vor dem Amtsantritt des neuen Präsidenten nach Amerika entsandt hatte, — klangen sehr optimistisch, enthielten jedoch bezüglich der Stellungnahme des Kabinetts von Washington in der orientalischen Frage nichts Positives. Pulszky hatte die Aufgabe, den Präsidenten Pierce und sein Kabinet über die Möglichkeiten dieses Problems eingehend zu informieren: über die

¹⁶² Kossuth führte seine Korrespondenz durch Bangyas Vermittlung, den er nun in London bei sich behielt, wogegen Persigny durch Malingré die Verbindung aufrechterhielt. Auch hier lieferte Bangya die gesamte Korrespondenz der österr. Regierung unverzüglich aus. Gen. Dept. 539 und 607 v. 1853. HHStA. Wien.

¹⁶³ Kempens a. h. Vortrag v. 22. Juni, 1853, Gen. Dept. No. 539. HHStA. Wien.

Bedeutung der territorialen Integrität der Türkei auch für Amerika, über den Machtzuwachs der absolutistischen kontinentalen Staaten wenn Rußland und Österreich die Teilung der Türkei durchsetzten und über dessen Rückwirkung vor allem bei der Unterdrückung der demokratischen Strömungen. Es bestehe kein Zweifel, daß der Untergang des demokratischen Prinzips in Europa auf Amerikas innerpolitische Entwicklung von einem nicht zu unterschätzenden Einflusse und nicht dazu angetan wäre, die aus dem Wahlkampf siegreich hervorgegangene demokratische Partei in Amerika in ihrer erhofften Machtentwicklung zu fördern.

Kossuths Rat an den Präsidenten ging dahin, die Türkei in ihrem bevorstehenden Kampfe mit allen Mitteln zu unterstützen. Dazu sollten zuerst die wichtigsten Gesandtenposten in Europa neu besetzt und Weisung erteilt werden, jeden Einfluß gegen Österreich und Rußland geltend zu machen und mit jeder neuen, wenn auch nur provisorischen demokratischen Regierung in diplomatische Verbindung zu treten.

Die so erwünschte private Schifffahrtsunternehmung des Großspekulanten George Law möge von der Regierung unterstützt werden. Eine solche Verbindung zwischen New-York und Konstantinopel wäre nicht nur für den amerikanischen Exporthandel nach dem Orient, sondern auch für die Türkei von ausschlaggebender Bedeutung, weil diese hiedurch aus Amerika mit allem nötigen Kriegsmaterial versehen werden könnte.¹⁵⁴

Sobald aber Pulszky Gelegenheit hatte mit den neuernannten Mitgliedern des Kabinetts zu sprechen, wich sein Optimismus einer schweren Enttäuschung, da sie trotz ihrer demokratisch-fortschrittlichen Gesinnung in der Außenpolitik konservative Ansichten vertraten, die keine Hoffnung auf eine Änderung der Politik der Isolierung aufkommen ließen.¹⁵⁵ Von einer finanziellen Unterstützung war keine Rede mehr, auch bezüglich einer Subvention der geplanten Schifffahrtslinie George Laws fand er überall verschlossene Ohren. Law selbst war über diese Haltung des offiziellen Washington höchst aufgebracht, da er ein ganzes Vermögen für die Wahl des Kandidaten der Demokraten geopfert hatte und nun mit berechtigter Hoffnung diese Subventionen erwartete, um seine Wahlgelder — wenigstens teilweise — wieder hereinzubekommen.

¹⁵⁴ Kossuth an Pulszky, London, 12 Febr. 1853. NK. StA. Bpest.

¹⁵⁵ Pulszky an Kossuth, Washington, 12, 18, 25, 31. März, NK. StA. Bpest.

Die einzige Hoffnung, die Pulszky noch blieb, war der Gesandtenposten in Stambul, für den ein Freund Kossuths in Aussicht genommen war. Die Verzögerung der diplomatischen Ernennungen trieb ihn, nach London zurückzukehren und Kossuth aufzufordern, mit Hilfe seiner privaten Beziehungen zu den Demokraten in Amerika die Verwirklichung seiner Hoffnungen anzustreben.

VI.

Kossuths Annäherung an Serbien und die Schweiz. — Verhalten der Orleanisten, der Liberalen in England, der Altkonservativen in Ungarn gegenüber seinen Plänen. — Sein Aufruf an den Sultan. — Ausbruch der Feindseligkeiten zwischen Rußland und der Türkei. — Kossuths Operationsplan für einen Einfall in Ungarn. — Sein Generalstabschef Richard Gelich verrät die Pläne an Österreich. — Absicht Kossuths auf einem amerikanischen Dampfer nach Konstantinopel zu gelangen. — Österreich stellt sich auf die Seite der Westmächte. — Wiederaufnahme seiner Verhandlungen in Paris. — Zusammenbruch aller Pläne.

Während nun Kossuth durch seine Organe in Frankreich und Amerika diese Tätigkeit entwickelte, hatte er noch Zeit, mit dem serbischen Minister Garaschanin, der ihm seit dem Freiheitskampfe stets Freundschaft bewiesen hatte, Unterhandlungen zu pflegen.

Garaschanin war ohne Zweifel eine der hervorragendsten Persönlichkeiten seiner Heimat, dessen Politik auf die Gründung eines selbständigen Serbenreiches gerichtet war, das durch die Emanzipation der südslawischen Völker Österreichs und der Türkei entstehen sollte. Seine politischen Ziele trafen sich mit jenen Kossuth insoferne, als Letzter — wie schon gesagt — gegen einen allfälligen Anschluß Kroatiens an Serbien keine Einwendungen erhob und als Gegenleistung für dieses Zugeständnis bei Ausbruch der neuen Erhebung die militärische Unterstützung Serbiens erhoffte.

Im Frühjahr 1853 sandte Garaschanin Oberstlieutenant Milivoj Petrovich nach Paris, wo dieser durch Bangyas Vermittlung im Auftrage Kossuths mit Lapinski, einem ehemaligen k. k. Artilleriekadetten, später Honvédartilleriehauptmann, über die Möglichkeit einer Bewaffnung Serbiens verhandelte.¹⁵⁶

Kossuth schätzte Serbiens erhoffte Teilnahme am Kampfe hoch ein, da er nach dem Mißlingen aller seiner Organisationsbestrebungen

¹⁵⁶ Kempens a. h. Vortrag, Wien, 11. Juni, 1853. Gen. Dept. 506. HHStA. Wien.

in der Heimat zur Überzeugung gelangt war, daß der neue Kampf nicht von innen, sondern nur von außen begonnen werden könne, wobei die serbischen Streitkräfte für seine unter Gaáls Führung eindringenden Stoßtruppen eine sehr wertvolle, wenn nicht ausschlaggebende Hilfe bedeuteten.

Überdies stand Kossuth in Verbindung mit den Liberalen in England, von deren Einfluß auf die Entschlüsse des Kabinetts von St. James er sich viel versprach. In der Umgebung Kossuths äußerte man sich sehr zuversichtlich über die — bereits erwähnte — Versicherung Lord Palmerstons, die er Kossuth durch seinen intimen Parteifreund, den Abgeordneten Wolmesley hatte zukommen lassen: er sei ihm mehr als irgend jemand Freund und seine gegenwärtig mißgünstig erscheinende Amtshandlung wegen der in London entdeckten bezw. verratenen Raketenfabrik sei nur notgedrungene Politik. Die Zeit aber näherte sich, da die Regierung ihm behilflich sein werde.¹⁵⁷

Auch suchte Kossuth Verständigung mit den exilierten Orleanisten, wie mit dem rumänischen Fürsten Ghyka, die alle er für seine Pläne zu gewinnen trachtete. Diese Fühlungnahme scheint jedoch von keinem besonderen Erfolge begleitet gewesen zu sein, da die Prinzen Aumale und Joinville sich sehr reserviert gegen Kossuths Ansuchen verhielten, ihm Geldmittel zur Verfügung zu stellen; auch scheint er sich mit Fürst Ghyka nicht verstanden zu haben.¹⁵⁸ Endlich versäumte er es nicht, den schweizerischen Staatsmännern seine Ansichten über die Bedeutung eines Abbruches der diplomatischen Verbindungen von Seiten Österreichs mit der Schweiz wegen ungarnfreundlichen Verhaltens der Tessiner, wie Unterstützung der Emigranten in den meisten Kantonen vor Augen zu führen.¹⁵⁹ Nach

¹⁵⁷ Kempens a. h. Vortrag, Wien, 30. Mai, 1853. Gen. Dept. 465/1853. HHStA. Wien.

¹⁵⁸ Vergl. Gelich's Promemoria über seine geheimpolizeiliche Tätigkeit bei Kossuth. Gelich wurde bei seiner Rückkehr in die Heimat arretiert und gegen ihn wegen Hochverrats das kriegsgerichtliche Verfahren eingeleitet. Empört über diesen Vorgang der österr. Behörden — da er doch lange Jahre hindurch der österr. Polizei wertvolle Kundschafterdienste geleistet hatte — verfaßte er ein Memorandum, worin er alle jene Geheimnisse der Politik Kossuths aufzählte, die er rechtzeitig verraten hatte. Dieses Memorandum wurde Franz Josef vorgelegt mit dem Antrage: die Regierung sei sich Gelich's ausgezeichneten Dienste völlig bewußt, eine kriegsgerichtliche Verurteilung läge aber in seinem eigenem Interesse. Nach erfolgter Verlautbarung des Urteils — etwa einige Wochen später — werde die Zeit gekommen, ihn zu begnadigen. Franz Josef stimmte diesem Antrag zu. Gen. Dept. 900/1853. HHStA. Wien.

¹⁵⁹ Vergl. seine Ausführungen, London, 3. Juni 1853. NK. StA. Bpest.

Kossuths Urteil mußte die Republik damit rechnen, daß ihre Gegensätze mit Österreich früher oder später zu einem Kriege führen würden. Um für diesen Zeitpunkt gerüstet zu sein, bot Kossuth der Schweiz an, von Amerika alles Nötige, sogar den Ankauf einer Kriegsflottille zu besorgen. Er dachte offenbar an einige Handelsdampfer George Laws, falls die so oft angeregte Schiffahrtslinie New-York—Stambul nicht zustande käme.

Man muß sich wohl fragen, wozu der küsten- und hafenseelose Binnenstaat Schweiz eigentlich eine Kriegsflottille benötigte. Kossuth aber stellte mit gutem Grunde diesen Antrag, indem er für den Fall einer kriegerischen Verwicklung der Schweiz mit Österreich diese Schiffe zur Blockierung der österreichischen Adria-Häfen verwendet sehen wollte.¹⁶⁰

Als Gegenleistung für seine guten Dienste ersuchte er um Asyl in der Schweiz, da er dank der Anzeige des Emigranten Usener bei der englischen und österreichischen Regierung wegen seines schon erwähnten Raketenlaboratoriums in Rotherhithe bei London mit seiner allfälligen Ausweisung aus England rechnen mußte.¹⁶¹

Der Kernpunkt all seiner Unterhandlungen und Verbindungen blieb aber doch — wie aus dem Bisherigen ersichtlich — die Türkei, deren auswärtige Politik die Voraussetzungen für die Verwirklichung seiner Ideen sichern sollte. So richtete er an den Sultan einen leidenschaftlichen Aufruf, worin er ihn zu einem baldigen Krieg gegen Österreich aufforderte als Vergeltung für alle durch Wien erlittenen Demütigungen. Gewiß hätte er gerne die Einladung der Pforte erhalten, sich an der Spitze der Mannschaft Alexander Gaals den Streitkräften des türkischen Armeebefehlhabers, Omer Pascha anzuschließen und so nach Siebenbürgen zu gelangen,¹⁶² die Pforte aber, in der Furcht, Kossuths Erscheinen am Bosphorus könne in Wien und St. Petersburg unverzüglich als *casus belli* betrachtet werden, ließ ihn wissen, daß seine Anwesenheit in der Türkei nur im Falle einer Kriegserklärung der genannten Mächte erwünscht sei.

¹⁶⁰ Äußerungen des verhafteten Emissärs Kossuths, Thury. Gen. Dept. 233 v. 1854. HHStA. Wien.

¹⁶¹ Über Useners Anzeige siehe Haute Police, London, 424/G v. 27. April, 1853; Colloredo an Buol, Rapport No. 47 v. 3. Mai und No. 52 v. 10. Mai, 1853; BM. Akten No. 1764 v. 1853. HHStA. Wien. Das Laboratorium stand unter Leitung des bekannten englischen Raketenkonstruktors, W. Hale.

¹⁶² Kossuths Memorandum. London, 27. April 1853, NK. StA. Bpest. — Auch Kempens a. h. Vortrag, Wien, 30. Mai, 1853. Gen. Dept. 465 v. 1853. HHStA. Wien.

Alle diese Pläne zeigen genügend, daß Kossuth bei der Undurchsichtigkeit der Politik Österreichs lange Zeit hindurch nicht in der Lage war, eine bestimmtere Richtung in seiner diplomatischen Tätigkeit einzuschlagen. Jedenfalls wollte er aus der Gleichheit der Interessen eine Kette um Österreich ziehen, welche bei der nahenden Krise der orientalischen Frage Österreichs Schicksal besiegeln mußte.

So sah die ausländische Lage im Herbst 1853 aus, während in der Heimat alles immer stiller geworden war. Abgesehen von der noch im Frühjahr 1852 erfolgten massenhaften Verhaftungen brachte der neue Versuch Josef Várady's, Freischaren unter der Székler-Bevölkerung anzuwerben,¹⁶³ kein anderes Ergebnis, als daß wieder eine große Anzahl von Kossuth-Anhänger ihre Freiheit einbüßte. Die Einschüchterung hatte einen hohen Grad erreicht, die noch Freigebliebenen ließen die Emigration wissen, daß weiteres Zuwarten die Organisation völlig lahm legen müsse.

Diese Erscheinungen erbitterten Kossuth, sie erschienen ihm als Trägheit und Indolenz seiner Anhänger. Dagegen tröstete ihn das Verhalten der Altkonservativen, namentlich Eduard Zsedényi's, Paul Som-sich' und Josef Havas', von denen er schon im Herbst 1852 die Zusicherung ihrer Solidarität für den Fall einer neuen Bewegung erhalten hatte, vorausgesetzt, daß diese Bewegung in ganz Europa Wiederhall finden sollte.¹⁶⁴

*

*

*

Kossuths Prophezeiung einer kriegerischen Verwicklung der Türkei bewahrheitete sich. Nach dem plötzlichen Einmarsch der Russen in die Donaufürstentümer erfolgte die Kriegserklärung der Türkei: Kossuth erwartete die Ernte seiner Bemühungen.

Honvédmajor Gelich arbeitete in seinem Auftrage fieberhaft, um die Operationspläne für den Einmarsch in Siebenbürgen und in die Lombardei mit der gleichzeitigen Erhebung der Freischaren in Ungarn fertigzustellen. Zur Unterstützung Gelich' wurde der bekannte Skanderbeg, — vor seinem Eintritt in die türkische Armee Graf Illinski — durch den türkischen Generalissimus Omer Pascha nach London entsendet, da er mit den topographischen Verhältnissen des geplanten Aufmarsches nach Siebenbürgen besonders vertraut war. Un-

¹⁶³ Gen. Dept. 997 v. 1853. HHStA. Wien.

¹⁶⁴ Ihr Brief v. 18. Auf. 1852 an Kossuth in Kempens a. h. Vortrag wiedergegeben. Wien, 30. Mai. 1853. Gen. Dept. 465. HHStA. Wien.

ter den siegreich vordringenden Truppen Omer Paschas befand sich eine Abteilung mit einer großen Zahl emigrierter ungarischer Offiziere unter Alexander Gaáls Kommando, die beim allmählichen Vorrücken ins Széklerland einzufallen hofften.

Außer Siebenbürgen war die Donau-Theiß Gegend als Operationsbasis ausersehen. Hier sollten die kk. Garnisonen durch die Freischaren überwältigt werden, deren weitere Aufgabe darin bestand, die entlang der Südgrenze Ungarns aufgestellten kk. Streitkräfte im Rücken zu beunruhigen, den für ihre Kampffähigkeit notwendigen Nachschub zu unterbinden und dadurch das erwartete Anrücken der mit Kossuth verbündeten regulären serbischen Truppen, sowie der Abteilungen Gaáls zu erleichtern. Man rechnete mit einem bewaffneten Aufstand in Ungarn in der Stärke von 60.000 Mann, eine zu hoch gespannte Berechnung, da ein Aufstand in solchem Ausmaße die Hilfsbereitschaft des Großteils der Landbevölkerung voraussetzte, die nicht einmal in den von Magyaren bewohnten Teilen Ungarns begründet war, ganz zu schweigen von dem Verhalten der Rumänen und Kroaten, welches trotz den Verheißungen der Vertrauten Gaáls sehr fraglich erschien, obwohl ihre Stellungnahme für die Aussichten des ganzen Handstreiches von größtem Einflusse sein mußte.¹⁶⁵

Die wirkliche Lage dürfte Kossuth unbekannt geblieben sein. Die größtenteils durch Gaál ihm zugekommenen Nachrichten klangen sehr zuversichtlich, auch die Türkei schien ihm als vermeintliches Aufmarschgebiet gut vorbereitet. Man versicherte ihm, daß die Ulemas für ein Bündnis mit Ungarn bereits gewonnen, unter dem Volke eifrigst ungarfreundliche Propaganda betrieben. Was also hätte ihn zurückhalten können, die Kriegserklärung Rußlands an die Pforte als einen Freibrief zu betrachten, um persönlich nach Stambul zu eilen, die Pforte mit Rat und Tat zu unterstützen und die Leitung der bald aufzunehmenden Operationen in die Hand zu nehmen?

Mit dieser Möglichkeit hatte er gerechnet und schon seit Langem für die nötigen Vorbereitungen gesorgt. Nach Pulszkys Rückkehr aus Amerika versuchte er George Law zu bewegen, ihm persönlich einige Dampfer zur Verfügung zu stellen. Deren einer sollte die in New-York versammelten ungarischen Emigranten — die aus seinem unter Asboths Obsorge gestellten Waffenlager in Hoboken auszurüsten waren — nach Konstantinopel führen, um die unter Gaáls Kommando stehenden ungarischen Truppen zu verstärken. Ein anderer Dampfer

¹⁶⁵ Vergl. Gen. Dept. 1059/1853. Kempens a. h. Vortrag v. 6. Nov. 1853. HHStA. Wien.

sollte nach Madeira dirigiert werden, wo Kossuth mit seinem engeren Kreise, Ihász, Fráter, Alexander Teleki, Gelich und Warga, aus London eintreffen wollte, um dann die Reise an Bord dieses amerikanischen Dampfers nach Konstantinopel fortzusetzen und durch sein Erscheinen die Pforte vor ein fait accompli zu stellen. Zur Verwirklichung dieses Planes kam Nelson selbst, der alte Freund und gewesener Marineoffizier auf der Kriegsfregatte Mississippi, welche die amerikanische Regierung im Jahre 1851 für Kossuths Abtransport nach Kleinasien beordert hatte, nach London und verhandelte mit amerikanischen und türkischen Diplomaten, um ihre Hilfe für diesen Plan zu gewinnen.¹⁶⁶

Überdies stand Kossuth mit dem türkischen Gesandten in London in dauernder Fühlungnahme und bot als Vermittler der Pforte den Ankauf einer Eskader von 10 Schiffen, amerikanischem Eigentum an, für deren Erwerb die Pforte nach der vernichtenden Niederlage von Sinope durch die Russen tatsächlich Interesse zeigte.

*

*

*

Das Auftreten der Westmächte an der Seite der Türkei bedeutete ein Ereignis von weittragender Bedeutung. Kossuth konnte nicht mehr selbständig und allein mit der Pforte verhandeln; immerhin hegte er die sichere Hoffnung auf ein Bündnis Österreichs mit Rußland.

Und nun geschah das Unglaubliche, Unerwartete: seine Bestürzung war unbeschreiblich, als Österreich vorerst eine zuwartende Stellung einnahm und dann im plötzlichem Entschluß sich auf die Seite der Westmächte stellte.

Was anderes hätte Österreich tun können? War es zuerst das Dankgefühl wegen Errettung der Monarchie zur Zeit des Freiheitskampfes in Ungarn, wie die Solidarität der gleichen absolutistischen Staatsform, die Österreich verpflichteten, mit Rußland gemeinsame Politik zu betreiben, so verband es später der Ehrgeiz mit Rußland, um gegen die Türkei in der Internierungsfrage und bezüglich Montenegro vorgehen zu können.

Durch den Ausbruch der Feindseligkeiten zwischen Rußland und der Türkei befand sich Österreich also in einer äußerst schwierigen Lage. Stellte es sich auf die Seite Rußlands: wer hätte Napoleon davon zurückhalten können, die Erhebung in der Lombardei und Ungarn

¹⁶⁶ Gen. Dept. 1244 und 1254 v. 1853. HHStA. Wien.

in die Wege zu leiten oder sogar tatkräftig zu fördern. Im Falle einer Anlehnung an die Westmächte hingegen hätte Österreich die Suprematie jener Mächte unterstützen müssen, deren Staatsideale von jenem Österreichs sich grundsätzlich unterschieden und auf den gleichen Prinzipien aufgebaut waren, welche die Führer des ungarischen Freiheitskampfes beseelten.¹⁶⁷

Es blieb ihm daher keine andere Wahl als die Neutralität. Erst als die Seeschlacht bei Sinope der russischen Übermacht den Weg auf den Balkan öffnete, wurde es in seinen vitalen Interessen getroffen. In seiner Machtsphäre durch Rußland gefährdet, mußte es sich aus reinem Selbsterhaltungstriebe auf die Seite der Westmächte stellen, obwohl seine Sympathien für Rußland unverändert blieben. Dieser Entschluß zeitigte wichtige Folgen: Österreich hatte von einem Überfall Frankreichs auf die Lombardei nichts mehr zu befürchten, Kossuths Pläne, die auf einem kriegerischen Gegensatz zwischen Österreich und den Westmächten aufgebaut waren, brachen in sich zusammen. Auch in den Finanzkreisen Österreichs löste dieser Entschluß Genugtuung aus da diese einzig von einem solchen politischen Schritte die Stabilisierung der stark sinkenden österreichischen Währung erwarteten.¹⁶⁸

Die Grenzen gegen die Balkanprovinzen der Türkei besetzte nun Österreich so stark mit Beobachtungskorps, daß ein Aufmarsch Gaáls gänzlich unmöglich wurde. Der Generalstabschef Kossuths, Richard Gelich verriet überdies alles, was ihm der Exgouverneur anvertraut hatte, nicht zuletzt die Operationspläne, an Hand deren die österreichische Heeresleitung alle nötigen Gegenmaßnahmen rechtzeitig treffen konnte.

*

*

*

Kossuth, nichts ahnend von den heimlichen Verrätereien und voll Hoffnung, da er die Aussichten für eine Erhebung in der Heimat völlig verkannte, entfaltete zu Beginn des Jahres 1854 eine rege Tätigkeit, um alle Verbindungen ins Treffen zu schicken. So hatte er auf Anregung der Franzosen die Verhandlungen wieder aufgenommen und beauftragte Oberstlieutenant Ihász mit der Vertretung seiner Inter-

¹⁶⁷ Jackson an Marcy, Despatch no. 13. Wien, 9. Febr. 1854, Archiv d. Gedschft. d. USA. Wien.

¹⁶⁸ Jackson an Marcy, Despatch no. 15. 13. Febr. 1854. Arch. d. Gdschft. d. USA. Wien.

essen in Paris. Die französische Regierung legte ihm mehrere Fragen vor und wollte vor Allem wissen, ob Kossuth im Stande wäre eine mögliche Bewegung gegen Napoleon zu unterdrücken, falls Frankreich gezwungen wäre, sein Heer außerhalb des Landes zu verwenden.

Auch Kossuths politisches Bekenntnis beschäftigte die französischen Staatsmänner. Man war sich nicht darüber klar, ob Kossuth in seiner oft geäußerten demokratischen Gesinnung geneigt sei, der Dynastie Napoleons zu huldigen. Auch war es eine offene Frage, wie sich Kossuth zu den ungarischen Altkonservativen stellte, wenn Ungarn seine Unabhängigkeit durch Frankreich erlangte. Endlich wollte die Regierung genaue Auskunft, ob Kossuth in Ungarn eine Erhebung rechtzeitig und mit Aussicht auf Erfolg hervorrufen könne.¹⁶⁹

Kossuth war bemüht, durch Ihász diese Fragen befriedigend zu beantworten. Er war sogar bereit, falls das befreite Ungarn einen König auf den Thron des Heiligen Stephan rufe, — nur dürfe es selbstverständlich kein Habsburger sein — den Entschluß des Landes unbedingt anzunehmen, obwohl ihn dann seine republikanische Gesinnung zwänge, weiterhin im Auslande zu leben.

Ihász wurde nach der Türkei entsandt, um im Lager Omer Paschas mit Gaál das Nötige zu besprechen und die ganze Aktion in Bewegung zu setzen.¹⁷⁰ Kossuth wollte unter allen Umständen los schlagen; sogar die Verbindung Österreichs mit den Westmächten schien seinen Optimismus nicht trüben, trug er sich sogar mit der Idee, vielleicht in Rußland einen Bundesgenossen gegen Österreich zu finden.

Diese Pläne mußten zunichte werden, als Rußland in Erkenntnis der Lage die Donaufürstentümer räumte, um den angriffslustigen Heeren Frankreichs und Englands auf der Halbinsel Krim Widerstand leisten zu können. Infolge dieser strategischen Umgruppierung rückte auch Omer Pascha nach der Krim ab, Kossuth verlor jede Möglichkeit, in Anlehnung an die türkische Armee seine Pläne durchzuführen. Auch der befremdende Wunsch nach einer Verständigung mit Rußland, um mit dessen Hilfe gegen Österreich vorzugehen — eine Unmöglichkeit, da die Abteilungen Gaáls im türkischen Feindeslager standen — verlor durch den Abzug der Russen aus den Fürstentümern jeden realen Boden.

Durch diesen strategischen Rückzug der Russen sanken auch die Gegensätze zwischen Rußland und der Türkei in ihrer anfänglichen Bedeutung angesichts der französisch-englischen Machtansprüche, um

¹⁶⁹ Gen. Dept. 229 v. 1854. Wien, 27. Febr. 1854. HHStA. Wien.

¹⁷⁰ Gen. Dept. 247 v. 3. März. 1854, HHStA. Wien.

deren Geltendmachung jetzt in der Krim so heiß und blutig gefochten wurde. Was hätte nun Kossuth allein mit Gaáls einigen Tausend Mann gegen die Beobachtungskorps der österreichischen Armee unternehmen können, welche die Südgrenze Ungarns in ihrer ganzen Ausdehnung besetzt hielten, zumal auch die serbische Hilfe in Nichts zerstob?

Wie ein Kartenhaus brach nun zusammen, was er mit übermenschlicher Energie während der vergangenen Jahre mühsam erkämpft hatte. Alles mußte aufgegeben, alles hätte von neuem begonnen werden müssen.

Was nun kam, war eine Periode der Reflexionen über die Vergangenheit die in vielseitige Beschuldigungen ausarteten. Bedeutende Persönlichkeiten der ungarischen Emigration gaben ihrer Unzufriedenheit über das Tun Kossuths recht lauten Ausdruck. General Klapka, der noch im Jahre 1853 nach Konstantinopel gereist war, um seine Dienste der Pforte anzubieten, forderte jetzt, daß Kossuth von nun an mit einer Art Rat der führenden Emigranten zu umgeben sei, die ihn vor unüberlegten Entschlüssen zurückzuhalten und für die Zukunft mit ihm die Verantwortung zu teilen hätten.

Dieser Mollakkord der aufgezwungenen Ruhepause bedeutete eigentlich das Ende einer vieljährigen Periode systematischer Vorbereitungen und Pläne, deren weitere Verfolgung unter dem zwingenden Druck der kontinentalen politischen Lage zwecklos geworden war. Diese Erkenntnis mußte für Kossuth eine schwere Enttäuschung bedeuten und war auch von größtem Einflusse auf sein weiteres Leben.

Seine geheimpolitische Tätigkeit vertauschte er nun mit publizistischer und literarischer Beschäftigung, deren politischer Grundton gewiß auch weiterhin nicht zu verkennen war, die aber nur akademischen, bisweilen retrospektiven Charakter besaß. Seine Vorträge in England, wie seine Leitartikel, welche in englischen und amerikanischen Tagesblättern erschienen, erhitzten zwar die öffentliche Meinung, ohne aber politischen Einfluß ausüben zu können.

Der Irrealität der Phantasie, die seine Handlungen im Laufe der vergangenen atemlosen Arbeitsjahre ununterbrochen paralyisiert hatte, muß seine grenzlose Vaterlandsliebe gegenübergestellt werden, die ihn nicht ruhen ließ, bis endlich sein Schicksal ihn zur Untätigkeit zwang.

Ein Erfolg war ihm jedenfalls beschieden: das ungarische Problem wurde infolge Kossuths Aktivität sehr oft in den Mittelpunkt geheimer diplomatischer Verhandlungen der Westmächte stellt, die vorher kaum einen Begriff von der Existenz dieser Frage gehabt hatten.

Der feste Glaube an eine bessere Zukunft blieb ihm noch Jahre hindurch erhalten. Während des französisch-österreichischen, wie des preussisch-österreichischen Kriege bot er alles auf, um Kaiser Napoleon bzw. Bismarck für seine Pläne zu gewinnen. Aber seine großen Anstrengungen waren von keinem Erfolg begleitet, da die Interessen Frankreichs und Preussens bei dem Friedensschlusse mit Österreich mit seinen Plänen nicht in Einklang standen. Erst der Friedensschluß Österreichs mit Preussen im Jahre 1866 und der darauf erfolgte Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn bildete die letzte große Katastrophe, die alle seine Hoffnungen auf Ungarns Selbständigkeit begrub.

Dionys v. Jánossy.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A PRIMÁSI SZÉK BETÖLTÉSE 1891-BEN.

A magyar kultúrharc és a főkegyúri jog történetéhez.

Magyarország hercegprímásának, Simor Jánosnak 1891 január 23-án bekövetkezett halála nagy szomorúsággal töltötte el a katolikus egyház akkori fejét, XIII. Leót. Szomorúságát növelte az aggodalom, hogy a magyar katolikus egyház legmegbízhatóbb oszlopa akkor roppant össze, mikor a Csáky Albin 1890 február 26-án kiadott úgynevezett elkeresztelési rendelete következtében keletkezett konfliktus még nem oldódott meg, sőt egyre nagyobb méreteket öltött.¹

Ez a kultuszminiszteri rendelet a vegyes házasságokból származó gyermekek anyakönyvezését óhajtotta szabályozni. Az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-án alapult, mely érvénytelenítette az úgynevezett reversalikokat s kimondotta, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását. E törvény, mivel a katolikus egyház a vegyes házasságokból származó összes gyermekeket magának követeli, 1890-ig is sok bonyodalom és viszály forrásává lett, a gyakorlatban azonban az Egyház e törvény dacára, ha sok nehézséggel, de mégis csak érvényesíthette a vegyes házasságokról vallott elveit. Ezt tette azután lehetetlenné Csáky rendelete, mikor súlyos büntetés terhe alatt kötelezte a lelkészeket az „elkeresztelt“ gyermekek anyakönyvi bizonylatainak az „illetékes“ lelkészek részére való megküldésére. Az Egyház és Állam között ennek következtében kitört küzdelemben Simor őrt állt a magyan Sión ormán. Már a rendelet kiadása előtt figyelmeztette a minisztert a bekövetkező veszélyekre s azután is méltóan képviselte és védte az Egyház elveit. Akadtak azonban a püspöki kar tagjai közül páran, kik a rendeletet katolikus szempontból még kiadása előtt elfogadhatónak minősítették s megnyugtatták a minisztert. Az egybehívott püspöki konferencián sem alakult ki egységes vélemény s ezért

¹ E konfliktust részletesen tárgyalom a magyar kultúrharc történetéről szóló készülő munkámban.

Róma döntését kérték, követhető-e a rendelet. Ezen a konferencián Samassa József egri érsek szólalt fel nagy hévvel annak elfogadása mellett s május elején Rómába is leutazott, hogy a vatikáni köröket megnyerje a maga felfogásának. Útja azonban eredménytelen maradt s a lehető legrosszabb benyomásokat hagyta maga után. Oly nagy igyekezettel lépett fel a kormány érdekében, hogy őt és nagyszámú kíséretét *la massa governamentale*-nak is elnevezték. Bizonyos gyanút is keltett eljárása, hisz tudták róla, hogy a legutóbbi időkig élesen szembehelyezkedett a kormánnyal s ezért visszatetszett hirtelen pálfordulása.

Róma a rendelet követését nem tartotta megengedhetőnek s a konfliktus megoldására vonatkozó tárgyalásokkal Simort bízta meg. E tárgyalások eredménytelenek maradtak s az Egyház és Állam közötti elvi különbségek mindjobban kiviláglottak. Simor halála előtt reményt sem láthatott a békés megoldásra. A kormány az egyházi és világi főrendeknek a rendelet ellen indított akcióját is megbénította, mikor a király intervencióját véve igénybe, megakadályozta 1890 decemberében a kérdés főrendiházi tárgyalását. Az Egyház és Állam közötti e súlyos bonyodalom s a vele járó sok izgalom kétségtelenül erősen hatott a különben is betegeskedő agg Simor lelkére s csak siettette halálát.

Simor halála nagy veszteség volt a magyar katolikus egyházra nézve. Akkor maradt vezér nélkül, mikor a fennálló konfliktus már kultúrharc méreteit öltötte s az egyházpolitikai törvények előre vetették árnyékukat. Katolikus szempontból súlyosbította a helyzetet, hogy a püspöki karban éppen ekkor hiányzott a szükséges egyetértés. Érthető, hogy a pápa ily körülmények között a primási szék mielőbbi betöltését óhajtotta. Félték azonban Rómában, hogy a kormány éppen Samassa kinevezését fogja kívánni, ki a konfliktus tulajdonképeni okozójának, Csáky rendeletének elfogadása mellett volt. Ezért rögtön Simor halála után táviratilag utasították Galimberti bécsi nunciust ennek megakadályozására.² Pár nappal később pedig Rampolla bíboros-államtitkár nyilatkozott Samassa nevének említése nélkül vatikáni nagykövetünk, gróf Revertera előtt a pápa aggodalmáról, hogy oly valakit fognak a királynak kinevezésre ajánlani, kinek legnagyobb érdeme abban lenne keresendő, hogy kellemessé tette magát a kormány szemében. Felkérte ekkor Rampolla Reverterát, emlékeztesse miniszterét, Kálnokyt a legutóbbi idők tapasztalataira való utalással, mily elhibázott dolog lenne ez magának az Államnak az érdekét tekintve is.

² V. ö. Mellékletek II. szám.

Az elkeresztelési vita, mondotta Rampolla, távolról sem öltött volna oly méreteket, ha a néha makacs, de loyális és patrióta Simorra jobban hallgattak volna, mint a kellemes tanácsadókra, kiknek tekintélye azután mégsem volt elegendő, hogy elnyomják a papság és hívek körében a rendelet ellen később elhatalmasodott mozgalmat. Egy gyenge karakter a magyar papság élén nem nyújthat egyik félnek sem biztosítékot az Egyház és Állam közötti béke megőrzésére.³

Róma nem csalódott, a kormány jelöltje tényleg Samassa volt, miután Schlauch nagyváradi püspök jelölését mértékadó magyar katolikus körök ellenezték.

Még mielőtt azonban az új primás személyéről a diplomáciai tárgyalások Rómával megindultak volna, felvetette a főváros, illetőleg a kormány a primási székhely Budapestre való áthelyezésének kérdését. E törekvést az elhunyt Simor előrelátta s ezért még 1887-ben kötelezte a főkáptalant a fölött őrködni, hogy a nagy költséggel összegyűjtött könyv- és kincstár az esztergomi érsekség részére sértetlenül megmaradjon Esztergomban s onnét más helyre el ne szállíttassék.⁴

Csáky, hogy megállapíthassa az áthelyezés módját s a követendő eljárást, elrendelte a kérdés tanulmányozását s megbízta Timon Ákost⁵ a püspöki székhelyek multban történt áthelyezésére vonatkozólag levéltári kutatások végzésével.⁶ Majd az 1891 február 18-i képviselőházi ülésen gróf Andrássy Manó által meginterpelláltatta magát. Andrássy Manó szerint semmi akadályja sincs annak, hogy a primás székhelyét az ország fővárosába helyezze át s az a meggyőződése, hogyha a hercegprimás Budapesten laknék, az utóbbi időben felmerült egyes kérdések nem élesedtek volna ki annyira. Az esztergomi bazilika helyett, mely Rómára emlékeztet, tekintsen a primás Mátyás király templomára és az alatt fekvő parlamenti épületre, mely Magyarország alkotmányosságára fogja emlékeztetni. Szükségesnek tartja, hogy az új primás kinevezése előtt megállapodás jöjjön létre a székhely áthelyezésére vonatkozólag s kéri a minisztert, mozdítsa elő ez általános óhaj teljesedését.

Csáky azonnal felelt Andrássy Manónak s kijelentette, régi meggyőződése, hogy az esztergomi érsek székhelyének Budapestre való

³ Lásd Mellékletek I. szám.

⁴ Az erről szóló 1887 május 5-én kelt s a káptalan összes tagjai által aláírt jegyzőkönyvet közölte a Magyar Állam 1891. március 8-iki számában.

⁵ Timon Ákos (1850—1925) egyházbíró és jogtörténész. 1877-től, a győri jogakadémia, majd 1890-től a budapesti Pázmány-egyetem tanára.

⁶ Lásd az Országos Levéltárban az 1891/244. vall. és közokt. min. eln. alapszám alatt lévő iratokat.

áthelyezése mind az Állam, mind az Egyház jól felfogott érdekében áll. Mivel most az üresedéskor oldható meg legkönnyebben a kérdés, elárulhatja, hogy a kérdés tanulmányozását már el is rendelte.

A parlamentben és sajtóban megnyilvánult úgynevezett „közvélemény” látszólagosan a főváros katolikus lakosságának vallási és egyházi érdekei miatt követelte a prímási székhely Budapestre való áthelyezését. A tulajdonképeni cél azonban az volt, hogy a prímást „a nemzet közszelleméhez közelebb hozzák”, a félreeső Esztergom „szűk-körű világnézetének kötelékeitől” megszabadítsák s „a modern idők áramlatába” helyezték, vagyis hogy befolyásolhassák egyházpolitikai ügyekben határozatait.

1891 március 4-én foglalkozott a székesfőváros közgyűlése is a prímási székhely Budapestre való áthelyezésének kérdésével s feliratot⁷ intézett annak érdekében a kormányhoz. A következő nap adták át Boltizár József, Márkus Gyula és Roszival István kanonokok először Ferenc Józsefnek, azután a miniszterelnöknek és Csákynek az esztergomi főkáptalan emlékiratát, mely ellene szegült az áthelyezés tervének. A király az emlékirat átadásakor a következőket mondotta: „A tárgy nagyfontosságú és nem fogok e tárgyban addig intézkedni, míg az összes erre hivatott tényezők véleményét meg nem hallgattam.”⁸

Az emlékirat⁹ történeti, jogi és politikai szempontból tárgyalta az áthelyezés kérdését. Rámutatott többek között arra, hogy az áthelyezés ellene mondana az egyházi törvénynek, „ne sede vacante aliquid innovetur”, sértené az alapító Szent István iránti kegyeletet s jogi bonyodalmakat okozna. Az érseki szék Esztergom városához van kötve, a prímási, legatus natus-i kiváltságok csak az esztergomi érsek előjogaihoz tartozhatnak, melyeket, még ha lenne is Budapesten érseki szék, továbbra is csak az exauctorált esztergomi érsek bírna, mert kilencszázados történeti jogokat a Szentszék új székesegyházaknak nem adományozhat. Utalt itt az emlékirat a franciaországi egyházak jogtörténetére. Ezek az új koordináció folytán minden történeti jogaiktól eslettek s joghatóságukra nézve kizárólag az általános közjog alapján állanak. Rámutatott az emlékirat a gyakorlati nehézségekre is. A székesegyház, a főkáptalan és a szeminárium egységes egészet alkot az érsekkel s így az érseki szék áthelyezése oly monumentális épületek

⁷ Közölték március 5-i számaikban a napilapok.

⁸ Katolikus Szemle, 1891: Időszaki szemle 300. l.

⁹ 1891 február 25-ről keltezett példánya az Országos Levéltárban a Pápay-hagyatékban. Közölte a Magyar Állam 1891. március 8-i. valamint a Religio is 1891 március 11-i számában.

emelését tenné Budapesten szükségessé, melyek Esztergomban már mind megvannak.

A főképtalan emlékirata célt ért. Eredménytelen maradt a levéltári kutatás is s a kérdés ebben az alakban lekerült a napirendről a nélkül, hogy Rómával tárgyaltak volna róla. Sőt május végén a vatikáni nagykövet útján biztosította is a külügyminiszter a Szentszéket, hogy az üresedés alatt egyáltalában nem s később is csak Rómával egyetértésben gondolhatnak a primási székhely Budapestre való áthelyezésére. Egyelőre csak az a magyar kormány kívánsága, hogy a primás, amint régebben az országgyűlés tartama alatt hivatalosan Pozsonyban tartózkodott, lakjék így a jövőben ez idő alatt Budapesten. Ez a primási székhely valóságos áthelyezése nélkül is keresztül vihető.¹⁰

Hajótörést szenvedett a kormány másik törekvése is, hogy Samassát neveztesse ki Esztergom érsekévé.

Jóllehet Galimbertinek a külügyminiszter előtt tett bizalmas közlése útján értesült a magyar kormány a Szentszéknek Samassa elleni állásfoglalásáról, mégis ragaszkodott hozzá^{10a}s Szapáry miniszterelnök felkérésére Kálnoky február 19-én utasította Reverterat,¹¹ tudakolja meg bizalmasan, hogy valóban Róma határozott ellenállásával kell-e számolni Samassa jelölése esetén. Ha igen, mi annak tulajdonképeni oka s nem lehetne-e mégis elfogadtatni a Szentszékkel Samassát, mivel — s ezt Róma sem vonhatja kétségbe, — nincs még egy hozzá hasonlóan alkalmas személy a primási méltóságra. Sorba vette Kálnoky a Samassán kívül szóba jöhető jelölteket: Schlauch nagyváradi, Hornig veszprémi, Hidassy szombathelyi, Steiner székesfehérvári, Dessewffy csanádi, Császka szepesi és Meszlényi szatmári püspököket.¹² Schlauch, írja Kálnoky, pár év előtt még a legbiztosabb

¹⁰ Lásd Mellékletek XIV. szám.

^{10a} A félhivatalos Nemzet azt írta, hogy a jelenlegi megoldhatatlannak látszó kérdések idején „az egyház fejének kétszeres hatalma van az egyházat igazgatni az állam ellen s az államnak kétszeres feladata oly egyént állítani az egyház élére, ki az állam jogait és törvényeit föltétlenül tiszteletben tartja.“ V. ö. Magyar Állam, 1891. február 22.

¹¹ II. és III. sz. mellékletek.

¹² Samassa József sz. 1828-ban, 1869: Deák-párti országgyűlési képviselő, majd kultuszminiszteri osztálytanácsos, 1871: szepesi püspök, 1873: egri érsek. — Schlauch Lőrinc sz. 1824-ben. 1868-ban az autonómiai mozgalmakban tünt fel. 1873: szatmári püspök, 1877: a Szent László Társulat elnöke. Már ebben az időben a püspöki kar vezéralakjai közé tartozik. Kiváló szónok. 1887-ben nagyváradi püspök. — Bárány Hornig Károly sz. 1840-ben. 1878: esztergomi kanonok és hercegprimási irodaigazgató, 1882: kultuszminisztériumi osztálytanácsos, 1888: veszprémi püspök. — Hidassy Kornél sz. 1828-ban, 1875: miniszteri osztálytanácsos, 1882: szombathelyi

várományosa volt a primási székeknek, a legutóbbi időben azonban — mint később kiviláglott, alaptalanul — annyira megtámadták korábbi magánéletét, hogy maguk a mértékadó katolikus világi körök is ellene vannak primásságának. A nuncius őt tartotta a legalkalmasabb jelöltnek és sajnálta, hogy az ellene indított agitáció következtében, melyet részben önző egyéni célokból és személyes gyűlölködésből fakadnak minősített, el kell őt ejteni. Schlauch áldozata lett így az ellene indított intrikának. Hornig nem jöhet tekintetbe, írja tovább Kálnoky, ő képviseli az elkeresztelési vitában a leghevesebben a merev egyházi álláspontot. Hidassyt sokat emlegetik s a mágnások egy befolyásos csoportja támogatja. Ő maga azonban nem lép az előtérbe s csendesen él egyházmegyéjében, hol mint mintaszerű papot és főpásztort, nagyra becsülik. Mértékadó körök azonban e tulajdonságai dacára sem tartják alkalmasnak a primási méltóságra, mert túlságosan visszavonult, nem elég erélyes és beteges s így nem lenne képes a szükséges erőt és tekintélyt kifejteni a püspöki kar élén. Császka jó viszonyban van Csákyval s a kultuszminiszter hajlandó lenne őt, mint saját jelöltjét ajánlani, de az ő jelölése ellen is szólnak bizonyos okok s belőle is éppúgy hiányzik a primási méltóságra a tényleges alkalmatosság, mint a további három püspökből: Steiner, Dessewffy és Meszlényiből.

Revertera egyenesen XIII. Leóhoz fordult s tőle akarta megtudni, hogy Samassa kinevezéséhez tényleg semmi körülmények között sem adná-e a Szentszék a maga beleegyezését. A pápa nem nyilatkozott valami kedvezően Samassáról s megemlítette, hogy utolsó római tartózkodása alkalmával elveszítette a részére korábban meglévő szimpátiákat. Válasza azonban kitérő volt: jól meg kell fontolni a dolgot, hogy a méltók közül a legméltóbbat választhassák ki. Kisebnek tekintette a bajt, ha nem töltik be hamarosan a primási méltóságot, mintha rosszul választanának. Ezenkívül még azt is óhajtotta, hogy a kinevezés előtt megoldódjék az elkeresztelési konfliktus s ne nehezítse az már meg az új primás helyzetét. Ha ugyanis állást foglalt már abban, ellenfélnek tekintené a püspökök egy része, ha pedig nem, akkor a többi is, mondotta a pápa. Ily nehéz helyzetnek a nélkül a

püspök. — Steiner Fülöp sz. 1839-ben. 1882: nagyvárad kanonok, 1886: a Szent István Társulat alelnöke lett s nagyszabású közgyűlési beszédeivel általános figyelmet keltett. 1890. jan. 4-én székesfehérvári püspökké nevezte ki a király. — Ugyanekkor nyerte el a csanádi püspökséget Dessewffy Sándor, sz. 1834-ben, 1872: sárospataki plébános, 1884: kassai kanonok. — Császka György sz. 1826-ban. 1864: primási irodaigazgató, 1870: esztergomi kanonok, 1874: szepesi püspök. — Meszlényi Gyula sz. 1832-ben, 1866: komáromi plébános, 1881: esztergomi kanonok, 1887: szatmári püspök.

biztos tudat nélkül kitenni egy férfit, hogy meg fog tudni felelni feladatának, tekintélyének előzetes feláldozását jelentené. Ennek az elkerülését pedig fontosabbnak tekintette XIII. Leó egy kellőképp elő nem készített korábbi kinevezésnél.¹³

Revertera kihallgatása után részletesen tárgyalt az új primás személyéről Rampollával a pápa s a bíboros-államtitkár e tanácskozás után azt mondotta Reverterának, hogy szívesen venné a Szentszék Hidassy vagy Steiner kinevezését, lehetetlennek tekinti azonban túlságos opportunistamusa miatt Samassáét.¹⁴ Kevéssel utóbb, március 10-én már azt jelentette Revertera, hogy Rampolla a pápa nevében és felhatalmazásából Steiner kinevezését kéri s tudatta, hogy XIII. Leó annál szívesebben figyelmen kívül hagyná egyéb tulajdonai miatt Steiner aránylagos fiatalságát, mert tudja róla, hogy nagy a tekintélye a magyar katolikusok előtt s amennyire ismeretes, a kormánynak sem adott okot elégedetlenségre.¹⁵

A magyar kormány azonban Steinerről nagyon jól tudta, hogy a katolikus elvekhez alkuat nem ismerő szívóssággal ragaszkodik s ezért kellemetlen lett volna neki a készülő egyházpolitikai reformok idején az ő primássága. Határozottan ellenezte tehát a kinevezését. Nem tekintette véglegesnek a Szentszéknek Samassa ellen emelt vétőjét sem. Április első felében Rómába utazott Samassa rokona, Császka szepesi püspök, kinek jó neve volt a Vatikánban s bírta Csáky bizalmát is, hogy kedvező felvilágosításokat adva rokonáról, elhárítsa kineveztetésének akadályát, a pápa tiltakozását. Mikor Kálnoky tudomást szerzett Császka útjáról, táviratilag hatalmazta fel azonnal Reverterat,¹⁶ hogy abban az esetben, ha Császka úgy állítaná be a dolgot, mintha a király is Samassát kívánná kinevezni, vagy legalább is bizonytalanságot keltene erre vonatkozólag a Vatikánban, cáfolja meg e hírt, mert a király még nem nyilatkozott, kit óhajt Simor utódjául. Felkérte Kálnoky egyúttal a nunciust is, tudassa Rómával, hogy nagyon elősegítené a primási szék mielőbbi betöltését, ha Császkanak nyíltan megmondanák, mily állást foglal el a pápa Samassa jelölésével szemben, mert Samassa és a magyar kormány is kénytelen lenne akkor ahhoz igazodni.

Rómában azonban remélték, hogy Samassa kinevezését a személye elleni határozott tiltakozás nélkül is sikerül megakadályozni s Csász-

¹³ IV. sz. melléklet.

¹⁴ V. sz. melléklet.

¹⁵ VI. sz. melléklet.

¹⁶ VII. sz. melléklet.

kának csupán arról beszéltek, hogy a hírek szerint a magyar katolikusok ellenzik Samassa kinevezését. De még el sem hagyta Császka Rómát, mikor indirekt módon újból kifejezésre juttatta a Szentszék Samassa elleni tiltakozását. Táviratilag utasította ugyanis a nunciust, közölje Kálnokyval, hogy a pápa már a legközelebbi consistoriumon praeconisálni óhajtaná az új primást s elsősorban Steiner vagy ha ez akadályokba ütköznék, Hidassy kinevezését venné szívesen.¹⁷ Rómában látták az utolsó hetek diplomáciai tárgyalásai és Császka felvilágosításai után, hogy szinte reménytelen az elkeresztelési kérdés síma megoldása s a súlyos egyházipolitikai helyzetre való tekintettel nem akarta már a pápa sem annak elintézéséig függőben hagyni a primási szék betöltését. Április 24-én saját maga írt Ferenc Józsefnek s rendkívül dicsérőleg emlékezve meg Steinerről, kérte tőle az ő kinevezését.¹⁸ A király hajlott is a pápa kívánságának teljesítésére, mert nagyra becsülte Steinert¹⁹ és Samassával szemben a Vatikánéhoz hasonló aggodalmi voltak. A magyar kormány azonban továbbra is ellenezte Steiner kinevezését s állítólagos antiszemita állásfoglalásával is érvelt ellene. Samassa melletti további kitarásában megerősítette a kormányt Császka, aki azt hitte, hogy a magyar katolikusok ellenállásáról szóló hír megcáfolásával elhárította Rómában Samassa elfogadásának legnagyobb akadékat, s visszatérése után mind Budapesten, mind Egerben azt hangoztatta, hogy a kormány legyőzheti a még meglévő nehézségeket s keresztül viheti Samassa kinevezését.²⁰

A kormány, amint azt a Reverterának május végén adott utasításból²¹ következtethetjük, az apostoli király főkegyúri joga jelentőségének nagy mértékben való csökkenését látta volna abban, ha az uralkodó teljesíti a pápa kívánságát és Steinert nevezi ki primásnak, mert ez felfogása szerint annyit jelentett volna, hogy a korona átengedi püspöki kinevezéseknél a kezdeményezést a Szentszéknek. A király kényszerítve érezte magát ezért felelős kormánya kívánságának teljesítésére s beléegyezett, hogy a pápa levelére adandó válaszában Steiner ellen kifogásokat emelve, XIII. Leó beléegyezését kérje

¹⁷ VIII. sz. melléklet.

¹⁸ IX. sz. melléklet.

¹⁹ Galimberti utódjának, Agliardi nunciának egy kihallgatás alkalmával két évvel később azt mondta Ferenc József, hogy Steinert a legmegbízhatóbb embernek tartja. Tőle szerzett be a király személyi információkat is. V. ö. Kálnoky 1893. nov. 7-én kelt utasítását Reverterához. Bécs, Állami levéltár, Vatikáni köv. levéltára, Utasítások 1893: 347—350.

²⁰ X. sz. melléklet.

²¹ XIV. sz. melléklet.

Samassa kinevezéséhez. A válasz tervezete el is készült s elnyerte a király jóváhagyását is.²² E szerint teljes mértékben egyezik Ferenc József véleménye a pápáéval Steinerről s ha az erkölcsök tisztasága, a jellem érintetlensége s mélységes tudás elegendő kvalitások lennének a primási méltóság betöltésére, ő sem választhatna jobban. De a sok különleges és nehéz körülmény, melyekre Magyarországon tekintettel kell lenni, a magyar püspöki kar kebelében meglévő ellentéteknek minduntalan megnyilvánuló jelei, az alsópapságban némileg meglazult fegyelem, továbbá a kényes és fontos függőben lévő ügyek, melyekkel az új primás azonnal szemben találja magát, azt kívánják, hogy olyan főpap választassék ki Esztergom érsekévé, aki az egyházi hierarchiában való tényleges pozíciójánál, kipróbált szilárd akaratánál és jelleménél fogva már érseki kinevezésének első percétől kezdve megalapozott és elismert tekintélyű legyen. Steiner azonban, mivel az ország egyik legifjabb püspöke s mert a közügyektől, amennyiben főpásztori működését közvetlenül nem érintik, mindig távortartja magát, ilyen tekintélyt csak idővel tudna szerezni, de hiányoznék nála talán kezdetben, mikor a legjobban kellene érvényesítenie. Ezt az elengedhetetlen kelléket megtalálja viszont a válasz tervezete szerint Ferenc József Eger érsekében, Samassában, kinek szeplőtelen életét, kiváló szellemét, széleskörű tudományosságát s az egyházi és állami ügyekben való jártasságát még ellenfelei is kénytelenek elismerni. Ha az elmúlt esztendőben az elkeresztelési rendelettel kapcsolatban olyan álláspontot foglalt el Samassa, mely alkalmas volt arra, hogy ne nyerve meg mindenki tetszését, annak nem az Egyház érdekei irányában való csekély buzgalma, hanem csak az a törekvése volt az oka, hogy megőrizze az egyházi és állami hatalom közötti egyetértést és békét. Az Egyház érdekeit számtalanszor kérlelhetetlenül szilárdan védte, de veszélyeknek sohasem akarta azokat kitenni.

Ezek előadása után kérte volna Ferenc József XIII. Leó beléegyezését Samassa kinevezéséhez. Nem akarta azonban az uralkodó visszautasításnak kitenni magát s még a levél elküldése előtt magához hívatta Galimbertit, hogy megbizonyosodjék általa, elháríthatók-e Samassa kinevezésének akadályai. E kihallgatásáról jelentést tett a nuncius Rómába, mire Rampolla táviratilag utasította őt, hozza Ferenc József tudomására, hogy a pápa teljesen lehetetlennek találta Samassa kinevezésének elfogadását.²³

²² Ezt abból következtetjük, hogy olasz fordítása (XI. melléklet) megvan. A gyakorlat ugyanis az volt, hogy az olasz fordítás csak azután készült, miután a király elfogadta a német nyelvű tervezetet.

²³ XII. sz. melléklet.

Ez értesülés után nem írta alá a király az elkészült válaszlevelet s mivel nagy súlyt helyezett Róma és a magyar kormány között fennálló egyéb nézeteltérések békés megoldására is, felhívatta Bécsbe Reverterát. A nagykövettel való személyes tárgyalást ugyanis nemcsak a primási szék betöltésével járó nehézségek tették ekkor kívánatosná Bécsben, hanem a zágrábi érsekségnek nehéz és még sok bonyodalmat okozó betöltése, valamint az elkeresztelési kérdés megoldására vonatkozó tárgyalások elakadása is.

A Revertera bevonásával folytatott tanácskozások eredményeképp elejtették végkép Samassa jelölését, de megbízták a nagykövetet, jelezze a pápának nagyon óvatosan, a nélkül, hogy érzékenységet megsérthetné, hogy nem segítené elő a Szentszékkal való kívánatos egyetértést, ha a püspöki székek betöltésénél a király döntésére a jövőben is előzetesen nyomást óhajtának gyakorolni. Most is szilárdan ki akarnak tartani a gyakorlat mellett, hogy a kinevezés megtörténte előtt a kormány bizalmas úton megbizonyosodik nemcsak az esetleges kánoni akadályokról, hanem arról is, szívesen látja-e a pápa a kiszemelt személyt a püspöki széken. Az ország primása azonban oly jelentékeny tényezője az állami életnek, hogy kinevezésénél a korona nem hagyhatja figyelmen kívül alkotmányos tanácsadóinak véleményét.²⁴

Magával vitte Revertera Rómába való visszatérésekor Ferenc Józsefnek XIII. Leó levelére adott válaszát is,²⁵ mely teljesen eltért az eredeti tervezettől s bár nem tartalmazott semmiféle határozott ígéretet az új primás személyére vonatkozólag, kifejezte mégis a király hajlandóságát, hogy a pápa kívánságának lehetőleg eleget óhajt tenni. E válasz szerint hálásan fogadta Ferenc József a pápa levelét, mint katolikus alattvalói iránti gondosságának újabb bizonyítékát. Az elárvult primási szék mielőbbi betöltésére ő is törekszik s oly személyt akar kiválasztani, ki nemcsak erényessége és tudományossága, hanem világi dolgokban való jártassága és politikai bölcsessége által is méltón megfelelhessen e magas egyházi méltóságnak. Csak kevesen bírják azonban, írja a király, e tulajdonokat a szükséges mértékben. Ezenfelül az egyházi és állami hatalom közötti összhang megzavarásának elkerülése érdekében figyelembe óhajtja venni választásánál magyar kormánya véleményét is. Ez okokból tanácsosnak tartja, hogy a betöltést még rövid ideig elhalassza, míg sikerülni fog a döntésének jelenleg még útjában álló nehézségeket elhárítani. Vatikáni nagykövetét felhívatta Bécsbe, folytatta sorait Ferenc József,

²⁴ XIV. sz. melléklet.

²⁵ XIII. sz. melléklet.

hogy a helyzetről alapos tájékozódást szerezzen s megparancsolta neki, hogy Rómába visszatérve, biztosítsa a pápát, semmit sem kíván jobban szívében, mint az egyházi és állami hatalom jóviszonyának fenntartását. Ennek megerősítését viszont misem segítheti elő jobban, mint egy oly főpap kinevezése a primási székre, ki mindkettőjük egybehangzó véleménye szerint teljesen érdemes e méltóságra.

Revertera június 3-án adta át XIII. Leónak Ferenc József levelét. Jelentése szerint²⁶ a pápa szinte mentegetődzött előtte, hogy a király választásának elébe vágott s előre megnevezte neki a primási székre legméltóbbnak ítélt főpapot. Ezt a legjobb szándékkal tette, mondotta XIII. Leó, s nem kell azt az uralkodó jogaiba való beavatkozásnak tekinteni. E jogokat ő minden körülmények között tiszteletben tartja, az a véleménye azonban, hogy mivel egy egyházfejedelem kiválasztásánál, ha nem is kizárólag, de elsősorban a papi méltóságra kell figyelemmel lenni, a király csak szívesen veheti, ha bizalmasan megtudja, mikép gondolkozik ő. Nem kíván egyebet, csak azt, ne praesentáljanak neki oly valakit, kinek a méltósághoz szükséges tulajdonait mint a katolikus egyház feje nem ismerheti el. Tekintse a király legutóbbi levelét ama belső szívbeli kívánsága kifejezésének, hogy az Egyház és Állam javára teljes egyetértésben válasszanak. Szerencsének tartotta volna ugyan, ha a primás praeconisatióját nem kellett volna elhalasztania, reméli azonban, hogy novemberben újból consistoriumot tart s nagyon kéri ezért a királyt, intézze el addig a kérdést.

Ferenc Józsefnek az volt a szándéka, hogy a pécsi dóm június 22-i felszentelése alkalmával keres majd érintkezést a püspöki kar jelentősebb tagjaival s azután ejti meg majd választását. A pápa tudott a király e szándékáról s feszülten várta választása hírét. Feltétlenül bízott a király szigorúan katolikus érületében s remélte, hogy hamarosan kedvező megoldást is nyer a primási szék betöltésének kérdése.²⁷ A pécsi dóm felszentelése azonban elmúlt s a király döntése csak késett, pedig itthon is egyre nyugtalanabban várták. Majdnem minden lapnak megvolt a maga jelöltje s igaz hírek mellett sok hamis került forgalomba. Június 17-én a Budapesti Hírlap azt írta, hogy a király kinevezte már az új primást, más lapok pedig Vaszary pannonhalmi főpapat jelöltségét emlegették e napokban. Hírüket a királynak és Csákynak vele való tárgyalásaira alapították. A Magyar Állam, majd a Magyar Hírlap azonban hamarosan elejtettek tekin-

²⁶ XV. sz. melléklet.

²⁷ XVI. sz. melléklet.

tette Vaszary kandidációját.²⁸ Ebben az időben nem is került még szóba Vaszary. A királynak a Ferenc József-rend nagykeresztjét köszönte meg ekkor.²⁹

A képviselőház június 17-i ülésén a függetlenségi párt egyik vezető tagja, Ugron Gábor meginterpellálta Csákyt a primási szék mielőbbi betöltése érdekében, melynél, mondotta, „lajtántúli reakcionárius befolyások akarnak érvényesülni“. Csáky tíz nappal később adott válaszában kijelentette, hogy a kormány a primási szék nagy fontosságára való tekintettel óvakodik minden elhamarkodástól, a fennforgó ismert viszonyok miatt azonban kívánatosnak tartja a mielőbbi betöltést. Illetéktelen és jogosulatlan befolyásokról semmi tudomása sincs. Az apostoli király főkegyúri jogai a kormány felelősége mellett ez esetben is érvényesülni fognak.

Augusztus utolsó napjaiban hírek jelentek meg a lapokban Hidassy kinevezésének megtörténtéről s arról, hogy azt már legközelebb nyilvánosságra is hozzák. A kormányhoz közelálló Pester Lloyd szeptember elsejei esti számában, majd a félhivatalos Nemzet is megcáfolta azonban e hírt. Az Egyetértés pedig azt írta, hogy a kormány továbbra is ragaszkodik Samassa kinevezéséhez s csak akkor jelölné Hidassyt, ha az előbbi végkép nem lenne lehetséges.

Újabb reményeket élesztett azután a primási szék közeli betöltésére a királynak a hadgyakorlatok alkalmával, szeptember 9-én, Galgócon, a katolikus egyházi küldöttség fogadásakor tett nyilatkozata, hogy nemsokára lesz Esztergomnak egyházi feje.³⁰ A kinevezés azonban a király kijelentése után is egyre késett, a kormány nem tudott határozni. Pedig július 4-én, Haynald halálával megürült az ország rangban második főpapi széke, a kalocsai érsekség is. Üresedésben volt a kőrösi görög katolikus püspökség s elintézésre várt már február óta a zágrábi érseki szék betöltése is.

Róma nagyon törekedett már vallási szempontokból is az elárvult főpapi székek mielőbbi betöltésére s ezért szeptember közepén Rappolla bíboros-államtitkár felkérte gróf Brandis Ottó követségi tanácsos ügyvivőt, hozza miniszterének, Kálnokynak tudomására, hogy a pápa biztosan számít rá, hogy a novemberi consistoriumon praecónisálhatja a még ki nem nevezett püspököket. Megemlítette ekkor Rappolla Brandisnak, reméli, hogy a Hidassy primássá való kinevezéséről

²⁸ Magyar Állam 1891 június 21. és 25.

²⁹ Keményffy K. Dániel: Vaszary Kolos 1855—1905. Esztergom, 1905. 72. l.

³⁰ Lásd a napilapok szeptember 10-i számait.

megjelent újsághír, a cáfolat dacára végül mégis csak igaznak fog bizonyulni, mi nagyon kedvező hatást tenne a Szentszékre.³¹

Október elejére végre a kormány is belátta, hogy nem tarthatja tovább üresedésben a primási széket, s az egyházpolitikától magát idáig teljesen távoltartó Vaszary Kolozs pannonhalmi főapát jelölésére gondolt. Október 8-án közölte a kormány e szándékát Csáky bizalmasan Vaszaryval, ki bár először visszautasította, Csáky rábeszélésére beleegyezett jelöltetésébe.³²

Október 13-án, kellemetlenkedni akarván a kormánynak, újból interpellált Ugron. Köztudomású, mondotta, hogy a kormány a primási székre Samassát hozta javaslatba s az ország közvéleménye e választást majdnem egyhangúlag helyeselte is. Az ő véleménye is az volt, támogatni kell a kormányt e kérdésben, hogy „az osztrák körök befolyását és Rómának jogtalan beavatkozását visszautasítani elég erős legyen“. Ugy értesült, folytatta, hogy a kormány, mivel kérdésére Róma non placet-tel felelt, elállt Samassa jelölésétől. A főkegyúri jogról mint a magyar nemzetnek a király által gyakorolt kegyúri jogáról tett említést s támadta a kormányt, hogy meghátrálása által „részt üt a magyar közjogon“, mert egy érseknek egy másik érseki megyébe való áthelyezése feltétlenül és kizárólag a magyar király legfőbb kegyúri jogából folyó jog s akkor is végrehajtható, ha Róma attól tetszését megtagadja. Kérdezte Csákyt, mi gátolja a nemzet jelöltének Samassának kinevezését?

Ugron nem tudta, mily alaptalanul vádolta a kormányt mulasztással a főkegyúri jog védelmével kapcsolatban. Csákynek e jogról vallott véleménye igen közel állott Ugronéhoz. Mikor pár hónappal előbb, a július 3-i minisztertanácson³³ bejelentette, hogy a pápa Firczák Gyula munkácsi püspökké való kinevezéséhez hozzájárult, megemlítette azt is, hogy a külügyminiszter a pápai hozzájárulást tudató jegyzékében a magyar király apostoli jogainak meg nem felelő, helytelen kifejezést használt, mikor azt írta, hogy a pápa a király praesentatióját Firczák kinevezését illetőleg szívesen veszi. Azt fejtegette Csáky a minisztertanácson, hogy az uralkodó, mint Magyarország apostoli királya az egyházi főpásztorok kinevezésekor a pápának semmiféle praesentatiót sem tesz, hanem az illető főpapot ténylegesen kinevezi s a pápa a megtörtént kinevezés ellen csak kánoni szempont-

³¹ XVII. sz. melléklet.

³² Keményffy: I. m. 78—79. l.

³³ Bécs, Allami levéltár, Kabinetskanzlei, 1891: 30/M. T. 3. pont.

ból tehet kifogást.³⁴ Tudatta Csáky miniszter társaival, hogy e körülményre figyelmeztetni fogja a külügyminisztert,³⁵ megjegyezte azonban, hogy az említett kifejezést nem most használták először, hanem már előbbi hasonló értesítésekben is előfordult.

Ugron interpellációjára nem válaszolt azonnal Csáky. Az ő hallgatása miatt október 17-én felszólalt az egyik papképviselő, Komlóssy Ferenc s csodálkozott, hogy Ugron a nemzet nevében beszélt, mikor megbízást arra senkitől sem kapott. Sajnálatos, mondotta, hogy a katolikusok olyan helyzetben vannak, hogy mindenki feljogosítva érzi magát nekik püspököt vagy érseket kandidálni. Így legutóbb is Szász Károly kandidált Miskolcon primást. Visszautasította Ugronnak a főkegyúri joggal kapcsolatos állításait. Az érsekek áthelyezése szerte a király kizárólagos jogának nem tekinthető.

Ugyanaz nap, hogy Komlóssy felszólalt, hosszas kihallgatáson fogadta a király Csákyt s ekkor dőlhetett el a primácia sorsa.³⁶ Négy nappal Csáky kihallgatása után közölte ugyanis Kálnoky szóbelileg és bizalmasan a nunciussal, hogy a király Vaszaryt szemelte ki a primási székre s kérte ezért őt, bizonyosodjék meg, hozzájárul-e a pápa e kinevezéshez.³⁷ Értesítette e lépéséről Kálnoky Reverterát is, hozzátéve, hogy a már beadott interpellációra való tekintettel igen kívánatos lenne, ha e bizalmas tudakozódásra Róma mentől előbb válaszolna.

³⁴ A főkegyúri jog újabkori fejlődésére lásd Eckhart Ferenc alapvető tanulmányát: *A püspöki székek és káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig*, Budapest, 1935.

³⁵ Ugy hisszük Csáky fellépése következtében végeztetett ekkor a külügyminisztérium a püspökök kinevezésére s az ezzel kapcsolatos jogra vonatkozólag kutatásokat. Lásd: *Mémoire des Gesandten Grafen Kuefstein über das ah. Ernennungsrecht zu den Bischofsitzen und speziell das Ernennungsrecht in Ungarn*. Bécs, Állami levéltár, Politisches Archiv, Rom, Vatican, 1891: Varia. — Továbbá Hans Voltelini-nek, a Staatsarchiv volt tisztviselőjének Eckhart által idézett (10. lap) 1892-ben írt memoranduma: *Die Ernennung der Bischöfe in Österreich und Ungarn*. U. o. Kurr. Act. 64/92.

³⁶ Valamint a kalocsai érsekség s a megürülő szepesi püspökség sorsa is. Vuchetich Ivánnak zágrábi érsekké s Drohobeczky Gyulának körösi püspökké való kinevezésére vonatkozólag már az október 14-i minisztertanács (Bécs, Áll. levéltár, Kabinetskanzlei, 1891: 44/M. T. 1. pont) felhatalmazta a horvát minisztert, Josipovichot, hogy a bán erre vonatkozó előterjesztését a királynak felterjessze.

³⁷ V. ö.: XVIII. sz. melléklet. Ugyanekkor közölte Kálnoky a nunciussal, hogy a király Császka szepesi püspököt kalocsai érsekké és Császka helyére Szmrecsányi Pál egri kanonokot szemelte ki. A két horvátországi főpapi szék betöltésére vonatkozólag pár nappal előbb történt hasonló lépés.

A Szentszék most rendkívül gyorsan döntött. Már október 25-én megérkezett Revertera távirata, hogy a pápa hozzájárul Vaszary kinevezéséhez.³⁸

A kormány Róma válaszatól függetlenül az október 23-i minisztertanácson határozta el hivatalosan Vaszary kinevezésének javaslatba hozását³⁹ s a király Csáky felterjesztésére,⁴⁰ miután a pápa hozzájárulásáról is megbizonyosodott, október 27-én már alá is írta kinevezését.⁴¹

Vaszary primási kinevezése nagy meglepetést keltett az országban, mert idáig teljesen visszavonultan élt s a Budapesti Hirlap közvetlenül a kinevezést megelőző napokban cáfolat dacára is ismételten állította, hogy Samassa kinevezése érdekében praesentatiós iratot küldtek Rómába.

Vaszary annak köszönhette a primáciát, hogy Csáky, miután Samassa kinevezését nem tudta keresztülvinni s a komolyan számbajöhető püspökök közül Hidassy vagy Steiner kinevezését már csak azért sem ajánlotta, mert a pápa jelöltjei voltak, oly valakit keresett, aki előzetesen sem egyházi, sem politikai tekintetben nem exponálta magát. Ilyen volt Vaszary. A királyhoz tett felterjesztésben⁴² azt írta Csáky, hogy a püspöki karban találtatnának többen is, kik alkalmasak lennének a primási székre, de a sajátságos viszonyok megérlel-

³⁸ XIX. sz. melléklet. Ugyancsak e távirat jelezte a pápa hozzájárulását Császka kinevezéséhez s hogy nem elutasító a válasz Zágrábbal, Kőrössel és Szepessel szemben sem. Ez utóbbiakra vonatkozó végleges válaszra még rövid haladékot kér azonban XIII. Leó, hogy a kinevezendő személyekről pontosabb értesüléseket szerezessen be.

³⁹ Bécs, Állami levéltár, Kabinetskanzlei, 1891: 45/M. T. 3. pont.

⁴⁰ Kelt 1891 okt. 24-én 2309. vall. és közokt. min. eln. sz. alatt. Országos Levéltár, Vall. és közokt. min. 1891: 244. eln. alapszám.

⁴¹ Hozzájárult valamivel később a pápa Szmrecsányi és Drohobeczky kinevezéséhez is, a zágrábi érsekség betöltése azonban súlyos bonyodalmakat okozott. A király ugyanis nem várva be a pápa végleges válaszat, kinevezte Vuchetichet s Vuchetich egy éven át hivatalosan mint zágrábi érsek is szerepelt, székét azonban nem foglalhatta el, mert Róma praecónisatióját megtagadta. Az így keletkezett bonyodalomnak Vuchetich közbejött halála vetett véget s a zágrábi érsekség Rómával való nehéz tárgyalások után csak 1894-ben kapott új főpásztort. Vuchetichre, illetőleg a zágrábi érsekség ekkori betöltésére vonatkozólag nagy anyag található Bécsben az Állami Levéltárban: Politisches Archiv, Rome SS. Liasse XII. Lásd még az 1892. dec. 6-i (39/M. T. 1. pont), az 1893. febr. 22-i (7/M. T. 6. pont) és az 1894. márc. 11-i (7/M. T. 6. pont) minisztertanácsok jegyzőkönyveit, továbbá Tomcsányi Lajos füzetét: Vita a főkegyúri jogról, Bpest, 1923., a 13. lapon.

⁴² Fogalmazványa Wolafka Nándor osztálytanácsostól, a katolikus ügyosztály ekkori főnökétől ered, de fel kell tételeznünk, hogy Wolafka a felterjesztést Csáky utasítása s intenciói szerint szövegezte meg.

ték benne, hogy helyesebb lesz, ha a püspöki karon kívül álló férfiút hoz javaslatba. Vaszaryban, mondja a felterjesztés, „az egyház kifogástalan bölcs vezért, az állam mérsékelt, a helyzettel számolni akaró és tudó főpapot“ nyer s „alapos a remény, hogy a fennforgó kényes egyházpolitikai kérdések iránt vele méltányos megállapodásra lehet jutni“.

Vaszary kinevezésével nem került le a kérdés a képviselőházban a napirendről. A pénzügyi bizottságban Helfy Ignác november 2-án kérdést intézett Csákyhoz a kinevezés, valamint a primási székhely áthelyezésére vonatkozólag is. Csáky válasza az volt, hogy e kinevezés által a főkegyúri jog nem szenvedett csorbát, ami történt, a királyi akarat megnyilatkozása volt. A Rómával való közlés diplomáciai úton történt, a külügyminiszternek csak az volt a feladata, hogy tudassa Rómával, amit a király a kormány javaslatára elhatározott. Reméli, hogy legközelebb a primási szék áthelyezésének tervével kapcsolatos megoldásról is nyilatkozhatik.

E kérdést, mint azt már említettük, úgy óhajtotta a kormány megoldani, hogy köteleznék a jövőben a primásokat az év bizonyos részében Budapesten való tartózkodásra. Csáky betegsége miatt Szapáry előadásában tárgyalt is már erről az október 30-i minisztertanács,^{42a} a határozatot azonban arra az időre halasztották, mikor Csáky is jelen lesz a tanácskozáson. A következő minisztertanács csak november 6-án volt s Helfy felszólalása miatt sürgőssé válván ennek a kérdésnek az elintézése is, Csáky minisztertanácsi határozat nélkül, még a pénzügyi bizottság ülésének napján előterjesztést⁴³ tett ez ügyben a királynak. Csáky azt kívánta, kötelezze a király Vaszaryt és utódait, hogy valahányszor a magyar fővárosban tartózkodik s ezenkívül az országgyűlési tárgyalások tartama alatt legalább Mindszentek napjától Szent György napjáig állandóan Budapesten székeljenek s távollétük alatt érseki helynökről gondoskodjanak. A király azonban nem kötötte meg ennyire az új primást és utódait, midőn Csáky előterjesztése folytán 1891 november 4-én kelt elhatározásával úgy intézkedett, hogy a Vaszary, valamint utódai számára kiállítandó adománylevélbe ezentúl azt is felvegyék, miszerint kívánja és elvárja, hogy a hercegprimás, midőn ő, illetőleg utódai a magyar fővárosban hosszabban időznek, „valamint az országgyűlési nyilvános tárgyalások, különösen azok téli időszaka legalább nagyobb részének tartamára“ állandóan Budapesten székeljen. „Minthogy továbbá kívá-

^{42a} Bécs, All. levéltár, Kabinetskanzlei, 1891: 46/M. T. 1. pont.

⁴³ Országos Levéltár, Vall. és közokt. min. 2405/1891. eln. szám.

nom“, folytatja a legfelsőbb elhatározás, hogy a primás „távolléte alatt állandó érseki helynökről a fővárosban gondoskodva legyen, e célra a kellő tárgyalások annak útján azonnal megindítandók s azok megejtése után a szükséges intézkedések foganatba veendők“.⁴⁴

Csáky csak ezek után válaszolt november 7-én Ugronnak. Szépítette, amennyire csak lehetett, a tényt, hogy a kormány nem tudta keresztülvinni Samassa kinevezését. A nemzet jelöltjéről, mondotta, mint Ugron, nem szólhat, mert nem ismer fórumot, mely hivatva lett volna a nemzet nevében állítani jelöltet a primási székre. Volt ellenben a kormánynak jelöltje, kinek kinevezését semmi sem gátolta. Erre vonatkozólag az október 23-i minisztertanács állapodott meg s az ő felterjesztésére a király ki is nevezte a kormány jelöltjét. Igaz ugyan, hogy fennállott ezt megelőzőleg egy más kombináció, de ez csak kombináció maradt. E főpap kinevezésére előterjesztés sem tétetett, így az elfogadható sem volt s ennél fogva e nem létező előterjesztés Rómából sem volt visszautasítható. A főkegyúri jog sértetlen maradt, a király azt nevezte ki, kit a maga belátása szerint a legalkalmasabbnak tartott. Mint szakminiszter is vállalja a kinevezésért a felelősséget, miután Vaszyrt a kormány hozta javaslatba. Megemlítette még Csáky, hogy a primás Budapesten való tartózkodása is megoldást nyert s ismertette a királynak előterjesztésére hozott határozatát.

Ugron viszonválaszában hangoztatta, hogy a legfőbb kegyúri jogot nem szabad kombinációkkal kompromittálni s kérdezte, ki volt az, aki a kormány nevében október 23-ig jelöltet állított s annak érdekében Rómában lépéseket tett. A püspöki kinevezések nem alkotnak közös ügyet s a primás kinevezése mégis a közös külügyminisztérium útján közöltetett Rómával. A magyar kormánynak közvetlenül kellett volna Rómával érintkezésbe lépnie. Csáky erre azt felelte, tudják nagyon jól, hogy a király kinevezi a főpapokat és nem praesentálja a jelölteket, mint más fejedelmek. De ezzel szemben még mindig megmarad a pápa joga a praeconisálásra. Ezt pedig figyelembe kell venni mindig.

Vaszyr rendkívül nehéz körülmények között vette át Simor örökét. Az ország kultúrharcban, az egyházpolitikai reformok küszöbén állott. A kormányhoz közelálló Pester Lloyd kinevezése alkalmával

⁴⁴ A budapesti érseki helynökség felállításának tervét Róma is örömmel üdvözölte (lásd Rampolla 1892 jan. 22-én kelt levelét Galimbertihez, Bécs, All. levéltár, Politisches Archiv, Varia de Rome SS. 1892: 39—42) s a vikariatus 1893 január 1-én meg is kezdte működését.

azt írta, hogy a házasságjog szabályozása, az Államnak az Egyháztól való függetlenítése nem halasztható soká. Sok függ attól, írta a lap, hogy a primás a kúria „egyoldalú“ álláspontját vagy az Állam és Egyház közötti béke közvetítő gondolatát fogja-e képviselni. Feszülten várta mindenki Vaszary első megnyilatkozását s ő a „Pax“, a béke jel-szavával foglalta el az ország első főpapi székét. Nem rajta múltott, hogy kormányzatának első négy éve béke helyett harcban telt el.

MELLÉKLETEK.

I.

1891 január 27. — Róma.

Revertera bizalmas jelentést tesz Kálnokynak a Szentszék aggodalmairól a primási szék betöltésével kapcsolatban.

Ered. tisztt. Bécs, Állami levéltár, Politisches Archiv,
Rome S. S. 1891.

No 3 B. Vertraulich.

Rom, den 27. Jänner 1891.

Hochgeborner Graf!

Der Tod des Cardinals Simor bereitet dem Heiligen Vater grossen Kummer. Es ist wohl nicht erwiesen, kann aber mit gutem Grunde vermuthet werden, dass die Trübung des Einvernehmens mit der k. Regierung und einem Theile des ungarischen Episcopates das Ende des durch Krankheit und Alter geschwächten Mannes beschleunigt hat. Jedenfalls wird der erschütternde Eindruck dieser Todesnachricht auf das Gemüth des Heiligen Vaters dadurch verstärkt, dass die zuverlässigste Säule der katholischen Kirche in Ungarn zusammenbricht, während der Conflict, dessen Ausgangspunkt die Cultusministerialverordnung vom 26. Februar v. J. ist, noch unausgeglichen fortbesteht.

Leicht begreiflich ist es, dass dem Papste unter diesen Umständen die baldige Wiederbesetzung des Graner Primatialsitzes als wünschenswert erscheint, *Er aber zugleich mit Besorgnis, wie mir der Staatssekretär Seiner Heiligkeit versichert, die Reihen der Bischöfe*

überblickt, aus denen der künftige Primas hervorgehen soll.⁴⁵ Er befürchtet, es könnte Seiner Majestät eine Persönlichkeit empfohlen werden, deren grösstes Verdienst darin zu suchen wäre, sich der Regierung angenehm gemacht zu haben. *Wie verfehlt das, selbst vom staatlichen Vortheile aus betrachtet, wäre, bat mich Cardinal Rampolla, unter Hinweis auf die letzten Erfahrungen, Eurer Excellenz in Erinnerung zu bringen. Er meint nämlich, die Frage der Wegtaufungen hätte keine solchen Dimensionen angenommen, wenn dem zuzueilen etwas hartnäckigen, aber doch loyalen und patriotischen Simor mehr Gehör geschenkt worden wäre, als den gefälligen Ratgebern,⁴⁶ deren Autorität doch nicht ausreichend war, um die Bewegung zu unterdrücken, welche sich nach der Hand des Clerus und der Bevölkerung bemächtigte. Ein schwacher Charakter an der Spitze der ungarischen Hierarchie könnte nach keiner Seite hin die Garantie bieten, deren die Regierung bedarf, um, im Frieden mit der Kirche und mit der katholischen Majorität des Landes, allen Confessionen gerecht zu werden.*

Aus diesen Andeutungen lässt sich ein Schluss darauf ziehen, mit welchem Ernste die päpstliche Curie die Primatialfrage betrachtet, aber auch wie grossen Werth sie auf die Fortdauer der guten Beziehungen zur k. ungarischen Regierung legt. Das Letztere wird mir von den verschiedensten Seiten bestätigt, und, wie ich höre, soll der letzte Brief, den Cardinal Simor zu Neujahr dem Heiligen Vater geschrieben hatte, denselben noch günstiger gestimmt haben, durch die Erwähnung, dass immer noch in Oesterreich-Ungarn die Kirche eine grössere Freiheit geniesst, als im übrigen Europa.

Genehmigen etc.

Revertera m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Kálnoky Wien.

⁴⁵ A dült betűvel szedett rész mellett Ferenc József ceruzavonása a következő megjegyzéssel: Da hat der Pabst recht F. J. m. p.

⁴⁶ E rész mellett ugyancsak Ferenc József ceruzavonása a következő megjegyzéssel: sehr richtig.

1891 február 19. — Bécs.

Kálnoky titkos utasítása Reverterának. Tájékoztatja a primási szék betöltésénél számba jöhető jelöltekről.

Ered. tisz. Bécs, Allami levéltár, Vatikáni követség levéltára, Utasítások, 1891 : 51—
58. Kálnoky s. k. fogalmazványa: Politisches Archiv. Rome S. S. 1891.⁴⁷

Geheim.

Wien, 19. Februar 1891, No 1.

Hochgeborner Graf!

In Ihrem Berichte vom 27 v. Mts. No 3 B. haben Euer Excellenz hervorgehoben, wie sehr der Heilige Vater über den Tod des Kardinals Simor betrübt ist und welch' grosse Wichtigkeit Seine Heiligkeit und die heil. Curie der bevorstehenden Wahl eines Nachfolgers auf dem Graner Primatialstuhle beimisst. Euer Excellenz können dem Herrn Cardinalstaatssekretär die Versicherung geben, dass auch unserem Allergnädigsten Herrn in Seiner steten Fürsorge für das geistige und weltliche Wohl Seiner Völker, diese Frage viel Sorge bereitet und dass Seine Majestät über die Eigenschaften, welche der künftige Primas besitzen sollte, genau so fühlt, wie der Heilige Vater. Die grosse Schwierigkeit aber liegt eben darin, dass, wie es ja auch beim Heiligen Stuhle bekannt ist, unter den ungarischen Bischöfen eine Persönlichkeit, welche die *volle* Eignung hätte unter den heutigen schwierigen Verhältnissen die hohe und einflussreiche Würde eines Primas von Ungarn zu bekleiden, nicht vorhanden ist. Das ungarische Episcopat besitzt tatsächlich sehr intelligente und vortreffliche Männer, die durch viele hervorragende Eigenschaften glänzen und der Kirche und dem Staate zur Zierde gereichen; aber eine Persönlichkeit bei der sich die geistige Befähigung mit all' den nöthigen moralischen und Charaktereigenschaften vereint fände, um an die Spitze der ungarischen Hierarchie mit voller Sicherheit und Beruhigung gestellt zu werden — eine solche Persönlichkeit wie sie gesucht wird, hat sich bisher in den Reihen der ungarischen Bischöfe augenscheinlich nicht gefunden; denn weder von Wien — respective Budapest — noch von Rom ist seit dem Tode des Cardinals Simor ein Name als *persona gratissima* genannt worden.

Dies erschwert die Wahl und die Entscheidung für alle hiebei massgebenden Faktoren.

⁴⁷ U. i. hivatalos másolata, rajta Kálnoky ceruzával tett feljegyzése: Gf. Szapáry gesehen.

Was nun die Mitglieder des ungarischen Episcopates betrifft, die überhaupt bei der Besetzung des Primatialsitzes in Frage kommen, so stehen in erster Linie der Erzbischof von Erlau und der Bischof von Grosswardein, Beide hervorragende Männer, deren Candidatur auf ernstesten Grundlagen beruht. Leider sind gegen Beide in letzterer Zeit schwerwiegende Einwendungen erhoben worden. Die plötzliche Schwenkung zur Regierungspartei, welche Erzbischof Samassa nach jahrelanger erbitterter Gegnerschaft vollzogen und die aus einem der heftigsten politischen Gegner ihn ohne weiters in einen festen Anhänger und Vertheidiger des Ministeriums und seiner Massregeln verwandelt hat, scheint auch im Vatican ungünstig ausgelegt worden zu sein, wozu nicht wenig der üble Eindruck beitrug, den das Auftreten des Erzbischofs Samassa in Rom hervorbrachte, als er in einer sich selbst gegebenen Mission betreffs der Matrikelfrage vor einigen Monaten dort weilte. Dieser Eindruck muss ein sehr nachtheiliger sein, da der päpstliche Nuntius mir in Folge eines telegrafischen Auftrages streng vertraulich mittheilte, dass der Heilige Stuhl die Wahl Mgr. Samassa's beanstünden müsste. — Gegen Bischof Schlauch, der noch vor wenigen Jahren allgemein als der zweifellose Nachfolger des schon damals sehr leidenden Primas angesehen wurde, hat sich, in Ungarn selbst, in der letzten Zeit eine mächtige Bewegung entwickelt, die unter Durchwühlung seines Vorlebens dessen Charakter und Moralität in der böswilligsten Weise angreift. Ich will dahin gestellt sein lassen, was an diesen meist von Interessenten vorgebrachten Anklagen wahr oder erfunden ist, muss aber constatiren, dass es thatsächlich gelungen ist in Ungarn die allgemeine Meinung umzustimmen und entschieden gegen Bischof Schlauch zu kehren. Die massgebenden katholischen Laien sind contra Schlauch, aber auch nicht pro Samassa.⁴⁸

Sucht man nun, wenn diese beiden in erster Linie gestandenen Kirchenfürsten auszuschliessen wären, nach einem dritten Candidaten für die Primaswürde, so sind es gar wenige Namen von ung. Bischöfen die als überhaupt erwägungswerth bezeichnet werden können. Abgesehen von Einigen, die wie Bischof Hornig von Veszprim (welcher

⁴⁸ Kálnoky 1891 november 24-én kelt Reverterához intézett utasításában (Bécs. Állami levéltár, Vatikáni követség levéltára, Utasítások: 1891 : 250—251.) Vuchetich zágrábi érseksége érdekében a következőket írja: Der Präcedenzfall des Bischofs Schlauch hat wohl sehr ermuthigt zu dem Versuche dasselbe Kunststück auch gegen Andere aufzuführen. Heute gibt man in Ungarn vollkommen zu, dass Bischof Schlauch das Opfer einer Intrigue wurde, aber dies hat nicht gehindert, dass es s. Z. gelang die Candidatur dieses für die Primatialstellung vollkommen geeigneten Kirchenfürsten, der auch in Rom genehm gewesen wäre, unmöglich zu machen.

unter Minister Trefort langjähriger Referent für kirchliche Angelegenheiten war, in den heutigen Kirchenfragen einer der heftigsten Vertreter des schroffen kirchlichen Standpunktes ist) nicht in Betracht kommen, bleiben als mögliche Candidaten die Bischöfe Hidassy von Steinamanger, Steiner von Weissenburg, Dessewffy von Csanád, Császka von Zips und etwa Meszlényi von Szathmár. Am meisten von diesen wird Bischof Hidassy genannt und wird seine Candidatur von einer einflussreichen Gruppe von Magnaten und deren Gattinen warm unterstützt. Er selbst stellt sich gar nicht in den Vordergrund, lebt überhaupt sehr still in seiner Diöcese, wo er als ein musterhafter Priester und Oberhirt hohe Achtung genießt. In massgebenden Kreisen wird er, trotz seiner ausgezeichneten Eigenschaften, als zu sehr zurückgezogen und zu wenig energisch geschildert, auch als zu kränklich, um an der Spitze des ungarischen Épiscopates die nöthige Kraft und Autorität zu entfalten. Bischof Császka ist mit Minister Csáky sehr befreundet und wäre Letzterer nicht abgeneigt ihn als seinen Candidaten zu empfehlen; aber hiegegen sprechen so manche andere Gründe, sowie gegen jeden der oben genannten Bischöfe der Einwand besteht, dass vielleicht Nichts gegen sie spricht, aber auch die positive Eignung für die Primaswürde ihnen nicht zugesprochen werden kann.

Unter solchen Umständen ist es unendlich schwer eine Wahl und einen Entschluss zu fassen in einer für die Kirche und den Staat gleich wichtigen Frage, deren glückliche Lösung auf die Beruhigung und Fortdauer friedlicher Beziehungen zwischen Kirche und Staat in Ungarn von entscheidendem Einflusse sein kann. So sehr man auch unsererseits eine baldige Wiederbesetzung des Graner Primatialsitzes als wünschenswerth anerkennt, so sind es doch diese Schwierigkeiten, welche bisher einen Entschluss verzögert haben und es mit sich bringen, dass das Stadium der reiflichen Erwägung noch einige Zeit dauern dürfte.

Diese blos zu Ihrer persönlichen Information bestimmte Schilderung der thatsächlichen Verhältnisse betreffs der Wahl eines Nachfolgers für Cardinal Simor, wird Euer Excellenz in die Lage setzen, aufklärend zu wirken, falls man sich im Vatican über die Absichten der königl. ung. Regierung oder über die Ursachen der Verzögerung irrige Ansichten bilden sollte.

Empfangen etc.

Kálnoky m. p.

Seiner Excellenz Grafen Revertera Rom.

III.

1891. február 19. — Bécs.

Kálnoky titkos utasítása Reverterának Samassa jelölésével kapcsolatban.

Ered. tisz. Bécs, Állami levéltár. Vatikáni követség levéltára. Utasítások: 1891 : 59—62. Kálnoky s. k. fogalmazványa: Politisches Archiv, Rome, S. S. 1891.⁴⁹

Geheim.

Wien, 19. Februar 1891. No 2.

Hochgeborener Graf!

Meinem heutigen Erlasse No 1. welcher Sie bezüglich der Wiederbesetzung des Graner Stuhles über die thatsächlichen Verhältnisse zu informiren bestimmt ist, habe ich noch Nachfolgendes hinzuzufügen.

Nachdem Bischof Schlauch's Candidatur heute nicht mehr gut möglich ist, weil die besten katholischen Kreise Ungarns gegen ihn sind, so hält die ungarische Regierung den Erzbischof von Erlau mit Rücksicht auf seinen tadellosen priesterlichen und moralischen Wandel, seine Fähigkeiten und Energie für denjenigen, der die meisten Eigenschaften besitzt, um den Primatialsitz von Ungarn einzunehmen und würde geneigt sein, ihn als Candidaten vorzuschlagen, wenn nicht die päpstliche Einsprache gegen seine Ernennung vorläge. Da mir diese Dispositionen der königlich ungarischen Regierung bekannt sind, so wollte ich mir beim Nuntius darüber Klarheit verschaffen, ob die Abneigung gegen die Wahl des Erzbischofs Samassa blos vom Cardinal Rampolla ausgehe oder einer Entschliessung des Heiligen Vaters entspringe. Zu diesem Behufe brachte ich bei einem zufälligen Zusammentreffen mit Msgr. Galimberti gestern Abend das Gespräch auf diesen Gegenstand und sagte, dass ich höre, es werde trotz allen Suchens unter den ungarischen Bischöfen schliesslich doch nur Samassa als ernstlicher Candidat übrig bleiben und die ungarische Regierung auf ihn wieder zurückkommen müssen; worauf mir der Nuntius folgendes erwiderte: „Vous savez bien que son choix est impossible. Je me trouve à cet égard dans la position de tel ou tel Ambassadeur lors d'un Conclave qui aurait l'exclusion d'un certain Cardinal en poche.“ — Msgr. Galimberti fügte hinzu, dass er selbst erstaunt war, sofort nach dem Tode des Primas diese so entschieden lautende ausschliessende Instruc-

⁴⁹ Mellette hivatalos másolata Kálnoky ceruzával tett feljegyzésével: Gf. Szapáry gesehen.

tion zu erhalten. Er müsse daraus schliessen, das Erzbischof Samassa während seines letzten Aufenthaltes in Rom bezüglich der Frage der Wegtaufen und im Allgemeinen eine Haltung und Sprache geführt habe, durch welche im Vatikan ein äusserst unvortheilhafter Eindruck über seinen Character und seine Verlässlichkeit hervorgebracht wurde.

Des Weiteren auf die sonstigen allfällig geeigneten Candidaten unter den ungarischen Bischöfen eingehend, konnte ich gleichzeitig constatiren, dass der Nuntius keinen darunter über die Linie der „médiocrités“ stellt, welche in der heutigen Lage nicht als genügend angesehen werden könnten. Msgr. Galimberti selbst hält den Bischof Schlauch für den Geeignetsten zur Primaswürde und bedauert die gegen denselben bestehende Agitation, die er zum Theil selbstsüchtigen Zwecken und persönlicher Gehässigkeit zuschreibt, andererseits aber doch anerkennt, dass die achtungswerthesten katholischen Kreise Ungarns sich auch gegen den Bischof von Grosswardein gestellt hätten. Was unter diesen Umständen zur Lösung der Frage zu thun wäre, darüber scheint Msgr. Galimberti sich selbst kein klares Urtheil gebildet zu haben.

In dieser schwierigen Situation entspreche ich dem Wunsche des königl. ung. Ministerpräsidenten, indem ich Euer — unter klarer Darlegung der Personal- und anderen Verhältnisse ersuche, doch auch noch Ihrerseits in der Ihnen geeignet erscheinenden Form eine streng vertrauliche démarche im Vatikan zu machen, um festzustellen, ob wirklich und warum eigentlich die Candidatur des Erzbischofs Samassa auf den entschiedenen Widerstand des Heiligen Stuhles stosse oder ob nicht doch auf dieselbe zurückzukommen sein wird, da eine andere ebenso geeignete Persönlichkeit für die Primaswürde factisch nicht vorhanden sei — was auch von römischer Seite nicht geläugnet werden könnte. Seine Majestät der Kaiser und König legt dieser Frage und ihrer möglichst glücklichen Lösung die grösste Wichtigkeit bei, ist aber sehr besorgt, wie unter den geschilderten misslichen Verhältnissen eine baldige Wiederbesetzung des verwaisten Primatialstuhles im allseitigen Einvernehmen zustande kommen kann, trotz des unzweifelhaften Ernstes und guten Willens, der von allen beteiligten Factoren der Frage entgegengebracht wird.

Vielleicht würde es sich empfehlen, dass der neue Primas, wer er immer sei, die Streitfrage über die Matrikeln der aus gemischten Ehen stammenden Kinder bereits gelöst vorfinde. Jedenfalls aber lässt sich die Ernennung eines Primas nicht lange hinausschieben ohne die nachtheiligsten Folgen — der Tod des Cardinalerzbischofs von Agram eröffnet ohnehin wieder eine sehr schwierige Succession — und es wird

uns daher sehr erwünscht sein, von Ihnen ehethunlichst in Kenntnis gesetzt zu werden, von welcher Seite und aus welchen Motiven die Einsprache gegen den Erzbischof Samassa entstanden ist und ob und wie dieselbe etwa beseitigt werden könnte?

Empfangen etc.

Kálnoky m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Revertera Rom.

IV.

1891 február 25. — Róma.

Revertera titkos jelentése Kálnokyhoz XIII. Leónál történt kihallgatásáról.

Ered. tisz. Bécs, Állami levéltár. Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

No 6 C. *Geheim.*

Rom, den 25. Februar 1891.

Hochgeborner Graf!

Zufällige Umstände hatten es gefügt, dass ich den Cardinalstaatssekretär an zwei auf einander folgenden Empfangstagen nicht sprechen konnte. Einmal war ich durch Unwohlsein verhindert, und am letzten Freitage war das Collegium der Cardinäle zum Heiligen Vater berufen. Ich konnte also, ohne den Schein einer Absichtlichkeit auf mich zu laden, den Gegenstand der zwei geheimen Reskripte No 1 und 2 vom 19-ten dieses Monats mit dem Papste Selbst besprechen und seine unverfälschten Äusserungen vernehmen, bevor Er Zeit hatte einen fremden Einfluss in sich aufzunehmen. Ich sprach offen zu Seiner Heiligkeit, entwickelte, an der Hand der mir von Eurer Excellenz gelieferten Daten, die der Ernennung des Primas von Ungarn entgegenstehenden Schwierigkeiten und bat, da Seine Majestät und Allerhöchst dessen ungarische Regierung in dieser hochwichtigen Sache mit dem Heiligen Stuhle in Übereinstimmung zu handeln wünschen, um eine freimüthige Äusserung, namentlich der über Mgr. Samassa schwebenden Ungnade, dessen Candidatur zwar noch sehr fraglich war, als der Apostolische Nuntius dagegen Verwahrung einlegte, der aber jedenfalls unter die hervorragendsten Kirchenfürsten des Königreiches gezählt zu werden verdiene.

Die Antwort des Papstes war, obwohl dem hochwürdigsten Erzbischofe von Erlau nicht besonders günstig, doch keineswegs vernichtend für ihn. Er erkundigte Sich um die anderen in Betracht kommen-

den Tituläre und meinte, das Consistorium, in welchem der Primas präconisirt werden soll, sei noch ziemlich weit entfernt, und man müsse sich Zeit lassen darüber nachzudenken. Mgr. Samassa habe allerdings zur Zeit seines letzten Aufenthaltes in Rom die Sympathien verscherzt, die früher für ihn vorhanden waren; er sei als Parteimann aufgetreten, was ein Bischof nicht sein soll, u. dgl. Auf meine Frage, ob er unter allen Umständen als ausgeschlossen zu betrachten sei, erwiderte der Papst ausweichend, man möge lieber nichts überstürzen, damit unter den Würdigen der Würdigste gewählt werde.

Ohne der direkten Aufforderung Eurer Excellenz hätte ich es vermieden eine so zarte Personenfrage zum Gegenstande meiner Berichterstattung zu machen. Es kann ja einem hochverdienten Mann und vorwurfslosen Priester durch eine missverstandene Äusserung leicht Unrecht geschehen. Allein die Pflicht gebietet mir vor Allem, wenn ich gefragt werde, klar und offen zu sprechen. Also, es ist Thatsache, dass die Cardinäle, mit denen der Erzbischof von Erlau während seines letzten Aufenthaltes in Rom verkehrt hat, von ihm den ungünstigsten Eindruck empfangen haben; derselbe hat sich durch sie dem Heiligen Vater mitgetheilt und ist dem Übereifer zuzuschreiben, womit Mgr. Samassa (man nannte ihn und sein zahlreiches Gefolge auch „La massa governamentale“) für die Csaky'sche Verordnung in die Schranken trat. Seine Argumente erweckten den Verdacht, als sei er hieher gekommen, um die Cardinäle irre zu führen, und er habe die Würde, sowie die Einsicht des Heiligen Stuhles zu gering angeschlagen, indem er ihn in eine falsche Richtung zu drängen versuchte. Diese Meinung wird schwer auszurotten sein; ich glaube aber wirklich, dass wenn der Erzbischof von Erlau davon in empfindlicher Weise geschädigt wird, gegen ihn kein anderer Vorwurf von kirchlicher Seite zu erheben ist. Ich werde trachten, mich darüber noch genauer zu informiren.

Es kann allerdings geschehen, dass die Klärung der von Eurer Excellenz erörterten Personalfragen so viel Zeit in Anspruch nimmt, dass darüber das Consistorium heranrückt, ohne den Primas präconisiren zu können. Obwohl erst nach Ostern, wie mir Seine Heiligkeit sagte, wird dasselbe doch mutmasslich im April stattfinden; bis dahin aber ist es zweifelhaft, ob die Wahl getroffen und dazu die päpstliche Zustimmung zu erreichen sein wird. Der Papst gibt zu, dass es von Nachtheil sei, den Primatialstuhl nicht baldigst zu besetzen; doch scheint ihm dieses Übel weniger gross, als das andere, von dem Kirche und Staat bedroht wären, wenn keine glückliche Wahl getroffen würde. Zudem wünscht Er in Übereinstimmung mit den von Eurer Excellenz gemachten Bemerkungen, dass dem neuen Primas die Aufgabe nicht durch die

heute noch ungelöste Matrikelfrage erschwert werde. Er könnte, wenn er dazu bereits Stellung genommen hätte, einen Theil der Bischöfe, und, wenn nicht, Alle zu Gegnern haben. Einen Mann solchen Verlegenheiten auszusetzen ohne sicher zu sein, dass er ihnen vollkommen gewachsen ist, hiesse seine Autorität im voraus preisgeben. Dies zu vermeiden scheint dem Heiligen Vater wichtiger, als eine nicht genügend vorbereitete Ernennung.

Genehmigen etc.

Revertera m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Kálnoky Wien.

Kálnoky kézírása az első lapon: Gf. Szapáry gelesen.

V.

1891. február 27. — Róma.

Revertera titkos jelentése Kálnokyhoz Rampolla nyilatkozatáról.

Ered. tisztt. Bécs, Allami levéltár, Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

No. 7. Secretirt.

Rom, den 27. Februar 1891.

Hochgeborener Graf!

Chiffre. Geheim.

Der heilige Vater hat nach meiner Audienz ausführlich mit dem Cardinalstaatssecretär gesprochen. Letzterer sagte mir, die Ernennung von Mgr. Hidassy oder Steiner zum Primas wäre willkommen; diejenige Samassa's wird als unmöglich angesehen wegen dessen allzuweit gehenden Opportunismus, der schon vor Jahren Anstand erregt habe.

Man hofft, im Consistorium des Monats April oder Mai den Primas praeconisiren zu können, wenn es gelingt, vorher die Matrikelfrage beizulegen. — Ich rieth, den bereits erschöpften doctrinären Erörterungen ein Ende zu machen und mehr die praktische Seite der ungarischen Verbalnote ins Auge zu fassen.

.....
.....

Genehmigen etc.

Revertera m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Kálnoky Wien.

VI.

1891 március 10. — Róma.

Revertera titkos jelentése Kálnokyhoz: a pápa Steiner primássá való kinevezését óhajtja.

Ered. tisz. Bécs, Állami levéltár, Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

No 10 B. *Geheim.*

Rom, 10. März 1891.

Hochgeborner Graf,

Bei der heutigen Begegnung mit Cardinal Rampolla ist die Rede auf den künftigen Primas von Ungarn gefallen. Seine Eminenz erklärte sich dazu ermächtigt, im Namen des Heiligen Vaters, den Wunsch auszusprechen, dass Seine kais. u. königl. apost. Majestät den Bischof von Stuhlweissenburg, Mgr. Steiner, dazu ausersehen möge die Nachfolge des Cardinals Simor anzutreten. Über das Hindernis des jugendlichen Alters würde sich Seine Heiligkeit, wegen der sonstigen Eigenschaften des Genannten, gerne hinaussetzen, zumal derselbe auch bei den ungarischen Katholiken in grossem Ansehen steht und, soviel bekannt, der Regierung keinen Anlass zur Unzufriedenheit gegeben hat. Ich versprach Euerer Exc. davon Kenntnis zu geben.

Genehmigen etc.

Revertera m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Kálnoky.

VII.

1891 április 9. — Bécs.

Kálnoky számjeles szigorúan bizalmas távirata Reverterához Császká római útjáról.

S. k. fogalmazvány. Bécs, Állami levéltár, Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

Streng vertraulich.

T. Ch. Gf. Revertera Rom. No 3.

Wie ich höre hat sich der Bischof von Zips nach Rom begeben und wird auch bei Ew. vorsprechen. Es ist mir nicht bekannt ob er vom ungar. Cultusminister, dessen besonderes Vertrauen er besitzt, specielle Aufträge erhalten hat, doch dürfte er jedenfalls in der Frage der Matrikeln den Regierungsstandpunkt verfechten. Von neuen Vorschlägen

weiss ich nichts. Was die Wiederbesetzung des Graner Stuhls betrifft, so dürfte es eine weitere Aufgabe des Bischofs sein in Rom zu Gunsten seines Veters Mgr. Samassa einzutreten, dessen Candidatur die ung. Regierung noch aufrecht erhalten zu können glaubt. Zu diesem Punkte halte ich mich für verpflichtet zu bemerken, dass Seine Majestät der Kaiser keinerlei Wunsch ausgesprochen hat den Erzbischof von Erlau zum Primas zu ernennen, und dass, für den Fall als Bischof Csaszka dies letztere im Vatican insinuiren oder ein Zweifel hierüber entstehen sollte, Ew. ermächtigt sind dergleichen vertraulich zu dementiren. Der Bischof von Zips,* der ein sehr achtungswerther Prälat ist, hat gewiss die besten Absichten, doch zweifele ich an der Opportunität seiner Reise und dem Erfolg seiner Bestrebungen.

Irodai feljegyzések:

Chiffriert 9/4 91.

K. m. p.

Cop. f. S. M.

VIII.

1891 április 14. — Bécs.

Kálnoky titkos levele Reverterához a primási szék betöltésének halasztásáról s ennek okairól.

Ered. tisz. Bécs, Állami levéltár, Vatikáni követség levéltára, Utasítások: 1890: 107—110. Kálnoky s. k. fogalmazványa: Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

Geheim.

Wien, am 14. April 1891.

Hochgeborner Graf!

.....

.....

Die Frage der Nachfolge auf dem Primatialstuhle von Gran befindet sich noch immer in dem Stadium der Verschleppung, theils weil man aus mehrfachen Gründen gewünscht hätte, die Ernennung erst vorzunehmen, bis die über die Wegtaufungen entstandenen Schwierigkeiten beseitigt sein werden, theils weil man ungarischerseits das Veto des Heiligen Vaters gegen Mgr. Samassa nicht als ein definitives ansehen und dessen Candidatur aufrecht erhalten möchte. Die Reise des Bischofs Csaszka nach Rom dürfte wesentlich auf die sowohl in Budapest wie in Erlau vorwaltende Absicht zurückzuführen sein, günstige

* A fogalmazványban tollhibából: Kaschau.

Aufklärungen über Mgr. Samassa direct an den Heiligen Vater gelangen zu lassen und dessen Einsprache gegen dessen Ernennung zu beiseitigen. Ich habe im Hinblick hierauf den Herrn Apostolischen Nuntius, welcher sich in der Personenfrage vollkommen neutral verhält, ersucht, nach Rom wissen zu lassen, dass es sehr fördernd auf die Lösung der Primatialfrage einwirken würde, wenn dem Bischof Császka unzweideutig gesagt werde, welche Stellung der Heilige Vater zur Candidatur Mgr. Samassa's einnimmt, weil dann Letzterer und die ungarische Regierung sich darnach werden richten müssen. Aus meinem Telegramme vom 9 d. M. wissen Sie, dass Seine Majestät der Kaiser und König sich bisher nicht ausgesprochen, wen Allerhöchstderselbe für den geeignetsten Nachfolger des Cardinalen Simor hält. Ich kann hinzufügen, dass gegen Mgr. Samassa analoge Bedenken, wie sie im Vatican vorwiegen, die Oberhand gewonnen haben. Der vom Heiligen Vater gewünschte Kandidat, Mgr. Steiner, wird auch Allerhöchsten Orts hochgeschätzt, doch hat Sich Seine Majestät in der Personenfrage, wie gesagt, noch nicht ausgesprochen.

Empfangen etc.

Kálnoky m. p.

P. S.

Der Nuntius der mich so eben verlässt, theilte mir den Inhalt eines Telegramms mit, welches er gestern aus Rom erhielt und worin ihm aufgetragen wird mir zu sagen, der Heilige Vater habe mit Rücksicht darauf, dass das Consistorium in Bälde abgehalten werden würde, den Wunsch ausgesprochen, bei dieser Gelegenheit schon die Präconisation des Primas von Ungarn vornehmen zu können, da eine längere Vacanz auch für die ungarischen Verhältnisse unerwünscht wäre. Ganz vertraulich sei beigefügt, dass in erster Linie Bischof Steiner und wenn dieser nicht durchzubringen wäre Bischof Hidassy dem Heiligen Vater genehm sein würde.

Mgr. Galimberti stimmte meiner Ansicht bei, dass dieses Telegramm als Antwort auf seine Andeutungen bezüglich der dem Bischof Császka zu gebenden bestimmten Aufklärungen und als eine indirecte Bestätigung gelten könne, dass der Heilige Vater an seiner Einsprache gegen den Erzbischof Samassa festhalte.

Ut in literis

K. m. p.

IX.

1891 április 24. — Vatikán.

XIII. Leó levele Ferenc Józsefhez.

Eredeti tiszt. Bécs, Állami levéltár. Politisches Archiv, Varia de Rome S. S.
1891 : 65—66.

Maestà,

La Maestà Vostra già conosce i Nostri desideri relativamente alla successione del diletteissimo Nostro figlio, il compianto Cardinale Arcivescovo di Strigonio. Nel raccomandarle per questa Diocesi l'attuale Vescovo di Alba Reale, unito già coi vincoli di sincera amicizia col defunto Cardinale, Noi mirammo non solo agli interessi religiosi della diocesi, per se stessi assai considerevoli, ma eziandio a quelli generali e superiori del Regno Ungarico, ove affari delicati ed importanti, alla Maestà Vostra ben noti, richieggono l'opera di un Prelato distinto per virtù e per senno e fornito di quelle doti speciali, che lo pongano in grado di esercitare un' efficace e salutare influenza sull' Episcopato e sul popolo cattolico ungherese. Nel rinnovare le Nostre premure a favore di quell' egregio Prelato, preghiamo vivamente la Maestà Vostra, che tale scelta non sia più a lungo ritardata, acciò non rimangano sospesi i benefici risultati che da essa attendiamo.

A következőkben Stadler sarajevói érseknek zágrábi érsekké való kinevezését kéri XIII. Leó Ferenc Józseftől, majd így folytatja sorait:

Stimiamo perciò opportuno di segnalarlo alla Maestà Vostra, la cui ben nota pietà ed il sincero e costante attaccamento alla nostra santa religione ci fa sperare, che saranno favorevolmente accolti i Nostri voti, i quali, mentre tendono al bene della Chiesa Cattolica, sono per ciò stesso diretti alla prosperità del Suo Impero. Non è d'uopo invero far rilevare, che la religione, soprattutto in questi tempi di perturbamento sociale, è la base precipua, su cui poggia il sentimento di rispetto verso le autorità dello Stato, la stabilità dell' ordine e la tranquillità delle nazioni.

Ci e grato etc.

Dal Vaticano il 24 Aprile 1891

Leo P. P. XIII. m. p.

Ceruzával feljegyezve a levélen: Durch Mgr. Galimberti S. M. überreicht.

1891 április 29. — Bécs.

Kálnoky szigorúan bizalmas levélben tudatja Reverterával, hogy a kormány Samassa kinevezését akarja javasolni.

Ered. tisz. Bécs, Állami levéltár, Vatikáni követség levéltára, Utasítások: 1891: 153—154. Kálnoky s. k. fogalmazványa: Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

Streng vertraulich.

Wien, am 29. April 1891

Hochgeborner Graf,

Aus den Äusserungen des Bischofs von Zips nach seiner Rückkehr von Rom, habe ich mit Bedauern ersehen, dass man es unterlassen hat, demselben, wie ich es gewünscht hätte, im Vatican zu sagen, dass Erzbischof Samassa dem Heiligen Stuhle für den Primatialstuhl von Gran nicht genehm sei. Man sprach blos davon, dass man Nachricht habe, die „ungarischen Katholiken“ seien gegen die Candidatur Samassa's, ein Bedenken gegen welches der Vetter des Erzbischofs von Erlau, der ja zur Befürwortung von dessen Ansprüchen auf die Primatialwürde nach Rom gereist war, siegreich bekämpft zu haben meint. Die Folge dessen ist, dass Mgr. Császka in Budapest und wohl auch in Erlau seine Ansicht vertritt, dass die kön. ung. Regierung nur zu insistiren braucht um die in Rom noch bestehenden Schwierigkeiten zu beseitigen und die Besetzung des Graner Stuhls durch Erzbischof Samassa durchzusetzen. Hiedurch ist die ungar. Regierung neuerdings darin bestärkt worden, gegen Mgr. Steiner entschiedene Einwendungen zu erheben (zu welchen er neuerlich durch seine als antisemitisch bezeichnete Stellungnahme in der Frage des Lehrertags weiteren Anlass gegeben haben soll) — und zu erklären, dass sie nur Erzbischof Samassa für geeignet hält die Primatialwürde zu bekleiden und seine Ernennung beantragen wolle.

Zugleich aber wird vom Heiligen Vater aus bei Seiner Majestät dem Kaiser und König Mgr. Steiner wiederholt empfohlen und an dem Ausschluss Mgr. Samassa's festgehalten, dessen Candidatur man aber in Rom nicht den Muth hat offen zu beseitigen. Dass dies die ohnehin schwierige Frage der dringend nothwendigen und Seiner Majestät sehr am Herzen liegenden Wiederbesetzung des Graner Stuhls bedeutend erschwert, ist evident und vorerst lässt sich eine allseitig befriedigende Lösung noch nicht voraussetzen.

A következőkben a zágrábi érsekség betöltéséről van szó.

Empfangen etc.

Kálnoky m. p.

P. S. Soeben theilt mir der Nuntius mit, es habe der Heilige Vater ein eigenhändiges Schreiben an unseren ag. Herrn gerichtet, welches er, Mgr. Galimberti, beauftragt sei, Seiner Majestät eigenhändig zu übergeben. Es handelt sich darin um die Empfehlung der obgenannten beiden Kirchenfürsten für die erledigten Sitze von Gran u. Agram.

Ut in literis

K. m. p.

XI.

1891 május 6. előtt. — Bécs.

A Ferenc József által XIII. Leónak adott válasz első tervezete.

Hivatalos fordítás. Bécs, Allami levéltár, Politisches Archiv, Varia de Rome S. S.
1891 : 64—69.

Beatissimo Padre!

Rendo devote grazie alla Santità Vostra che in mezzo alle ingenti Sue cure, Ella volga — come ne fa prova la venerata lettera del 24 Aprile p. p. — si premurosa attenzione alle vicende della chiesa nei miei Stati e sia si paternamente sollecita di veder provvedute di nuovo Antistite le sedi metropolitane orbate qui di recente dei loro pastori. Anche a me preme assai di dar, quanto prima, degni successori agli Arcivescovi di Strigonio e Zagabria.

Quanto a Strigonio, l' ottimo concetto in cui la Santità Vostra tiene il Vescovo di Alba Reale è pienamente da me condiviso; e se la purezza dei costumi, l' integrità del carattere, la profondità del sapere fossero qualità sufficienti per ben sostenere l' ufficio, a cui la Santità Vostra lo bramerebbe inalzato, io non saprei certo far scelta migliore.

Senonchè le molte speciali e difficili circostanze a cui s' ha da avere riguardo nei paesi ungarici, gli indicii, che ripetutamente trapelano, di dispareri sussistenti in seno all' Episcopato ungherese, la disciplina alquanto rilasciata fra il Clero minore di quel Regno, i pendenti delicati ed importanti affari cui accenna la Santità Vostra stessa ed ai quali il Primate da eleggersi troverassi, fin dal principio, di fronte, richiedono che a nuovo Arcivescovo di Strigonio venga prescelto un Prelato, il quale già per l' attuale sua posizione nella ecclesiastica gerarchia, per provata fermezza di carattere e di volere, vanti fin dall'assunzione della nuova sede un' autorità di già fondata e riconosciuta. Ora Monsignor Steiner, come uno dei più giovani Vescovi dell' Un-

gheria, come persona che si tiene sempre lontana dalle pubbliche questioni che non toccano direttamente il suo ministero, una tale autorità col tempo potrebbe acquistarla, ma nel principio, quando più importerebbe di farla valere, forse ne mancherebbe. Tale necessarissima dote, invece, io la riscontro nell' Arcivescovo d' Agria, Monsignor Samassa. A questo Prelato d' altronde nemmeno i suoi avversarii possono negare illibatezza di vita, ingegno eminente, vastità di dottrina e piena conoscenza di affari si ecclesiastici, che civili. Esso regge la sua Diocesi in modo esemplare, mantiene severa la disciplina fra il Clero subordinatogli ed è noto e considerato in tutto il Regno. E se il suo atteggiamento, dirimpetto a certe delicate questioni dibattutesi l'anno decorso, è stato tale da poter suscitare voci di non piena approvazione, ne fu certo causa solo la sua premura di conservare l' accordo e la pace tra la Potestà ecclesiastica e la civile, e non mai fievolezza di zelo pegli interessi della Chiesa, che esso certo non avrebbe voluto esposti a pericolo e dei quali, in tante occasioni, seppe mostrarsi inesorabilmente geloso. Tanto adunque nell' interesse della Chiesa che in quello, intimamente congiuntovi, dello Stato, io prego, in base a maturi riflessi, la Santità Vostra a voler benignamente accondiscendere alla nomina di Monsignor Samassa ad Arcivescovo di Strigonio.

Az itt következő részben készségét fejezte volna ki Ferenc József Stadlernek zágrábi érsekké való kinevezésére.

Infine prego la Santità Vostra di accogliere i miei devoti ringraziamenti per l' impartitami Apostolica Benedizione che imploro, anche per l' avvenire, per me e la mia Casa e mi professo

Vienna — Maggio 1891 della Santità Vostra ossequiosissimo figlio

Kálnoky sajátkezű feljegyzése az aktán: Entwurf für ein Antwortschreiben. *Nicht abgegangen* — und verändert worden. Mai 1891. ad acta.

XII.

1891 május 6. — Breitenfurt.

A nuncius bizalmas levél kíséretében megküldi Kálnokynak Rampolla táviratát Samassa primásul való elfogadásának lehetetlenségéről.

S. k. ered. Bécs, Állami levéltár, Politisches Archiv: Varia de Rome, 1891: 29—31.

Confidentielle.

Monsieur le Ministre!

Je m'empresse d'envoyer à Votre Excellence la copie d'un télégramme que je viens de recevoir de Rome, après mon rapport sur la

dernière audience que S. M. l'Empereur m'a fait l'honneur de me donner.

Je suis toujours à la disposition de Votre Excellence, et je passerai à Vienne toute la journée de mardi prochain.

Je saisis cette occasion pour renouveler à Votre Excellence l'expression de ma plus haute et plus dévouée considération.

Breitenfurt se 6 Mai 1891

L. Galimberti m. p.
Nonce Apostolique

Copia

„Faccia conoscere a S. M. l'Imperatore che il Santo Padre in seguito d'informazioni maturamente ponderate si trova nell'impossibilità assoluta di accettare Monsignor Samassa per Gran.“

Card. Rampolla.

Galimberti e levele mellett találjuk külön lapon az uralkodó Kálnokynak írt utasítását:

Ich bitte Graf Revertera hierher zu berufen.

Franz Joseph m. p.

XIII.

1891 május 26. — Bécs.

Ferenc József levele XIII. Leóhoz.

Másolat. Bécs, Allami levéltár, Vatikáni követség levéltára, Utasítások: 1891 : 161—162.

Beatissimo Padre!

Rendo devote alla Santità Vostra della venerata lettera del 24 Aprile a. c., nella quale riscontro una prova novella di costante premura pel vantaggio spirituale dei Cattolici nei paesi della mia corona ungarica.

Desideroso anch'io di veder cessare fra breve la vedovanza delle sedi arcivescovili di Strigonia e Zagabria, orbate dei loro pastori m'occupo coll' impegno il più serio a preparare per le stesse la scelta di prelati che, non solo per illibatezza di vita e profondità di dottrina, ma eziando per conoscenza d'affari civili e prudenza politica, sieno atti a degnamente corrispondere all' alto ufficio, a cui hanno ad esser chiamati.

Non molti, però, posseggono nel grado necessario tali eminenti qualità; ed il desiderio, di non dar adito a perturbazioni dell' accordo tra l'autorità ecclesiastica e quella dello Stato mi consiglia d' altronde a prender pure a calcolo nella scelta i voti del mio governo ungherese.⁵⁰ Per questi motivi trovo consulto di procrastinare il coprimento delle vacanti sedi arcivescovili finchè sarà riuscito di togliere di mezzo le difficoltà che pel momento si frappongono ad una decisione sotto ogni aspetto plausibile.

Ho chiamato pertanto alla mia residenza l'Ambasciatore accreditato presso la Santità Vostra, affine prenda esauriente conoscenza dello stato delle cose e gli ordinai di assicurare, al suo ritorno a Roma, la Santità Vostra che nulla più mi stà a cuore che il mantenere buoni rapporti fra la Potestà ecclesiastica e la civile. A cementare questi rapporti nulla potrà meglio contribuire quanto l'elevazione alla sede primaziale di Strigonia di un prelato che, per giudizio conforme della Santità Vostra e mio, sia pienamente meritevole di tale ufficio; e ciò, spero, varrà pure assai ad appianare le questioni politico-religiose che attualmente pendono ancora insolute nei miei Stati d'Ungheria.

Il mio Ambasciatore sarà in grado di fare, su questo proposito, alla Santità Vostra estese partecipazioni verbali, e quindi altro per ora non mi resta, che di esprimere speciali grazie alla Santità Vostra, che Le sia piaciuto sopra mia preghiera, conferire già a quest'ora, la Sacra Porpora al benemerito Arcivescovo di Vienna, Dre Gruscha.

In fine imploro, quale fedele figlio di nostra Santa Chiesa, ancora una volta per me e la mia casa l'Apostolica Benedizione.

Vienna il 26 Maggio 1891.

della Santità Vostra
l'ossequiosissimo figlio } manu Caesarea
Francesco Giuseppe }

⁵⁰ A Politisches Archivban (Varia de Rome, 1891) található e levélnek Reverterától származó május 24-éről keltezett, német nyelvű tervezete, melyben a fenti dőlt betűvel szedett rész helyén a következő volt: Zudem bin ich bemüssigt den Erwägungen meiner nach der Landesverfassung verantwortlichen Regierung Gehör zu schenken. Jellemző és lényeges különbség!

1891 május 26. — Bécs.

Kálnoky szigorúan bizalmas utasítása Reverterához a főkegyúri jog védelme érdekében s a primási szék áthelyezésének tervével kapcsolatban teendő kijelentésekre.

Ered. tiszt.: Bécs, Allami levéltár, Vatikáni követség levéltára. Utasítások 1891: 158—164. Reverterától eredő fogalmazványa Kálnoky javításaival: Politisches Archiv. Rome S. S. 1891.

Streng vertraulich.

Wien. 26. Mai 1891.

Hochgeborner Graf!

Zu den Schwierigkeiten, auf welche die Wiederbesetzung der erzbischöflichen Stühle von Gran und Agram gestossen war, hat sich eine neue gestellt, die nicht ganz mit Stillschweigen übergangen werden kann.

Der Heilige Vater hat am 24. v. M. in einem an Seine Majestät gerichteten Handschreiben zwei Kirchenfürsten mit Namen bezeichnet, die Er vor Allem Anderen, für diese hohen Ämter für befähigt erachtet. Es ist nun nicht zu übersehen, dass das von altersher bestehende Privilegium des Apostolischen Königs von Ungarn seine Bedeutung zum grossen Theile einbüssen würde, wenn die Initiative der Bischofsernennungen nicht von der Krone ausginge, sondern dem Heiligen Stuhle überlassen bliebe. Allerdings unterlässt es Seiner Majestät Regierung wohl nicht sich, vor Ausübung des Ernennungsrechtes, im vertraulichen Wege die Gewissheit zu verschaffen, dass die in Aussicht genommene Persönlichkeit, ganz abgesehen von einem canonischen Hindernisse, dem Heiligen Vater genehm ist. An dieser Übung festzuhalten, ist auch jetzt die Absicht, doch kann ich nicht umhin zu bemerken, dass der Primas von Ungarn und der Erzbischof von Agram zu bedeutende Factoren im staatlichen Organismus sind, um nicht auf ihre Ernennung den verfassungsmässigen Räthen der Krone den gebührenden Einfluss einzuräumen. Euer Excellenz werden also in vorsichtiger Weise, um die Gefühle des Heiligen Vaters nicht zu verletzen, doch anzudeuten haben, dass es dem wünschenswerthen Einvernehmen mit dem Heiligen Stuhle nicht eben förderlich wäre, wenn damit fortgefahren würde, bei Erledigung von Bisthümern auf die Entschliessung Seiner Majestät im voraus einen Druck üben zu wollen.

Das Antwortschreiben Seiner Majestät, welches Sie dem Heiligen Vater zu überreichen haben werden, spricht die volle Geneigtheit aus, den Wünschen Seiner Heiligkeit möglichst entgegenzukommen, vermeidet aber vorerst jede bestimmte Zusage in Bezug auf die neuen Titulare.

A következőkben az elkeresztelési kérdés függőbenhagyásáról van szó, majd így folytatódik az utasítás:

Die gleiche Zurückhaltung will sich die kgl. Regierung in Bezug auf die ohne ihr Zuthun angeregte Verlegung des Primitialsitzes von Gran nach Budapest auferlegen. Sie können versichern, dass dieselbe während der sedis vacanz gewiss nicht und auch später nur im Einvernehmen mit dem Heiligen Stuhle ins Auge gefasst werden könnte. Der Wunsch der Regierung beschränkt sich einstweilen darauf, dass der Primas, ebenso wie er zu Zeiten des alten ungarischen Landtages in Pressburg sich während der Session offiziell dort aufzuhalten hatte, künftighin während der Reichstagsession den Wohnsitz in Budapest aufschlage, was ja auch ohne förmliche Verlegung des Primatialstuhles durchführbar wäre.

Nachdem in solcher Weise die oben berührten schwebenden Fragen provisorisch geordnet erscheinen, wird es eine der wichtigsten Aufgabe des künftigen Primas sein, durch seine Einwirkung die Beziehungen zwischen Kirche und Staat immer befriedigender auszugestalten.

Empfangen etc.

Kálnoky m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Revertera Rom.

XV.

1891 június 3. — Róma.

Revertera bizalmas jelentése Kálnokyhoz pápai kihallgatásáról.

Ered. tisz. Bécs, Allami levéltár, Politisches Archiv, Liasse: Rome S. S. XI : 387—390.

Durch periodischen Curier.

No 18. A—D. *Vertraulich.*

Rom, den 3. Juni 1891.

Hochgeborner Graf!

Soeben um 12 Uhr Mittags habe ich die Ehre gehabt, vom Heiligen Vater in Privataudienz empfangen zu werden und Ihm das im Ah. Auftrage überbrachte kais. Handschreiben einzuhändigen.

Bezüglich der Primatialfrage und der Wiederbesetzung des Erzbisthums Agram waren die Erklärungen des Heiligen Vaters beinahe einer Entschuldigung darüber gleich zu achten, dass Er der Wahl Seiner Majestät vorgegriffen und die Ihm als die würdigsten bezeichneten Candidaten im voraus genannt habe. Das sei nur in der besten Absicht geschehen und dürfe nicht als ein Eingriff in die Rechte des Monarchen betrachtet werden, die Er unter allen Umständen hoch halte. Er meine aber, da in erster Linie, wenn auch nicht ausschliesslich, auf die priesterliche Würdigkeit eines hochgestellten Kirchenfürsten gesehen werden müsse, könne es Seiner Majestät willkommen sein, in vertraulicher Weise zu erfahren, wie der Papst darüber denkt. Er wünsche nicht mehr, als dass Niemand präsentirt werde, dem Er, als Haupt der katholischen Kirche, die nöthigen Eigenschaften absprechen müsse. Seine Majestät wolle Seinen letzten Brief nur als den Ausdruck des intimen Herzenswunsches betrachten, in voller Übereinstimmung für Kirche und Staat das beste zu thun. Wohl hätte Er es als ein Glück betrachtet, wenn die Präconisirung der beiden Erzbischöfe keinen Aufschub zu erleiden gehabt hätte. Im November dieses Jahres hoffe Er aber wieder ein Consistorium abzuhalten und Er bäte Seine Majestät dringend, bis dahin die Frage zur Lösung zu bringen.

Genehmigen etc.

Revertera m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Kálnoky Wien.

Kálnoky feljegyzése: Gf. Szapáry.

XVI.

1891 július 28. — Róma.

Gróf Brandis Ottó követségi tanácsos jelentése Kálnokyhoz XIII. Leónál történt kihallgatásáról.

Ered. tisztt. Bécs, Allami levéltár. Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

Durch den periodischen Kurier.

No 24 A—G

Rom, 28. Juli 1891.

Hochgeborner Graf!

Am vorigen Freitag hatte ich die Ehre von Seiner Heiligkeit in Privataudienz empfangen zu werden.

Von der in ganz allgemeinen Worten gehaltenen Klage über die traurige Lage, in der die Kirche sich zur Zeit befindet, ging der Heilige

Vater auf die Verhältnisse in Ungarn über und sagte, dass Ihm gegenwärtig die Besetzung der vacanten Bisthümer — hauptsächlich jene des Primatialstuhles — besonders am Herzen liege. Er hege jedoch unbedingtes Vertrauen in die streng katholischen Gesinnungen Seiner kais. u. königl. apost. Majestät und hoffe auf Grund derselben einer baldigen günstigen Lösung dieser Angelegenheit entgegensehen zu können. Es sei Ihm bekannt, dass Seine Majestät Sich vorbehalten hat bei Gelegenheit der Einweihung der Domkirche in Fünfkirchen mit den hervorragendsten Mitgliedern des ungarischen Episkopats in Berührung zu treten und dann eine Wahl zu treffen; nachdem seit diesem Ereignis nunmehr schon eine geraume Zeit verstrichen sei, erwarte Er mit Spannung eine Mittheilung, deren Eintreffen Ihm umso erwünschter wäre, als es Ihm daran gelegen ist, die Praeconisation der ungarischen Bischöfe im nächsten Consistorium, das im November stattfinden dürfte, vornehmen zu können.

Genehmigen etc.

Brandis m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Kálnoky.

XVII.

1891 szeptember 15. — Róma.

Gróf Brandis Ottó jelentése Kálnokyhoz Rampollánál tett látogatásáról.

Ered. tisztt.: Bécs, Allami levéltár, Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

Durch den periodischen Courier.
No 30 A—H.

Rom, 15. Sept. 1891.

Hochgeborener Graf!

Bei meinem heutigen Besuche sagte mir der Cardinal Staatssekretär, mit der Bitte es Euerer Excellenz mitzutheilen, dass das nächste Consistorium definitiv für November anberaumt ist und dass der Heilige Vater sicher darauf rechnet in demselben auch die bisher noch nicht ernannten ungarischen Bischöfe praeconisiren zu können.

Der Cardinal Rampolla erwähnte bei dieser Gelegenheit die in den Zeitungen verbreitete und dann wieder dementirte Nachricht über die bereits vollzogene Ernennung des Bischofs von Steinamanger zum Primas von Ungarn; er hoffe dass diese bestrittene Ernennung sich schliesslich doch bewahrheite, da dieselbe hier einen sehr guten Ein-

druck machen würde. Auch liege dem Heiligen Vater die baldige Besetzung des vacanten erzbischöflichen Stuhles in Agram sehr am Herzen, weil der dortige Clerus schon dringendst eines tüchtigen Oberhirten bedarf.

Genehmigen etc.

Brandis m. p.

Seiner Excellenz Herrn Grafen Kálnoky.

XVIII.

1891 október 21. — Bécs.

Kálnoky számjeles táviratban közli Reverterával a kinevezésre kiszemelt főpapok neveit.

S. k. fogalmazvány: Bécs, Állami levéltár, Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

No 7. T. Ch.

Gf. Revertera Rom.

Ich habe heute dem Nuntius mündlich und vertraulich die für Ungarn von Seiner Majestät in Aussicht genommenen Ernennungen mit der Bitte mitgetheilt, sich der päpstlichen Zustimmung zu versichern. Es wären dies der Generalabt Vaszary für Gran, Bischof Csaszka für Kalocsa und anstatt des letzteren Domherr Smrcsany⁵¹ aus Erlau für den Bischofsitz von Zips. Angesichts der bereits eingebrachten Interpellation über die Besetzung der vacanten Stühle wäre es sehr wünschenswerth, wenn auf diese vertrauliche Anfrage möglichst rasch aus Rom die Antwort einträfe.

Wegen der beiden croatischen Vacanzen habe ich bereits vor einigen Tagen dieselbe démarche beim Nuntius gemacht.

.....
.....
K. m. p.

Irodai feljegyzések: Copirt für Seine Majestät.

Chiffre 21/10 1891 — 4 h 45 p. m.

⁵¹ Igy.

XIX.

1891 október 25. — Róma.

Revertera válasza az előbbi táviratra.

Másolat. Bécs, Allami levéltár, Politisches Archiv, Rome S. S. 1891.

Telegramm. Graf Revertera, Rom, 25. Okt. 1891.

Chiffre. No 9. Aufg. 9 U. 10 M. am.

Einget. 11 U. — M. am.

Soeben erhalte ich Antwort des Heiligen Vaters. Sie lautet zustimmend für Gran und Kalocsa, nicht ablehnend für Agram, Kreuz und Zips. Bezüglich der drei letzten Ernennungen wünscht Seine Heiligkeit kurze Frist, um Sich genauer zu informiren.

Salacz Gábor.

JAHRBUCH

**DES GRAF KLEBELSBERG KUNO INSTITUTS
FÜR UNGARISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG
IN WIEN**

UNTER MITWIRKUNG
ÁRPÁD VON KÁROLYI'S UND DÁVID ANGYAL'S
REDIGIERT
VON
DIREKTOR JULIUS MISKOLCZY

VI. JAHRGANG

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST, 1936.

1. A cementezési időszak napja	2. A z e g y e s c e m e n t e z é s i i d ő s z a k o k b a n b e s z o l g á l t a t o t t																						3. A 2. sz. főrovatban részletezett tételek szinarany-tartalma összesen	4. A számadások összegzésében elszámolt 25 karát 9 grén finomságú penzontvény súlya és annak szinarany-tartalma			
	12	12½	13	13½	14	14½	15	15½	16	16½	17	17½	18	18½	19	19½	20	20½	21	21½	22	22½			23	23½	
	karát finomságú arany mennyisége és annak szinarany-tartalma az egyes tételek megadott finomsága alapján																										
	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p			m : p	m : p	m : p
1486. nov. 7.															5 : 45	5 : 06	6 : 26	1 : 28½	24 : 02	7 : 27½			1 : 19		42 : 59		
1486. nov. 19.							0 : 24		27 : 09½	6 : 40½	3 : 06		12 : 37½	0 : 37	5 : 40			4 : 11	29 : 47½	9 : 16½	6 : 10½	15 : 27½		45 : 09	42 : 17½		
1486. dec. 8.							0 : 15		18 : 06	4 : 33½	2 : 10		9 : 28	0 : 28½	4 : 29½			3 : 29	26 : 11½	8 : 17½	5 : 33½	14 : 28½		98 : 50½	100 : 17½		
1487. jan. 16.				0 : 52½					3 : 14½	2 : 39			1 : 14	1 : 13	10 : 51	16 : 27		5 : 20	3 : 34	10 : 05	3 : 19½			49 : 03	50 : 16		
1489. dec. 18.				0 : 18					2 : 09½	1 : 44½			0 : 47½	1 : 00	8 : 51	13 : 38½		4 : 35½	5 : 15	9 : 12½	3 : 09			84 : 10	85 : 54½		
1490. nov. 25.								8 : 26	5 : 22	0 : 54½	4 : 19½	7 : 42½	3 : 35	0 : 46	12 : 10½	6 : 33	3 : 17	0 : 45½	5 : 30½					47 : 20½	48 : 32		
1490. dec. 10.								5 : 24½	3 : 36	0 : 24	3 : 10	5 : 43½	2 : 45½	0 : 37	10 : 08½	5 : 54	2 : 44½	0 : 40½	5 : 07½					119 : 40½	123 : 55		
1490. dec. 20.									20 : 42	7 : 41	10 : 36½	9 : 27½	5 : 33	1 : 38	33 : 43	15 : 05½	12 : 25½	4 : 09	14 : 12½	3 : 42				96 : 24	98 : 19½		
1491. jan. 14.									13 : 44	5 : 19	7 : 29½	7 : 08½	7 : 12	4 : 24	28 : 11½	12 : 43½	10 : 46	3 : 36	13 : 03	3 : 30				119 : 40½	123 : 55		
1491. febr. 22.									5 : 04			1 : 06½	4 : 19	8 : 46	15 : 25½	3 : 02½	19 : 00	22 : 13	18 : 45½					96 : 24	98 : 19½		
1491. márc. 22.									2 : 17½	3 : 18½		0 : 40½	3 : 18½	7 : 04	12 : 12½	15 : 25½	3 : 02½	19 : 00	22 : 13	18 : 45½				96 : 24	98 : 19½		
1491. ápr. 11.									4 : 08			1 : 42	0 : 06	9 : 46	12 : 45	2 : 29	16 : 30	19 : 45½	17 : 17½					15 : 42½	81 : 04		
1507. dec. 25.									2 : 41½	0 : 46	2 : 04	1 : 19½	6 : 34	3 : 03½		30 : 25	4 : 16	11 : 09	0 : 34	10 : 46				63 : 01	80 : 11½		
1509. febr. 21.									0 : 40½	0 : 32½	1 : 24½	2 : 29	5 : 08	2 : 20½		25 : 20½	3 : 33½		10 : 01	0 : 31	10 : 13			63 : 01	80 : 11½		
1552. aug. 12.	0 : 03								0 : 27½	0 : 32½	1 : 24½	3 : 04	3 : 16	3 : 47	2 : 44	4 : 09½	6 : 07½	4 : 01	12 : 26	6 : 40½	8 : 46			53 : 09	54 : 25½		
1549. máj. 9.									1 : 22	0 : 36	2 : 21½	2 : 15	2 : 27	3 : 07	2 : 17½	3 : 23½	5 : 12	3 : 24½	11 : 11	6 : 13	8 : 19			53 : 09	54 : 25½		
1550. dec. 17.					0 : 31				3 : 42	5 : 18		5 : 42	5 : 18		9 : 21	0 : 35½	1 : 41	10 : 07	18 : 37½	24 : 35				66 : 07½	67 : 34		
1551. júl. 2.					0 : 18				2 : 35½	5 : 44		2 : 35½	5 : 44		7 : 32	0 : 29½	1 : 28	8 : 42	17 : 10	23 : 08½				66 : 07½	67 : 34		
1552. jan. 13.					0 : 05				0 : 43	1 : 09	8 : 16½	16 : 16	16 : 02	6 : 45½	7 : 09½	7 : 13	4 : 00½	6 : 23	18 : 38	18 : 38				75 : 25½	77 : 04		
					0 : 02½				0 : 28½	0 : 39	5 : 43½	11 : 43½	12 : 01½	5 : 24	5 : 40½	6 : 02½	3 : 20	5 : 38½	17 : 29½	17 : 29½				75 : 25½	77 : 04		
					0 : 05½				17 : 01½	8 : 31	12 : 10½	1 : 15½	16 : 04	1 : 39	14 : 14½	0 : 23	1 : 02	16 : 32	9 : 01	10 : 40				86 : 15½	88 : 03½		
					0 : 03				11 : 17	5 : 45	8 : 31	0 : 46	12 : 03	1 : 19	11 : 15	0 : 19	0 : 42½	14 : 28	8 : 12½	10 : 07½				86 : 15½	88 : 03½		
								4 : 45	8 : 10½	2 : 00	1 : 38	0 : 36½	8 : 21½	2 : 19½	2 : 18½	4 : 45½	5 : 45½	18 : 14	8 : 04	27 : 27	10 : 01	1 : 03	0 : 36½	89 : 07	91 : 32½		
								3 : 09	5 : 23	1 : 18	1 : 12½	0 : 26½	6 : 16	1 : 41	1 : 42½	4 : 00½	4 : 45½	15 : 29½	7 : 03½	24 : 33	9 : 08½	0 : 47½	0 : 34½	89 : 07	91 : 32½		
									3 : 45½	7 : 45½	30 : 34	64 : 33	54 : 46½	36 : 38½	20 : 47½	28 : 22	10 : 06	16 : 07	9 : 24½	3 : 13½	2 : 00½	27 : 21½	32 : 50½	37 : 29½	330 : 43½	366 : 36½	
									19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45	
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34	24 : 00½	29 : 11	34 : 23	36 : 14	3 : 17	330 : 43½	362 : 45
									4 : 46	19 : 39½	43 : 06	37 : 37½	26 : 03	15 : 14½	21 : 16½	7 : 38½	12 : 37½	7 : 34½	2 : 35	1 : 34							

1 A cementezési időszak napja	2 A z e g y e s c e m e n t e z é s i i d ő s z a k o k b a n b e s z o l g á l t a t o t t																									3 A 2. sz. főrovatban részletezett tételek színarany-tartalma összesen	4 A számadások összegezésében elszámolt 25 karát 9 grén finomságú színarany-súly és annak színarany-tartalma	
	8	11	12	12½	13	13½	14	14½	15	15½	16	16½	17	17½	18	18½	19	19½	20	20½	21	21½	22	22½	23			23½
	karát finomságú arany mennyisége és annak színaranytartalma az egyes tételek megadott finomsága alapján																											
m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	m : p	
1481. nov. 15.										1 : 02		8 : 04	8 : 04½	4 : 16	3 : 24	3 : 39							19 : 09½	3 : 43½	4 : 36½			
1481. nov. 20.										0 : 35		5 : 34½	5 : 43	3 : 12	2 : 33½	5 : 00½							17 : 09½	3 : 27½	4 : 22	46 : 23½	46 : 01½	
1481. nov. 27.														8 : 23½	2 : 22½	1 : 17½												
1481. dec. 4.														5 : 23	1 : 31	0 : 45												
1481. dec. 11.																												
1481. dec. 19.																												
1482. jan. 2.		1 : 31																										
1482. jan. 7.		0 : 36																										
1482. jan. 16.																												
1482. jan. 22.																												
1482. jan. 29.																												
1482. febr. 5.																												
1482. febr. 11.																												
1482. febr. 20.																												
1482. febr. 27.	0 : 12																											
1482. márc. 6.	0 : 04																											
1482. márc. 13.																												
1482. márc. 20.																												
1482. márc. 27.																												
1482. ápr. 3.																												
1482. ápr. 10.																												
1482. ápr. 17.																												
1482. ápr. 24.																												
1482. máj. 1.																												
1482. máj. 8.																												
1508. szept. 26.																												
1551. júl. 10.																												
1551. dec. 20.																												